

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

HADÎS İLİMLERİ VE HADÎS ISTILAHLARI

(علوم الحديث و مصطلحه)

3. BASKI

MÜELLİFİ:
Dr. Subhi es-Sâlih

MÜTERCİMİ:
M. Yaşar KANDEMİR

GAYE MATBAACILIK SANAYİİ — ANKARA, 1981

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

HADÎS İLİMLERİ
VE
HADÎS ISTILAHLARI

(علوم الحديث و مصطلحه)

MÜELLİFİ
Dr. Subhi es-Sâlih
Lübnan Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Profesörlerinden

MÜTERCİMİ
M. Yaşar Kandemir
Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü
Öğretim Üyesi

ÜÇÜNCÜ BASKI

GAYE MATBAASI TEL: 11 39 50 - ANKARA

ÖNSÖZ

Hadîs ilimleri *mevzûundaki bu eser, —'Ulûmu'l-Kur'ân adlı kitâbımız gibi— ölümsüz mirâsımızın üzerinden senelerin tozunu silken, ecdâdımızın en değerli fikir şâheserlerini, asrımızın zevkine uygun sâde ve açık bir üslûbla takdîm eden bâzı ilmî araştırmaları ihtivâ etmektedir.*

Birçokları, böyle bir araştırmanın pek kolay olduğunu, şaşmaz bir metodu bulunduğunu ve dolayısıyle herhangi bir şekilde yanılma ihtimâlinin kalmadığını zannederler; zîrâ —onlara göre —büyük âlimlerimiz, yapılması îcâb eden herşeyi yapmışlar ve ilâve edilecek hiçbir şey bırakmamışlardır. Buna göre, ecdâdımızın eserlerini ve sözlerini özetlemekle yetinerek, onların ilim ummânından kana kana içmekten başka yapılacak bir işimiz kalmıyor.

Söylediğimiz tarzdaki bir araştırmanın son derece müşkil olduğunu, metinleri tetkîk ve yazmaları neşr etmek sûretiyle uzun bir emek ve gayrete ihtiyaç gösterdiğini anlatarak, bu yaygın hatâyı derhal tashîh etmemiz gerekmektedir; çünkü böyle bir araştırmada, te'lif ve tahkîk ile berâber, eski mahsûlün yeni metodla mükemmel bir şekilde terkîbi bahis mevzûudur. **Hadîs ilimleri** *mevzûunda yazılan bir eserde, muhtelif metinlerin tetkîk edilmesi zarûrîdir. Eğer bu ilimlerdeki yazma ana kaynaklara eğilerek, onları emniyetle aktarıp dikkatle özetleyerek muhtelif meseleleri bir araya toplamasaydık, bu kitâbımız, mütehassısların aradıkları önemli bahisleri ihtivâ etmeyecekti.*

Sûriye'deki Zâhiriyye Kütüphânesi'nin, **Hadîs ilimleri** *ve hadîs ıstılâhları bakımından dünyânın en zengin kütüphânelerinden biri olduğu mâlûmdur. Bu ana kaynakların ekserisini tanıma imkânını elde ettik. Bibliyografya kısmında tanıttığımız bu eserlerden ne kadar çok faydalandığımız, kitâbımızdaki notlardan anlaşılabilir.*

Sâdece dikkatli bir nakil ve iyi bir özetleme ile yetinmeyip, selefimizin **hadîs ilimleri** *hakkındaki eserlerini, târihî ve tahlîlî bir metodla inceledik. Neticesiz münâkaşalarını naklederek okuyucuyu lüzûmsuz yere oyalamadan, muhtelif müelliflerin fikirlerini mukayese ettik. Ayrıca, bu pek kıymetli eserlerindeki çeşitli ıstılâhlar münâsebetiyle yer yer temâs ettikleri tenkîd ölçülerini de bir araya getirmeye çalıştık.*

Şu hâle göre bu kitap bir hulâsa değil, bir inceleme ve araştırma mahsûlüdür; böyle olmayıp da sâdece bir hulâsadan ibâret bulunsaydı, bunu söylemek bile bizim için bir kusur sayılmazdı. Zîrâ yeryüzünü Rasûlullah (s.a.v.)'in sünnetine dâir yazdıkları eserlerle dolduran büyük münekkıdlerimize ve asîl selefimize **hadîs ilimleri** *mevzûunda muhtâç olmak, bizim için bir şereftir. Şurası da muhakkak ki, mevzûun karakteri, gerek bize ve gerekse diğer araştırıcılara nakil ve hulâsa yapmayı zarûrî kılmaktadır. Bugün bizim, dünyanın ve bütün âlemlerin efendileri olan ecdâdımızın ortaya koyduğu bu temel prensiplere, kökleşmiş kāidelere ve âşikâr usûllere yeni bir şey ilâve etmemiz ne mümkün! Biz yeni bir araştırmanın, titiz bir şekilde yapılacak olan nakle, metinler arasında bir mukayese yapmanın da tetkîk ve tahkîke muârız olacağını zannetmiyoruz. İşte bu anlayış çerçevesinde, fevkalâde bir dikkat ve îtina ile, ekseriyâ beğendiğimiz veya tercih ettiğimiz görüşü de söyleyerek, birçok çetrefilli bahislere daldık:*

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zamanında hadîslerin yazıldığını gösteren, hiç kimsenin reddedemeyeceği delîller getirdik. Bu mevzûda birçok mecmûaları, kitapları ve târihî vesîkaları ortaya koyarak bunu isbâta çalıştık. Nihâyet şu netîceye vardık: Bu büyük insanlar sünneti korumak mevzûunda sâdece hâfızaya îtimat etmekle kalmayarak, İslâm'ın ilk yıllarından îtibâren hadîsleri azıyla da tesbit etmişlerdir.

Daha sonra târihî bir incelemeye geçerek talebu'l-hadîs (hadîsleri toplamak) için yapılan seyâhatleri, tahammulu'l-hadîs (bir üstâddan hadîs alma) usûllerini tetkîk ettik. Bunları birbiriyle karşılaştırarak aralarında mukayeseler yaptık.

Muhtelif hadîs ilimleri mevzûunda yazılan belli-başlı eserleri kısaca gözden geçirdik.

Râvîlerde aranan şartlara temâs ederek, kıymeti her devirde kabûl edilen bu şartlardaki insânî ölçüleri göz önüne serdik.

Sonra hadîsin çeşitlerine geçerek, hassâs hadîs ıstılâhlarını, en sağlam ve mûteber kitaplardan faydalanarak inceledik. Bunun için de, hadîs ıstılâhları mevzûunda ilk olarak yazıldığı kabûl edilen **Râmahurmuzî'***nin* **el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî** *adlı eserinden başlayarak, Şâm'ın allâmesi merhûm* **Cemâluddîn el-Kâsımî'nin Kavâ'ıdu't-tahdîs'***ine varıncaya kadar birçok usûl-i hadîs kitâbını tetkik ettik.*

Hadîsin hukuk, lûgat ve edebiyâttaki yerine tahsîs ettiğimiz bölümde, sünnetin hukûkî bütün mevzûlarda nasıl hâkimiyet te'sîs ettiğini, aslı Kur'ân-ı Kerîm'de bulunsa dahî, zaman zaman helâl ve haramı belirtmek husûsunda

tek başına nasıl söz sâhibi olduğunu îzâh ettik. Haber-i vâhid ve haber-i vâhidle ihticâcın şartları mevzûunu mufassal bir şekilde anlattık.

Haberleri isnâdlarıyle birlikte rivâyet etmek keyfiyetinin ilk defa müslümanlar tarafından kullanıldığını gösterdik. Muhaddislerin îcâd ettiği bu isnâd sisteminin, edebiyât ilimlerine ne derece te'sîr ettiğini inceledik.

Lûgat ve nahivde hadîsle ihticâc etmek istemiyenleri reddederek, sahîh ve fasîh sözleri nakletmek husûsunda muhaddislerin kullandığı ölçülerin, lûgatçilerinkinden daha hassâs olduğunu belirttik.

Son bölümde râvîlerin tabakalarını geniş bir şekilde incelemek lüzûmunu duyarak, özellikle **İbnu Sâ'd'***dan ve onun bu tabakalarda göz önünde bulundurduğu tasnîf metodundan bahs ettik. Bu arada sahâbe, tâbi'în, ve tebe-i tâbi'în hakkındaki ıstılâhî taksimleri açıklayarak, bunlar arasında pek meşhûr olan zevâtın terceme-i hâllerini, ana kaynaklara baş vurmaya hâcet kalmayacak şekilde yazdık.*

Bâzı aydın gençlerimizin, "hadîsin tedvîni" ni inkâr ederek, bu mevzûda çeşitli şüpheler uyandıran müsteşriklerin hîlelerine kapıldığını gördüğümüz için, bu bahsi mufassal bir şekilde tetkîk ettik.

"Mevzû hadîsler ve hadîs uydurmanın sebepleri" mevzûunu da etraflıca araştırarak, eski âlimlerimizin sahîh hadîs ile uydurma hadîsi birbirinden ayırmak için göz önünde bulundurdukları ana prensipleri ortaya koyduk.

Muhtelif bahisleri incelerken, hadîs ıstılâhlarının kabuktan önce özün, şekilden önce mânânın, senedden önce metnin, taklîdden önce akıl ve hissin dikkate alındığı pek hassâs bir tenkîd sistemine dayandığını göstermeye çalıştık. Çeşitlerin, bölümlerin ve fasılların arasında, bu güç meseleyi net bir şekilde îzâh etmek kolay bir iş değildi. Zîrâ okuyucunun, bu meseleleri anlamak ve çeşitli misâllerini görmek için devamlı sûrette bizi tâkip etmesi gerekirdi. Bu sebeple meseleyi vuzûha kavuşturup iyice anlaşmasını temîn için, kitâbın sonuna bir netîce kısmı ilâve ettik. Burada, daha önce verilen bilgileri özetleyerek, muhaddislerin tenkîd ölçülerini gösterdik. Bu arada kalemimizin bahis mevzûu edilen ölçüleri, başka kitaplardan aynen alıp kopya etmesine, oradan buraya aktarmasına imkân vermedik. Tâkip ettiğimiz prensipler, açıkca ifâde etmek mecbûriyetinde olduğumuz tabiî sonucu tutup çıkaracak bir şekilde okuyucunun önünde belirmiştir; bu sonuç da, hadîs ıstılâhı ilminin, asırlar geçmesine rağmen ıstılâhlar sistemindeki en yüksek yeri işgâl etmekte olduğudur.

Biz şimdi, kültürünü ve düşünce sistemini yabancılardan alarak, ümmetinin arasında bir garîb gibi yaşamayı aklının ucundan dahî geçirmediğinden emîn olduğumuz okuyucumuzun, —hadîs ıstılâhları ilminin hassâsiyetine ka-

naat getirdikten sonra— hadîs rivâyeti (hadîs metni) ilminin de okutulması lâzım geldiği neticesine vararak bunu isteyeceğinden de eminiz. Şu hâle göre okuyucu, sahîh hadîs kitaplarını mutlaka tetkîke başlamalı, dil ve edebiyât kültürünün zevkine onlarla varmaya çalışmalıdır. Böylece bu eserlerde, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in asrını en doğru şekilde aksettiren bir ayna bulacaklardır. Öyle bir ayna ki, o büyük Peygamber'in hayâtını, yüce ahlâkını, ashâbını doğruluk, iyilik ve güzellik esâsları üzerine ideâl bir cemiyet kurmaya teşvîk ettiğini gösterir.

Hadîste, şüphe yok ki, tetkîk ve incelemeye değer başka taraflar da vardır. Bunların bir kısmı asıl araştırmamızın dışında kaldığı için hiç temâs etmedik. Bir kısmı üzerinde, sözü fazla uzatmaya imkânımız olmadığı için kısaca durduk. Bir kısmına ise, araştırıcıyı yolun başlangıcına götürmek düşüncesiyle, önemli çizgileri ve ana kaynaklarıyle işâret edip geçtik.

Bu kitapta temâs etmediğimiz bahislerden biri de "belâgat-i nebeviyye" meselesidir; zîrâ bu mevzû, geniş araştırmalar yapılmasını gerektirecek kadar mühimdir. Eğer burada belâgat-i nebeviyye meselesine de yer vermiş olsaydık, **'ulûmu'l-hadîs,** *kendi sâhasına girmeyen bir mevzûya müdâhale etmiş ve böylece bu eserin yazılmasındaki maksada uygun düşmeyen bir karışıklık meydana gelmiş olacaktı.*

Burada, kitâbımı yazarken bana yardım eden her şahsa, samîmî ve sonsuz teşekkürlerimi takdîm etmeyi bir borç bilirim. Çok istifâde ettiğim eserlerden biri olan Hemmâm b. Munebbih'in sahîfesi'ni neşredeliberi, hadîs tedvîni mevzûunda yapılan araştırmaların öncüsü olarak gördüğüm Haydarâbâd'lı dostum **Prof. Dr. Muhammed Hamidullah**'ı *ve Hatîbu'l-Bağdâdî'nin Takyîdu'l-'İlm'ini, titiz ve ilmî bir incelemeyle yine hadîs tedvîni sâhasında, önümde uçsuz, bucaksız ufuklar açan, aynı zamanda birçok nâdir kitaplara ve pek kıymetli el yazmalarına muttali' olmamı temin ederek Hatîbu'l-Bağdâdî'nin el-Câmi' liahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi' gibi bâzı eserlerini bana lûtfeden arkadaşım* **Dr. Yûfus el-'Aş'ı;** *kaynak eserlere, bilhassa muhaddislerin terceme-i hâllerine mürâcaat etme bâbında bana yardım eden âlim dostum* **Ahmed 'Ubeyd'i** *husûsiyle anmak isterim.*

Cenâb-ı Mevlâ'dan bu kitâbı rızâsına muvâfık kılmasını, bu kitap sebebiyle bana hüsn-i kabûl göstermesini ve onda husûle gelen hatâ ve kusurlarımı bağışlamasını niyâz ederim.

Dr. Subhi es-Sâlih

İÇİNDEKİLER

Sahife

ÖNSÖZ .... III-VII

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS TÂRİHİ

BİRİNCİ FASIL

HADİS, SÜNNET VE DİĞER ISTILÂHLARI 1

Hadîs ve Sünnet 1

Haber ve Eser 7

Hadîs-i Kutsî 8

İKİNCİ FASIL

HADİSİN TEDVİNİ ÜZERİNE 10

İslâm'dan önce Araplar, okuma-yazma biliyor muydu? 10

Asr-ı saâdette okuma-yazmanın az oluşunun sebepleri 12

Hz. Peygamber zamanında yazılan Sahîfeler 18

Ebû Hureyre'nin Hemmâm b. Münebbih yoluyla gelen Sahifesi 25

Hadîslerin tedvîni ve müsteşrikler 26

Hulefâ-i Râşidîn devri 30

Tâbi'în ve Tebe-i tâbi'în devri 32

ÜÇÜNCÜ FASIL

TALEBU'L-HADÎS (HADÎS TAHSİLİ) İÇİN YAPILAN SEYÂHATLER 39

Hadîs tedvîninde muhîtin te'sîri 39

Talebu'l-hadîs için yapılan seyâhatler 41

Bu seyâhatlerin dînî hükümlerin tevhîdine olan te'sîri 44

Hadîs ticâreti için yapılan seyâhatler 49

Hadîste lâubâlî olanlara karşı gösterilen mukavemet 52

DÖRDÜNCÜ FASIL

Sahîfe

DÂRU'L-HADÎSLER VE MUHADDİSLERİN LÂKAPLARI ... 58
Muhaddislerin unvanları ... 59
Hadîsin lâfzen rivâyeti ... 63

BEŞİNCİ FASIL

TAHAMMULU'L-HADÎS ve ÇEŞİTLERİ ... 70
1. Semâ' ... 70
2. Kırâet ... 74
3. İcâzet ... 76
4. Münâvele ... 77
5. Kitâbet ... 78
6. I'lâm ... 79
7. Vasıyyet ... 81
8. Vicâdet ... 81
Edâ şekilleri ... 84

İKİNCİ BÖLÜM

HADÎS İLİMLERİNİN BÖLÜMLERİ

BİRİNCİ FASIL

RİVÂYETU'L-HADÎS ve DİRÂYETU'L-HADÎS İLİMLERİ ... 86
1. Cerh ve ta'dîl ilmi ... 87
2. Hadîs râvîleri ilmi ... 89
3. Muhtelefu'l-hadîs ilmi ... 89
4. 'İlelu'l-hadîs ilmi ... 90
5. Garîbu'l-hadîs ilmi ... 90
6. Nâsih ve mensûh ilmi ... 91

İKİNCİ FASIL

RİVÂYETU'L-HADÎS KİTAPLARI ve DERECELERİ ... 93
I. Rivâyet kitaplarının dereceleri ... 93
II. Belli-başlı rivâyet kitapları ve müsnedler ... 95
1. Sahîh hadîs kitapları ... 95
2. Câmi'ler ... 99
3. Müsnedler ... 99

Sahife

4. Mu'cemler 101
5. Müstedrekler 101
6. Müstahrecler 101
7. Cüz'ler 102

ÜÇÜNCÜ FASIL

RİVÂYETİN ŞARTLARI ve MUHADDİSLERİN ÖLÇÜLERİ 103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADÎS ISTILAHLARI

BİRİNCİ FASIL

HADÎSİN KISIMLARI 116

İKİNCİ FASIL

SAHÎH HADÎS 119
(Mütevâtir hadîs) 120

ÜÇÜNCÜ FASIL

HASEN HADÎS 129
Sahîh ve Hasen'e şâmil ıstılâhlar 133

DÖRDÜNCÜ FASIL

ZAYIF HADÎS 137
Zayıf hadîsin nevi'leri 137
1. Mürsel hadîs 137
2. Munkatı' hadîs 139
3. Mu'dal hadîs 141
4. Müdelles hadîs 142
5. Mu'allel hadîs 150
6. Muztarib hadîs 156
7. Maklûb hadîs 160
8. Şâz hadîs 165
9. Münker hadîs 171
10. Metrûk hadîs 174
Mevkûf ve Maktû' hadîsler, zayıf hadîslerden midir? 175
Zayıf hadîslerin rivâyeti ve onlarla amel etme meselesi 177

BEŞİNCİ FASIL

		Sahife
SAHÎH-HASEN-ZAYIF HADÎSLER ARASINDA MÜŞTEREK OLAN ISTILÂHLAR		181
A.	1-2-3 Merfû', Müsned ve Muttasıl	181
B.	4-5-6 Mu'an'an, Mü'ennen ve Mu'allak	186
C.	7-8- Ferd ve Garîb	190
D.	9-10-11 Aziz, Meşhûr ve Müstefîz	193
E.	12-13 'Âlî ve Nâzil	199
F.	14-15 Mütâbi' ve Şâhid	204
16.	Müdrec	207
17.	Müselsel hadîs	212
18.	Musahhaf hadîs	216

ALTINCI FASIL

MEVZÛ HADÎSLER VE UYDURMA SEBEPLERİ 225

YEDİNCİ FASIL

SENED VE METİN BAKIMINDAN HADÎS 237

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HADÎSİN HUKUK, LÛGAT VE EDEBİYÂTTAKİ YERİ

BİRİNCİ FASIL

HADÎSİN HUKUK BAKIMINDAN ÖNEMİ 251

Kur'ân-ı Kerîm'in Rasûlullah'a itâati ve sünnete sarılmayı tavsiye etmesi 251

Sünnetin her mevzûda teşrî' vâsıtası olduğu 254

Aslı Kur'ân-ı Kerîm'de bulunsa bile sünnetin teşrî'de müstakil olduğu 257

İKİNCİ FASIL

SAHÎH HADÎS TEŞRÎ' BAKIMINDAN HUCCETTİR 260

Helâl ve haram kılma mevzûunda sünnet ile Kur'ân arasında bir fark yoktur 260

Rasûlullah'ın sünneti hakkında sahâbîlerin bilgisi farklıdır 262

Mezheblerin zuhûru ve imâmların hadîsle ihticâcı 265

Sahîfe

Haber-i vâhidle ihticâc ve şartları 268
Karînelerle takviye edilen haberle ihticâc edilip, zayıf hadîsle edilemeyeceği 271

ÜÇÜNCÜ FASIL

HADÎSİN EDEBİYÂT İLİMLERİNE TE'SÎRİ 273
İslâmî ilimlerin hadîsin gölgesinde doğuşu 273
Hadîsin nahiv asıllarına te'sîri 274
İslâm'ın ilk devirlerinden beri isnâd sisteminin tatbîki 276
Edebiyât ilimleri ve hadîscilerin isnâdının bu ilimlere te'sîri 278

DÖRDÜNCÜ FASIL

LÛGAT ve NAHİVDE HADÎSLE İHTİCÂC 281
Âlimlerin hadîs rivâyetindeki çekingenlikleri 281
Lûgat ve nahivde hadîsle ihticâc 282
Edebiyâtçılar niçin hadîsle ihticâc etmemişlerdir? 283
Hadîsle ihticâca mâni' olanlara cevâp 284
Araştırmanın özeti 286

BEŞİNCİ BÖLÜM

RÂVÎLERİN TABAKALARI

BİRİNCİ FASIL

İBNU SA'D ve ET-TABAKÂT'DAKİ TASNÎF METODU 291
Giriş 291
İbnu Sa'd, hayâtı ve eserleri 291
Asıl kaynakları 292
İbnu Sa'd'ın şeyhi el-Vâkıdî hakkında birkaç söz 293
Şeyh ve talebesi 295
et-Tabakât'ın ihtivâ ettiği belli-başlı mevzûlar 296
İbnu Sa'd'ın et-Tabakât'daki metodu 297
İbnu Sa'd'ın ensâba verdiği ehemmiyet 298
Muhaddislerin metodunu tâkip eden bir râvî 299

İKİNCİ FASIL

RÂVÎLERİN TABAKALARI 300
Râvîlerin tabakaları ve tabaka taksimleri 300
İbnu Hacer'e göre râvîlerin tabakaları 301

Sahîfe

Sahâbe tabakası 302
Tâbi'în tabakası 306
Etbâ'u't-tâbi'în tabakası 306

ÜÇÜNCÜ FASIL

BÂZI SAHÂBÎLERİN TERCEME-İ HALLERİ 308
A. Yedi müksirûn 308
1. Ebû Hureyre 308
2. Abdullah b. Ömer 310
3. Enes b. Mâlik 311
4. Mü'minlerin annesi Hz. 'Âişe 312
5. Abdullah b. Abbâs 314
6. Câbir b. Abdillâh 317
7. Ebû Sa'îd el-Hudrî 317
B. Bâzı Meşhûr Sahâbîler 319
8. Abdullah b. Mes'ûd 319
9. Abdullah b. Amr b. el-'Âs 319
10. Ebû Zer el-Gıfârî 320
11. Sa'd b. Ebî Vakkâs 321
12. Mu'âz b. Cebel 322
13. Ebu'd-Derdâ' 322

DÖRDÜNCÜ FASIL

BÂZI TÂBİ'ÎN BÜYÜKLERİNİN TERCEME-İ HALLERİ 324
1. Sa'îd b. el-Museyyeb 324
2. İbnu Ömer'in mevlâsı Nâfi' 325
3. Muhammed b. Sîrîn 326
4. İbnu Şihâb ez-Zuhrî 326
5. Sa'îd b. Cubeyr 328
6. İmâm Ebû Hanîfe 328

BEŞİNCİ FASIL

ETBÂ'U'T-TÂBİ'ÎNDEN BÂZILARININ TERCEME-İ HALLERİ 330
1. İmâm Mâlik b. Enes 330
2. İmâm eş-Şâfi'î 331

Sahîfe

3. Sufyânu's-Sevrî 333
4. Sufyân b. 'Uyeyne 334
5. el-Leys b. Sa'd 335

ALTINCI FASIL

ETBÂ'U ETBÂ'İ'T-TÂBİ'ÎNDEN BÂZILARININ TERCEME-İ HALLERİ 337
1. İmâm Ahmed b. Hanbel 337
2. İmâm Buhârî 338
3. İmâm Muslim 340
4. İmâm Tirmizî 341
BİBLİYOGRAFYA 345

BİRİNCİ FASIL

HADÎS, SÜNNET VE DİĞER ISTILAHLAR

HADÎS VE SÜNNET :

Muhaddislerce – bilhassa müteahhirîn muhaddislerince – hadîs ve sünnetin, biri diğerinin yerinde kullanılan iki kelime olduğu kabul edilmiştir. Hadîs ve sünnet ifâdelerinden, bir sözün, bir hareketin, bir takrîrin veya bir sıfatın Rasûl-i Ekrem'e izâfesi anlaşılmaktadır. Yalnız bu iki lâfzın tarihî asıllarına inilince, lügat ve ıstılâh bakımlarından aralarında birtakım ince farkların bulunduğu göze çarpar.

Hadîsi, Ebu'l-Bekâ'[1] şöyle tarif eder: "Hadîs, tahdîs mastarından bir isimdir, haber vermek mânâsınadır; sonraları Rasûlullah (s.a.v.)'a nisbet edilen bir söze veya fiile yahut bir takrire hadîs denmiştir"[2]. Hadîsin tarifinde geçen "الإخبار = haber verme" nin ne mânâya geldiği, câhiliye devrinde meşhur günlerini "الأحاديث" diye adlandırdıkları zamandan beri Araplarca biliniyordu[3]. Ferra'[4] "(الأحاديث) in müfredi (أحدوثة) dir, bilâhare hadîsin cem'i olarak kullanılmıştır[5]" derken bu mânâya işaret etmiş olmalıdır. Bundan dolayı kendisinden darb-ı mesel yapılan kelime hakkında

---

[1] Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Karîmî el-Kefevî, Hanefî kadılarındandır. Kudüs'te kadı iken 1093 yılında vefat etmiştir (bk. Hediyyetu'l-'ârifîn, c. I, s. 229; Îzâhu'l-meknûn c. I, s. 251, 380).

[2] Kulliyâtu Ebi'l-Bekâ', s. 152, Emîriyye matbaası, 1280.

[3] Belâzurî, Futûhu'l-buldân, s. 39.

[4] Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî, Kûfe nahivcilerinden ve meşhur lügat imâmlarından biridir; Ma'âni'l-Kur'an hakkında bir eseri vardır; 207 yılında vefât etmiştir (bk. Tabakâtu'z-Zebîdî, s. 146).

[5] Bk. Kava'idu't-tahdîs, s. 35.

"صَارَ أُحْدُوثَةً"[1] yahut "صَارَ حَدِيثًا"[2] denmeye başlanmıştır. Şâir Ebû Kelede "المَثَل" ve "الأُحْدُوثَة" kelimelerinin eş mânâlı olduğuna işaret etmek istermiş gibi ikisini de bir beytte kullanmıştır: "وَلاَ تُصْبِحُوا أُحْدُوثَةً مَثَلَ قَائِلٍ بِهِ يَضْرِبُ الأَمْثَالَ مَنْ يَتَمَثَّلُ" = darb-ı mesel söylemek isteyen herkesin ağzına düşen bir söz olmayınız"[3].

Hadîs lafzı hangi şekilde kullanılırsa kullanılsın, yine de "haber vermek mânâsına gelir; netekim şu âyetlerde bu mânâ açıkça görülüyor: "فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ = . . . O halde onun gibi bir söz getirsinler"[4],

"اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا = Allah Taâlâ sözün en güzelini her tarafı birbirini tutan bir kitab halinde vahy etmiştir"[5].

Bazı âlimler **hadîs** kelimesinde "yenilik" mânâsı sezerek, onun **kadîm** kelimesinin mukabili olduğunu söylemişlerdir. Bunlar **kadîm** sözüyle Kur'ân-ı Kerîm'i, **hadîs** sözü ile de Rasûl-i Ekrem'e izafe edilen şeyleri kasdetmişlerdir. Şeyhu'l-islâm İbnu Hacer ʻAskalânî, "Fethu'l-Bârî'de şöyle söylemektedir: "Şerîat örfünde hadîsten maksat Rasûl-i Ekrem'e izâfe edilen şeylerdir. **Hadîs** sözüyle, **kadîm** olan Kur'ân-ı Kerîm'in mukabili kasd edilmiş gibidir"[6]. Bu izâh bize birçok âlimin Kur'ân-ı Kerîm'e hadîs ismini takmaktan ve "**kelâmullah**" yerine "**hadîsullah**" demekten ne derece kaçındıklarını açık bir şekilde göstermektedir. "Sunenu İbn-i Mâce"de bulunan bir hadîs-i şerîfin rivâyeti esnasında gösterilen itinâ, ifadedeki bu titizlik ve saygının âdeta zarûrî olduğunu göstermektedir: Abdullah b. Mesʻud, Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu söylemektedir: «إِنَّمَا هُمَا اثْنَتَانِ: الْكَلَامُ وَالْهَدْيُ. فَأَحْسَنُ الْكَلَامِ كَلَامُ اللهِ وَأَحْسَنُ الْهَدْيِ هَدْيُ مُحَمَّدٍ» = . . . Onlar da biri kelâm, diğeri hidâyet olmak

---

[1] el-Eğânî, c. 21, s. 150.
[2] el-Eğânî, c. 14, s. 47.
[3] el-Eğânî, c. 10, s. 120.
[4] Tûr sûresi, âyet 34.
[5] Zümer sûresi, âyet 23.
[6] Tedrîbu'r-râvî, s. 4.

üzere iki tanedir, kelâmın en güzeli Allâh'ın kelâmı, hidâyetin en güzeli de Muhammed (s.a.v.) in hidâyetidir[1]. Sünen kitaplarının bir çoğunda " إِنَّ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللهِ =Sözün en güzeli Allâh'ın kitabıdır." ifadesi bulunurken, sadece İbn-i Mâce'nin " أَحْسَنَ الْكَلاَمِ şeklinde rivayet etmesini dikkate aldığımızda, onu bu tâbiri tercih etmeye sevk eden âmilin titizlik olduğunu anlamakta güçlük çekmeyiz. Bundan çıkaracağımız bir mânâ da, âlimler arasında **kadîm** olan Kitâbullah hakkında **hadîs** ismini kullanmaktan sakınanların bulunduğudur.

Bizzat Peygamber Efendimiz de kendi sözü hakkında **hadîs** kelimesini kullanmıştır; böyle söylemekle sanki o, kendine ait olanla olmayanı birbirinden ayırmış gibidir; hatta denebilir ki, **hadîs** sözünün sonraları bir ıstılâh olarak kullanılması hususundaki prensibi Hz. Peygamber ortaya koymuştur. Ebû Hureyre Rasûl-i Ekrem'e gelerek, kıyâmet günü şefâatine mazhar olacak en mes'ut insanın kim olduğunu sorduğunda Rasûlullah, "hadîs öğrenmedeki aşırı arzusundan dolayı bu hadîsi Ebû Hureyre'den önce kimsenin sormayacağını bildiğini[2]" söylemiştir.

Sünnet – esasında – hadîsin mukabili değildir; lügat mânâsına bağlılarak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in günlük yaşayışında tâkip ettiği dînî yol mânâsında kullanılmıştır; zira **sünnet**in lügat mânâsı, yol demektir. Hadîsin, Rasûlullah (s.a.v.)'ın hem kavlini, hem de fiilini ihtiva eden umumî mânâsına mukabil onun sadece fiilleri demek olan **sünnet**in daha hususi bir mânâsı vardır. Muhaddislerin "bu hadîs kıyasa, sünnete ve icmâa muhaliftir" veya "o, hadîste imâmdır, sünnette imâmdır veya hem hadîste, hem de sünnette imâmdır"[3], şeklindeki bir takım sözlerini bu iki mefhum arasındaki mânâ ayrılığı sayesinde daha iyi anlamaktayız. Daha garibi sanki bu iki mefhum her bakımdan birbirine muhalifmiş gibi, birinin ötekini takviye etmek için kullanıldığı olmuştur. İbnu Nedim'in Fihrist'inde

[1] Sunenu İbni Mâce, c. I, s. 18, hadîs nr. 46, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî.
[2] Sahîhu'l-Buhârî, Kitabu'r-rikâk, nr. 51.
[3] Nitekim Abdurrahman b. Mehdî (v. 198)'ye göre, Sufyânu's-Servî hadîste imâmdır; Evzâî hadîste değil sünnette imâmdır; Mâlik b. Enes de her ikisinde imâmdır (bk. Zurkânî, Muvatta' şerhi, c. I, s. 4; krş. Trad. İslam, p. 13, 14.

"كتاب السنن بشواهد الحديث" adlı bir kitabı zikretmesi de bunu göstermektedir[1].

İslâm dini, yol kelimesini sünnet lâfzı ile ifade edince Araplar şaşmadılar; zira sünnetin zıddı olan bid'at kelimesini bildikleri gibi, onun yol mânâsına geldiğini de biliyorlardı[2]. Bundan başka "« سنة الله في الذين خلوا من قبل » = Daha evvel geçenler hakkında da Allah bu âdeti koymuştur"[3] âyet-i kerîmesinde olduğu gibi sünnet kelimesinin lafza-i celâle izafesiyle kazandığı mânâyı da anlayabiliyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "عليكم بسنتي = Size benim sünnetime sarılmanızı tavsiye ederim"[4], şeklindeki hadîslerinde sünnet sözünü duyunca, artık onu, Rasûlullah (s.a.v.)'in üslûbunu, hususî ve umumî hayatındaki davranışlarını ifade etmek üzere kullanmaya başladılar.

Medine-i münevvere – ileride görüleceği gibi – halkının sünnete çok düşkün olması sebebiyle, "دار السنة" diye anılmaya başlanmıştır[5]. Bu mübarek beldede "**sünnet**" tâbiri, asıl dinî mânasının yanında siyasî ve ictimâî bir mânâ kazanmaya da başladı. Bu sebepledir ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), Medine'de bir bid'at (hades) çıkaran kimsenin, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetini celbedeceğini beyan etmiştir[6]. Bu hadîste cemaati rahatsız eden, itaati bırakarak baş kaldıran, bid'ati sünnete tercih eden kimseden Allah'ın ve Rasûlünün uzak olduğunu îmâ eden bir mânâ mevcuttur. Burada hades ile bid'atin aynı mânâda olduğu görülmektedir. Hem bid'at, hem de hades sünnete zıt mânâdadır. Şu misâller de bunu göstermektedir. Oğluna öğüt vermek isteyen baba şöyle der: "يا بني اياك والحدث = Oğlum bid'atten sakın!"; oğul, babasının sünnet-i seniyyeye bağlılığını coşkunlukla karşılayarak; "Rasûlullah'ın ashâbından görüştüğüm her zâtın en ziyâde öfkelendiği şey, dinde bid'at çıkarmak idi"[7] karşılığını

---

[1] Bk. el-Eğânî, c. 7, s. 119; bid'atla ilgili olarak bk. c. 7, s. 114.
[2] Sunenu İbn-i Mâce, c. I, s. 16, hadîs nr. 42.
[3] Ahzâb sûresi, âyet 62.
[4] Bk. Talebu'l-hadîs için yapılan seyâhatlar faslı, s. 39 v.d.
[5] Sahîhu'l-Buhârî, el-İ'tisâm, nr. 6.
[6] Sunenu't-Tirmizî, c. I, s. 51.
[7] İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, s. 230.

verir. Dinî durumu sebebiyle itham edilen bir kimse de, kendini müdâfaa ederek şöyle diyebilir: " ما أَحْدَثْتُ في الإسْلامِ حَدَثاً ولا أَخْرَجْتُ مِن طاعَةٍ يَداً = İslâm dininde bir bid'at çıkarmadım ve itaatsizlik ederek baş kaldırmadım" [1].

Şu hâle göre müslümanlar, coğrafî dar mânâdan daha şümûllü ve geniş bir mânaya pek çabuk intikal etmiş oluyorlar. Onlar sadece "**dâru's-sünne**" olan Medine'de değil, bütün islâmda, ulvî dâvetin ulaştığı her şehirde bir bid'at çıkarmış olmaktan korkuyorlardı; zira ortaya konan prensip umumî ve şumûllü idi. Bu prensibi, " شَرُّ الأمورِ مُحْدَثاتُها = İşlerin en fenası sonradan uydurulmuş olanlardır" [2] buyurduğundan beri bizzat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) koymuştu ve şöyle demişti: " مَنْ أَحْدَثَ في أَمْرِنا هذا ما لَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ رَدٌّ = Kim dinde olmayan bir şey uydurursa, o şey merdûddur" [3].

Bu açık ve nebevî prensibin tek ve kesin bir neticesi vardır: İslâmda bir bid'at çıkarmış olmak korkusu nisbetinde Rasûlullah (s.a.v.)'ın sünnetini koruma arzusu şiddetlenmiştir. İçi ve dışı Rasûlullah'ın şahsına bağlı olmayan, nefsi ve hareketleri onun ahlâkına, davranışına [4], veya devamlı olarak işlediklerine [5] uymayan kimse, gerçek mânâsı ile îmân etmiş ve bütün gönlü ile islâma bağlanmış olamaz. Bu kimse, hadîs-i nebevî ile meşgul olan biri ise, onun Rasûl-i Ekrem'e bağlılığı daha da artar. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yapmadığı bir şeyi yapmaz yapacağı işlere başlamadan önce, sünnet-i seniyyeye en uygun olanını öğrenmek için araştırmalar yapar; meselâ elbisesini yukarı çekmede [6], bir eve girmek için izin isterken kapıyı çalmada [7], münâsip bir sesle selâm verirken müstahap olan haddi aşmamakta [8], bir mecliste boş bulunan yere oturmada [9] ve fakat meclisin baş tarafına

---

[1] el-Eğânî c. 21, s. 144.
[2] Sunenu İbn-i Mâce, c. I, s. 17, hadîs nr. 45.
[3] Sunenu Ebî Dâvûd, c. 4, s. 280.
[4] Buhârî, el-İ'tisâm, nr. 9.
[5] Sunenu Ebî Dâvûd, c. II, s. 368, nr. 2250.
[6] el-Câmi'li ahlâkı'r-râvî, c. II, s. 22.
[7] Aynı eser, c. II, s. 24.
[8] Aynı eser, c. II, s. 26.
[9] Aynı eser, c. II, s. 28.

veya ortasına[1] yahut müsaadeleri olmadan iki kişinin arasına geçmemekte[2] velhâsıl bütün sünen kitaplarındaki **edeb** bölümünün ihtivâ ettiği peygambere mahsus huylarda Rasûlullah'ı örnek alır.

Vahiy kesilip Rasûlullah (s.a.v.)'in vefâtının üzerinden uzun zaman geçince, selef-i sâlihîne benzemek de bir nevî sünnete ittibâ sayılmıştır. Selefe benzemeye çalışan bu zevât, onlara nisbet edilerek **"selefiyyûn"** adını aldılar[3]. hayatlarını da sünneti ihyâya ve bid'atı imhâya vakf ettiler[4]. Muhtelif asırlarda, gerçek dindârların onları hürmetle yâd etmiş olmalarına rağmen, bid'atçıların, bâtıl mezhep sâliklerinin, ölçüsüz mutasavvıfların ve sahte ediplerin hücumlarından kurtulamamışlardır. Selefîler, avâm tabakasının işkencesine aldırmamıştır; zira insanlar hidâyetin yollarını yitirdikleri bir zamanda, bu yolları muhafaza etme şerefi onlara yeter!

Her nekadar bir çok yerlerde sünnet, hadîsten farklı mânâda kullanılmışsa da, hadîs münekkitleri bunların delâlet bakımından müsavî olduğunu veya – en azından – birbirine yakın bulunduğunu anlamakta idiler.

Şu hâle göre acaba amelî sünnet demek, sadece Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hikmetli sözleri, yön verip irşâd eden hadîsleri ile te'yîd ettiği nebevî yol mu demektir. Hadîsin mevzûu, sünnetin mevzûundan ayrı mıdır?. Her ikisinin de etrafında döndüğü mihver bir değil midir? netice îtibariyle her ikisi de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in amellerini te'yîd eden sözleri ile, sözlerini takviye eden amelleri demek değil midir?

Bu sualler hadîs münekkitlerinin zihinlerini kurcaladığı zaman, reddedilmesine imkân olmayan şu hakikati açıklamakta bir beis görmediler: Bu iki türlü isimlendirmenin aslına bakmayacak olursak,

---

[1] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî c. II, s. 28.

[2] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. II, s. 29.

[3] Zehebî, el-Muştebah fî esmâi'r-ricâl, nşr. Jong, s. 269.

[4] Müsteşriklerin meseleleri inceleme ve araştırmada takip ettikleri metodları gereğince Goldziher, muhtelif devirlerde müslümanların sünneti ihyâ hareketleri hakkında birtakım faydalı bilgiler toplamaya çalışmıştır. Onun bu meselede yaptığı incelemeden elde ettiği neticelere itiraz edecek değiliz. O, bu araştırmada sünneti ihyâ etmenin, çoğu zaman onu yaymak, fertlerin ve cemiyetlerin bünyesine iyice yerleştirmeye çalışmak demek olduğunu göstermiştir. Bk. Muhammedanisches Recht, in Theorie und Wirklich Keit (Zeitschrift f. vergileich). Rechtswissenschatt, VIII, 409 sq.

hadîsle sünnet bir tek şey olmuş olur; buna göre birçok muhaddisin, hadîsle sünnet eş mânâlıdır, demekte hakkı vardır.

Haber ve Eser: (اَلْخَبَرُ وَالْأَثَرُ)

Haberin hadîsle eş mânâlı olması, sünnetin hadîsle eş mânâlı olmasından daha münasiptir. Tahdîs (hadîs rivâyet etmek) ihbâr mânâsınadır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hadîsi demek, ona kadar varan haber demektir. Tarih ve benzeri ilimlerle uğraşanlara **ahbârî** denmesi, bazı âlimleri sünnetle meşgul olanlara "muhaddis" adını vermek suretiyle onları tarihcilerden ayırmaya sevk etmiş, başkalarından gelen "haber" den ayırmak için de muhaddislerin rivâyetlerine "**hadîs**" demişlerdir. Bu îzâh muhaddislerin "**haber ile hadîs arasında mutlak bir umumîlik ve hususîlik vardır; binâenaleyh her hadîs haberdir, fakat her haber hadîs değildir**"[1] şeklindeki sözlerini daha iyi açıklamaktadır.

Hadîsle haberin eş mânâlı olduğunu anlayan muhaddisler – iki lafzın birbirine benzeyen lügat mânâsının yanında – râvîlerin Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e ulaşan hadîsleri (merfû') nakl ile iktifa etmeyerek, ayrıca sahâbeye dayanan (mevkûf) ve tâbiîne kadar varan (maktû') nakillerde de meşgûl olduklarını dikkate almışlar ve bu suretle hem Peygamber Efendimizden, hem de başkalarından gelen mâlûmâtı rivâyet etmişlerdir. Her iki durumda da rivâyet, ihbâr mânâsına gelmektedir. Şu hâle göre hadîse haber, habere de hadîs demekte bir beis yoktur.

Hadîsciler, eseri de aynı açıdan mütâlaa etmişler, onun haber, sünnet ve hadîsle eş mânâlı olduğunu görmüşlerdir. "**Hadîsi rivâyet ettim**" mânâsına gelmek üzere "أَثَرْتُ الْحَدِيثَ" denir. **Eser'e nisbet ederek muhaddise eserî adı da verilmektedir**"[2]. Sadece sahâbe ve tâbiînin sözlerine "**eser**" denmesi doğru değildir; zira mevkûf ve maktû' rivâyetlerde merfû' gibi birer eser sayılır. Şu kadar ki, merfû' Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e varırken, mevkûf sahâbîye, maktû' da tâbiîye dayanmaktadır. Haber ile eser arasındaki farkları gösteren birtakım ıstılâhlar mevcut ise de, biz burada onlardan bahs açıp

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 4.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 4.

münâkaşaya dalmayacağız[1]. Tahdîs ve ihbârı ifade etmek bakımından bütün bu ıstılâhlar arasında hiçbir fark bulunmadığını belirten cumhûrun görüşünü almış bulunuyoruz; zaten usûl-i hadîs ilminin esasını tahdîs ve ihbâr teşkil eder.

Hadîs-i kudsî: (الحديث القدسى)

Hz. Peygamber zaman zaman Rabbından nakiller yaparak ashâb-ı kirâma va'z ederdi; inzâl edilmiş vahiy olmadığı için bu sözlere Kur'ân denilemezdi; onun doğrudan doğruya ve açıkca kendine isnâd ettiği bir söz olmadığı için de hadîs-i nebevî denilemezdi. Kendinin yegâne vazifesinin bu sözleri Kur'ân-ı Kerîm'in üslûbundan tamamen farklı bir ifade ile Allah'dan nakletmekten ibâret olduğunu belirtmek için Rasûl-i Ekrem, bu hadîslerin Allah'a ait olduğunu açıkca göstermek hususunda ciddî bir gayret sarfediyordu. Fakat bu hadîslerde yine de kudsî âlemin sırlarını taşıyan bir nefes, gayb âleminden bir nûr ve taraf-ı ilâhîden geldiği belli olan bir heybet vardır. İşte aynı zamanda **ilâhî** ve **rabbânî** sözleri ile de ifade edilen kudsî hadîsler bunlardır.

Buna bir misâl olmak üzere Müslim'in Sahîh'inde bulunan şu kudsî hadîsi zikredelim: Ebû Zer (r.a.)'ın nakline göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in Allah Taâlâ'dan rivâyet ettiği bir hadîste Allah Taâlâ şöyle buyurmaktadır: "**Ey kullarım, ben zulmetmeyi kendime haram ettim, onu sizin aranızda da haram kıldım, öyleyse birbirinize zulm etmeyiniz.**

Ey kullarım, benim doğru yolu gösterdiklerimden başka hepiniz sapıksınız, binâenaleyh benden hidâyet isteyin ki, sizi doğru yola ileteyim.

Ey kullarım, benim doyurduklarımdan başka hepiniz açsınız, benden rızık isteyin ki, sizi doyurayım.

Ey kullarım, benim giydirdiklerimden başka hepiniz çıplaksınız, giydirmemi isteyin ki, sizi giydireyim.

Ey kullarım, siz gece-gündüz günâh işliyorsunuz; ben de bütün günâhları affederim. Binâenaleyh benden af dileyiniz ki, sizi affedeyim.

[1] Meselâ muhaddisler, merfû' ve mevkûf'a eser derler; buna karşılık Horasan fakîhleri de mevkûf'a eser, merfû'a haber adını verirler. Bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 4.

Ey kullarım, bana zarar vermek elinizden gelmez ki, zarar veresiniz. Yine bana fayda temin etmek elinizden gelmez ki, fayda veresiniz.

Ey kullarım, sizin geçmişiniz, geleceğiniz, ins ve cin hepiniz, kalbi en bozuk olanınız gibi olsalar, benim mülkümden yine de en küçük bir şey artmaz.

Ey kullarım, geçmişiniz, geleceğiniz, ins ve cin hepiniz, bir yerde toplanıp benden dilediklerini isteseler, ben de herkesin istediğini versem, bu benim mülkümden, denize daldırılan iğnenin ondan eksilttiğinden fazla bir şey eksiltmez.

Ey kullarım, sizin için amellerinizi saklar, sonra da bunların karşılığını noksansız olarak veririm. Şu hale göre iyilik bulan Allah'a hamdetsin, kötülük bulan ise yalnız nefsini kötülesin"[1].

Daha önce de söylediğimiz gibi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu kudsî hadîse "قال رَسول الله صلى الله عليه وسلم فيما يَروى عَن رَبه = **Rasûlullah Rabbinden rivâyet ettiği hadîste şöyle buyurdu...**" diyerek başlamıştır. Hadîs-i kudsîlerin rivâyeti esnâsında selefin kullandığı ifade budur. Daha sonraki âlimler ise kendilerine has bir tâbir kullanarak: "قال الله تعالى فيما رَوَاه عَنه رَسول الله صلى الله عليه وسلم = **Rasûlullah (s.a.v.)'ın rivâyet ettiği hadîste Allah Taâlâ şöyle buyurdu**" demişlerdir. Her iki cümlede de söylenmek istenen şey aynıdır. Aralarındaki fark ise, bunların ayrı ayrı zamanlarda kullanılmış birer ıstılâhtan ibaret oluşudur.

Bu nev'î kudsî hadîslerde Hz. Peygamber'in Allah Taâlâ'dan rivâyette bulunduğunun ifade edilmesi, kudsî hadîslerin lâfzı Allah'a aittir, diyen âlimlere delil teşkil etmektedir. Ama ne var ki, âlimlerin çoğu kudsî hadîslerin lâfzının Hz. Peygamber'e, mânâsının ise Allah Taâlâ'ya ait olduğu görüşündedir. Ebu'l-Bekâ' da bu görüşü benimseyerek kanâatini şu sözlerle açıkca belirtmiştir: "**Kur'ân-ı Kerîm'in hem lâfzı, hem de mânâsı vahy-i celî ile Allah Taâlâ tarafından inzâl edilmiştir; kudsî hadîse gelince, onun lâfzı Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, mânâsı ise ilhâm ile veya uykuda bildirmek suretiyle Allah Taâlâ'ya aittir**"[2].

---

[1] en-Nevevî, Riyâzu's-salihîn, s. 73.
[2] Ebu'l-Bekâ', Külliyât, s. 288.

İKİNCİ FASIL

HADÎSİN TEDVÎNİ ÜZERİNE

Islâmdan önce Araplar okuma-yazma biliyor muydu?

Arapların – İslâmdan bir müddet önce – kâfi miktarda yazı malzemesine sahip olamayışları ve eserlerini koruyup edebiyatlarını nakl etmek için büyük ölçüde hâfızaya güvenmeleri sebebiyle okuyup - yazmayı bilmediklerini söyleyerek ifrata sapmayacağız. Arap Yarımadasının kuzeyinde bulunanların okuma-yazma bildiklerinden şüphe edilemez. Seçkin bir ticarî merkez olması sebebiyle Mekke'de, bi'setten bir müddet önce, Medine'ye nazaran daha çok okumuş insan vardı. Biz – birtakım haberlerde söylendiği üzere – o zaman Mekke'de sadece **"okuma-yazma bilen on küsûr adam bulunmasına"**[1] ihtimâl vermiyoruz. Senedleri sahîh olsa bile bu haberler, dikkatli bir istatistik bilgisi ve kesin bir netice veremez. Üstelik son derece önemli böyle bir mevzûda, böylesi zayıf ve müphem bir delille kat'î hüküm vermek doğru değildir. Bununla beraber, Arapların hayatındaki o fetret devrinde birçok okur-yazar bulunduğunu gösteren aklî ve naklî delillere sahip değiliz. Okuma-yazma mevzûunda ve Arap Yarımadasında okur-yazar birçok insan bulunduğu hususunda aşırı olmaya bizi sevk eden şey, müsteşriklere körü-körüne uyan bir cehâlete sâhip oluşumuzdur. Müsteşriklere göre Kur'ân-ı Kerîm'de[2] Arapların **"ümmî"** diye tavsif edilmeleri, okuma-yazma bilmediklerini göstermez. Arap-

---

[1] Misâl olarak Dr. Muhammed Hamîdullah'ın bu habere ne derece itimat ettiğini görmek için bk. Sahîfetu Hemmâm b. Münebbih, s. 3; krş. H. Lammens, La Mecque à la veille de l'Hégire, Beyrouth 1924, p. 122.

Tarihciler de **"Araplar arasında okuma-yazma az idi"** sözünü tekrarlayıp dururlar. Meselâ bk. İbnu Sa'd, Tabakât, c. III/2 s. 148.

[2] el-Cum'a sûresi, âyet 2.

lara göre "ümmî", ilâhî şerîatı bilmeyen kimsedir; Muhammed (s.a.v.) de "**ümmî**" değil[1], "**Allah'ın gönderdiği peygamberleri ve indirdiği kitapları tasdîk etmeyen, üstelik kendi elleriyle bir kitap yazan**"[2] o putperest "**ümmîler**" in peygamberi idi.

Gerçek şu ki, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vasfı olan "**ümmî**" kelimesi ile, Araplar hakkında kullanılan "**ümmîyyûn**" kelimesi arasındaki bu zoraki alâka mantıkî değildir; zira bu ne dil bakımından, ne de birbirine zıt iki mânâya değil de, tek mânâya göre açıklanması gereken bir Kur'ân lafzının üslûbu bakımından münâsip olan bir tefriktir. Ümmî, ya ilâhî şerîati bilmeyen veya okuma-yazma bilmeyen kimse demektir. "**ümmî nebî**" sözünü, okuyup yazması olmayan, "**ümmî arap**" sözünü de, ilâhî şerîati bilmeyen şeklinde te'vîl eden müfessirlerin hataları bu yüzden büyüktür. Müsteşriklerin hatası ise kat kat fazladır; zira onlar zayıf bir görüşe dayanarak meseleyi iki kısımda mütâlaa ettiler, peşinden de çocukca görüşlerini söylediler: Araplar – müsteşriklere göre – gûya ilâhî şerîati bilmedikleri için ümmîdirler; peygamber ise, bu câhillere mensup olduğu, onlara Allah'ın şerîatini öğrettiği için ümmîdir. O, bu câhillerin peygamberidir, diğer bir deyişle, bu ümmîlerin peygamberidir!

Bu iki zıt tefsîrin fevkinde bir tenâkuz bulunabilir mi?

Bu hezeyandan bizi ancak te'vile lüzum bırakmayacak derecede açık olan Kur'ân-ı Kerîm âyeti kurtarır. Kur'ân-ı Kerîm'deki "**ümmi**" kelimesi, ister Arapların, isterse Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sıfatı olsun, bu, sadece okuma-yazma bilmeyen kimse mânâsına gelir. Müfessirlerin

---

[1] el-A'râf sûresi, âyet 157.

[2] Ümmî kelimesinin bu şekildeki tefsîri, Taberî'nin İbnu Abbas'dan naklettiği rivâyetlerin bir kısmında (c. I, s. 296) ve Bakara sûresinin 78. âyetindeki "وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ = **Onların içinde ümmîler de var ki, Kitâbı (Tevrat'ı) bilmezler. Bütün bildikleri bir sürü kuruntu ve yalandan ibarettir**" âyet-i kerîmesinin te'vîlinde görülmektedir. Müsteşrikler bu te'vîlde, Rasûlullâh'ın okuyup yazma bildiği şeklindeki yanlış kanaatlarının tecvîzini buldular. Onlara göre Hz. Peygamber'e ümmî denmesi – Araplara da denildiği gibi – Onun okuma-yazma bilmediği mânâsına gelmez (Bk. Paret, Encycl. de L'Islam, IV, 1070; Horovitz, Koranische Untersuchungen, Berlin, 1924, p. 52).

Taberî'nin aynı sayfada bu kanâati zayıf bulduğunu görebilmek için, müsteşriklerin Taberî Tefsîri'ni okumaları uygun olur.

çoğunun ve İslâm âlimlerinin bu güne kadar anladığı mânâ da budur [1]. Şu hâle göre Araplara ümmî denmesi, onların okuma-yazma bilmedikleri hususunda bir aşırılık mânâsı taşımamaktadır; zira bu mânâya göre onların ekserisi ümmî idi. Asıl aşırılık ise Araplar arasında yazının ve yazı malzemesinin çok olduğunu iddia etmekte ve onlar yazı yazmasını değil, ilâhî şerîati bilmiyorlardı, demektedir; çünkü hiçbir araştırıcı, bu kısır görüşü destekleyen bir delil getirmemiştir.

Asr-ı saâdette okuma-yazmanın az oluşunun sebepleri:

İslâmdan önce Arapların okuma-yazma bilgileri ne durumda olursa olsun, Mekke'de okuyup yazma bilenler, Medine'dekilerden daha çoktu. Rasûlullâh (s.a.v.)'ın "**Bedr**" savaşında esir edilen Mekkeli okur-yazarlara Medineli çocuklardan onar tanesine okuma-yazma öğretmek şartıyle serbest bırakılacaklarını söylemesi bunu gösterir [2]. Rasûl-i Ekrem'in kâtiplerinin kırk'a ulaşması [3], onların çoğunun hicretten önce nâzil olan Mekkî âyetleri yazan Mekkeli kâtipler olması da bunu gösterir. Lâkin müslümanlar Medine'ye yerleşince durum değişti. Hz. Peygamber'in Mescitte bir sofa yaptırıp güzel yazı yazan Abdullah b. Sa'îd b. el-'Âs'ın da orada isteklilere okuma-yazma ve hüsn-i hat öğretmeye başlatmasından sonra Medine'de de yazı yazanlar çoğaldı [4]. Kanaatim odur ki, Rasûlullâh (s.a.v.)'ın zamanında Medine'de bulunan dokuz mescit [5] ilmin yayılması için mektep olarak da kullanılmıştır. Bu da Rasûl-i Ekrem'in çocuklara kendi mahalle mescitlerinde ders okumalarını emrettiği hakkındaki inancımızı takviye etmektedir [6]. Rasûlullâh'ın hicretin birinci yılında Medine'de bulunan büyük, küçük, erkek, kadın bütün müslümanların nüfus sayımının yapılmasını emrettiği de bilinmektedir. Sahîhu Buhârî'nin

---

[1] Bk. Tefsîru't-Taberî, c. I, s. 296-297.

[2] Bk. es-Süheylî, er-Ravdu'l-unuf 'alâ sîreti İbni Hişâm, c. II, s. 92; Tabakâtu İbn-i Sa'd. c. II/1, s. 14.

[3] Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân adlı kitâbımıza bk. s. 66. ikinci baskı.

[4] İbnu 'Abdi'l-Berr, el-İstî'âb fî esmâi'l-ashâb, c. II, s. 366 (İbnu Hacer'in el-İsâbe'si kenarında), nşr. Mustafa Muhammed, 1358. İbnu 'Abdi'l-Berr'in sözü şudur: "Hz. Peygamber, Abdullâh b. Sa'îd b. el-'Âs'a Medine'de okuma-yazma öğretmesini emretti. Abdullah güzel yazı yazardı".

[5] Ensâbu'l-eşrâf, Kahire nüshası, c. I, s. 420. Bunu Muhammed b. Hamîdullâh Sahîfetu Hemmâm b. Münebbih'de zikretmiştir: s. 6, not 5.

[6] Kettânî, et-Terâtîbu'l-idâriye, c. I, s. 41.

"**kitâbetu'l-imâm li'n-nâs**" bâbında bu nüfus sayımının yazılarak tertiplendiği açıkca görülmektedir: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اُكْتُبُوا لِي مَنْ تَلَفَّظَ بِالإِسلامِ مِنَ النَّاسِ ، فَكَتَبْنَا لَهُ أَلْفاً وخَمْسَ مِئَةِ رَجُلٍ = **Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) İslâma girenlerin isimlerini bana yazınız buyurdu; biz de derhal bin beş yüz kişinin isimlerini yazdık**"[1].

Bundan sonra sahâbenin hadîsleri muhafaza etmek için yazıya değilde ezberlemeye ehemmiyet vermelerinin sebeplerini araştırmamız gerekecektir. Ne var ki, bu mevzûu tetkik eden bazı araştırıcıların âdet yerini bulsun diye temas ettikleri gibi davranmayacağız. Onlara uyarak Hz. Peygamber zamanında hadîslerin kâfi derecede tedvîn edilmeyişinin en önemli sebebi olarak yazı malzemesinin azlığını gösteremeyiz; zira yazı malzemesi mübâlağa edildiği kadar az değildi. Fakat bu sebep – her hâl-ü kârda – hadîs tedvînini geciktiren âmillerden biri olabilir. Ama şüphe yok ki, yegâne âmil değildir. Yazı malzemesinin az oluşu, ashâb-ı kirâmın nice eziyetlere katlanarak Kur'ân-ı Kerîm'i ince taşlara, düzgün hurma dallarına, kürek kemiklerine, bağırsaklara ve derilere yazmalarına engel olmamıştır[2]. Onların hadîs tedvîni hususundaki meyilleri, Kur'ân-ı Kerîm'in yazılması mevzûundaki meyilleri kadar kuvvetli olsaydı, bunun için çeşitli vesileler icat eder ve her şeye baş vururlardı. Lâkin onlar hadîsleri toplamak için – gönüllerinin arzusu, Peygamberlerinin de irşâdı ile – Kur'ân-ı Kerîm'in toplanmasında tâkip ettikleri yoldan farklı bir metod takip ettiler.

Kendilerini zorlayan bulunmadığı halde ashâb-ı kirâm, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek ve yazarak toplamaya çalışıyordu. Kitâbullâh onların derûnuna tamamen hâkim olduğu gibi, zamanlarının çoğunu da işgâl ediyordu. O zaman Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hadîsleri sayılamayacak kadar çoktu. Her hâdise ile ilgili olarak birşey söylüyor, her danışana bir cevap veriyor ve Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin çoğunu açıklayıp îzâh ediyordu. Hadîsleri yazanlar devamlı olarak onu takip ederek bütün sözlerini, hareketlerini ve takrîrlerini yazabilecek za-

---

[1] Bk. Sahîfetu Hemmâm, s. 9; krş. Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî, kitâbu'l-îmân, bâbu cevâzi'l-istisrâr bi'l-îmân li'l-hâif. c. II, s. 178 (Nevevî şerhi).

[2] Bk. Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân adlı kitabımız, s. 67 (ikinci baskı).

manı nerede bulabileceklerdi? Bu kâtiplerin bir kısmı, Rasûlullâh (s.a.v.)'dan duyup gördükleri herşeyi yazmaya kalksalardı, hiçbir şey kaçırmamak şartıyle herbirinin aynı derecede muvaffak olması mümkün mü idi?

Akla ve gerçeğe en yakın olanı şudur: Sahâbe-i kirâmdan bir kısmı, Rasûl i Ekrem'den duyduklarının çoğunu – bazan da hepsini – yazmak için büyük bir arzu duydular. Hadîslerin Kur'ân-ı Kerîm'le karışması endişesi kalmadığı sıralarda Hz. Peygamber de buna müsaade etmiştir. O zaman bâzı sahâbîler bir miktar hadîs yazdılar. Okur-yazar olanların bir kısmı da hadîsleri yazmaya imkân bulamayacak derecede kendini Kur'ân-ı Kerîm'e vermiş bulunuyordu. Bunlar Rasûlullah (s.a.v.)'dan birşey duyuyor, onunla amel ediyor ve fakat yazmaya lüzum görmüyordu. Ümmî olan diğer bir kısım sahâbî de elinden geldiği kadar Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîf ezberliyordu; zaten İslâmın ilk devirlerinde ashâb-ı kirâmın çoğu da bu durumda idi.

Ashâb-ı kirâmın herşeyi bir tarafa bırakıp bütün mevcudiyetleri ile ezberleyerek ve yazarak Kur'ân-ı Kerîm'i toplamaya çalışmaları, bu ümmî ve okur-yazar necîb talebelerin Rasûlullâh (s.a.v.)'dan aldıkları bir tâlimâta dayanıyordu. Bu tâlimât tek şekilden ibaret kalmayıp hayata ve şahıslara göre değişen, İslâm cemiyetinin yaşadığı hâdiselerle birlikte gelişen bir mâhiyet arz ediyordu. Zamanın ve insanların durumu dikkate alınıyordu. Nitekim İslâmın ilk yıllarında Rasûl-i Ekrem, kendi sözlerinin, îzâhlarının sîretinin Kur'ân-ı Kerîm'le karıştırılmasından, hele ikisinin de ayni sahîfede toplanmasından korkarak hadîslerin yazılmasını yasak etmiş[1] ve şöyle söylemişdir:

"لاَ تَكْتُبُوا عَنِّى ، وَمَنْ كَتَبَ عَنِّى غَيْرَ القُرآن فَلْيَمْحُهُ ، وَحَدِّثُوا عَنِّى ولاَ حَرَجَ ، وَمَنْ كَذَبَ عَلَىَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ = Benden bir şey yazmayınız, Kur'ân'dan başka benden bir şey yazmış olan varsa onu derhal imha etsin. Benden hadîs rivâyet ediniz, bunun bir mahzuru yoktur, benim söylemedi-

[1] Hattâbî, Ma'âlimü's-sünen, c. 4, s. 184'de, bu duruma işaret ederek der ki: "Bazıları bu mevzûda şöyle söylemiştir: Rasûl-i Ekrem, birbirine karışmaması için hadîsle Kur'ân'ın aynı sahîfeye yazılmasını yasak etmiştir; bu yüzden okuyucu, yazı yazmanın ve hadîslerin yazı ile tesbit edilmesinin yasaklandığını zan edebilir ki, bu katiyyen doğru değildir".

ğim bir şeyi kim bilebile bana isnad ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın"[1].

Ne zaman ki, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin ekserisi nâzil oldu; birçok hâfızlar tarafından ezberlendi[2] ve artık başka birşeyle karışması hususundaki endişe ortadan kalktı; işte o zaman Hz. Peygamber (s.a.v.), hadîslerin yazılabileceğini ifâde ederek " قَيِّدُوا العِلْمَ بِالكِتَابِ = ilmi (hadîsi) yazı ile tesbit ediniz"[3] buyurdu. Rasûlullâh (s.a.v.) ha-

[1] Sahîhu Müslim, c. 8, s. 229; bu hadîsi Ebû Sa'îd el-Hudrî rivayet etmiştir; Onun bu mevzûdaki diğer rivâyetleri için bk. İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, s. 170; Hatîbu'l-Bağdâdî, Takyîdu'l-'ilm. s. 29-32. Buhârî ve diğer bâzı hadîsciler, bu hadîsi tenkid ederek Ebû Sa'îdi'l-Hudrî'ye mevkûf olduğunu söylemişlerdir; fakat büyük âlim Ahmed Şâkir bu iddiânın yerinde olmayıp hadîsin sahîh olduğunu söylemektedir. (bk. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 149). Bu hadîsin yine bizzat Ebû Sa'îdi'l-Hudrî'nin rivâyet ettiği şu hadîsle olan insicâmı da – bizce – onun sıhhatini takviye etmektedir. Ebû Sa'îd diyor ki: "Hadîs yazmak için Rasûl-i Ekrem'den izin istedim, bana izin vermekten çekindi" (Takyîdu'l-'ilm, s. 32; krş. Kâdî 'İyâd, el-İlmâ', Zâhiriye nüshası varak: 27 a).

Ebû Sa'îdi'l-Hudrî, Kur'ân-ı Kerîm ile karışmasından korktuğu için hadîslerin yazılması bâbında çok sıkı davranıyordu. Bu husustaki kanâatini kendinden hadîs yazmak isteyen Ebû Nadra'ya şöyle açıkladı: "Biz size hadîs yazdırmayız, hadîsleri Mushaf haline getirmeyiz. Rasûlullah (s.a.v.) söyler, biz de ezberlerdik. Biz Peygamberinizden nasıl ezberlemişsek siz de bizden ezberleyiniz (bk. Herevî, Zemmu'l-kelâm, Zâhiriye nüshası, varak 62 b).

Netîce şudur: Hadîslerin yazılmasını yasak eden hadîs-i şerîfi Ebû Sa'îdi'l-Hudrî rivâyet etmiştir. Diğer sahâbeden bir kısmı da – anlaşıldığına göre – buna benzer hadîsleri rivâyet etmişlerdir. Ebû Hureyre'nin rivâyeti için bk. "Takyîdu'l-'ilm, s. 33-34"; İbnu Abbâs ve İbnu Ömer'in rivâyeti için bk. "Mecme'u'z-zevâ'd, c. I, s. 150"; Zeyd b. Sâbit'in rivâyeti için bk. "Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 63".

[2] Hadîslerin yazılmasını yasak eden Ebû Sa'îd hadîsi üzerine konuşurken Râmahurmuzî bu fikri reddederek der ki: "Ebu Sa'îd'in hadîsi şudur: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bize hadîsleri yazmak için izin vermesini çok arzu ettik; fakat vermedi. Ben hadîslerin, hicretin ilk yıllarında ve ashâbın Kur'an'la değil de hadîsle meşgûl olmasından çekinildiği zamanlar ezberlendiğini zannediyorum" (Bk. el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, varak 6 a).

[3] İbnu 'Abdi'l-Berr, Câmi'u beyâni'l-'ilm. c. I, s. 72; Takyîdu'l-'ilm, s. 69; Râmahurmuzî, el-Muhaddisu'l-fâsıl, Zâhiriye nüshası, c. IV, varak 2 a. Yalnız Reşîd Rıza "Mecelletu'l-menâr, c. X, s. 763-766" da bu hadîsi tenkîd ederek Abdulhamîd b. Süleymân el-Huzâ'î tarîkinden gelen rivâyetin de zayıf olduğunu söylemiştir. Sonuncu râvî hakkında İmâm Ahmed b. Hanbel, "hadîsleri münkerdir" demiştir (Bk. Mecma'u'z-zevâ'id, c. I, s. 152).

dîslerin yazılmasını umûmî bir ifade ile yasak etmişti; zira onun sözleri ashâb-ı kirâmın umûmuna birden müteveccihti. Ashâb-ı kirâm ise, sika, sâlih, zâbıt, hâfız olmak bakımından birbirinden farklı idi. Zabtı kuvvetli olanların hıfzına ayrıca yazı ile tesbitin yardım edeceği[1], unutma ihtimali bulunan ve hâfızası sağlam olmayanların ise daha iyi zabt edebileceği düşüncesiyle Rasûlullah (s.a.v.) bazı sahâbeye hadîslerin yazılması mevzûunda husûsî izin vermişti[2]; ashâbın

---

Reşîd Rızâ'nın tenkîdi sadece bu iki tarîk hakkındadır; bunların dışında kalan diğer tarîklerin de zayıf olması gerekmez. Meselâ sadece " اسمعيل بن يحى عن ابن ابى ذئب عن عمرو بن شعيب عن ابيه عن جده " tarikiyle gelen ve Rasûlullâh'ın " قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابِ = hadîsi yazı ile tesbit ediniz" buyurduğunu ifade eden hadîs de böyledir (Bk. Takyîdu'l-'ilm, s. 69).

İleride göreceğimiz gibi bu hadîs sahâbe arasında çok yaygın idi; bu yüzden onu bazı muhaddisler mevkûf olarak rivâyet etmişlerdir. Aslında hadîs merfû'dur; fakat sahâbîler tarafından çok nakledilmesi, mevkûf olduğu zannını uyandırmıştır. Bu yüzden Suyûtî, et-Tedrîb, s. 150 de şöyle demektedir; Bu hadîsi Hâkim ve başkaları, Enes'in ve diğer bâzı sahâbîlerin sözü olarak rivâyet etmiştir".

Râmahurmuzî'nin, el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, v. 3 a da, Suyûtî'nin et-Tedrîb, s. 150 de naklettiği şu rivâyet, hadîslerin yazılmasına umûmî izin verildiği zannını uyandırmaktadır: Râfi' b. Hudeyc diyor ki, ya Rasûlallah, biz Senden birçok şeyler duymaktayız, onları yazalım mı? dedim. O da: " اُكْتُبُوا وَلَا حَرَجَ = yazınız, bunda bir beis yoktur" buyurdu. Reşîd Rızâ, bu hadîsin zayıf olduğu kanaatindedir (Bk. Mecelletu'l-menâr, c. X, s. 763).

[1] Nitekim "es-Sahîfetu's-sâdıka", Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in Abdullah b. Amr b. 'Âs'a verdiği husûsî iznin bir semeresidir. İleride Abdullah b. 'Amr'dan ve Sahîfe'sinden bahsedeceğiz. İbnu Kuteybe, Te'vîlu muhtelefi'l-hadîs, s. 365, (Mısır, 1326)'da bu mesele hakkında şöyle söylemektedir: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in Abdullah b. 'Amr'a hadîslerin yazılması bâbında husûsî izin vermesinin sebebi, onun eski kitapları okuyup Süryânîce ve Arapçayı yazabilmesi idi; Öteki sahâbîler ümmî oldukları için, bir ikisi müstesnâ, yazı yazamıyorlardı. Yazı yazabilenler de harfleri doğru-dürüst tanıyarak kusursuz bir şekilde yazamıyorlardı. Bu sebeple Rasûlullâh diğerlerinin yazı yazmasını yasak etti. Abdullah b. 'Amr'ın hatasız olarak yazı yazabileceğini görünce ona izin verdi".

[2] Bu mevzûda Ebû Hureyre'den bir hadîs rivâyet edilmektedir: Ensârdan bir zât Rasûl-i Ekrem'in yanında oturarak onu dinler ve hayran kalır, fakat duyduklarını ezberinde tutamazdı. Bu hâlini Rasûlullah (s.a.v.)'a şikâyet etti; O da: " اِسْتَعِنْ بِيَمِينِكَ = elinden faydalan" buyurdu (Bk. Takyîdu'l-'ilm, s. 67;

bir kısmına istisnâî muamele yaparak husûsî izin vermesi ise Rasûlullah (s.a.v.)'ın zamana ve şahıslara göre takdir ve tayin ettiği birtakım önemli sebeplere dayanmaktadır.

Bu mevzûda nesh vârid olduğunu – yani sünnetin yazılması hakkındaki hadîsleri nesh ettiğini[1] – söylemekle, bu son derece ehemmiyetli problemin mâkûl bir formülle peyderpey halledildiğine işaret edilmektedir. Hadîslerin yazılmasının herkese yasak edildiği sıralarda, bazı sahâbenin bundan müstesnâ tutulması, nesh mevcut olduğu görüşü ile tezat teşkil etmez; zîrâ nâsihin mensûhu iptâl etmesi, neshten önce bazı fertlere husûsî muamele yapılmasına mânî değildir. Sathî bir şekilde araştırma yapan kimseye birbirine zıtmış gibi görünen muhtelif fikir ve yorumları böylece bağdaştırmaktayız. Halbuki bu görüşleri birbiri ile bağdaştırmak görüldüğü üzere öyle zor değildir. Bizim buradan çıkaracağımız ve İslâm âlimlerinin de üzerinde birleştikleri netîce şudur: İslâm'ın ilk yıllarından sonra hadîslerin yazılmasına müsâade edildiği husûsunda herkes müttefiktir. İbnu Salâh şöyle söylemektedir: "Bilâhare bu ihtilâf ortadan kalktı ve müslümanlar bu işin câiz olduğu husûsunda fikir birliği ettiler. Eğer hadîsler tedvîn edilmeseydi, daha sonraki asırlarda kaybolup gidecekti"[2].

Sunenu't-Tirmizî, c. II, s. 111, Mısır, 1292; Hattâbî, Ma'âlimu's-sunen, c. IV, s. 184).

Yalnız bu hadîsin senedinde Halil b. Murre vardır. Buhârî onun hakkında "hadîsleri münkerdir" diyor. Hatîbu'l-Bağdâdî ise bu hadîsi (Takyîdu'l-'ilm. s. 66 da) içinde Halil b. Murre bulunmayan bir sened ile rivâyet etmektedir. Aynı hadîsi Suyûtî, (Tedrîbu'r-râvî, s. 150 de) senedsiz olarak rivâyet ediyor. Hadîsin bütün tarîklerinin münker ve zayıf olduğunu söyleyivermek doğru değildir.

Biz şimdiye kadar zikredilen metin ve vesîkaları dikkate alarak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'ın, hayatının son yıllarında hadîslerin yazılmasına izin verdiği neticesini çıkarabiliriz. Yemen'li Ebû Şâh'ın hadîsi de bunu göstermektedir: Rasûlullah (s.a.v.), Mekke'yi feth ettikten sonra halka bir hutbe îrâd etti. Hutbesini bitirince Ebû Şâh ayağa kalkarak: "Yâ Rasûlallah! Bu hutbeyi bana yazınız" dedi. Rasûl-i Ekrem de ashâbına: "Bu hutbeyi yazıp Ebû Şâh'a veriniz" diye emretti. Haberin tafsîlâtı ve hutbenin metni için bk. Takyîdu'l-'ilm, s. 89; krş. Fethu'l-bârî, c. I, s. 184; Sunenu't-Tirmizî, c. II, s. 110; İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, s. 170; Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 70; el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, v. 1 b).

[1] Bk. İbnu Kuteybe, Te'vîlu muhtelefi'l-hadîs s. 365; el-Ba'isu'l-hasîs, s. 149.

[2] İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, s. 171.

HZ. PEYGAMBER ZAMANINDA YAZILAN SAHÎFELER

Bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatında birtakım hadîsleri yazdıkları kesin olarak bilinmektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi, hadîslerin yazılması hakkındaki umûmî yasağa rağmen, bazıları Rasûl-i Ekrem'den husûsî izin alarak yazmaya devam etmişlerdi. Şurası da var ki, Hz. Peygamber'in hayatının sonlarına doğru, hadîslerin yazılması hakkında her isteyene ve elinden gelene izin vermesini müteakip birçok ashâb topladığı hadîsleri yazmışlardır[1]. Bu sahîfeler hakkında sağlam ve zayıf bir takım bilgilere sâhibiz. Bu bilgilerin bir kısmı çok sağlam senedlere dayanmakla beraber, bugün o sayfaların izlerine tesâdüf edemiyoruz. Buna rağmen onların Hz. Peygamber'in hayatında yazılmış olduğundan ve onun vefât ederek refîk-i â'lâya kavuşmasından sonra uzun zaman dilden dile dolaştığından şüphe etmemekteyiz.

Tirmizî[2], Sa'd b. 'Ubâde el-Ensârî'nin, Rasûlullâh'ın bâzı hadîs ve sünnetlerini topladığı bir sahîfesi bulunduğunu rivâyet etmektedir[3]. Sa'd b. 'Ubâde'nin oğlu, bu sahîfeden hadîs rivâyet ederdi[4].

---

[1] Rasûlullah (s.a.v.)'ın – hadîsle Kur'ân'ın artık birbirine karışmayacağından emin olduktan sonra – hayatının sonlarına doğru hadîslerin yazılmasına izin verdiği anlaşılıyor. Çünki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) vefatından biraz önce, müslümanların kendinden sonra dalâlete düşmemeleri için bir mektup yazmak istedi ve böyle bir mektubun yazılmasında herhangi bir beis görmedi. Tafsilât için bk. Târihu't-Taberî, c. I/4, s. 1806-1807; Fethu'l-bârî, c. I, s. 185-187.

[2] Tirmizî, Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre b. Mûsâ b. ed-Dahhâk es-Sulemî'dir. Meşhur Sunen'in sahibidir. Kitabına "el-Câmi'u'l-kebîr" de denir. H. 279'da vefât etmiştir, 275'de vefât ettiğini söyleyenler de vardır. Hasen hadîsden ve rivâyet kitaplarının en mühimlerinden bahsederken tekrar Tirmizî ve kitabı üzerinde duracağız.

[3] Sunenu't-Tirmizî, Kitâbu'l-ahkâm, bâbu'l-yemîn maa'ş-şâhid (bk. Sahîfetu Hemmâm, s. 16; krş. Goldziher, Etudes sur la Tradition Islamique, p. 11.

Abdussamed Sârim, Hintçe olarak yazdığı Târihu'l-Kur'ân diye bilinen (Arzu'l-envâr) adlı ve 1359 da Dehlî'de basılmış olan kitabının 137. sayfasında ve devamında, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde Sa'd b. 'Ubâde'nin sahîfesinden bahsedildiğini söylemektedir (bk. Sahîfetu Hemmâm, s. 17). İbnu Hacer, Tehzîbu't-tehzîb, c. III, s. 457, madde 883 de Sa'd b. 'Ubâde'nin "câhiliye devrinde okuma-yazma bilenlerden" olduğunu kesin olarak ifâde etmektedir. Sa'd, Havran'da H. 15 yılında vefât etmiştir.

[4] Bk. Menâzır Ahsen Geylânî'nin Hintçe olarak yazdığı (Tedvînu'l-hadîs) kitabından naklen Sahîfetu Hemmâm, s. 16.

Buhârî[1], bu sahîfenin, Abdullah b. Ebî Evfâ[2]'ın sahîfesinin bir nüshası olduğunu söylemektedir. Abdullah, hadîsleri bizzat yazarak toplar, başkaları da bu hadîsleri onun huzûrunda okurlardı[3].

Semure b. Cündüb (v. 60) büyük bir nüshada birçok hadîs toplamıştır. Bu nüsha kendine intikal eden oğlu Süleyman da onu babasından rivâyet etmiştir[4]. Bu nüsha – tahmin edildiğine göre – Semure'nin, oğullarına gönderdiği nüshadır[5]. Bunun hakkında İbnu Sîrîn[6]: "Semure'nin oğullarına gönderdiği nüshada çok hadîs vardır" demektedir[7].

[1] Buhârî'nin hâl tercemesini, belli-başlı rivâyet kitaplarından bahs ederken yazacağız.

[2] Sahîhu Buhârî, Kitâbu'l-cihâd, bâbu's-sabr 'ale'l-kıtâl. Bu meseleyi Muhammed Zubeyr es-Sıddîkî, (es-Siyeru'l-hasîs fî târîhi tedvîni'l-hadîs) adlı kitabının 9. sayfasında anlatmaktadır.

[3] Bu durum Sahîhu Buhârî'nin muhtelif bâblarında mevcuttur. Ayrıca "Meğâzî" adlı kitâbın sâhibi Mûsâ b. 'Ukbe'nin şu rivâyetinde açıkça görülmektedir: "Ömer b. 'Ubeydullah'ın mevlâsı ve kâtibi Ebû Nadr Sâlim diyor ki: Abdullah b. Ebî Evfâ yazdı, ben de okudum, – diğer bir rivâyette – Abdullah b. Ebî Evfâ Harûriye'ye çıktığında ona bir mektup yazdı, ben de okudum. Mektupta şunlar yazılı idi: Rasûl-i Ekrem düşmanla karşı karşıya geldiği günlerden birinde, güneş batıya yönelinceye kadar bekledi. Sonra ayağa kalkarak ashâba şöyle hitap etti: "Ey insanlar, düşmanla karşılaşmayı arzu etmeyiniz, Allah'dan sıhhat ve âfiyet isteyiniz. Düşmanla karşılaşınca da sabredip dayanınız. Şunu iyice biliniz ki, cennet, kılıçların gölgesindedir. Sonra şöyle devam etti: Ey kitap indiren, bulutları yürüten, orduları bozan Allahım, düşmanı perişan, bizi muzaffer eyle", Bk. Sahîhu Buhârî, bâbu lâ temennev likâe'l-'adüvv, bâbu izâ lem yukâtil evvele'n-nehâr, bâbu's-sabr 'ale'l-kıtâl.

[4] Tehzîbu't-tehzîb, c. IV, s. 198.

[5] Krş. Tradition Islamique, p. 11.

[6] Muhammed b. Sîrîn el-Basrî, künyesi Ebû Bekr'dir. Basra'da dînî ilimlerde zamanının imâmı idi. H. 110 da vefât etmiştir (Bk. Tehzibu't-tehzîb, c. IX, s. 214).

[7] Tehzîbu't-tehzîb, c. IV, s. 236, nr. 402. Muhammed b. Sîrîn'in hadîslerin yazılmasına taraftar olmadığı bilinmektedir. Hadîslerin yazılmasını istemeyenlerin görüşünden bahsederken şöyle demiştir: "Onlar, Benî İsrâil'in ellerinde bulunan kitaplar sebebiyle saptıkları kanaatinde idiler". Takyîdu'l-'ilm, s. 61. Bir gün 'Ubeyde'ye: Senden duyduklarımı yazayım mı? diye sordu; o da hayır, diye cevap verdi (bk. Takyîdu'l-'ilm, s. 45; krş. Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 121). Muhammed b. Sîrîn'in hadîslerin yazılmasına muhâlefeti için şu kitaplara bk. (Ahmed b. Hanbel, 'Ilelu'l-hadîs, v. 6 a, Zâhiriye nüshası, mecmûa, 40; el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, v 5a; İbnu Sa'd, et-Tabakât, c. VII/1, s. 141).

Buna rağmen İbnu Sîrîn, "ezberledikten sonra imhâ etmek şartıyle, duyulan bir hadîsi yazmakta beis görmemiştir". Nitekim Yahyâ b. 'Atîk, Takyîdu'l-'ilm,

Câbir b. Abdillâh (v. 78)'ın da bir sahîfesi vardır[1]. Müslim[2], Sahîh'inde bu sahîfenin menâsik-i hac hakkında olduğunu söylemektedir[3]. Bu sahîfedeki bazı hadîslerde belki de Rasûlullâh (s.a.v.)'ın, ihatalı hutbesini îrâd ettiği veda haccı hakkında bilgi vardı. Muhterem tâbi'î Katâde b. Di'âme es-Sedûsî (v. 118)'nin, "Câbir'in sahîfesini Bakare sûresinden daha kuvvetli olarak ezbere bilmekteyim"[4], diyerek bu sahîfeye verdiği değeri ifâde etmesi, zannımızı son derece takviye etmektedir. Câbir'in talebelerinden olan Süleyman b. Kays el-Yeşkurî[5]'nin rivâyet ettiği hadîslerin mezkûr sahîfeden nakledilmiş olması da ihtimâl dahilindedir[6]. Vehb b. Munebbih (v. 114), Mescid-i Nebevî'de bir ders halkası kuran Câbir'in yazdırdığını[7] söylediği bazı hadîsleri rivâyet etmektedir ki, bunu nazar-ı itibare almamız gerekir. Belki de bu hadîsler, Câbir'in sahîfesinden nakledilmiştir. Bundan çıkaracağımız netîce en azından bu sahîfenin herkesce bilinen meşhûr bir sahîfe olduğudur. Her nekadar bugün elimizde yoksa bile, Câbir'in bâzı talebelerinin bu sahîfeyi istinsâh etmiş olmaları da mümkündür[8]. Bununla berâber onun nüshalarından hiçbiri elimizde mevcut değildir.

---

s. 60 da; Hammâd b. Zeyd, el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, v 5 b de böyle rivâyet etmişlerdir. Muhtemeldir ki, İbnu Sîrîn önceleri hadîsleri yazmış veya kitaplardan okumuştur; zîrâ Semure'nin oğullarına bıraktığı kitabın muhtevâsını ve onda bulunan hadîslerin çokluğunu başka türlü bilemez.

[1] İbnu Sa'd, et-Tabakât, c. V, s. 344; Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 110.

[2] Terceme-i hâli, "belli-başlı rivâyet kitapları" bahsinde verilecektir.

[3] Sahîfetu Hemmâm, s. 14.

[4] Buhârî, Târîhu'l-kebîr, c. IV, s. 182, Hindistan.

[5] Süleymânu'l-Yeşkurî'nin hadîs yazdığından şüphe edilemez. Ebû Bişr, Ebû Süleymân'a: "Süleymânu'l-Yeşkurî'nin rivâyet ettiği gibi niçin rivâyet etmiyorsun?" diye sorduğu zaman, o da: "Süleyman yazardı, ben yazmazdım" diye cevap vermiştir. Takyîdu'l-'ilm, s. 108.

[6] Tehzîbu't-tehzîb, c. IV, s. 215, nr. 369.

[7] Tehzîbu't-tehzîb, Vehb b. Munebbih maddesi; "bk. Sahîfetu Hemmâm, s. 14".

[8] Câbir'in talebelerinden olan tâbi'înin ileri gelenlerinden Muhammed b. el-Hanefiyye (v. 80), Muhammed b. Ali Ebû Ca'feru'l-Bâkır (v. 114) ve Abdullah b. Muhammed b. 'Ukayl (terceme-i hâli için Hulâsatu't-tehzîb'e bk) gibi üç büyük âlim "Câbir'in sohbetine devam ederler, ondan Rasûlullah'ın sünnetlerini, nasıl namaz kıldığını sorarlar, yazıp öğrenirlerdi" (Bk. Takyîdu'l-'ilm, s. 104; krş. İbnu Sa'd, et-Tabakât, c. IV, s. 344; el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, v 3a.). Şu yukarıdaki metni de okuduktan sonra şöyle bir suâl sormamız gerekir: Bu üç büyük âlim Câ-

Asr-ı Sâadette yazılan sahîfelerin en meşhûru, Abdullah b. 'Amr b. 'Âs (v. 65)'in bizzat Rasûlullâh (s.a.v.)'dan yazarak topladığı **Sahîfe-i sâdıka**'dır[1]. İbnu'l-Esîr'in söylediğine göre **bu sahîfede bin hadîs-i şerîf** bulunmaktadır[2]. Sahîfe-i sâdıka Abdullah b. 'Amr'ın hattıyle bugün Elimize ulaşmamış olsa bile, muhtevâsını bilmekteyiz; zîrâ bu sahîfe, İmâm Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer almış bulunmaktadır[3]. Sahîfe-i sâdıka'yı asr-ı saâdette hadîslerin yazıldığını isbât eden en sağlam tarihî bir vesika olarak kabûl etmemiz yerinde olur. Bu sahîfenin, Rasûlullah (s.a.v.)'ın Abdullah b. 'Amr'a hadîslerin yazılması husûsundaki müsâadesinin ve hikmet dolu irşâdının tabi'î ve kesin bir netîcesi olması, onun sıhhati hakkındaki güvenimizi artırmaktadır. Abdullah b. 'Amr, hadîslerin yazılması için Rasûlullah (s.a.v.)'dan izin almak maksadıyle şöyle sormuştu: "Sizden işittiklerimin hepsini yazayım mı?", Rasûlullah (s.a.v.) "evet" diye cevap verdi. Abdullah tekrar: "sükûnet hâlinde olduğu gibi, öfkelendiğiniz zaman da yazabilir miyim?" diye sorunca, Rasûl-i Ekrem: " نَعَمْ فَاِنِّى لاَ اَقُولُ فِى ذلِكَ إِلاَّ حَقًّا = Evet ben, hiç bir zaman hakîkat dışında birşey söylemem" buyurdular[4]. Bana öyle geliyor

---

bir'den birşeyler yazıp öğrendiklerine göre, acaba Câbir'in sahîfesini veya o sahîfeden birkaç hadîsi yazmak hiçbirinin aklına gelmedi mi?

[1] Abdullah b. 'Amr b. 'Âs, bu sahîfeyi bizzat yazdığını şöyle anlatmıştır: "es-Sahîfetu's-sâdıka, Rasûlullah'dan yazdığım bir sahîfedir" (Takyîdu'l-'ilm, s. 84). Abdullah b. 'Amr bu sahîfenin değerini şu sözlerle ifâde ederdi: "Hayatı bana sevdiren iki şey vardır: biri es-Sahîfetu's-sâdıka, öteki de Vehta'dır. es-Sahîfetu's-sâdıka, Rasûlullah'dan yazdığım bir hadîs mecmûasıdır. Vehta ise, 'Amr b. 'Âs'ın sadaka olarak verdiği ve vaktiyle üzerinde oturduğu bir toprak parçasıdır" (Bk. Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 73; krş. el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, v 2b; Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 127).

Reşid Rıza, Mecelletu'l-menâr, c. X, s. 766 da senedinde el-Leys bulunduğu için bu hadîsin zayıf olduğunu söylemiştir. Abdullah b. 'Amr b. 'Âs'ın, Sahîfe-i sâdıka'sına pek önem verdiğini – daha hassâs bir ifâdeyle – onun Rasûlullah (s.a.v.)'dan duyduğu hadîsleri bu sahîfeye yazmaya pek meraklı olduğunu gösteren diğer rivâyetlerin zayıf sayılmasında bunun herhangi bir tesiri söz konusu olamaz. Önemlilerine işaret ettiğimiz güvenilir kaynaklarda bu görüş yer almıştır.

[2] İbnu'l-Esîr, Usdu'l-gâbe, Abdullah b. 'Amr'ın hâl tercemesi, c. III. s. 233.

[3] Abdullah b. 'Amr'ın sahîfe'si için bk. Ahmed b. Hanbel, Musned, c. II, s. 158-226.

[4] İbnu 'Abdi'l-Berr, Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 71. Aynı mânâdaki diğer bir hadîs için bk. Müsnedu Ahmed b. Hanbel, c. II, s. 207; İbnu Kuteybe, Te'vîlu

ki, Abdullah b. ʻAmr, Rasûlullah (s.a.v.)'dan bu sarîh izni aldıktan sonra hadîs-i şerîfleri yazmaya başlamıştır. Sahîfe-i sâdıka da bu iznin bir meyvesi olmuştur. Abdullah b. ʻAmr'ın gerek Sahîfe-i sâdıka'yı, gerekse başka sahîfeleri yazmakla meşgûl olduğunun açık delili, Ebû Hureyre'nin şu sözüdür: "Abdullah b. ʻAmr'dan başka Rasûlullah (s.a.v.)'ın ashâbından hiçkimse, benden daha çok hadîs rivâyet etmemiştir. Çünkü o yazardı, ben yazmazdım"[1].

Abdullah b. ʻAmr'ın torunu olan ʻAmr b. Şuʻayb (v. 120)'ın sonraları bu sahîfenin hadîslerini okuyarak veya ezberinden rivâyet ettiği kuvvetle tahmin edilmektedir[2]. Muhterem tâbiʻî Mucâhid b.

---

muhtelefi'l-hadîs, s. 365; Hâkim, Mustedrek, c. I, s. 105; el-İlmâʻ v. 26 b; el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, v. 2 a.

Bu rivâyetlerin bir kısmında ifade edildiğine göre Abdullah b. ʻAmr, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den her duyduğunu yazardı. Kureyşliler, Hz. Peygamber, nihayet bir insandır, sükûnet hâlinde de konuşur, öfkelendiğinde de, diyerek Abdullah'ın hadîs yazmasına mâni oldular. O da bunu kabûl etmekle beraber meseleyi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e açtı. Rasûl-i Ekrem'in cevabı şöyle oldu: « اُكْتُبْ فَوَالَّذِى نَفْسِى بِيَدِهِ مَا خَرَجَ مِنْهُ اِلَّا حَقٌّ » = Yaz, nefsim kudret elinde bulunan Allâh'a yemin ederim ki, ben hak olandan başkasını söylemem".

[1] Takyîdu'l-ʻilm, s. 82; krş. Câmiʻu beyâni'l-ʻilm. c. I, s. 70; Musnedu Ahmed b. Hanbel, c. II, s. 248; el-İsâbe, c. IV, s. 112; Fethu'l-bârî, c. I, s. 184. İbnu Hacer (Fethu'l-bârî'de, gösterilen yerde) Abdullah b. ʻAmr'ın kitapları, bilhassa ehl-i kitaba ait olanları bildiğine işaret etmektedir. Bu hadîs-i şerîfin bazı tarîklerinde zaʻf ve illet bulunduğu anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in ʻIlelu'l-hadîs (v.6 a)'inde zikredildiğine göre bu hadîs İsmâil b. ʻUleyye el-Basrî (v. 200)'ye محمد بن اسحاق بن عمرو بن شعيب عن ابيه عن جده senediyle okunduğu zaman: "yalandan Allâh'a sığınırım" demiştir. Fakat haberin gelişinden sezildiğine göre İbnu ʻUleyye, ʻAmr'ı yalancılıkla ithâm etmemiştir. Onun böyle söylemesinin sebebi, hadîslerin yazılmasına muhâlif oluşudur. Habere göre: "İsmail b. ʻUleyye, ʻAmr b. Şuʻayb'dan, Muhammed b. Sîrîn, Eyyûb ve İbnu ʻAvn'ı hadîslerin yazılmamasına taraftar olduklarını rivâyet etmiştir".

Buhârî'nin Sahîh'inde (Bâbu'l-ʻilm'de) bu hadîsi zikretmesi onun sıhhati için kâfi bir delildir.

[2] Tehzîbu't-tehzîb, c. VIII, s. 48-55, nr. 80; krş. Sahîfetu Hemmâm, s. 2; Goldziher, Tradition Islamique, p. 11. ʻAmr b. Şuʻayb'in sahîfesinin aslında Abdullah b. ʻAmr'ın sahîfesi olup İbnu Şuʻayb'in onu dedesinden rivâyet ettiği sözü zikredilmeye değer.

Cebr (v. 103), Sahîfe-i sâdıka'yı Abdullah b. 'Amr'ın yanında görmüştür[1].

Hicretin birinci yılında bizzat Rasûl-i Ekrem'in yazılmasını emrettiği son derece mühim bir sahîfe, sahâbe zamanında pek meşhûr idi. Daha çok bu sahîfe Medine'de henüz gelişmekte olan genç bir devletin "**anayasa**" sına benzemekte idi. Bu Rasûlullah (s.a.v.)'ın kâtipleri tarafından muhâcirûn, Ansâr, Yahûdiler ve Medine Arapları arasındaki hukûkun tedvîn edildiği sahîfedir. Onun baş tarafında "kitâbet" sözü açıkça görülmektedir: "Bu belge, Kureyşli ve Medine'li olan, onlara tâbi' olup iltihak eden ve onlarla birlikte mücâhede eden mü'min ve müslümanlar arasındaki hukûku gösteren Allah Rasûlu Muhammed'in mektûbudur; onlar diğer insanlardan ayrı olarak bir ümmettir"[2]. Belgede "bu sahîfenin ehli" sözü beş defa tekrarlanmaktadır. Şu hâle göre bu sahîfenin yazılı olduğunu îtiraf etmekten başka çıkar yol yoktur. Bahis mevzûu sahîfe, tevâtüren nakli, içindeki dînî hükümlerin çokluğu ve muhtevâsının genişliği bakımından Kur'ân-ı Kerîm'in şöhretine yakın bir şöhrete sahiptir. Hz. Ali'ye: "Yanınızda bir kitap var mıdır?" diye sorulduğunda, "hayır, Allâh'ın kitâbı, bir müslümana verilen anlayış kabiliyeti ve bir de şu sahîfeden başka birşey yoktur" cevâbını verirken kasdettiği sahîfe herhalde bu-

---

[1] Tehzîbu't-tehzîb, c. VIII, s. 54; el-Muhaddisul'l-fâsıl, c. IV, v. 2 b; Tabakâtu İbnu Sa'd, c. II/2, s. 125. Abdullah b. 'Amr – bu sahîfeye çok düşkün olduğu için – hiç kimsenin ona dokunmasına razı olmazdı. Mucâhid'in bu sahîfeyi görmesi de arz kabilindendir; zîrâ anlattığına göre Mucâhid'in bu sahîfeyi görmesi şöyle olmuştur: "Abdullah b. 'Amr'ın yanına gittim, yatağının altından bir sahîfe aldım, hemen bana mâni oldu. Ona: Hani benden birşey esirgemezdin, dediğim zaman şu cevâbı verdi: Bu Sahîfe-i sâdıka'da Rasûlullah (s.a.v.)'dan duyduğum hadîsler bulunmaktadır. Onunla benim arama kimseler giremez...". Tafsîlat için bk. Takyîdu'l-'ilm. s. 84.

Abdullah b. 'Amr'ın Ebû Râşid el-Hibrânî'ye verdiği ve içinde bir mü'minin akşam-sabah yapacağı dualar bulunan sahîfeye gelince, kanâatimce bu sahîfe, Abdullah b. 'Amr'ın başkalarından sakınmadığı birçok sahîfelerden biridir ve fakat sahîfe-i sâdıka veya onun bir parçası değildir. Geniş bilgi ve mezkûr duâ için bk. Takyîdu'l-'ilm. s. 85.

Abdullah b. 'Amr'ın hadîslerini halka nasıl imlâ ettirdiğini, – ezberden mi?, yoksa sahîfe-i sâdıka'ya veya diğer sahîfelerine bakmak sûretiyle mi? – kesin olarak tâyin edemiyoruz. Kesin olarak bildiğimiz, onun hadîs imlâ ettirdiği ve ondan iki kitabın nakledilmiş olduğudur (Bk. Hıtatu'l-Makrizî, c. II, s. 332, Bulak, 1270).

[2] Bu rivâyet Ebû 'Ubeyd ve İbnu Hişâm'ın rivâyetleridir. Bk. Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah, el-Vesâiku's-siyâsiye fi'l-ahdi'n-nebevî, nr. 1.

dur. Ona: "Bu sahîfede ne vardır?" diye sormuşlar, o da "akıl[1], esirleri serbest bırakma ve bir kâfir karşılığında bir müslümanın öldürülmeyeceği vardır[2]" demiştir. Bu sayılan meseleler mezkûr sahîfenin ihtivâ ettiği hususlardan bir kısmıdır[3].

Abdullah b. Abbas (v. 69), ilim meclislerine hep yanında götürdüğü levhalara Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sünnet ve sîretini yazmaya çalışmıştır[4]; vefâtında bir deve yükü kitap bıraktığı tevâtüren nakledilir[5]. Abdullah'ın talebesi Sa'îd b. Cubeyr (v. 95), onun kendine imlâ ettirdiği hadîsleri yazardı; kâğıt tükenince elbisesine, ayakkabısına ve bâzan da elinin içine yazar, evine gittiğinde bunları sahîfelere geçirirdi[6]. İbnu Abbas'ın sahîfelerinin bilinmekte olduğunda ve uzun zaman elden ele dolaştığında şüphe yoktur. Bunlar oğlu Ali'ye intikâl etti[7]. Müslümanlar bu sahîfeleri rivâyet edip onlardan faydalanmışlar, bu sûretle tefsîr ve hadîs kitapları İbnu Abbas'ın nakl ve rivâyetleri ile dolmuştur. Böyle olmakla berâber bu sahîfelerin ne zaman ve ne şekilde kaybolduklarını bilemiyoruz[8].

---

[1] Akıl sözüyle burada para cezâsı ve diyet kasdedilmektedir.

[2] Fethu'l-bârî, c. I, s. 182, bâbu kitâbeti'l-'ilm, ayrıca bk. bâbu fikâki'l-esîr.

[3] Zira bu sahîfenin muhtevâsının çoğu para cezası ve diyet hakkındadır. Bk. Muhammed Hamîdullah, el-Vesâiku's-siyâsiye, nr. 1.

[4] İbnu Sa'd, et-Tabakât, c. II/2, s. 123; Muhammed Zubeyr es-Sıddîkî'nin es-Siyeru'l-hasîs s. 9 da, Tirmizî'nin Kitâbu'l-'Ilel'inden naklettiği bilgilerle karşılaştırınız.

[5] Bk. İbnu Sa'd, et-Tabakât c. V, s. 216; Takyîdu'l-'ilm, s. 136; Şezerâtu'z-zeheb, c. I, s. 114.

[6] Dârimi, Sunen, c. I, s. 128; İbnu Sa'd et-Tabakât, c. VI, s. 179.

[7] İbnu Sa'd, et-Tabakât, c. V, s. 216 "Ali b. Abdullah b. Abbâs bir sahîfe isteyeceği zaman Kureyb'e, bana falan sahîfeyi gönder, diye yazar, onları istinsâh ettikten sonra iade ederdi". Takyidu'l-'ilm s. 136.

[8] Şurası teessüfe şâyandır ki, bazı sahâbîler Rasûlullah (s.a.v.)'dan duydukları gibi zabtedemeyecekleri ve böylece aynı lâfızlarla rivâyet edemeyecekleri endişesiyle, yazdıkları hâdisleri imhâ ederlerdi. Tabakâtu'l-huffâz, c. I, s. 5 de rivâyet edildiğine göre, Ebû Bekr es-Sıddîk (r.a.) Peygamber Efendimizin beşyüz kadar hadîsini bir sahîfede toplamış, sonra da iyice ezberlemediği bir hadîsi yazmış olabileceğini düşünerek hepsini imhâ etmiştir.

EBÛ HUREYRE'NİN HEMMÂM B. MÜNEBBİH YOLUYLA GELEN SAHÎFESİ

Ebû Hureyre (r.a.)[1]'ın (v. 58) topladığı sahîfeler de böyle mahvolmuştur; sâdece talebesi tâbi'îlerden Hemmâm b. Munebbih[2] (v. 101)[3]'in ondan rivâyet ettiği sahîfe bize kadar gelmiştir. Bu sahîfe sonraları Hemmâm'a nisbet edilerek "Sahîfetu Hemmâm" diye tanınmıştır. Gerçekte ise bu, Ebû Hureyre'nin Hemmâm'a yazdırdığı sahîfedir. Bu sahîfeyi, asr-ı sâadette yazılan sahîfeler cümlesinden sayamıyoruz. Zîrâ Hemmâm H. 40 tarihine yakın bir zamanda doğmuş. Şeyhi Ebû Hureyre ise H. 58'de vefât etmiştir. Bu sahîfe – Hemmâm'ın hocasının meclislerine devâm ederek işittiği hadîslerin mecmûu olduğu için – mutlaka Ebû Hureyre'nin vefâtından önce, yani hicrî I. asrın ortalarında tedvîn edilmiş olmalıdır. Bu durum hadîslerin pek erken bir çağda tedvîn edildiğini gösteren ve hadîsler II. hicret asrının başlarından önce tedvîn edilmemiştir" şeklindeki yaygın bir hatayı tashîh eden açık ve kesin bir ilmî netîcedir.

Bu sahîfe, Hemmâm'ın Ebû Hureyre'den rivâyet ve tedvîn ettiği şekilde tam ve kusursuz olarak bize intikal etmesi bakımından hadîs tedvîninde pek mümtâz bir mevkie sahiptir. Abdullah b. 'Amr b. 'Âs'ın zikri geçen "es-Sahîfetu's-sâdıka" sı gibi bu da "es-Sahîfetu's-sahîha"[4] diye adlandırılsa yeridir. Kıymetli araştırıcı ve ilim adamı Dr. Muhammed Hamîdullah bu sahîfenin Berlin ve Dimeşk'te bulunan birbirinin aynı iki nüshasını elde etmiştir[5]. Bu sahîfede bulunan hadîs-

---

[1] Bk. Tehzîbu't-tehzîb, c. XII, s. 265, nr. 1216. Ebû Hureyre'nin birçok sahîfesi vardı. Bunları İbnu Vehb (Fethu'l-bârî, c. I, s. 184) ve 'Âmr b. Ümeyye ed-Damrî (Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 74) görmüşlerdir.

[2] Brockelmann, bu sahîfenin H. 151'de vefât eden Hemmâm b. Mende'ye ait olduğunu zannetmiş, bu hatasını kitabının ne ikinci tab'ında, ne de Suppleman'ında tashîh etmiştir. Bk. Brockelmann, Geschischte des Arab. Litter., c. I, s. 354.

[3] İbnu Hemmâm'ın vefât tarihi, İbnu Sa'd'ın et-Tabakât'ında (c. V, s. 396) kesin olduğu için biz onu tercih ettik; zîrâ et-Tabakât en eski kaynak eserlerden biridir. İbnu Hacer, Nevevî ve başkaları da onun 131 tarihinde vefât ettiğini söylemektedir. Belki de bu târih hatâsı, İbnu Sa'd'ın (مات سنة احدى او اثنتين و مئة = 101 veya 102 yılında ölmüştür.) şeklindeki sözünün tashîf edilmesiyle meydana gelmiştir. Sahîfetu Hemmâm'ın sonundaki tashîhler kısmına bk. s. 2.

[4] Keşfu'z-zunûn'da böyle geçmektedir.

[5] Her iki yazmanın da tavsîfi için bk. Sahîfetu Hemmâm. s. 21-23.

lerin hepsinin Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde bulunuşu[1], ayrıca hadîslerin bir çoğunun Sahîhu Buhârî'nin muhtelif bâblarında yer alışı[2] ona olan îtimâdımızı daha çok kuvvetlendirmiştir. Hemmâm'ın sahîfesinde 138 hadîs bulunmaktadır[3]. Hemmâm'ın kitaplara pek düşkün olduğunu onları te'mîn edip yazdığını, "kardeşi Vehb için kitaplar satın aldığını"[4] kitapları ve notlarını halka arzedip onlardaki hadîsleri yazdırdığını[5] bilmekteyiz.

HADÎSLERİN TEDVÎNİ VE MÜSTEŞRİKLER

Adına hadîs tedvîni veya hadîs tedvîn gayreti denen şeyi ilk defa duymak için halîfe Ömer b. Abdilazîz devrine bakmak zorunda değiliz. Hadîs tedvîninin pek erken bir asırda başladığını söylemek için, Goldziher ve Sprenger gibi müsteşriklere uyarak içinde yaşadığımız asra bakmamız da icab etmez; zîrâ kitaplarımız, haberlerimiz ve târihî vesîkalarımız, hadîslerin bu iki müsteşrikin söylediği gibi ikinci hicret asrının başında değil, daha Hz. Peygamber zamanında yazıya geçtiğini hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Ayrıca bu vesikalar – Dozi'nin sandığı gibi bir kısmında değil – bütün hadîs kitaplarında bulunan sahîh ve hasen hadîslerin ihtivâ ettiği bilumum vak'aların, sözlerin, davranış ve tasarrufların doğruluğunu beyan etmektedir. Bu müsteşrikler, bize, edebiyât ve şerîatımıza hizmet etmek maksadıyle hadîs tedvîni hakkında delil ve huccet toplama zahmetine katlanmıyorlar. Hayır, hayır onların maksatları başka, onların hadîs tedvîni ile alâkası olmayan başka hedefleri vardır.

Goldziher'e gelince: İkinci cildi fransızcaya terceme edilen **Muhammedanische Studien** adlı araştırmasında hadîslerin yazılmasına dâir husûsî bir bölüm ayırmıştır[6]. Bu bölümde (p. 241-250)

---

[1] Ahmed b. Hanbel Müsned, c. II, s. 312-319.

[2] Sahîh-i Buhârî, Mısır, 1313, c. I, s. 34, 39, 56, 64, 91; c. IV, s. 56, 63, 86, vs.

[3] Bu sahîfenin Hemmâm'a ait olduğunu bir taraftan bu rakam, diğer taraftan da halk arasında yaygın oluşu isbat etmektedir. Zîrâ mevsûk kitaplarda da bu rakam verilmektedir. Nitekim Tehzîbu't-tehzîb, c. XI, s. 67 nr. 106 da şöyle denmektedir: "Hemmâm, Ebû Hureyre'nin meclislerinde bulundu ve doğrudan doğruya ondan 140 kadar hadîs rivâyet etti".

[4] Tehzîbu't-tehzîb c. XI, s. 67. nr. 106.

[5] Hatîbu'l-Bağdâdî, el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi', c. VIII, v. 112.

[6] Mütercimi Leon Bercher, Etudes sur la Tradition Islamique (Maisonneuve, Paris) adıyle 1952'de terceme etmiştir.

hadîslerin II. hicret asrının başlarında tedvîn edildiğini isbat etmek üzere birçok deliller ileri sürmüştür. Hernekadar kitabın birinci faslında (p. 10-12) asr-ı saâdette tedvîn edilen bazı sahîfeler hakkında birtakım hadîsler zikretmişse de, öte yandan bunun doğru olmadığını göstermek maksadıyle birçok şüpheler ileri sürmüştür. Böyle davranışının iki sebebi vardır:

1 — Hicretin II. asrında müslümanların yazıya güvenmeleri sebebiyle sünnetin artık ezberlenerek kalblerde muhafaza edildiği husûsundaki îtimadı sarsmak,

2 — Hadîs tedvîn edenlerin, sadece kendi hevâ ve heveslerine uyan, fikir ve dünya görüşlerini ifade eden hadîsleri topladıklarını söyleyerek bütün sünneti onların düzüp koşması olarak göstermek. Bu sebeple biz de hadîslerin Rasûlullah (s.a.v.)'ın hayatında yazılmaya başlandığını ve aynı zamanda rivâyetin hıfz ve zabt bakımından da müteselsil olduğunu te'kîd eden güvenilir târihî vesîkaları okuyucunun önüne serebilmek için Rasûlullah (s.a.v.) zamanında yazılmış sahîfeler hakkında geniş îzâhât verdik.

Sprenger, "Araplarda hadîs"[1] adlı kitabında, sünnetin sâdece şifâhî nakil yoluyla geldiği husûsundaki yanlış kanâati çürütmeye çalışır; hadîslerin Rasûlullah (s.a.v.)'ın hayatında değil de hicrî ikinci asrın başları gibi erken bir zamanda tedvîn edilmeye başlandığına dâir birçok delil toplar. Onun gayesi de Goldziher'in gayesinden farklı değildir.

Dozi ise mûtedil görüşüyle öğrencilerimiz bir yana, âlimlerimizin çoğunu dahî aldatmaktadır. Bu müsteşrik, gönüllerde muhâfaza edilen ve son derece titiz, misilsiz bir çalışmayla tedvîn edilen hadîs-i şerîflerin büyük bir kısmının sahîh olduğunu îtiraf etmekte ve şöyle demektedir: "Hadîs kitaplarında mevzû ve yalan hadîslerin bulunmasına şaşmamak lâzımdır. – bu ona göre tabi'îdir. – Aksine, şüphe edilmesine imkân olmayan birçok sahîh ve sağlam rivâyetler vardır ki (aşırı hadîs tenkidçilerine göre en azından Sahîh-i Buhârî'nin yarısı böyledir.) bunlar, samîmî bir müslümanın bulunmasını hoş görmediği birçok şeyleri ihtivâ etmektedir"[2]. Dozi, sünnetin büyük bir kısmının sıhha-

[1] Sprenger, das Traditionswesen bei den Arabern, 1856, 1-17 dans Uber das Traditionswesen beiden Arabern.

[2] Dozi'nin sözleri, esasında olduğu gibi, burada zikredemiyeceğimiz kadar çirkindir. Bu adamın sözlerini merak edenler şu kitabı okumalıdır:

Dozy, Essai sur l'Histoire de l'Islamisme, traduit par. V. Chauvin, p. 124.

tini îtiraf eder gibi görünürken, ilim ve mücerret araştırma adına hiç de samîmî davranmak niyetinde değildir. Onun bütün düşüncesi, sahîh sünnetin ihtivâ ettiği kâinat, hayat ve insan hakkındaki müstakil görüşlerdir. Bu görüşlerin müstakil oluşu, onları cerh ve ta'dîlden âzâde kılamaz; çünkü bunlar hârikalar yaratan garplının aklından fışkıran nazariyeler olmadığı gibi, hiçbir kayda tâbi olmayan garbın hür hayatını da tasvîr etmemektedir.

Eski kültürümüzü araştırırken bu müsteşriklere muhtaç olmayacağız. – Üstelik medeniyetimizle ilgili olarak söyledikleri herşeyde de sonderece uyanık olacağız – Hadîsin tedvîni hakkındaki sözlerini dikkate almıyoruz; zîrâ onların bu itiraflardaki gayeleri de bizce meçhul değildir. Bunu ister ikrâr etsinler, ister inkâr etsinler netîce değişmez; zîrâ ev sahibi, evin içinde ne bulunduğunu başkalarından daha iyi bilir. Şurası muhakkak ki, güvenilir kitaplarımız, Rasûlullah (s.a.v.) zamanında yazılmış sahîfeler bulunduğunu haber vermektedir. Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde, Abdullah b. 'Amr b. 'Âs'ın ve Ebû Hureyre'nin Hemmâm b. Munebbih'e yazdırdığı sahîfeler nasıl yer almışsa, kimbilir belki de dünyâ kütüphânelerindeki hadîs yazmaları arasında bulunan müsnedlerde bu sahîfelerin hepsi de mevcuttur!.

Müsteşriklerin, sağlam bir mantık ve sahîh bir nakle dayanmadan geveleyip durdukları fikirlerden biri de şudur: diyorlar ki, gerek sünneti tedvîne teşvik eden ve gerekse bundan meneden hadîsler, bir taraftan ehl-i hadîsin, diğer yandan ehl-i re'yin birbirine zıt olan kanaatlerini te'yit eden sözler uydurmak üzere giriştikleri yarışların bir netîcesidir. Ehl-i hadîs, hadîslerin sıhhati ve onlarla ihticâc husûsunda ellerinde bir delil bulunması için, hadîslerin yazılmasının cevâzına kail oluyorlar. Ehl-i re'y ise – aksine – hadîsin sıhhatini ve onunla ihticâcı inkâr edebilmek için hadîslerin yazılmaktan nehy edildiğini ve yazılmadığını ileri sürüyorlar [1].

Goldziher, 1855 senesinde Hatîbul-Bağdâdî'nin "Takyîdu'l-'ilm" adlı kitabını keşfeden selefi Sprenger'in "kitâbetin başlaması ve gelişmesi" adlı yazısını gördükten sonra, bu ilmî sapıklığın en büyüğünü üzerine almış oluyor. Bununla beraber bu iki müsteşrikin metodu bu

---

[1] Goldziher, Etudes sur la Tradition Islamique, p. 245-250. Ruth Mackenson'un, Goldziher'in tesirinde kalarak yazdığı şu makale ile krş.; Ruth Mackenson, Arabic books and librairies in the Omayad period (in AJSL, vol. L. II-LIV, 245-253; vol. L. III, 239-249; vol. L. IV, 41-61).

mevzûda tamamen farklıdır. Sprenger, Araplarda yazının başlaması adlı yazısından ve mezkûr kitapta geçen metinlerden, hadîslerin çoğunun Rasûlullah (s.a.v.) zamanında tedvîn edildiği neticesini çıkarmış ve bu görüşü herzaman savunmuştur. Goldziher'e gelince: o, bütün bu metinlerin sıhhatinden şüphelenmiş ve onların bir kısmını ehl-i hadîsin, diğer bir kısmını da ehl-i re'yin uydurduğunu ileri sürmüştür.

Allah Taâlâ bu kitabın Dimeşk'te ilmî bir şekilde neşr edilmesini müyesser kılmıştır. Nâşiri olan değerli âlim Dr. Yusuf el-'Aş, mukaddemede, Goldziher'in görüşünde yanıldığına dâir münakaşaya meydan bırakmayan deliller getirmiştir. Ezcümle, hadîslerin yazılıp yazılmaması husûsundaki anlaşmazlığın, ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasında bir mücâdele mevzû'u olmadığını isbât etmekte ve şöyle demektedir:

"Zira ehl-i re'y arasında 'Îsâ b. Yûnus (v. 187), Hammâd b. Zeyd (v. 179), Abdullah b. İdrîs (v. 192), Sufyânu's-Sevrî (v. 161) gibi hadîslerin yazılmasına taraftar olmayanların mevcudiyetine karşılık, Hammâd b. Seleme (v. 167), Leys b. Sa'd (v. 175), Zâ'ide b. Kudâme (v. 161), Yahyâ b. el-Yemân (v. 189 ...... gibi hadîslerin yazılmasını isteyenler de vardı. Muhaddislerde de durum böyledir: İbnu 'Uleyye (v. 200), Huşeym b. Beşîr (v. 183), 'Âsım b. Damre (v. 174) ve diğerleri hadîslerin yazılmasına taraftar olmadıkları halde, Bakıyyetu'l-Kelâ'î (v. 197), 'İkrime b. 'Ammâr (v. 159), Mâlik b. Enes (v. 179) ve başkaları da bunu tasvip etmektedir"[1].

Yûsuf el-'Aş, ilk asrın, hadîslerin yazılmasını tasvip edip etmeme bakımından arzettiği durumun tekâmülünü îzâh ederken muvaffak olmuştur; yalnız hadîslerin yazılmasıyle meşgul olan nesilleri, İslâm'ın siyâsî ve ictimâî hayatının tekâmülüne uygun düşeceği zannıyle kendine has bir taksime tâbi tutmuştur. Bu taksim husûsunda onun fikrine iştirak etmiyoruz; zîrâ bu sâdece bir görüş ve ıstılâh meselesidir. Yusuf el-'Aş burada nesilleri dörde bölüp, her nesli kırk sene olarak kabûl etmektedir[2]. Bu tahdîd bâzan "âlimlerin ilim sâhasından çekil-

---

[1] Hatîbu'l-Bağdâdî, Takyîdu'l-'ilm. nâşirin önsözü, s. 21-22.

[2] Dr. Yusuf el-'Aş, Takyîdu'l-'ilm önsözü s. 17'de bu dört nesli şöyle sıralamaktadır:

a) Hz. Peygamber ve ilk sahâbîler devri. Hulefây-i râşidîn'in sonuncusunun vefâtıyle H. 40 yılına doğru bu devir sona erer.

diği zamana uygun gelmektedir. Yine âlimlerin tabakalarına ve bâzı zevâtın birbirinden nakillerine de muvafık düşmektedir"[1]. Fakat bu taksim – herşeye rağmen – yalnız zaman çerçevesi içinde kalan pek muayyen bir sınırlamadır. Biraz dikkat edilirse görülür ki, bu taksim az veya çok bâzı râvîlerin vefât târihlerine aykırı düşmektedir. Şu halde bunun uygun bir taksim olduğu söylenemez. Görülüyor ki, eskilerin meşhûr tabakât eserlerinde dikkate aldıkları ictimâî sınırları da göz önünde tutan taksimlerinden faydalanmak durumundayız. Onlar hadîslerin yazılması mevzûunda birbirine zıt fikirlere sahip olduklarından bâzan buna taraftar görünüyorlar, bâzan da aleyhinde görünüyorlardı. Burada sahâbe, tâbi'î ve tebe-i tâbi'în olmak üzere üç nesil bahis mevzû'udur. Sahâbe devrinde, daha Rasûlullah (s.a.v.)'ın hayatında, hadîslerin yazılmaya başlandığını, fakat çok miktarda yazılmadığını gördük. Zikrettiğimiz sahîfeler – haklarında ne kadar konuşursak konuşalım – mahduttu; bunun sebeplerini de zikrettik. Bizi alâkadar eden tek şey, hadîslerin sadece ezber yoluyla nakl edildiği husûsundaki kanâatin yanlış olduğunu isbât etmektir.

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DEVRİ

Hulefâ-i râşidîn devrinde durum pek değişmemişti. Bu devrin halîfeleri de asr-ı saâdetteki sahâbe kardeşleri gibi hadîslerin şifâhî rivâyetine önem veriyorlar, yazılmasına muhalefet ediyorlardı. Nitekim Hz. Ebû Bekir (r.a.), önce bâzı hadîsleri toplamış, sonra da onları yakmıştı[2]. Diğer taraftan Hz. Ömer, hadîslerin tedvînine karar verdikten sonra bu karardan caymıştı. "'Urve b. Zubeyr'den rivâyet edildiğine göre Ömer b. Hattâb hadîslerin yazılmasını arzu ederek bu mevzûda ashâb-ı kirâm ile istişâre etti. Onlar bu görüşe katıldılar. Hz. Ömer yine de mütereddid olduğu için bir ay süren bir istişârede bulundu. Nihayet birgün kat'î kararını vermiş olarak dedi ki, "bildiğiniz gibi sünnetin yazılması meselesini sizlere arzetmiştim, sonra

---

b) Son sahâbîler ve ilk tâbi'îler devri. Abdulmelik b. Mervan'ın hilâfetinin sonlarında, H. 80 yılı hududunda nihâyet bulur.

c) Son tâbi'îler devri. Hişâm b. Abdilmelik'in hilâfetinin sonlarına doğru H. 120 yılı civarında son bulur.

d) Daha sonrakiler devri. H. 160 yılı dolaylarında sona erer.

[1] Takyîdu'l-'ilm, nâşirin önsözü, s. 17.

[2] Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 5.

düşündüm ve şu karara vardım: Sizden önce ehl-i kitaptan bâzıları Allâh'ın Kitâb'ından başka şeyler yazmışlar ve onlara ehemmiyet vererek Kitâbullâh'ı bir tarafa bırakmışlardı. Allâh'a yemin ederim ki, ben O'nun Kitâb'ını bir şey ile aslâ karıştırmam" ve bu sûretle hadîsleri yazmaktan vazgeçti[1].

Hulefâ-i râşidîn, sâdece hadîslerin yazılması işinde sıkı davranmakla kalmadılar, hatta rivâyet husûsunda bile son derece titizlik gösterdiler. Hz. Ebû Bekir, ancak Mûğîre b. Şu'be ve Muhammed b. Mesleme'nin Rasûlullâh (s.a.v.)'ın nineye mirasın 1/6 sını verdiğini söylemeleri üzerine bunu tatbik etti[2]. Hz. Ömer, istîzân hadîsini rivâyet eden Ebû Mûsâ'l-Eş'arî'ye müsâmaha göstermemiş, aksine bu hadîsi Hz. Peygamber'den duyduğuna dâir ashâbdan bir şâhit göstermediği takdirde işkence yapacağını söyleyerek, "bu hususta bir delil getirmezsen elimden çekeceğin var"[3] diye tehdît etmişti.

Elâhare Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hadîs yazdıklarını ve başkalarını buna teşvik ettiklerini[4], onların devirlerinde yaşamış olan büyük ashâbdan bir çoğunun da aynı şekilde hadîslerin yazılmasını tavsiye, hatta açık açık emrettiklerini gördüğümüz zaman, bahsi geçen bu şiddetin sebebini daha iyi anlıyoruz. İsmâîl b. İbrahim b. 'Uleyye el-Basrî (v. 200)'nin de söylediği gibi, sahâbenin "eski kavimlerin çeşitli kitaplara sahip olmaları, onları daha çok sevdikleri için de Allâh'ın Kitâb'ını bir tarafa bırakmaları sebebiyle hadîsleri yazmaktan

---

[1] Takyîdu'l-'ilm s. 50. Ayrıca bk. Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 64; Tabakâtu İbni Sa'd, c. III/1, s. 206; Mutteki'l-Hindî, Kenzu'l-'ummâl, c. V, s. 239.

[2] Abdulvehhâb Abdullatîf, el-Muhtasar fî 'ilm-i ricâli'l-eser, s. 79.

[3] Sahîhu Müslim, c. VI, s. 177. Ebû Mûsâ'nın bu hadîsi Hz. Peygamber'den duyduğuna dair Ebû Sa'îdi'l-Hudrî şahadette bulunmuştur.

[4] Meselâ: bk. Suyûtî, Cem'u'l-cevâmi', Zâhiriye nüshası, hadîs nr. 196, v. 108 b; Rasûlullâh (s.a.v.)'ın müslümanlara farz kıldığı sadaka farîzası husûsundaki emrini muhtevî Hz. Ebû Bekr'in Enes'e yazdığı mektup; ayrıca bk. Hâkim, Mustedrek, c. I, s. 106; Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 72; Râmahurmuzî, el-Muhaddisu'l-fâsıl, Zâhiriye nüshası, hadîs nr. 400'de Ömer b. Hattâb'ın "قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابِ" sözü mevcuttur. Aynı şekilde Ali b. Ebî Tâlib de hadîslerin yazılmasını teşvik etmiştir. Onun "قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابِ" sözü, birçok sahâbe tarafından bilinmektedir. Bk. Takyîdu'l-'ilm, s. 90; Emîn 'Âmilî, Ma'âdinu'l-Cevher, c. I, s. 3, Dimeşk, 1347.

çekindiklerini[1] öğrenmiş olduk. Hatîbu'l-Bağdâdî de şöyle söylemektedir:

"İlk asırda yaşamış olanların hadîsleri yazmaktan çekinmeleri, Allâh'ın Kitâb'ına bir diğer kitâbı eş tutmamak veya Kur'ân'dan başkasıyle meşgul olmamak içindi"[2].

TÂBİ'ÎN VE TEBE-İ TÂBİ'ÎN DEVRİ

Tâbi'în devrine gelince büyük, orta yaşlı ve küçük tâbi'îlerin hadîslerin yazılmasına karşı oldukları husûsunda birçok rivâyetle karşılaşırız. Bir müddet sonra da onların çoğunun bu mevzûda anlayışlı davrandıklarını, hadîslerin yazılmasına cevâz verdiklerini veya buna teşvîk ettiklerini görürüz. Artık orta yaşlı tâbi'îler devrinde hadîslerin yazılması "resmî" bir iş durumuna gelmiştir. Bize sanki bu rivâyetlerde bir tezat varmış da, onlardan mevsûk bir târihî hüküm çıkarılması mümkün değilmiş gibi geliyor. Fakat mesele çok daha basittir; zîrâ Hulefây-ı râşidîn'i bu mevzûda menfî davranmaya götüren sebep ne ise, tâbi'îni hadîslerin yazılmasına karşı çıkaran sebep de odur. Bu sebep ortadan kalkınca herkes aynı şeyi söylemiş, fikir birliği etmiş, hadîslerin yazılmasının câiz olduğunu belirtmekle kalmamış hatta teşvîk ve takviye etmişlerdir.

Hicrî I. yüzyılın sonuna kadar devâm eden büyük tâbi'îler devrinde birçokları hadîslerin yazılmasına muhâlefet etmiştir. 'Ubeyde b. 'Amr es-Selmânî el-Murâdî (v. 72), İbrâhîm b. Yezîd et-Teymî (v. 92), Câbir b. Zeyd (v. 93), İbrâhîm b. Yezîd en-Neha'î (v. 96) bu kanâattadır. Bunlar hadîsleri yazmayı gerektiren bir sebep görmüyorlardı; hatta bir müddet önce Hulefây-ı râşidîn'in de bu işe yanaşmadıkları hakkındaki haberleri işitip duruyorlardı. Ne derece muttekî oldukları görülen bu kıymetli insanların, ashâbın tesirinde kalarak onlara iştirak etmelerine şaşmamak lâzımdır. Yine onların kendilerine ebedîyyen nisbet edilecek bir hata ve günâhtan kaçınmalarına da hayret etmemek lâzımdır. Nitekim İbrâhîm'in kendinden birşeyler yazmakta olduğunu öğrenen 'Ubeyde, ona şöyle demişti: "Benden

---

[1] Takyîdu'l-'ilm, s. 57; krş. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 296.

[2] Aynı eser, s. 57.

birşey yazarak ebedîleştirme!"[1] İbrâhîm'in de bu tavsiyeye uyduğunu ve "ondan sonra bir şey yazmadım" dediğini görüyoruz[2].

Bu âlimlerin hadîslerin yazılmasına muhâlefet etmelerine te'sîr eden bir sebep de şahsî fikirlerinin yayılmaya başlaması idi. Kendilerinden hadîs yazanların, onun bir tarafına kendi fikirlerini de yazmalarından korkuyorlardı. Elimizde bunu gösteren bir hayli delil vardır. Bu meselenin büyük tâbi'îler devrindeki hâlini en iyi anlatan şu misâli zikredelim: Câbir b. Zeyd (v. 93)'e, senin fikirlerini yazıyorlar, dendiğinde bundan memnun olmadığını şu sözlerle ifâde etmişti: "Yazıyorlar ama, yarın benim o fikirlerden dönmeyeceğim ne mâlum?!"[3].

Bu zâtların kendilerinden birşey yazılmasına taraftar olmayışı, aralarında tedvîne cevâz verenler bulunduğunu dolaylı olarak ifâde etmektedir. Hele şahsî görüşlerden âzâde olarak sâdece hadîs-i şerîflerin yazılmasına hiç itiraz etmemişlerdir. Onları bu mevzûda muhâlefete sevk eden şey, hadîslerin yazılması keyfiyetidir. Prensip olarak bu âlimler, işin nazarî tarafına îtiraz etmemişlerdir. Onların îtirazını celbeden husûs, tatbîkat sırasında meydana çıkan amelî durumdur. Bütün bunlardan sonra, Sa'îd b. Cubeyr (v. 95)'den hadîslerin yazılmasına dair nakledilen ve aralarında tenâkuz varmış gibi görünen iki söz bizi şaşırtmamalıdır. Sa'îd bir defasında İbnu Abbâs'ın hadîslerin yazılmasını yasak ederek: "Sizden öncekileri sapıtan şey kitaplardır"[4], dediğini nakleder; başka bir defasında da yine İbnu Abbâs'ın: "İlmi en iyi muhâfaza eden şey kitapdır"[5] dediğini rivâyet eder. İbnu Abbâs'ın yazı hakkındaki nehyi, kitaplardaki şahsî görüşleri; tavsiyesi

---

[1] Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 67; Takyîdu'l-'ilm, s. 46. 'Ubeyde, biraz önce bahsi geçen 'Ubeyde b. 'Amr es-Selmânî el-Murâdî'dir. Öleceği zaman bütün kitaplarını getirtmiş, imhâ etmiş ve "bunların, benden sonra kıymetini bilmeyeceklerin ve yerinde kullanmayacakların eline geçmesinden korkuyorum" demiştir. Tabakâtu İbni Sa'd, c. VI, s. 63; Câmi'u beyâni'l-'ilm. c. I, s. 67. İbrâhîm ise, İbrâhîm b. Yezîd en-Neha'î'dir. İbrâhîm et-Teymî'nin hadîslerin yazılmasına karşı olduğunu görmek için bk. Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 22; Câbir b. Zeyd'in muhâlefeti için de bk. Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. II, s. 31.

[2] Takyîdu'l-'ilm, s. 60.

[3] Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. II, s. 31. Dr. Yûsuf el-'Aş'ın bu mevzûdaki sözleri için bk. Takyîdu'l-'ilm mukaddemesi, s. 20.

[4] Takyîdu'l-'ilm, s. 43; bu meâldeki diğer bir haber için bk. Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 65.

[5] Takyîdu'l-'ilm, s. 92.

ise Rasûl-i Ekrem'in hadîslerini muhâfazayı hedef almaktadır. İşte bu yüzden Sa'îd b. Cubeyr, hadîsleri yazmakla kalmadı, kendini büsbütün bu işe verdi ve dedi ki:

"Yolda İbnu Ömer ile İbnu Abbâs'ın arasında gider, her ikisinden de hadîs dinlerdim. Duyduğum hadîsleri binitin semerine kaydeder, indiğim zaman da temize çekerdim" [1].

Hadîs-i şerîfleri yazmanın yasaklanması ile, şahsî görüşleri yazmanın yasaklanması fikri arasındaki fark anlaşılmaya başlayınca, ikinci yüzyılın başında, orta yaşlı tâbi'îlerin birçoğu hadîsleri yazıya geçirmekte herhangi bir mahzûr görmedikleri gibi, talebelerine de bu hususta izin verdiler. Nitekim Sa'îd b. el-Museyyeb (v. 105), hâfızasının zayıflığından şikâyet eden Abdurrahman b. Harmele'nin hadîsleri yazmasına müsâade etmiştir [2]. Merfû' bir hadîsten mülhem olarak sahâbe ve tâbi'în arasında nakledilegelen " الكِتَابُ قَيْدُ العِلْمِ = **Yazmak ilmi bağlamaktır**" sözünü Şa'bî (v. 104) her zaman tekrar eder [3] yazmanın faydalarına işaret ederek şöyle derdi: "Benden birşey duyduğunuz zaman onu duvara bile olsa yazınız" [4]. Bundan Şa'bî'nin bâzı hadîsleri yazdığı anlaşılıyor. Nitekim ölümünden sonra **ferâiz ve yaralamalar** mevzû'unda bir kitâbı ele geçmiştir [5]. Mucâhit b. Cebr el-Mekkî (v. 103), hadîs tâliblerini odasına çıkarır, kitaplarını verir, onlar da istinsâh ederlerdi [6]. 'Atâ' b. Ebî Rabâh (v. 114) da hadîsleri yazar, başkalarının yazmasına da müsâade ederdi [7]. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî (v. 118) bu mevzûda izin isteyenlere açıkca derdi ki:

---

[1] Takyîdu'l-'ilm, s. 103; Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 72. Şu hâle göre Kesîr b. Eflah (v. 63)'ın "Zeyd b. Sâbit'den hadîs yazardık" (Takyîdu'l-'ilm, s. 102) sözüyle, Zeyd b. Sâbit'in rivâyet ettiği hadîs yazmayı yasak eden rivâyetin arasını te'lîf etmemiz mümkündür (bk. bu bahsin baş tarafları).

[2] Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 73; Takyîdu'l-'ilm, s. 99.

[3] Takyîdu'l-'ilm, s. 99. Bu mevzûda meşhûr olan hadîs şudur: "« قَيِّدُوا العِلْمَ بِالكِتَابِ » = İlmi yazarak tesbit ediniz".

[4] Takyîdu'l-'ilm, s. 100.

[5] Târîhu Bağdâd, c. XI, s. 232.

[6] Bk. Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 128; Takyîdu'l-'ilm, s. 105. Yine Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 121 de Mucâhid'in hadîslerin kâğıtlara yazılmasını hoş görmediği rivâyet edilmektedir.

[7] Kâdî 'Iyâz, el-İlmâ', v. 27 a; Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 125.

"Allah Taâla bile (onların bilgisi Rabbı'nın katından yazılıdır. Rabb'ın şaşırmaz ve unutmaz) [1], âyetiyle kendinin bile yazdığını haber vermişken sen niye yazmıyacakmışsın" [2].

Öyle zannediyorum ki, muttekî halîfe Ömer b. Abdilazîz (v. 101), hadîs tedvînine başlanmasını resmî olarak emrettiği zaman âlimlerin görüşlerine mutlaka istinâd etmiştir; onlarla istişâreden sonra – en azından – ekserisinin tasvîbini alarak bu işe başlamıştır [3]. Hernekadar haberler, bilhassa zühd ve takvâsına inanan muâsırları tarafından çok sevildiği için Ömer b. Abdilazîz'in bu kararı yalnız başına aldığını gösteriyorsa da buna ihtimâl vermiyoruz.

Bu mevzûda rivâyet edilen bütün haberler dikkâte alınırsa görülür ki Ömer b. Abdilazîz'i hadîs tedvînine zorlayan âmil, ilmin yok olup âlimlerin zevâl bulması endişesidir; zîrâ Medîne vâlisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm'e yazdığı mektup da şöyle demektedir: **"Rasûlullah (s.a.v.)'ın hadîslerini, sünnetlerini, 'Amre'nin rivâyetlerini araştır ve yaz; zîrâ ben ilmin yok olup âlimlerin de tükenmesinden korkuyorum"** [4]. Burada ismi geçen 'Amre, 'Amre binti Abdirrahmân el-Ansâriye'dir. Bâzı rivâyetlerde onun isminin yanında Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir es-Sıddîk (v. 107)'ın ismi de geçer. Her ikisi de Hz. 'Â'işe'nin talebelerinden olup onun Rasûlullah (s.a.v.)'dan rivâyet ettiği hadîsleri en iyi bilen kimselerdi. Ebû Bekir b. Hazm, Ömer b. Abdilazîz'in verdiği vazifeyi îfâ etti; fakat büyük halîfe, vâlisinin yaptıklarını göremeden Rabbı'na kavuştu [5].

---

[1] Tâhâ sûresi, âyet 52.

[2] Takyîdu'l-'ilm, s. 103; Dârimî, Sunen, c. I, s. 120 de ayrıca onun yazmayı uygun görmediğini de rivâyet etmektedir.

[3] "Ekserîsinin tasvîbi" dedik, zîrâ bâzı âlimler tedvîne râzı olmadıklarını Ömer b. Abdilazîz'in yüzüne karşı söylemişlerdir. Kendinden rivâyet edildiğine göre, Ubeydullah b. Abdillâh (v. 106), Ömer b. Abdilazîz'in huzuruna girdiği zaman halîfenin etrafında birşeyler yazıldığını görüyor. Kalkıp gideceği zaman Ömer b. Abdilazîz ona hitâben: "yapmakta olduğumuz işe ne dersin?" diye soruyor. Ubeydullâh, "hangi işten bahsediyorsun?" dediği zaman halîfe: "Demin söylediklerimi yazdırdım" diye mukâbele ediyor. Bu defa Ubeydullah: "Hani nerede?" diye soruyor ve kâğıt getirildiği zaman eline alıp yırtıyor (Bk. Takyîdu'l-'ilm, s. 45).

[4] İbnu Sa'd, et-Tabakât, c. II/2, s. 134.

[5] Muhammed Abdulazîz el-Hûlî, Miftâhu's-sünne, s. 20 (üçüncü baskı).

Ömer b. Abdilazîz, İbnu Hazm'e verdiği tâlimâtı, bütün vâlilere yazıp memleketin her tarafına göndermişti[1]. Daha halîfe hayatta iken emrini ilk olarak yerine getirerek gâyesini tahakkuk ettiren şahıs, Hicaz ve Şam âlimi Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî el-Medenî (v. 124) olmuştu. Zührî hadîsleri halîfenin emrine uyarak bir kitapta toplamıştı[2]. Halîfe de bu kitap formalarını her yana gönderiyordu[3]. Yaptığı işle iftihâr ederek: "Bu ilmi benden önce kimse tedvîn etmemişti" demekte Zührî haklıdır[4].

Tetkîkin bu safhasına gelen araştırıcı, artık tedvîn aleyhindeki görüşün tamamen ortadan kalktığını ve bu asırda unutulmaya başladığını zanneder. Fakat çok geçmeden aynı sözleri, hattâ tedvîne cevâz verip teşvîk ve müdâfaa edenlerin ağzından bile tekrar duymaya başlar. Sanki tedvînciler bu işi kendileri başlatmamış da idârecilerin emir ve zoruyla bu işe katılmışcasına, araştırıcı onların pişmanlık sadâlarını duyacaktır. Zührî der ki:

"Emîrler bizi zorlayıncaya kadar hadîslerin yazılmasını istemiyorduk; sonra hiçbir müslümanı bu işten alıkoyamayacağımızı anladık"[5]. Gerçekten de Zührî, hiçbir müslümanı birşey yazmaktan menetmemiştir. Hattâ tedvîn işine iyice giriştiği zamanlar duyduğu hadîsleri unutmak korkusuyle onu derhal ayakkabısının üstüne yazmaktan kendini alamamıştır[6]. Şunu söylemek lâzımdır ki, hadîsleri yazmaya ve buna cevâz vermeye emîrleri zorlayan âmillerden biri de, Rasûl-i Ekrem'in hadîslerini, uydurularak ona nisbet edilenlerden ayırmaktı. Zâten Zührî'nin belini büken de budur. Öfkesini tutmaya çalışarak Zührî şöyle diyordu:

"Şark tarafından tanımadığımız, bilmediğimiz hadîsler gelmeye başlamasaydı, ne bir hadîs yazar, ne de yazılmasına izin verirdim"[7].

---

[1] er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 4.

[2] Aynı eser, aynı yer.

[3] Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 76.

[4] er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 4.

[5] İbnu Sa'd. Tabakât, c. II/3, s. 135. el-Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu'l-emvâl, (s. 578, Mısır, 1353)'inde halîfelerden sadece Ömer b. Abdilazîz'in ismi zikredilmektedir, bunun için ayrıca bk. Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 76.

[6] Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 103; Takyîdu'l-'ilm, s. 107. Zührî'den intikâl eden – Hatîbu'l-Bağdâdî'nin 300 hadîsi ihtivâ ettiğini söylediği – sahîfe, onun muazzam ilmini yazdığı birçok sahîfelerden sâdece bir örnektir (Bk. Târîhu Bağdâd, c. XIV, s. 87).

[7] Takyîdu'l-'ilm, s. 108.

Zühri'nin bu görüşü o asırdaki âlimlerin ekserisinin görüşüdür. Rasûl-i Ekrem'in sözünün kaybolması korkusu gibi, ona başka sözler karışması endişesi de âlimlerin bâzan hadîslerin yazılmasına taraftar olmalarında, bâzan da muhâlif kalmalarında iki mühim âmil olmuştur. Sa'îd b. el-Museyyeb ile Şa'bî'nin isimlerini hadîslerin yazılmasına taraftar olanlar arasında görmekle, onların bu işe muhâlefet ettikleri husûsundaki rivâyetleri inkâr etmek mümkün değildir[1]. Mücâhid ve Katâde'nin durumu da böyledir[2]. Ömer b. Abdilazîz'in, Hz. 'Â'işe'ye ait ne kadar hadîs ve rivâyet biliyorsa hepsini toplamakla görevlendirdiği Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir'in tedvîn aleyhtarı olduğu pek meşhurdur[3]. Cem' ve tedvîn taraftarı olmayan nice şahıslardan hadîsleri işte böyle topladılar. Halka: "Hadîsleri de Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi kâğıtlara yazmayınız"[4] diye bağıran Dahhâk b. Muzâhim el-Hilâlî (v. 105), bu sözlerle, hadîs tedvîni neticesinde meydana gelecek durumdan ne derece korktuklarını ifade ediyordu. Bununla beraber Dahhâk, endîşeye mahâl kalmadığını görünce, halka menâsik-i hac hakkındaki rivâyetleri yazdırmıştı[5].

Orta yaşlı tâbi'îler hadîs uyduranların îcâd ettikleri sözlerden sakındırıp dururken, tâbi'înin son tabakası, muhtelif fırka ve partileri takviye etmek maksadıyle uydurulmuş sözlerle karşılaştılar. Hadîs metinlerini bu pervâsız insanların oyuncağı olmaktan korumak için de kendi asırlarında hadîs tedvînini geliştirip yaymaya koyuldular. Bu asırda yapılan tedvînin özelliği, hadîslerin ekseriyâ sahâbe ve tâbi'înin fetvâlarıyle karışık bulunmasıdır. Nitekim Medîne imâmı Mâlik b. Enes (v. 179)'in Muvatta'ı böyledir.

İkinci yüzyılın başında, Etbâu't-tâbi'în devrinde âlimler, sahâbe ve tâbi'înin fetvâlarından ârî, sadece sünnete tahsîs edilmiş müsned eserler meydana getirmeye çalışmışlardır. Bu müsnedlerden ilkini

---

[1] Sa'îd b. el-Müseyyeb'in kitâbet aleyhindeki görüşü için bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 105; Şâ'bî'nin aleyhteki görüşü için de bk. el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, s. 5 a.

[2] Mücâhid'in hadîslerin kâğıtlara yazılmaması husûsundaki fikri için bk. Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 121. Yine Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 128 de Mücâhid'in hadîsleri yazmadaki gayretine dâir rivâyetler bulunduğunu söylemiştik. Katâde'nin kitâbet aleyhindeki görüşü için de bk. Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 120.

[3] Bk. Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 68; Takyîdu'l-'ilm, s. 46.

[4] Takyîdu'l-'ilm, s. 47.

[5] Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 72.

te'lîf eden Ebû Dâvut et-Tayâlisî (v. 204)'dir[1]. Ahmed b. Hanbel (v. 241)'in Müsned'i, bu müsnedlerin en yeterlisi ve en genişi olarak kabul edilmektedir. Ne var ki, Ahmed b. Hanbel H. 220 târihinden sonra vefât ettiği için Etbâu etbâi't-tâbi'înden sayılmaktadır.

Bâblara göre tasnîf edilmiş olarak sırf sahîh hadîslerden meydana getirilmiş eserler, Buhârî'nin çağdaşı olan etbâu etbâi't-tâbi'îler devrinden önce tedvîn edilmemiştir. Kütüb-i sitte de bu devirde meydana getirilmiştir. Kütüb-i sitte'yi ve müelliflerini (Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbnu Mâce ve Nese'î'yi) "önemli rivâyet kitapları" bölümünde inceliyeceğiz.

Rivâyet asrından sonra gelenlerin yaptığı iş, meşhûr sahîh hadîs kitaplarını tehzîb, şerh ve ihtisâr etmek olmuştur. Nitekim Ebû Abdillâh el-Humeydî (v. 448), Sahîheyn'i müsned metoduna göre tertib etmiştir. Sonra Ebû's-Sa'âdât Mubârek b. el-Esîr (v. 606), Kütüb-i sitte'yi bâblarına göre tertib etmiştir. Daha sonra Nûreddîn Alî el-Heysemî (v. 807), **Mecma'u'z-zevâ'id**'ine Kütüb-i sitte dışında kalan meşhûr musannafları almıştır[2]. Ve nihayet Suyûtî (v. 911), Kutub-i sitte, on müsned ve bunun gibi elliden fazla eseri **el-Câmi'u'l-kebîr** adıyle anılan **Cem'u'l-cevâmi'**inde toplamıştır[3].

İşte hadîs-i nebevî, böylece yazılmış ve zabtedilmiş olarak bize gelinceye kadar birçok merhaleler geçirmiştir. Modern matbaacılık da bu muazzam İslâmî mîrasın neşrine yardım etmiştir.

---

[1] Bu müsned, Haydarâbâd'da 1321 senesinde basılmıştır.

[2] Husâmeddin el-Kudsî, bu eseri 1352 senesinde neşretmiştir.

[3] Bk. Zâhiriye kütüphânesi, hadîs nr. 196, Cem'u'l-cevâmi' nüshası. Eserin sâdece 3. cildi mevcuttur.

ÜÇÜNCÜ FASIL

TALEBU'L-HADÎS (Hadîs Tahsili) İÇİN YAPILAN SEYAHATLER

Hadîs tedvîninde muhîtin te'sîri:

Sınırlarını tâyin etmek sûretiyle Rasûlullah (s.a.v.)'ın tebcîl ettiği[1] **dâru's-sunne**[2] denen Medîne-i münevvere'de hadîsler yeni yeni parıldamaya başlamıştı. Ashâb-ı kirâm onları şifâhî olarak telkîn sûretiyle birbirine naklediyordu. Tâbi'îler de aynı usûlle hadîs alabilmek için Ashâb-ı kirâmın yardımını istiyorlardı. Böylece hadîs – henüz doğmakta iken – muhîtin tesirinde kalmış oluyordu.

Medîne toprakları, râvîler nazarında mukaddes bir bölge sayılmaya başlandı; gönüller orayı arzuluyordu. Zîra Medîne, hicretten sonra İslâm dâvetinin gelişip yayıldığı mübarek bir yerdi. Beytullâh'ı ziyâret için diğer memleketlerden çekilip gelen ziyaretçiler, hac vazîfesini îfâ ettikten sonra, halkının ağzından hadîs dinlemek maksadıyle hemen Medîne tarafına yöneliyorlardı[3]. Râvîlerin teferrüd ettiği hadîsleri onlardan duyup almak için uzak diyârlardan oraya geli-

---

[1] Bk. Musnedu Ahmed b. Hanbel, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, c. II, s. 198, 199 hadîs nr. 959. Burada Rasûlullah (s.a.v.)'ın şöyle buyurduğu rivâyet edilmektedir: "İbrahim (a.s.) Mekke'yi harem kabûl etti. Ben de Medîne'yi harem olarak kabul ediyorum. Medîne hudutları içindeki bütün topraklar haremdir. Otu koparılmaz avı ürkütülmez, orada bulunan birşey – yerini gösteren kimse müstesnâ – alınmaz...". Hadîsin isnâdı sahîhtir.

[2] Târîhu't-Taberî, s. 1820.

[3] Rivâyet edildiğine göre Ebu'l-'Âliye şöyle demiştir: "Basra'da Ashâb-ı kirâmdan hadîs dinlerdik; bununla da yetinmeyerek Medînelilerin ağzından hadîs duymak için oraya gelirdik" (Bk. el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. IX, v. 168 b.

yorlardı[1]. Bâzı âlimler, Hicaz âlimlerinden hadîs dinlemek maksadıyle hac ettiklerini îtiraf etmekte bir beis görmemişlerdir. Onların bütün arzusu, Medîne'nin sika ve sağlam hadîscileriyle görüşmekti[2]. Ali b. el-Medînî[3]. "**Bir kere haccettim, ama asıl maksadım hadîs dinlemekti!**"[4] derken herhalde bu duruma işâret etmiştir.

Medîneliler – hadîslerin ilk neş'eti sırasında – sünnetin çoğunu rivâyet etmek husûsiyetine sâhip oldukları gibi[5], diğer bâzı şehirler de – daha erken bir devirde – ilk defa kendi muhitlerinde şöhret bulan, bir müddet sonra da başka memleketlerdeki râvîlerce duyularak meşhûr olan bâzı hadîsleri rivâyet etmek husûsiyetini kazanmaya başladılar. Hadîs kitaplarında, bâzı muhitlerin muhtelif hadîsleri rivâyet etmekle husûsiyet kazandıklarını gösteren çeşitli tâbirler vardır: Bu hadîsin rivâyetinde Basralılar teferrüd etmiştir[6]; bu hadîs

---

[1] Bunun en iyi misâli, Abdulmelik b. Habîb'in anlattığı şu sözlerdir: Abdulmelik "hac vazifesini îfâ ettikten sonra Abdulmelik b. Mâcişûn, Esedu's-sünne, Asbağ b. el-Ferec ve bunların tabakasından hadîs alarak birçok ilimle birlikte Endülüs'e döndü", Tezkiratu'l-huffâz, c. II, s. 537, (üçüncü baskı). Bu fasıldaki bütün nakillerimiz bu baskıdan olacaktır; daha fazla bilgi için bibliyografya kısmına bk.

Abdulmelik b. Habîb, Endülüs'ün büyük âlimi ve fakîhidir. Künyesi Ebû Mervân es-Sulemî'dir. el-Mirdâsî, el-Endülüsî ve el-Kurtubî nisbeleriyle de anılır H. 238 târihinde vefât etmiştir.

[2] Bu rivâyet, hadîs semâ'ının Mekke'ye nisbetle Medîne'de daha çok olduğunu göstermektedir. Bu sebeple târihçiler Medîne hakkında **dâru's-sünne** vasfını kullanmışlardır. Bu sözlerimizden, hadîs tedvîni îtibariyle bu iki şehirden birine öncelik hakkı tanıdığımız mânâsı çıkarılmamalıdır. Telkin yoluyla semâ', tedvîn sûretiyle hadîsleri yazmak demek değildir.

[3] Ali b. Abdillâh b. Ca'fer, künyesi Ebû Ca'fer'dir. Sa'd oğullarının mevlâsıdır. Buhârî'nin şeyhlerinden biridir. H. 234 târihinde vefât etmiştir. (Bk. Şezerâtu'z-zeheb, c. II, s. 81).

[4] Sunenu't-Tirmizî, c. I, s. 196.

[5] Bu yüzdendir ki sünen kitaplarında çoğu zaman: "**Bu hadîs Medînelilerin rivâyetinde teferrüd ettiği hadîslerdendir**" sözüne rastlarız; nitekim bk. Sunenu Ebî Dâvûd, c. II, s. 370, hadîs nr. 254, 1369, ikinci baskı, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Bütün nakillerimiz bu baskıdan olacaktır. Yine Ebû Dâvûd'un şu sözü de bu cümledendir: "Medîneliler مَلِكِ يَوْمِ الدِّين diye okurlar; bu hadîs onlar için huccettir" (Bk. Sunenu Ebî Dâvûd, c. I, s. 416, hadîs nr. 1173).

[6] Bk. Sunenu Ebî Dâvûd, c. I, s. 76, hadîs nr. 155; c. I, s. 140, hadîs nr. 333.

Şamlıların sünnetlerindendir, onu Şamlılardan başka kimse rivâyet etmemiştir[1], bu Humusluların hadîsidir[2], gibi.

Alışa geldikleri muhîtin tesirinde kalarak muhaddislerin rivâyette teferrüd mevzûunda ihtilaf etmeleri tabiîdir. Bir şehir halkı tarafından benimsenen râvînin hadîsleri alınıyor ve rivâyete elverişli olarak kabûl ediliyordu; şayet onu bir başka şehrin ahâlisi tutuyorsa, o zaman râvî makbul sayılmıyor, hadîslerine münker gözüyle bakılıyordu. Bu hâl bize imâm Buhârî'nin aşağıdaki sözleriyle Zuheyr b. Muhammed'e karşı takındığı tavrı açık ve mantıkî bir şekilde îzâh etmektedir. Buhârî diyor ki: "Zuheyr b. Muhammed'den Şamlıların rivâyeti münkerdir; Iraklıların rivâyeti ise doğruya yakındır"[3]. Buhârî'nin bu şahıs hakkındaki hükmü, tesirinde kaldığı iklim farkı sebebiyle değişik olmuştur. Zîrâ bu büyük imâm – hadîs ricâli bilgisi, râvî ve rivâyetlerde aradığı şartlardaki aşırı titizliği ile – bir kimseyi cerh, ötekini ta'dil etmek veya aynı adamı kâh gizli bir kusuru sebebiyle zayıf bulmak, kâh takdîr edeceği birçok sebepler yüzünden sika olarak göstermek bakımlarından asrının en kudretli âlimi idi[4].

Talebu'l-hadîs için yapılan seyâhatler:

Râvîler – rivâyette muhitin tesiriyle yapılan teferrüd karşısında – hadîsleri ne sâdece kendi hemşehrilerinden almakla yetiniyorlar[5], ne

---

[1] Sunenu Ebî Dâvûd, c. I, s. 56, hadîs nr. 91.

[2] İbnu Şihâb'dan rivâyet edildiğine göre, cumartesi günü oruç tutulmasına taraftar olmadığı ona hatırlatıldığı zaman: "Bu Humusluların hadîsidir", derdi. (Sunenu Ebî Dâvûd, c. II, s. 341, hadîs nr. 2423).

[3] Sunenu't-Tirmizî, c. I, s. 60. Hz. 'Âi'şe'nin rivâyet ettiği şu hadîs sebebiyle Zuheyr b. Muhammed'den bahsedilmektedir: "Rasûlullah (s.a.v.) namazda ön tarafına doğru bir selâm verirdi, bu esnâda sağ tarafına da hafifçe meylederdi" Hadîsin senedi şöyledir: « زهير بن محمد عن هشام بن عروة عن ابيه عن عائشة »

[4] Zuheyr b. Muhammed hakkındaki ihtilâfta Ahmed b. Hanbel'in tamamen farklı bir görüşü vardır; diyor ki: "Bahis mevzû'u olan Zuheyr b. Muhammed, kendinden Irak'ta hadîs rivâyet edilen Zuheyr b. Muhammed değildir. Bu ismi kalbedilen bir başka şahıs olsa gerektir" (Sunenu't-Tirmizî, c. I, s. 60).

[5] Eğer seyâhatten beklenen faydayı kendi şehrinin âlimlerinden temin etmek mümkünse, o zaman muhaddisler hadîs tâlibinin kendi şehrindeki hadîslerle yetinmesini ve onlar üzerinde ihtisâs yapmasını uygun görüyorlardı; fakat bu tavsiye onlara kâr etmiyordu. Hatîbu'l-Bağdâdî diyor ki:

de kendi şehirlerine uzak olsun, yakın olsun, sâdece Medîne'den hadîs almakla kalıyorlardı. Talebu'l-hadîs için en uzak beldelere seyâhatler yapmak onların en çok sevdiği birşeydi; bu aşk sebebiyledir ki, ilk râvîler kâfilesinin ağzından hadîs alabilmişlerdi. "Doğrudan doğruya ve telkîn yoluyla kazanılacak melekeler, daha kuvvetli ve sağlamdır"[1]. şeklindeki inançları bu ideâl sayesinde gerçekleşmiştir.

Hadîs toplama işi hicretin birinci asrında şifâhî olarak başlamıştır. Azîz sahâbî Ebu'd-Derdâ'[2] diyor ki: "Kur'ân-ı Kerîm'in bir âyetini anlamakta müşkilât çekseydim de onu halledecek tek şahsın **Bir-ku'l-ğımâd**'da bulunduğunu öğrenseydim, yine oraya giderdim"[3].

Âlim sahâbî Câbir b. Abdillâh (v. 78) bir deve satın alarak eşyâsını yükledi ve Abdullah b. Uneys'den kısâs mevzûundaki bir hadîsi sormak için Şam'a kadar bir ay süren bir yolculuk yaptı[4].

Tek hadîs için dahi seyahat etmeye selef âlimlerinin bir çoğu alışmıştı; Sa'îd b. el-Müseyyeb (v. 105): "Bir hadîs için günlerce seyâhat ederdim" demektedir[5]. Ebû Kılâbe (v. 104 civarı): "Hiçbir işim olmadığı halde Medîne'de, sırf bir hadîsi daha önce duymuş olan bir şahıstan dinlemek için üç gün kaldım", diyor[6]. Mekhûl (v. 112 civârı)'ün aşağıdaki sözleri, bir kısmımızın akıl erdiremediği, Allah katında çok büyük bir iş olduğu halde basit zannettiğimiz, yalnız bir hadîs için yapılan seyâhatlere iyi bir misâl teşkil eder. Mekhûl diyor ki:

"Talebu'l-hadîs için seyahat iki maksada binâen yapılır: birincisi, âlî isnâd ve en eski semâ'ı elde etmek; ikincisi, hâfızlarla görüşerek müzâkereler yapmak ve onlardan istifâde etmektir. Eğer bu iki husûs başka yerde olmayıp da tâlibin beldesinde mevcutsa, seyâhat etmekte bir fayda yoktur. En iyisi kendi beldesinde olanla iktifâ etmektir" (el-Câmi' li ahlâki'r-râvî, c. IX, s. 167 b).

[1] İbnu Haldûn, Mukaddeme, s. 541, nşr. Mustafa Muhammed, Kahire, târihsiz.

[2] Bu muhterem sahâbînin adı, 'Uveymir b. Zeyd'dir. H. 32 târihinde vefât etmiştir.

[3] Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân, c. I, s. 590. İbnu Dureyd bu kelimenin Birku'l-ğumâd şeklinde telaffuz edildiğini söylemişse de, Gımâd telaffuzu daha meşhûrdur. Birku'l-ğımâd, Mekke'ye sâhil tarafından beş gün uzaklıkta ve Mekke'nin arka tarafında bir yerdir (Bk. Mu'cemu'l-buldân, c. I, s. 589).

[4] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. IX, s. 168 Câbir b. Abdillâh'ın hâl tercemesi için bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 43, nr. 21.

[5] Aynı eser, c. IX, s. 169 a. Sa'îd b. el-Müseyyeb'in hâl tercemesi için bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 54, nr. 38.

[6] Aynı eser, c. IX, s. 169 a. Ebû Kılâbe. Abdullah b. Zeyd el-Curmî el-Basrî'dir.

"Mısır'da Benî Huzeyl kabîlesinden bir kadının kölesi idim; sonra beni âzâd etti. Mısır'dan çıktığım zaman kanâatimce oranın bütün ilmini öğrenmiş bulunuyordum. Sonra Hicâz'a gittim; oradan ayrıldığım zaman, zannımca Hicâz'ın bütün ilmini de almış bulunuyordum. Sonra Irâk'a geldim; oradan ayrıldığım zaman, zannedersem Irâk'ın bütün ilmini öğrenmiş bulunuyordum. Sonra Şam'a gittim, orayı kalburdan geçirdim. Her gittiğim yerde **ganîmet** mevzûunu soruyordum. O hususta bana birşey söyleyecek kimseleri bulamadım. Nihâyet Ziyâd b. Câriye et-Teymî denen bir şeyhi buldum. Ona: ganîmet hakkında birşey işittin mi? diye sordum. Şöyle cevap verdi: Evet, Habîb b. Mesleme el-Fihrî'nin şöyle dediğini duydum: Hz. Peygamberin ganîmetin dörtte birini dönmeden önce, dörtte üçünü de harpten döndükten sonra dağıttığını gördüm"[1]. 'Abdân[2]'ı, Basralılarca rivâyet edilen Eyyûb'un teferrüd ettiği hadîsleri duymak üzere Basra'ya on sekiz defa seyâhet ettiren sebep, talebu'l-hadîse olan bu susuzluk olsa gerektir[3].

Şahısların, şehir ve nesillerin değişmesiyle, talebu'l-hadîs için yapılan seyâhatlerin şekilleri de değişmiştir. Seyyâhların kimi yaya olarak dolaşıyor[4], kimi daha 15 veya 20 yaşında iken seferlere başlıyor[5], kiminden de şu sıfatlarla bahsediliyordu: O seyâhat edip eziyet çekenlerden biridir[6]; birçok seyâhatler yapmıştır[7]; onun dolaşmadığı

---

[1] Sunenu Ebî Dâvûd, c. III, s. 106, hadîs nr. 2750; İbnu Mâce de buna yakın mânâda bir hadîs tahrîc etmiştir. (Bk. c. II, s. 951-952). Mekhûl, Şamlıların âlimi, fakîh ve hâfız Ebû Abdillâh b. Ebî Müslim el-Huzelî'dir. (Terceme-i hâli için bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 107, nr. 96).

[2] Ahmed b. Mûsâ el-Cevâlikî (v. 306)'dir.

[3] Mu'cemu'l-buldân, c. I, s. 414. Sika âlim Eyyûb b. Keysân es-Sahtiyânî (v. 131)'dir, künyesi Ebû Bekir'dir.

[4] Nitekim fakîh ve hâfız Ebû Mûsâ Abdullah b. Abdilğânî (v. 629) hakkında böyle söylenmiştir (bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. IV, s. 1409).

[5] Meşhûr sika hâfız Ebû Ya'lâ el-Mavsılî (v. 307)'nin Tezkiratu'l-huffâz, c. II, s. 708 de; Ebu'n-Nersî diye anılan Muhammed b. Alî (v. 510)'nin de Tezkiratu'l-huffâz, c. IV, s. 1261 deki hâl tercemelerine bk.

[6] Mufîd Ebu'l-Berekât b. el-Mubârek es-Sakatî (v. 509). Tezkiratu'l-huffâz, c. IV, s. 1260 da, 509 yılında vefât edenler kısmında geçen terceme-i hâline bk.

[7] eş-Şîrâzî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ahmed İbrahim es-Sûfî (v. 585)'nin Tezkiratu'l-huffâz, c. IV, s. 1357 deki; İbnu Mettûye İbrahim b. Muhammed el-Isbahânî (v. 302)'nin de Tezkiratu'l-huffâz, c. II, s. 740 daki terceme-i hallerine bk.

yer yoktur[1]; talebu'l-hadîs ve seyâhate pek önem vermiştir[2]; on küsûr sene durmadan dolaşmıştır[3].

Muhaddislerin zaman zaman şu kabil sözlerle anıldığı da olmuştur: Ona varmak için hayvanların böğürleri tepilir[4]; ona herkes çekilip giderdi[5]; zamanında onun için seyahatlar yapılırdı[6].

Çok seyâhat eden mânâsındaki «الرَّحَّال ، الرَّحَّالَة ، الجَوَّال ، الجَوَّالَة» lakapları, topladığı hadîs sayısı ne kadar olursa olsun, bu gâye uğrunda çeşitli eziyetlere katlanarak uzak beldelere seferler tertîb eden bu büyük muhaddisler ve benzeri âlimler hakkında kullanılmıştır.

Bu sebeple halk, muhaddislerin başına gelen çeşitli eziyetleri merakla sorup öğrenmeye çalışırdı. Onlar halk nazarındaki ehemmiyetleri sebebiyle asırlar boyunca "طَوَّافُ الأَقَالِيم = beldeler seyyâhı" diye hürmetle anıla gelmişlerdir.

Bir kısım seyyâhların şarkı, garbı defalarca dolaştıklarında şüphe yoktur. Müsteşrik Goldziher – hadîscilerin rivâyetlerini inkâr etmeye pek meraklı olduğu halde – "şarkı, garbı dört defa dolaştıklarını söyleyen seyyâhların – kanaatına göre – hiç de mübâlağa etmediklerini" îtiraf etmektedir[7].

Bu seyâhatlerin dînî hükümlerin tevhîdine olan tesiri:

Talebu'l-hadîs ve seyâhat husûsiyetleriyle meşhûr olan hadîscilerin[8] İslâm ülkeleri arasındaki bağı sağlamlaştırdıkları açıkca görül-

---

[1] H. 240 dolaylarında vefât eden büyük Tirmizî'nin hâl tercemesine bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. II, s. 740.

[2] Mâverâu'n-nehr muhaddisi el-Buceyrî Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Buceyr el-Hemezânî es-Semerkandî (v. 311) hakkında böyle denmiştir (bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. II, s. 720).

[3] Ebû Tâhir es-Silefî (v. 576) böyledir. Hâfız, allâme, şeyhu'l-islâm Silefî'nin tam adı: 'İmâduddîn Ahmed b. Muhammed el-Isbahânî el-Curvâ'ânî'dir (bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. IV, s. 1298, nr. 1298.)

[4] Mu'cemu'l-Buldân, c. I, s. 694.

[5] Tezkiratu'l-huffâz, c. II, s. 807.

[6] İbnu Hubeyş Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân el-Endülüsî (v. 584) hakkında böyle denmiştir (bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. IV, s. 1354).

[7] Goldziher, Tradition Islamique, p. 220.

[8] Mu'cemu'l-buldân, c. III, s. 528'de Tarsus ve orada yetişen meşhûr hadîsciler münâsebetiyle bu mevzûa temas edilmiştir.

mektedir, ki bu gayet normal bir netîcedir. İş sâdece bu kadarla da kalmamıştır; öyleki çeşitli beldelerde devamlı bir şekilde dolaşmakta olan âlimler, şarkla garbı birbirine bağlamış[1], aradaki bütün engelleri kaldırıp atmış ve İslâm âlemini, bütün efrâdının gönülleri tek prensip etrafında birleşen bir şehir hâline getirmişlerdir. Bu seyâhatlerin, muhaddislerin dolaştığı şehirlerden çok, bizzat hadîsin nass ve rûhu üzerindeki tesirleri daha çok olmuştur. İlk defa bir muhitin fertleri rivâyet ettiği zaman dînî metinlerin rivâyet şekilleri birbirinden farklı idi; fakat bu seyâhatler aradaki farkı kaldırarak hepsinin aynı havaya bürünmesini temin etti. Muhitin doğurduğu bu farklı rivâyet netîcesinde, – râvîlerin muhtelif bölgelerde yetişmiş olması îtibâriyle – hadîslerdeki ifade şekilleri de değişmiştir. Fakat birbirine zıt bu rivâyetler, bir kalıpta eritilmesi mümkün olacak şekilde gittikçe birbirine benzemeye başladı. Sonunda öyle bir hâl aldı ki, hadîsi ilk defa duyan veya okuyan kimse, onu muhtelif beldelerin değilde bir şehrin rivâyet ettiği hadîs sanmaya başladı. Bunun birçok misâli vardır. Fakat muhaddisler nazarındaki ehemmiyetine binâen «إنَّمَا الأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ ، وإنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى» hadîsini misâl vermekle yetineceğiz:

Abdurrahman b. Mehdî (v. 198) diyor ki: "İlmî mevzûda bir eser yazacak olan müellifin, kitâbına mutlaka bu hadîsle başlaması lâzımdır"[2]. Şu sözleri ile Bûhârî de aynı şeyi ifâde etmektedir: "Bir kitap yazmak isteyen kimse eserine إنَّمَا الأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ hadîsi ile başla-

[1] Zîrâ âlimler, —İslâm ülkelerinde dolaşıp durmaları sebebiyle— kendi beldelerinde devamlı kalma imkânını bulamıyorlardı. Bir âlim Irak'da iken îcâbında hemen Şam'a geçiyor, Şam'a henüz gelmişken Endülüs'e hareket etmek lüzûmunu duyuyor, Endülüs'de bulunduğu zannedilirken bir de Mısır'a geçmiş oluyordu. Tabakât ve terâcim kitaplarında bir muhaddis kendi memleketine nisbet edilmekle berâber, çoğu zaman dolaştığı şehirlere be işaret edilir: Nizâr b. Abdilazîz Bağdâdî, Mısır'a gitmiştir (Târîhu Bağdâd, c. XIII, s. 437); Nâil b. Necîh el-Hanefî Basralıdır. Bağdat'a seyahat etmiştir (Târîhu Bağdâd, c. XIII, s. 434); Ali b. Ma'bed er-Rakkî, Mısır'da kalmıştır (Tabakâtu'l-huffâz, c. II, s. 550); Cûzecânî Dimeşk de ikâmet etmiştir (Tabakâtu'l-huffâz, c. II. s. 549); İbnu Vâsıl es-Sedûsî el-Basrî, Bağdat'a yerleşmiştir (Tabakâtu'l-huffâz, c. I, s. 313); Ali b. Sa'd el-'Askerî, Rey'de kalmıştır (Tabakâtu'l-huffâz, c. II, s. 749); Ahmed b. Abdillâh el-'Iclî el-Kûfî, Trablusgarp'ta ikâmet etmiştir. (Tabakâtu'l-huffâz, c. II, s. 560) Mekkî b. İbrâhîm el-Belhî, Bağdat'a gelmiştir (Târîhu Bağdâd, c. XIII, s. 118).

[2] el-Câmi' li ahlâki'r-râvî, c. X, s. 193-b.

sın"[1]. Bu prensibi bizzat tatbik ederek Buhârî, – bilindiği üzere – **Sahîh**'ine bu hadîs-i şerîf ile başlamıştır. Bu değerli vasıyyete uyan birçok âlimler, hadîs mevzûunda yazdıkları kitaplarına aynı hadîs ile başlamışlardır.

Okuyucu sünen kitaplarının niyet hadîsi ile başladığını ve hadîs metninin hepsinde de hemen hemen aynı olduğunu görünce, tevâtür şartlarının lüzumu kadar bulunduğunu ve hadîsi mutlaka büyük bir topluluğun, kendileri gibi kalabalık bir cemâatten rivâyet ettiğini zanneder. Halbuki hadîsi – Müsned'inde Bezzâr[2]'ın söylediği gibi –: "sahîh olarak sâdece Rasûlullah'dan Hz. Ömer, ondan sadece Alkame, Alkame'den yalnız Muhammed, Muhammed'den de yalnız Yahyâ rivâyet etmiştir; hadîsin yegâne sahîh tarîki böyledir"[3]. Rasûl-i Ekrem'den sâdece Hz. Ömer rivâyet ettiği için de bu hadîs mütevâtir olamaz[4]. Niyet hadîsi – bundan başka – sâdece Medîne'de bilinmekte idi. Fakat bilâhare diğer şehirlerde de meşhûr şekli ile yayıldı. Bu hâl, hadîs metinlerinin tevhîdinde ve onların asıl muhitlerinin te'sirinden çıkarak umûmî ve müşterek bir kalıba bürünmesinde seyâhatlerin te'sîri bulunduğunu açıkca göstermektedir. Sahîh hadîs kitaplarında bulunan aynı mevzû etrafındaki rivâyetlerin birbirine benze-

[1] el-Câmi' li ahlâki'r-râvî, c. X, s. 193 b.

[2] Meşhûr hâfız Ahmed b. 'Amr b. Abdilhâlık'dır; künyesi Ebû Bekir olup H. 292 târihinde vefât etmiştir. Büyük ve küçük olmak üzere iki Müsned'i vardır. Büyük müsnedine **el-Bahru'z-zâhır** (البحر الزاخر) ve **el-Kebîru'l-mu'allel** (الكبير المعلل) denir. Niyet hadîsinde Hz. Ömer'in teferrüdünü gördüğümüz gibi, Bezzâr'da burada mezkûr hadîsin bazı râvîlerinin teferrüdünden ve mütâbi'înin bulunduğundan bahsetmektedir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 51).

[3] Suyûtî, Tedrîbu'r-râvî, s. 83. Ne var ki, Ebu 'l-Kâsım b. Mende, niyet hadîsini ayrıca diğer onyedi sahâbînin rivâyet ettiğini söylemektedir (Bu sahâbîlerin isimlerine bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 82). Hz. Ömer, – ona göre – bu hadîsin rivâyetinde teferrüd etmiştir. Sonra bu hadîsi Hz. Ömer'den yalnız Alkame, ondan yalnız Muhammed, Muhammed'den de yalnız Yahyâ rivâyet etmemiş, diğer râvîler de bu muhaddislerden alarak rivâyet etmişlerdir (Tedrîbu'r-râvî, s. 82).

Irâkî, böyle bir görüşü reddederek adları zikredilen sahâbîlerin bu hadîsi aynen rivâyet etmediklerine ve bu mevzûdaki başka bir hadîsi rivâyet ettiklerine işaret etmektedir. Niyet hadîsi Hz. Ömer'den yukarıda zikredilen tarîk dışında sahîh olarak gelmemiştir. Suyûtî Tedrîbu'r-râvî, s. 82'de böyle söylemektedir. Bu hadîs etrafındaki bütün bilgilerin Tedrîbu'r-râvî, s. 82-83'den okuması faydalı olur.

[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 193.

mesi bu yüzdendir. Yalnız muhaddislerin işâret etmeyi unutmadıkları bazı önemsiz ve küçük farklar da vardır. Bu çok nâdir benzeyişlerin sebebi, seyâhat sırasında râvîlerin birbirleri ile karşılaşmaları, birbirlerine te'sîr etmeleri ve gelip giderken halka hadîs rivâyet etmeleridir[1].

Bu seyâhatlerin te'sîri, sâdece metinlerin birbirine benzemesini te'mîn etmekten ve zaman zaman da aralarını te'lîf etmekten ibaret kalmadı. Daha da ileri giderek teşrî ve îtikat bakımınlarından da bir vahdet temin etti. Böylece âlimler bu hadîsten, İslâm dîninde dış görünüşe değil, insanın vicdanına bakıldığına, herşeyden çok kalblere ve gönüllere ehemmiyet verildiğine dâir çeşitli fikrî meseleler istinbât ettiler[2].

Teşrî ve îtikat meselelerinin tevhîdinde seyahatlerin bu kadar çok te'sîri bulunduğu için, adi sened zincirinde geçen her râvînin ismini iyice bilmek için isnâd mevzûunda çok sıkı davranmak gerekiyordu; zira Alî b. el-Medînî'nin dediği gibi: **"seneddeki şahısları tanımak, hadîs ilminin yarısıdır"**[3]. Bu sebeple, hadîs aramak için seyâhatler yapıp eziyetlere katlandığını söyleyen tâlibin rivâyetini kabul edebilmek için, isnâd silsilesindeki bütün isimleri ezbere sayması, sonuna da kendi adını eklemesi şart koşulmuştur. Râvînin rivâyet ettiğini gerçekten işitip işitmediği böylece anlaşılmış olacak, aksi halde fazîletli büyük bir âlim olsa bile rivâyette müsâmahakâr olduğu kabul edilecek, hadîsiyle ihticâc edilmeyecektir[4]. İşte Zehebî[5] İbnu Lehî'a (v. 174) hakkında: "Mısır diyârının kadısı büyük imâm"[6]

[1] **"Gelip-giderken hadîs rivâyet etti"** sözü, târih ve tabakât kitaplarında çok geçer; meselâ bk. Târîhu Bağdâd, c. XIII, s. 118, Mekkî b. İbrâhîm el-Belhî (v. 215)'nin terceme-i hâli.

[2] Bunun en güzel misâli, müsteşrik Ahlwardt'ın bir araştırmasında İmâm Şâfi'î'nin niyet hadîsinden 70 fıkhî mesele istinbât ettiğini göstermiş, olmasıdır. (Bk. Ahlwardt, Berliner Katalog, c. II, s. 165, nr. 1362). Ahlwardt, İmâm Şâfi'î'nin bu mevzûda söylediklerini, münâkaşa etmeden araştırıp topladığı için başarılı olmuştur; eğer münâkaşa etmeye kalksaydı, diğer müsteşrikler gibi o da hatalar yapardı.

[3] Bu söz için bk. el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. IX, s. 164 a.

[4] Hatîbu'l-Bağdâdî, el-Kifâye, s. 152'de hadis rivâyetinde müsâmahakârlık ile tanınan kimsenin hadîsiyle ihticâc olunmayacağına dair bir bâb vardır.

[5] Hâfız Şemsuddîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Turkmânî el-Fârûkî ez-Zehebî. **Mîzânu'l-i'tidâl** ve **Tezkiratu'l-huffâz** onun değerli kitaplarından ikisidir. 748 H. târihinde vefât etmiştir.

[6] Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 238.

dedikten sonra Ahmed b. Hanbel'in onun için şöyle söylediğini rivâyet etmektedir: "Mısır'ın muhaddisi yalnız İbnu Lehî'a'dır". Fakat bu büyük muhaddisi – bütün bunlara rağmen – bizzat Zehebî gevşeklikle ithâm etmekte ve "Onun hadîsi mütâbi' olarak rivâyet edilir; fakat ihticâc için kullanılmaz"[1] ve "geniş ilmine rağmen İbnu Lehî'a sağlam değildi"[2], demektedir. Hatîbu'l-Bağdâdî de onun hakkında şunları söylemektedir: "İbnu Lehî'a hadîsleri alırken gevşek davranırdı; kendine gösterilen her kitaptan hadîs rivâyet ederdi. Bu sebeple birçok münker hadîsleri vardır"[3] Yahyâ b. Hassân diyor ki:

"Birtakım hadîsciler bana gelerek, ellerinde bulunan bir cüz'ü İbnu Lehî'a'dan dinlediklerini söylediler. Alıp baktım, içinde İbnu Lehî'a'ya ait bir hadîs dahî bulamadım. Kalkıp İbnu Lehî'a'nın yanına gittim. Ona: İçinden senin hadîslerinden bir tâne bile bulunmayan ve hiçbirini katiyen duymamış olduğun bu hadîsleri sen mi rivâyet ettin? diye sorduğum zaman şu cevâbı verdi: Ne yapayım, bana tutup bir kitap getiriyorlar, şu hadîs senin hadîsindir, diyorlar, ben de bu hadîsi onlara rivâyet ediyorum"[4].

Hernekadar haberlerin sahîh bir senedle berâber rivâyet edilmesi şart koşulmuşsa da, buna rağmen hadîs toplamak için seyâhat eden muhaddîslerin haberlerine bir hayli mübâlağa karışmıştır. Meselâ : Haccâc b. Şâ'ir diyor ki:

"Annemin pişirdiği yüz pideyi bir torbaya doldurarak Medâ'in'de ikâmet eden Şebâbe'nin yanına gittim, kapısının önünde yüz gün kaldım. Hergün bir pide alıyor, Dicle suyuna batırarak yiyordum. Nihâyet pideler tükenince ben de oradan ayrıldım"[5]. Ahmed b. Furât[6] "1107 şeyhten hadîs yazdığını" söylüyor[7] .Halbuki Buhârî'nin – Sahîh'ini toplarken – bizzat görüşerek ağızlarından hadîs işittiği

[1] Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 239.

[2] Aynı eser, c. I, s. 238.

[3] el-Kifâye, s. 152.

[4] Aynı eser, aynı yer.

[5] İbnu Ebî Ya'lâ, Tabakâtu'l-hanâbile, s. 106, nşr. Ahmed 'Ubeyd, Dimeşk, Matbaatu'l-i'tidâl, 1350.

[6] Büyük hâfız, Isfahan muhaddisi ve birçok eserin müellifi Ebû Mes'ûd er-Râzî, 258 tarihinde vefât etmiştir.

[7] Tezkiratu'l-huffâz, c. II, s. 544.

şeyhlerinden sâdece bin kadarının ismini bilmekteyiz[1]. Ebû Abdillâh b. Mende (v. 395)'nin hadîs için seyâhat edenlerin sonuncusu olduğu söylenmektedir[2] zîrâ "uzun seyâhatinden döndüğü zaman onun kitapları birkaç yük, hatta söylendiğine göre, kırk yük kadar vardı"[3].

Hadîs kitaplarının tasnîf edilmesi, muhaddisleri, talebu'l- hadîs için seyâhat etmekten müstağnî kılmadı; zîrâ kitaplar, rahatça ilim tahsil etmek isteyen kimselere bu kolaylığı te'mîn etmek içindi. İlmin şeref ve bereketini arıyanlar ise kitaplarda okudukları ile yetinmiyorlardı. Onların en büyük arzusu talebu'l-hadîs için seyâhat etmekti.

Hadîs ticareti için yapılan seyâhatler:

Bahsettiğimiz muhaddis seyyâhların sırf ilim için hadîs aramalarına karşılık, birçokları da ticaret düşüncesiyle hadîs toplamaya başladılar. İşte Ya'kûb b. İbrahim b. Sa'd bunun misâlidir; Ya'kûb, necâset karışan durgun suda yıkanmaktan Rasûlullah (s.a.v.)'ın nehy ettiğine dâir Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadîsi biliyordu ve "**bu hadîsi ancak bir dînâr karşılığında rivâyet ediyordu**"[4] Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dukeyn'in hâli bundan da garîptir. Sika ve hâfız bir imâm olmasına rağmen İbnu Dukeyn[5], işin mâlî tarafını sağlama almış, rivâyet ettiği her hadîs için belli bir para birimi kabul etmişti. Onun talebelerinden biri olan Ali b. Ca'fer b. Hâlid diyor ki: "Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dukeyn el-Kureşî'ye gider - gelir, ondan hadîs yazardık. Buna karşılık bizden sahîh dirhemler alırdı; yanımızda değeri düşük dirhemler bulunursa üste para alırdı"[6]. İşte bu sebeple Şu'be b. el-Haccâc[7], yalan söylemeye ihtiyacı bulunmayacağı düşüncesiyle hâli

[1] Bunu, "**binden fazla âlimden hadîs yazdım**" diyen İmâm Buhârî'nin sözlerinden öğrenmekteyiz. Devamında Buhârî, "İmân hem söz, hem de amelden ibârettir" demeyenlerden hadîs yazmadığını ifade etmektedir (Bk. Şezerâtu'z-zeheb, c. II, s. 134, H. 256. sene hâdiseleri; Tezkiratu'l-huffâz, c. II, s. 255'de Buhârî'nin muhtelif şehirlerden hadîs işittiği hakkındaki kısma bk.)

[2] Tezkiratu'l-huffâz, c. III, s. 1032, terceme-i hâli buradadır.

[3] Aynı eser, c. III, s. 1032.

[4] Bk. Sunenu'n-Nesei bi şerhi's-Suyûtî, c. I, s. 49; el-Kifâye, s. 156.

[5] Terceme-i hâli için bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 372.

[6] el-Kifâye, s. 156. Onun para mukabilinde hadîs rivâyet ettiğini görmek için bk. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 116.

[7] Şu'be b. el-Haccâc b. el-Verd el-Âtekî el-Vâsıtî'dir. Künyesi Ebû Bistâm'dır. Basra muhaddisi olup **hadîsde emîru'l-mü'minîn** sayılmıştır. Enes b. Mâlik (r.a.)'i görmüş ve tâbiînden 400 râviden hadîs işitmiştir. H. 160 târihinde vefât etmiştir.

vakti yerinde olan zengin râvîlerden hadîs almayı tavsiye ederek derdi ki:

"Ziyâd b. Mıhrâk'dan hadîs yazınız; zîrâ o zengindir, yalan söylemez"; Ali b. 'Âsım'a da şöyle demişti:

"'Umâra b. Ebî Hafsa'dan hadîs almanı tavsiye ederim; zira o zengin adamdır, yalan söylemez." Ali b. 'Âsım da onun bu sözünü kabûle şâyân görmeyerek: "yalan söyleyen nice zengin gördük!" diye cevap vermişti[1]. Şu'be görüşünde ısrâr ederek diyor ki: "Fakirlerden kat'iyyen birşey yazmayınız!"[2].

Muhtelif devirlerde âlimler, bu hadîs tâcirlerinin karşısına çıkarak ellerine vurmuşlar ve ilim yolcularına: "Ey âdemoğlu, sana nasıl karşılıksız öğretilmişse, sen de karşılıksız öğret" diye nasîhat etmişlerdir[3]. Kütüb-i semâviyede de meccânî öğretimden bahsedildiğini dikkate alarak böyle söylüyorlardı. Rabî' b. Enes, Ebu'l-'Âliye'nin: "Semâvî kitaplarda: عَلِّمْ مَجَّانًا كَمَا عُلِّمْتَ مَجَّانًا = Sana nasıl bedavâ öğretilmişse, sen de bedâva öğret, diye yazılmıştır" dediğini rivâyet etmektedir[4]. Bu sözün semâvî kitaplarda bulunduğu bilinmektedir. Kitâb-ı mukaddesin bir bölümünün sonunda "Deuteronome": "Ben size Rabbımın emri ile öğrettim" denilmektedir[5].

İlim öğretmek için ücret almanın kesin sûrette haram olduğunu göstermek için bâzan da hadîs-i şerîfe istinat ederler. Sunenu Ebî Dâvûd'da rivâyet edildiğine göre muhterem sahâbî 'Ubâde b. es-Sâmit (s.a.) ehl-i suffe'den bazılarına yazı ve Kur'ân-ı Kerîm öğretti. Onlardan biri de 'Ubâde'ye minnet ve teşekkürünü ifâde etmek üzere bir yay hediye etti. 'Ubâde, bu hediyeyi kabûl etmenin dînî bakımdan mahzurlu olup olmadığını Rasûlullâh (s.a.v.)'a sordu. Rasûlullâh (s.a.v.)'da şiddet ve kesinlik ifâde eden bir üslûpla buyurdu ki: "Eğer boynuna ateşten bir halka takmak istiyorsan o hediyeyi kabûl et!"[6]. Bu kabil hadîsler âlimlere ve râvîlere çok te'sîr ediyor, onlar da hadîs

---

[1] el-Kifâye, s. 155.

[2] Aynı eser, s. 156.

[3] el-Kifâye, s. 154.

[4] Bk. aynı eser, s. 153.

[5] Goldziher, Etudes sur la Tradition Islamique, p. 225. 3 numaralı dip notta Goldziher, bunun doğru olduğuna işaret etmektedir.

[6] Sunenu Ebî Dâvûd, c. III, s. 360, hadîs nr. 3416. Kitâbu'l-icâra, bâb fî kesbi'l-mu'allim.

tâlibi tarafından verilen hediyeyi rüşvet sayıyorlar ve ancak kendilerine hiçbir şey hediye edilmeyeceğine dâir söz aldıktan sonra tâlible görüşmeyi kabul ediyorlardı. Muhammed b. Haccâc diyor ki:

"Hammâd b. Seleme (v. 167)'den hadîs dinleyen bir adam Çin Denizinde yaptığı yolculuktan döndüğü zaman Hammâd'a bir hediye getirdi. Hammâd ona: Bak, dedi, istersen bu hediyeyi kabûl edeyim ve fakat sana bir daha katiyen hadîs rivâyet etmeyim; istersen hadîs rivâyet edeyim; fakat hediyeyi almayım. Bu şıklardan birini seç. O zât da: pekâlâ hediyeyi alma da hadîs rivâyet et! dedi. Hammâd hediyeyi almadan hadîs rivâyet etti"[1].

Hadîs ticâreti yapanların bu düşünce ile takbîh edilmeye başladığı, Ahmed b. Hanbel'in şu sözünde ve buna benzer diğer sözlerde görülmektedir. Ahmed b. Hanbel'e: hadîs satan kimseden hadîs yazılır mı? diye sorulduğu zaman: hayır ,onun hiçbir değeri yoktur! cevâbını vermiştir[2].

Hadîsleri para mukabilinde satarak bu işin ticâretini yapanlar, – bazan açıkca görülen aşırı hırs ve tama'larına rağmen – hep yalancı ve hadîs uydurucular arasından çıkmamıştır. Hatta bu tâcirlerin birçoğu sika ve zabt sahibi kimselerdi. Fakat ne varki, paranın yüzü yumuşaktır, çoklarının boynunu büker. Hadîs tâcirlerinin de kendilerine göre bir felsefeleri vardı: Öyle ya nice meşakkatlere göğüs germişler, tehlikelere atılmışlar ve bu sûretle talebu'l-hadîs için seyâhat etmişlerdi. "Fakr-u zarûret onları mecbur kılmamıştı; yolda başlarına gelecek eziyetleri, tehlikeleri biliyorlardı. Çölün yakıcı ateşi, denizin korkunç dalgaları, evet bütün bunlar onların azmini kırmıyordu; zîrâ onların gönlünde ilim öğrenmenin cihâd olduğu ve bu yolda ölen kimsenin şehîd olarak öleceği inancı yerleşmişti"[3]. Halbuki bunlardan hadîs alan diğer râvîler, rivâyet ve nakil vazîfesini gayet rahat ve huzur içinde yapıyorlar, kendilerini ötekilerle aynı seviyede tutmak istemiyorlardı.

Güvenilir kitaplarımızda bu ravîlerin hadîs toplarken rivâyet ettikleri metodu gösteren birtakım haberler bulma imkânına sahibiz. Bu metodlar muhaddislere pekçok külfetler yüklemekteydi. Eğer onlar-

---

[1] el-Kifâye s. 153, hâdis rivâyetine karşılık ücret almanın kerâhati ve "ücret alandan hadîs dinlenmez" diyenin sözü.

[2] el-Kifâye, s. 54.

[3] Duhâ'l-İslâm, c. II, s. 72.

rın durumları günümüzün vâkıasıyle kıyaslanacak olursa görülür ki, bu râvîler, bütün mesâîsini yazına eserleri neşre hazırlamaya veren, sonra da çalışmasının mahsûlünü pahalı bir şekilde satan nâşirlere benzemektedirler.

Âlimlerin Ali b. el-Ca'd (v. 230)'in hadîslerini elde etmesini sağlayan usûl, o günlerdeki hadîs tâcirlerinin düşünce sistemlerini bize aksettirmektedir: "Ebu'l-Fadl b. Tâhir el-Makdisî diyor ki:

Arkadaşımız Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Abdilvâris eş-Şîrâzî'nin şöyle dediğini duydum: Bağdat'a gittim, şeyhlerle görüşerek elimden geldiği kadar hadîs dinlemeye çalıştım. Sonra Musul'a gitmek üzere oradan ayrıldım, Sarîfîn'e geldiğimde orada kalarak geceyi bir mescitte geçirdim. Nihayet Ebû Muhammed es-Sarîfînî mescide gelerek cemâate imâm oldu. Yanına giderek: hiç hadîs dinlediğin oldu mu? diye sordum. Cevâben: Babam beni Ebû Hafs el-Kettânî, İbnu Habbâbe ve diğer şeyhlerin yanına götürürdü. Yanımda bâzı cüz'ler var, dedi. Ona: Şu cüz'leri çıkar da bir göreyim, dedim. O da, içinde diğer cüz'lerle beraber Ali b. el-Ca'd'in kitabının tamamı bulunan bir paket getirdi. Kitabı ona okudum. Sonra Bağdat'lılara bu durumu yazdım. Büyük Bağdat âlimleri es-Sarîfînî'ye geldiler. Bu kitabı es-Sarîfînî'den işitenler ona minnettardırlar. Onun bu işte çok önemli mevkii vardır" [1].

Talebu'l-hadîs için yıllar, nesiller sonra yapılan bu seyâhatler, şöhret için yapılan bir nev'î sportif geziler mâhiyetini almaya başladı. Bazı nasîpsiz kişiler, hadîsleri muhâfaza edip onların muktezâsı ile amel etmek için değil de, bilhassa meşhûr olmayan hadîslerin sened zincirlerine adlarını geçirmek için uzak diyârlara seyâhat ediyorlardı. Bu – tâbir câizse – sportif geziler, hicretin III. yüzyılında arttı ve V. yüzyılda çok kötü netîceler verdi. Nihâyet muhtelif beldelerde bulunan âlimler bundan bîzâr olarak seslerini yükselttiler ve buna karşı bütün güçleriyle mukavemet etmeye başladılar.

Hadîste lâubâlî olanlara karşı gösterilen mukavemet:

Hatîbu'l-Bağdâdî (v. 463) diye bilinen Ebû Bekir b. Ahmed, zamanında kendilerine hadîs râvîsi diye iftira eden bâzı şahısların bayağı durumlarına temas ederek, **el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye** adlı kitabının mukaddimesinde diyor ki:

---

[1] Yâkut, Mu'cemu'l-Buldân, c. III. s. 385.

"...Zamanımızda bâzı adamlar, hadîsleri yazmak ve toplamaya çalışmak hususunda kendi kapasitelerinin dışına çıkıyorlar. Bunlar râvînin ve mervînin (rivâyet edilen haberin) durumuna selefin gözüyle bakmak, makbûl ve merdûd rivâyetleri birbirinden ayırmak, sünnetlerden hüküm çıkarmak, onlarda bulunan helâl ve haram hakkındaki fıkhî meseleleri elde etmek bakımlarından selef ulemâsının izinden gitmiyorlar; aksine hadîsin adıyla oyalanıyorlar ve onu kâğıtlara yazmakla kalıyorlar. Bunlar câhil kimselerdir. Kitap hamalından başka birşey değildirler. Nice çetin zorluklara katlanarak uzak diyârlara seferler yapmışlar; yorulmak, usanmak bilmeden konup göçmüşler; mallarını, canlarını bu uğurda bezletmişler, tehlikelere atılmışlar; saçları, başları dağınık, benizleri soluk, karınları aç, bedenleri yorgun ve zayıf olduğu halde âlî isnâd elde etmek ve bundan başka da birşey arayıp istemeksizin memleket memleket dolaşmışlardır. Adâleti sâbit olmayan, kendine güvenilmeyen kimselerden hadîs almışlar; hadîsin sıhhat derecesini bilmedikleri, hakîkaten o hadîsi duyduğundan emîn olmadıkları şahıslardan rivâyet etmişler; daha sahîfesini doğru dürüst okumasını bilmeyen, rivâyet şartlarının hiçbirini hâiz olmayan, semâ' ile icâzetin farkını anlamayan; müsned ile mürseli, maktu' ile muttasılı tefrîk edemeyen; başka râvîlerden ayırabilmek için şeyhinin adını dahî ezberlememiş olan kimseleri huccet kabul etmişler; hareketleri nokta-i nazarından fâsık, mezhebi itibariyle sapık, din yönünden bid'atçı ve inancı büsbütün bozuk adamlardan hadîs yazmışlar; semâ' vukû bulduğu sâbit olup da isnâd da 'âlî olunca, râvî nasıl olursa olsun, onun rivâyeti ile amel etmeyi vâcip görmüşlerdir..."[1].

Garip ve münker hadîs râvîlerinin müttekî görünmeleri, fazlaca ibâdet ve tâ'at yapmaları yeterli görülmemiştir. Hadîs münekkidlerinin ilhâma benzeyen bir sezgileri vardır. Bu sezgi onları garip hadîs râvîlerinin rivâyetlerine karşı ihtiyatlı olmaya, onları benimsemekten sakınmaya zorlar. Böylece son derece uyanık ve tedbirli olarak o hadîslerden uzaklaşırlar ve rivâyete yanaşmazlar. Mu'allâ b. Hilâl'in rivâyetini fıskı veya zabtının mükemmel olmayışı sebebiyle reddetmemişlerdir; zira Mu'allâ, günde yüz rek'at namaz kılan, iyi hâli ile tanınan âbid ve zâhid bir kimse idi. Onun hadîslerini kabûl etmeyişlerinin sebebi, çok garip hadîs rivâyet etmesidir[2]. Hadîs münekkidleri meşhûr

[1] el-Kifâye, s. 3-4.

[2] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VII, v. 127 a. Hatîbu'l-Bağdâdî'nin sözü şöyledir: **"Onun makbûl bir râvî olmayışının sebebi, garîb hadîs rivâyet etmesidir".**

hadîsleri rivâyet etmeyi seviyorlar, "– bir araya geldiklerinde de – râvînin en iyi hadîsini veya bildiği hadîslerin en iyisini rivâyet etmesinden hoşlanmıyorlardı"[1]. Onlara göre "en iyi" demek, "garîb" demekti; çünkü alışılmamış, duyulmamış olan garîb şey, bilinen ve tanınandan daha çok rağbet görmektedir[2]. Bilhassa bilmediği şeye pek meraklı olan halk tabakası için bu böyledir. Şu'be b. Haccâc'a, Abdulmelik b. Ebî Süleyman'dan niye rivâyet etmiyorsun? Halbuki onun hadîsleri iyidir, diye sorulduğu zaman şu cevâbı verdi: Ben de iyiliğinden kaçıyorum ya![3].

Garîb hadîs rivâyetinden kaçmak sözü, garîb ve münker hadîs rivâyet edenlerin bilerek veya bilmeyerek yaptıkları tedlîsten âlimlerin korktuklarını en iyi ifade eden bir tâbirdir. Zîrâ böylesi râvîler, diğer muhaddislere nazaran çeşitli tedlîsleri daha çok yapıyorlar: Bunun sebebi de onların, havâssa övünmek, avâma karşı da âlimlik taslamak için, hadîsin sıhhatinden evvel garâbetini, senedinin ıttısâlinden evvel nâdir oluşunu ön plâna alarak talebu'l-hadîs için çeşitli tehlikelere atılmalarıdır. Hadîs münekkidleri bu yüzden onları basît görerek hiçbir değer vermemişler; Ebû Hanîfe'nin "garîb hadîs peşinde koşanlar, yalanlanmışlardır"[4]. Sözünü muktezâsınca onları cerh etmişler ve yalancı olduklarını söylemişlerdir.

Hadîs tenkidçilerinin, garîb rivâyetler düşkünü müdellisleri cerh etmesi gayet normâldir. Tedlîs yapan kimse, kendi kendini rezil ve mahkûm etmekte[5]. Bu duruma düşüp de yalancı olduğu anlaşılınca, ceza olarak hiçbir sözüne inanılmamakta, iyi hâlleri söylenmemekte[6] ve artık hadîsi hiçbir zaman kabul edilmemektedir[7].

Övünmek ve halka gösteriş yapmak için tedlîse tevessül eden kimseler, bazan eşi görülüp duyulmamış derecede fenâ insanlardı. Bâzıları,

---

[1] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî c. VII, v. 127 b.

[2] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VII, v. 127 a.

[3] Aynı eser, aynı yer.

[4] Aynı eser, c. VIII, v. 146 a.

[5] Sufyânu's-Sevrî (v. 161)'de: "hadîste yalan söyleyen kimse rezîl, rüsvây olur" demektedir (el-Kifâye, s. 117).

[6] Abdullah b. el-Mubârek (v. 181)'in "yalancının bir cezâsı da sözüne bir daha îtibar etmemekdir", dediği rivâyet edilmektedir. Bir başkası da: "Fâsık bid'atçının cezâsı, iyi hâllerinin bir daha anılmamasıdır" demektedir (Bk. el-Kifâye. s. 117).

[7] el-Kifâye, s. 118.

hiç görüşmediği bir şahıstan hadîs dinlediğini iddia ederek rivâyet ediyor, hiç tanışmadığı kimselerin ve yerlerin adlarını uyduruyor veya kendinden rivâyet ettiği râvîyi, geniş hayâlinin îcâd ettiği üstün sıfatlarla tebcîl ediyor veya ona aslı esası bulunmayan nice sâlih ameller izâfe ediyordu. 'Ufeyr b. Ma'dân el-Kilâ'i diyor ki:

"Ömer b. Mûsâ Humus'a geldi. Mescitte onun etrafına toplandık. İkide bir "حَدَّثَنَا شَيْخُكُمُ الصَّالِحُ = Bize sâlih şeyhiniz rivâyet etti" diyordu. Bunu o kadar tekrarladı ki, nihâyet dayanamayarak: Bu sâlih şeyhimiz kimmiş? söyle de bilelim, dedim. Onun Hâlid b. Ma'dân olduğunu söyledi. Hâlid ile ne zaman görüştünüz diye sordum, 108 yılında, dedi. Nerede görüştünüz? diye sordum, Ermîniye gazâsında, dedi. O zaman dedim ki: Ey şeyh, Allah'dan kork, yalan söyleme! Hâlid b. Ma'dân 104 tarihinde vefât etti; sen onunla ölümünden dört sene sonra karşılaştığını söylüyorsun. Üstelik Hâlid, Ermîniye'de hiç savaşmadı, hep Rumlarla harbetti" [1].

Bu hikâyeden de anlaşılacağı üzere râvîlerin kendilerinden rivâyet ettikleri şeyhlerin vefât tarihlerini bilmemesi, o rivâyette yalan ve tedlîs bulunduğunu gösteren kat'î bir delildir [2]. Hadîs münekkidleri bu yüzden râvîlerin terceme-i hâllerini, tabakalarını bilmeyi, doğum

[1] el-Kifâye, s. 119.

[2] Bu yalan ve onu doğuran cehâletin, terceme-i hâlinden pek cüz'î birşey bildiğimiz Ömer b. Mûsâ gibi müphem bir adama izâfe edilmesine şaşmamak lâzımdır: asıl şaşılacak taraf, meşhûr âlim Kitâbu'l-Ensâb müellifi Abdulkerîm es-Sem'ânî (v. 563)'yi, – şayet doğru ise – Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin açık bir yalan ve çirkin bir tedlîs ile ithâm etmesidir. Şöyle ki: es-Sem'ânî, Bağdat'taki bir şeyhinin elinden tutarak onunla 'Îsâ Nehri'nin karşı tarafına geçtikten sonra şöyle rivâyet etmeye başlıyor: Falan şeyhin nehrin karşı tarafında (Mâverâu'n-nehr'de) şöyle söylediğini duydum. es-Sem'ânî "nehrin karşı tarafında" sözüyle "Mâverâu'n-nehr" denen yeri anlatmak istiyor.

Goldziher bu hikâyeyi (İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, c. XI, s. 125) de görünce ona dört elle sarıldı ve müsteşriklerin âdeti veçhile hadîs rivâyeti hakkında şüpheyi celbetmeye bir vesile olmak üzere diline doladı. Fakat İbnu Cevzî'nin es-Sem'ânî hakkındaki yalanını İbnu'l-Esîr'in yine aynı yerde reddettiğini görünce gerisin geriye dönüverdi. İbnu'l-Esîr, "el-Ensâb" müellifinin yalandan berî olduğunu ve gerçekten "Mâverâu'n-nehr" e seyâhat ettiğini ve orada mârûf şeyhleri bulunduğunu, Sem'ânî şâfi'î, İbnu Cevzî de hanbelî olduğu için, mezhep ihtilâfı yüzünden İbnu Cevzî'nin onu böyle ithâm ettiğini söylemektedir. (Krş. Goldziher, Tradition Islamique, p. 229-230). İbnu Cevzî'nin mevzû hadîs hakkındaki hükümlerinde pek aceleci olduğu bilinmekte ve hatta onun Mevzûât'ının değeri yoktur, denilmektedir.

ve ölüm târihlerine dikkat etmeyi şart koşmuşlardır. Bütün bunlarla meşgul olmanın sebebini izâh ederek Sufyânu's-Sevrî (v. 161) der ki: "Râvîler yalan söylemeye başlayınca, biz de onlara karşı târih silâhıyle karşı koyduk"[1]. Hatta hadîs münekkidleri yalancıları meydana çıkarmak, onların hadîs uydururken ve tedlîs yaparken başvurdukları hileleri keşfetmek için coğrâfî bir tahdîd de yapmışlardır. Buna göre râvîler seyâhatleri sırasında çeşitli memleketleri dolaşırken kendilerinden hadîs aldıkları şeyhleri sayarken, onların ismiyle berâber mutlaka hadîs rivâyet ettikleri şehirleri de söyleyeceklerdir[2].

Hadîs ticâreti yapmak veya şöhret te'mîn edip övünmek için seyahat yapanlar ne kadar çok olursa olsun, yeryüzünü Rasûlullah (s.a.v.)'ın sünneti ile dolduranlar yine de Allâh'ın rızâsını kazanmak düşüncesiyle hadîs rivâyet eden muttekî kişilerdir. Her yerde ve her zaman azımsanmayacak kadar çok, ihmâl edilmeyecek derecede yüce, ve târihin nisyân perdesine bürünmeyecek kadar da kuvvetli şahsiyete mâlik idiler. Bize – muhaddislerin rivâyetleri kabuldeki titizliklerini göstermek üzere – onların şu beyânları da kâfîdir: "Hadîsler dışındaki diğer mevzûlarda da yalan söyleyen kimsenin rivâyeti reddedilir"[3]. "sefâhet, adâleti yok eder, rivâyetin reddedilmesini gerektirir"[4].

Âdî sözler söyleyen ve bayağı tarzda konuşan kimseden hadîsciler nefret eder; böylesinin rivâyetini kabul etmezler. Buhârî'den rivâyet edildiğine göre Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân (v. 113), en-Nadr b. Mutarrif'den rivâyet etmediği için Buhârî de onun hadîsini almaz. Yahyâ, en-Nadr'ın hadîsini niçin almadığını îzâh ederek diyor ki:

"en-Nadr'ın eğer size rivâyet etmezsem fâhişe çocuğuyum, dediğini duydum; bu sebeple hadîsini terk ettim"[5]. Şu'be b. el-Haccâc (v. 160)'dan rivâyet edilen şu sözlerde böyledir. Şu'be diyor ki:

---

[1] el-Kifâye, s. 119.

[2] İşte misâlleri: Muhammed b. Ahmed el-'İyâdî ve Hasen b. Hafs en-Nehrevânî bize Semerkant'ta rivâyet etti (Târîhu Bağdâd, c. XIII, s. 436); Ebu'l-Fadl Ömer b. Ebî Sa'd el-Herevî bize haber vererek dedi ki, Abdulazîz b. Ca'fer el-Harîrî bize Bağdad'da haber verdi (el-Câmi' li ahlâkır-râvî, c. III, v. 157 b); İmâm Buhârî Bağdad'da bâzı râvîlerden hadîs dinledi. Onlar arasında Ahmed b. Hanbel'de vardır (Şezerâtu'z-zeheb, c. II, s. 57-60); Mekke'de Humeydî'den hadîs dinledi (Tabakâtu'ş-şâfi'iyye, s. 5). Muhaddisler râvîye bunun için hadîs işittiği yeri sorarak imtihan ederlerdi (el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 17 a-b).

[3] el-Kifâye, s. 117.

[4] Aynı eser, s. 115.

[5] el-Kifâye, s. 115.

"Mekke'den geldiğini gördüğüm bir kimseye Ebu'z-Zubeyr'i sorarak ondan haber almak kadar hoşlandığım birşey yoktu. Nihâyet Mekke'ye giderek ondan hadîs dinledim. Yanında bulunduğum esnâda bir adam gelerek Ebu'z-Zubeyr'den birşey sordu. Ebu'z-Zubeyr de o şahsa iftira etti. Ona bir müslümana nasıl iftira edersin? diye sordum. Cevâben: ne yapayım, beni kızdırdı, dedi. Bunun üzerine ona: Demek seni kızdırana iftira edeceksin öyle mi?! dedim ve ondan bir daha rivâyet etmemek üzere yemin ettim". Yine aynı şahısla ilgili olarak Şu'be derdi ki:

"Ezberimde ondan dörtyüz hadîs vardır; vallâhi size bunlardan hiçbirini katiyen rivâyet etmem"[1].

Öfkelendirdiğini ileri sürerek bir adama iftira etmek, adâlet sıfatını yok eden bir sefâhettir; zîrâ bu râvîler en güzel ahlâk ile muttasıf kimselerdi. Onların tâlim ve terbiyede, eski, yeni, şarkta ve garbtaki diğer bütün âlimlerden farklı, kendilerine hâs birtakım usûl ve metodları vardı[2].

---

[1] el-Kifâye, s. 115

[2] Muhaddislerin tâlim ve terbiyede tâkip ettikleri metodu en iyi gösteren kitap, 463 tarihinde vefât eden Hatîbu'l-Bağdâdî'nin **"el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'"** adlı kitabı olmalıdır. Bu eser İskenderiye Belediye kütüphânesinde (nr. 117, c. III) bulunmaktadır. Küçük boyda 10 cüz'lük bir yazmadır.

Arkadaşım Dr. Yûsuf el-'Âş, bu eserden yaptırdığı fotokopi nüshasını emâneten bana vermek lûtfunda bulundu; kendisine çok teşekkür ederim, Allah râzı olsun. Değerli okuyucu bu eserden ne kadar çok faydalandığımızı görmüştür. Eseri tetkik ve tahkîk ettik, inşallah yakında neşr edeceğiz.

DÖRDÜNCÜ FASIL

DÂRU'L-HADÎSLER VE MUHADDİSLERİN LÂKAPLARI

Hicrî VI. asırda İslâm âlemi, talebu'l-hadîs için yapılan seyâhatleri tavsatan yeni bir vâkıa ile karşı karşıya kaldı. Bu asrın başlarında, İslâm memleketlerinde hadîs öğretmek için kurulan medreseler henüz yoktu. Talebeler hadîs öğrenmek için seyâhatler yapıp, seferler tertip etmek mecbûriyetinde kalıyorlardı. Fıkıh, mezhepleri, fıkhî görüşler, ve ictihadlar mevzûunda öğretim yapan ve ihtisâs kazandıran medreseler, devlet mekanizmasına kadı ve dindâr adamlar yetiştirmek maksadıyle her yerde kuruluyordu.

VI. yüzyılda Dimeşk'te yaptırdığı Nûriye Medresesi ile adını ebedîleştiren Nureddin Mahmud b. Ebî Sa'îd Zengî (v. 569)'nin emriyle ilk dâru'l-hadîs inşa edilmiştir. "**Târîhu Dimeşk**" adlı eserin müellifi İbnu 'Asâkir, bu medresenin hocalarındandı[1].

Seneler sonra Kahire'de, Eyyûbî meliki el-Kâmil Nâsıruddîn'in emriyle bir dâru'l-hadîs yaptırıldı ve 622 târihinde tedrîse açıldı. Bu medresenin ilk hocası, Ebu'l-Hattâb b. Dıhye'dir[2].

---

[1] Bk. Wustenfeld, die Akademien der Araber und ihre Lehrer, p. 69 (cf. Tradit. Islam, 231 note 1).

Wustenfeld'in bu kitabı, Araplarda dâru'l-hadîs ve hocaları mevzûunda yazılmış en güzel eserlerdendir.

İbnu 'Asâkir, mütehassıs hâfızların sonuncusu olan Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dimeşkî eş-şâfi'î'dir. 571 H. tarihinde vefât etmiştir.

[2] İbnu Dıhye diye meşhur olan hâfız Ömer b. el-Hasen'dir. Endülüs'ün doğusunda bulunan Belensiye şehrindendir. Kahire'de 633 de vefât etmiştir. **et-Tenvîr fî mevlidi's-sirâci'l-münîr** adlı bir eseri vardır. Makrîzî, Hıtat (c. II, s. 375)'da İbnu Dıhye'den bahsederken şöyle bir cümle söyler: İbnu Dıhye Kâmiliye Medresesi'nde ders verirken, arkasında, şeklinden başka hiçbir tarafıyle insana benzemeyen bir genç vardı.

Kâmiliye Medresesi'nin tesîsinden dört yıl sonra 626 tarihinde Dimeşk'te Eşrefiye dâru'l-hadîsi kurulmuştur. İlk hocası Ebû 'Amr b. es-Salâh'dır[1]. Burada İmâm Nevevî[2] de hocalık yapmıştır.

Dimeşk'te bunların dışında pek meşhur olmayan dâru'l-hadîsler de yapılmıştır[3]. Bütün bu dâru'l-hadîslerin tedrîs hayatı pek uzun sürmedi; zira bu müesseseler, fıkıh ve ahkâm medreseleri gibi bir makam ve kadılık elde etmeye, halîfeler yanında iltifat ve îtiba kazanmaya imkân hazırlamıyordu. Dâru'l-hadîsler – üstelik – diyâr diyâr dolaşarak hadîs öğrenmeyi herşeye tercih eden muttekî hadîs talebelerinin susuzluğunu gideremiyordu.

Muhaddislerin unvanları:

Âlimler, hadîs toplamak için seyâhat eden kimselerin bu mevzûdaki şevklerine bakarak onlara muhtelif adlar verdikleri gibi, kendi memleketlerinde veya komşu bölgelerde bulunan müderrislere de "**resmî**" unvanlar vermişlerdir. Bu unvanları, onların tabakalarını, derecelerini, hadîs tahammülü ve rivâyetindeki usûllerini göstermek için, terceme-i hâllerinden bahsederken isimleriyle birlikte söylemeyi uygun görüyorlardı.

Birbirinden farklı olarak kullandıkları meşhur üç unvan şunlardır: müsnid, muhaddis ve hâfız.

Müsnid, rivâyet ettiği hadîse vukûfu olsun veya olmasın, hadîsi senedi ile rivâyet eden kimse demektir[4].

Muhaddis, müsnidden daha üstündür; zira muhaddis diye senedleri, illetleri, senedde adı geçen râvîleri, isnâdın 'âlî ve nâzil olanını bilen, çok sayıda hadîs ezberleyen, kütüb-i sitte'yi, Ahmed b.

---

[1] Meşhûr hâfız Ebû 'Amr Takıyyuddîn Osmân b. Abdirrahmân el-Kurdî eş-Şehrizûrî'dir; İbnu's-Salâh diye meşhurdur; 643 tarihinde vefât etmiştir.

[2] Hâfız Muhyiddîn Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'dir. Ulûmu'l-hadîs'e dâir birçok eseri vardır; en meşhûru da **Şerhu Sahîhi Müslim**'dir; 676 tarihinde vefât etmiştir.

[3] Bütün bu dâru'l-hadîsleri Michaêl Meschâka, Cultur-Statistik von Damaskus (cf. Tradit, Islam. 232 note 1) adlı eserinde mükemmel bir surette incelemiştir.

[4] Tedrîbu'r-râvi, s. 4.

Hanbel'in Müsned'ini, Beyhakî'nin Sünen'ini, Taberânî'nin Mu'cem'ini ve ayrıca bin tane hadîs cüz'ünü dinlemiş olan kimseye denir[1].

Hâfız ise derece bakımından her ikisinden de üstündür. Hâfızda şu hususiyetler aranır: Rasûlullah (s.a.v.)'ın sünnetlerini bilmek, tarîklerine vâkıf olmak, isnâdlarını birbirinden iyice tefrik etmek, hadîs mütehassıslarının sıhhatinde ittifak ettiği, ictihâd farkı yüzünden nâkillerinin durumunda ihtilâf ettiği sünnetleri ezberlemek. Hâfız, hadîscilerin:

«فلان حجة، فلان ثقة، مقبول، وسط، لا بأس به، صدوق، صالح، شيخ، لين، ضعيف، متروك، ذاهب الحديث»[2]

gibi tâbirleri arasındaki farkı bilir; عن فلان ، أن فلانا gibi ifadelerle değişen rivâyetleri birbirinden ayırır; Bunları söyleyenin sahâbî veya tâbi'î oluşuna, râvînin قال فلان ، عن فلان ، فلان deyişine göre hükümlerin değişeceğini, hadîsi işittiğini kesin olarak isbât etmese dahî müdellisin bu tâbirlerle naklettiği rivâyetlerin kabûle şâyan olduğunu bilir; hadîste geçen bir kelimenin îcâbında vehim eseri ve fakat diğerlerinin sahîh olduğunu anlar; metinlere karışan ve bu sebeple o metnin bir parçası hâline gelen müdrec lâfızları tanır; sırf hadîs ilminin yardımiyle râvîlerin durumuna dikkat eder. Zîrâ bu ilim nefsini sâdece ona vakf eden ve ona başka bir ilim karıştırmayan kimselere nasîb olur"[3].

Hâfızın en önemli hususiyeti, – âlimlerin söz ve târiflerinden anlaşıldığına göre – tabaka tabaka, ama her tabakada bildikleri bilmediklerinden fazla olmak şartıyle şeyhlerini, şeyhlerinin de şeyhlerini tanımış olmasıdır[4]. Birçok hadîs münekkidi, hâfızlarda aranan şartlar pek zor olduğu için, bu adı alan zevâtın her devirde ve her yerde pek az olduğu ve hatta "**bulunmasına imkân olmadığı**"[5] kanâatıntındadır.

---

[1] Tedrîbü'r-râvî s. 6. Kâsimî'nin "Kavâ'idu't-tahdîs", s. 53'deki sözleri biraz tasarruf ile iktibâs edilerek buraya alınmıştır.

[2] Buraya yazılan ve yazılmayan diğer cerh ve ta'dîl tâbirleri için bk. bu eser, s. 99-100.

[3] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VIII, v. 150 b.

[4] et-Tedrîb, s. 7; krş. Kavâ'idu't-tahdîs, s. 53.

[5] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VIII, v. 159 a.

Mutlak olarak hâfız denince, hadîs ilmindeki hâfız kasdedilmiş olur. Bir Kur'ân-ı Kerîm kâri'i çıkıp da: falan hâfız bana Kur'ân öğretti; yahut bir nahivci: beni falan hâfız yetiştirdi, demez[1].

Hâfızlarla ilgili olarak halkın ağzında dolaşan birçok mübâlağalı söz vardır: Ahmed b. Hanbel vefât ettiği gün kitapları sayılmış, oniki yük tuttuğu görülmüş, bu kitaplarda "حَدَّثَ فُلاَنٌ" ve "أَخْبَرَنَا فُلاَنٌ" diye başlayan ne kadar hadîs varsa, Ahmed b. Hanbel hepsini de ezbere biliyormuş[2]. Yahyâ b. Ma'în[3] diyor ki: "Bu altıyüzbin hadîsi kendi elimle yazdım"[4]. Bunda şaşılacak bir taraf yoktur; zîrâ Yahyâ vefât ettiği zaman içi kitap dolu 114 kitap dolabı bırakmıştı[5]. İbnu 'Ukde'nin[6] durumu daha az enteresan değildir. Onun hâfız olduğu ve dört kardeşe ezbere dörtyüzbin hadîs yazdırdığı söylenmektedir; ezberinde daha başka hadîsler bulunması da muhtemeldir. Bu dört kardeşten biri olan Abdullah el-Kâdisî diyor ki: "Dört kardeşimle birlikte senelerce Kûfe'de kalarak İbnu 'Ukde'den hadîs yazdık. Ayrılmak istediğimizde ona vedâ etmeye gitmiştik, bize şöyle dedi: İşittiklerinizle yetinip kaldınız; ben en az hadîs dinlediğim şeyhten yüzbin hadîs almışımdır. Abdullah el-Kâdisî diyor ki: Ey şeyh, dedim, biz dört kardeşiz, herbirimiz senden yüzer bin hadîs yazdık"[7].

Bu hâfızlardan herhangi birine nisbet edilerek eliyle yazdığı veya talebelerine yazdırdığı söylenen muazzam hadîsler, ekseriyâ onların ezberinde bulunuyordu. Ebû Zür'a[8] diyor ki: "Evimizde yazılmış ola-

---

[1] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî c. VIII, v. 152 a.

[2] Aynı eser, c. VIII, v. 151 b.

[3] Hâfızların en değerlisi, cerh ve ta'dîl imâmı Ebû Zekeriya Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn b. Ziyâd el-Gatafânî el-Bağdâdî'dir. Medine'de 233 tarihinde vefât etmiştir.

[4-5] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VIII, v. 151 b; Tedrîbu'r-râvî, s. 8'de İbnu Ma'în'in kendi eliyle bin hadîs yazdığı söylenmektedir.

[6] Hâfız, câmi' ve müellif olan Ahmed b. Muhammed b. Sa'îd el-Kûfî, Ebu'l-Abbâs'dır. Benû Hâşim'in mevlâsı olup İbnu 'Ukde diye mâruftur. 382 tarihinde vefât etmiştir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 84).

[7] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VIII, v. 152 a-b.

[8] Ebû Zür'a er-Râzî, Abdullah b. Abdilkerim b. Yezîd b. Ferrûh, Kureyşlilerin mevlâsıdır; meşhûr bir sika hâfızdır; H. 264'de vefât etmiştir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 48). Ahmed b. Hanbel diyor ki: "Yedi yüz bin küsûr sahîh hadîs vardır; bu genç de – Ebû Zür'a'yı kasdediyor – yediyüzbin hadîs ezberlemiştir" (Bk. et-Tedrîb, s. 8).

rak ne kadar yazı mevcutsa, hepsi de ezberimdedir"[1]. Şa'bî de bu mevzûda şunları söylemektedir:

"Bugüne kadar herhangi bir yere ne kaydetmişsem, biri bana hadîs olarak ne rivâyet etmişse, hepsini ezberlemişimdir[2].

Bâzı hâfızlar hadîsleri ezberleyebilmek için önce yazar, iyice ezberleyince de buna güvenir kalırım endişesiyle yazdığı şeyleri imhâ eder veya makasla doğrardı. Böyle yapanlar arasında Sufyânu's-Sevrî[3] Âsım b. Damre[4] ve Hâlidu'l-Hazzâ'[5] bulunmaktadır. Halk arasında şu söz pek yaygındır: İlmi kâğıtlara terketmek ne fenâdır![6].

Bazı âlimler, bir muhaddisin "hâfız" adını alabilmek için ne kadar hadîs ezberlemiş olması gerektiğini tahdîd etmek istemişlerdir. Hâkim[7] el-medhal adlı kitâbında diyor ki:

"**Bir kimsenin hâfız olabilmesi için beşyüzbin hadîsi ezbere bilmesi lâzımdır**"[8]. Başkaları hâfızın ezberindeki hadîslerin yirmibinden az olmaması gerektiğini söylemişlerdir. Fakat Fethuddîn b. Seyyidi'n-nâs[9] bu ölçülerin nisbî olduğunu, her devrin kendisine göre bir ıstılâhı ve tahdîdi bulunduğunu ileri sürerek diyor ki:

"**Bâzı selef âlimlerinden nakledilen yirmibin hadîs yazmayan kimseyi muhaddis saymazdık, şeklindeki beyân, kendi zamanlarına göre söylenmiş bir sözdür**"[10].

---

[1] el-Câmi' li ahlâki'r-râvî, c. VIII, v. 152 a.

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 8.

[3] Bk. Sunenu'd-Dârimî, c. I, s. 125.

[4] Râmahurmuzî, el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, v. 5 a. 'Âsım, 174 tarihinde vefât etmiştir.

[5] Takyîdu'l-'ilm, s. 59. Hazzâ', H. 141'de vefât eden Hâlid b. Mihrân'dır. Yazdıklarını sonradan imhâ eden âlimler arasında İbnu Şihâb (Bk. Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 66) ve İbnu Sîrîn (Bk. el-Muhaddisu'l-fâsıl, c. IV, v. 5b)'de bulunmaktadır.

[6] Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 69.

[7] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdûye, Hâkim en-Neysâbûrî ve İbnu'l-Beyyi' diye mâruftur. Meşhûr kitapları vardır. En mühimlerinden ikisi **el-Mustedrek 'ale's-Sahîheyn** ve **el-Medhal**'dir. H. 405'de vefât etmiştir.

[8] Tedrîbu'r-râvî, s. 8.

[9] Ebu'l-Feth, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, İbnu Seyyidi'n-nâs diye meşhûrdur. Nisbesi de el-Ya'murî el-Endülüsî (aslen buralıdır) el-Mısrî eş-şâfi'î'dir; meşhûr hâfızlardan biridir. 734'de vefât etmiştir. **'Uyûnu'l-eser fî fünûni'l-meğâzî ve'ş-şemâ'il ve's-siyer** adlı bir eseri vardır.

[10] Tedrîbu'r-râvî, s. 7.

Ezberlenmesi şart koşulan hadîs sayısı on binler ile yüz binler arasında değişiyorsa, – ki bu fark hakîkaten pek büyüktür – o zaman bunun belli bir îzâhı vardır. Şöyle ki: yüz binler sözüyle merfu', mevkûf ve maktu' bütün hadîsler kasdedilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in: Ebû Zür'a yediyüzbin hadîsi ezbere bilirdi, şeklindeki sözünü Beyhakî[1] tefsîr ederek "bununla sahîh hadîsleri, sahâbe ve tâbiîn sözlerini kasdetmiştir" diyor[2]. Şu hâle göre bu rakama sahîh olan ve olmayan rivâyetler de dâhildir. Buhârî diyor ki: "**Ezberimde yüzbin sahîh, ikiyüzbin de sahîh olmayan hadîs vardır**"[3] Muhaddisler, ezbere bilinen hadîsleri on binler sözüyle ifade edince de, sâdece merfû' sahîh hadîsleri kasdetmiş olmalıdırlar.

Müttekî hâfızlar, halkın kendileri hakkında yaydığı mübâlağalı sözlerden hiç de hoşnut değillerdi. Ellerinden gelse buna hiç meydan vermeyeceklerdi; zira yanlarında bir hadîs bulunacak olsa, onu tahrîc veya rivâyet edene kadar halk peşlerini bırakmıyordu[4]. Onlar yüz binlerce hadîs yazmış veya ezberlemişlerse, bunun ancak on binlercesini rivâyet ediyorlardı. Kendilerini – bütün bunlardan başka – sadece çok hadîs rivâyet etmeye değil, ilimde derinleşmeye, fehm ve dirâyet kazanmaya mecbur hissediyorlardı[5].

Hadîsin lâfzen rivâyeti.

Hadîs âlimlerinin – bilhassa ilk zamanlar – hadîsi kendi lâfzı ve metniyle rivâyet etmek hususunda ne derece titizlik gösterdiklerini, hattâ **vâv** yerine **fâ** kullanılmasına dahî göz yummadıklarını öğrendiğimiz zaman, onları daha çok tebcîl ederiz. Hadîsi edâ (rivâyet) eden kimsenin, onu hiçbir değişiklik yapmadan, fazla ve noksan söylemeden, aynen şeyhinden aldığı lâfızla rivâyet etmesini şart koşuyorlardı. Bunu da Rasûlullâh (s.a.v.)'ın sözünden çıkarıyorlardı: «نَضَّرَ اللهُ امْرَءاً سَمِعَ حَدِيثاً فَأَدَّى كَمَا سَمِعَهُ فَرُبَّ مُبَلَّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ» = Bir hadîs duyup da onu tıpkı duyduğu gibi rivâyet eden

[1] Terceme-i hâli ileride gelecektir.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 8.
[3] Aynı eser, aynı yer.
[4] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VIII, v. 151 b.
[5] Aynı eser, c. VIII, v. 151 a.

kimsenin yüzünü Allah Taâla ak etsin. Kendine hadîs nakledilen niceleri vardır ki, onu duyandan daha mükemmel muhafaza eder"[1]. Bu titizliği ayrıca Rasûlullâh (s.a.v.)'ın kendi lâzfına son derece îtina edilmesi hususunda ashâbına öğrettiği şu hareketten anlıyorlardı. Hz. Peygamber, Berâ' b. 'Âzib'e öğrettiği, yatağa yatarken okunacak duayı tekrarlattığı zaman Berâ' aynen bellediği gibi okudu; yalnız "وَ نَبِيِّكَ" yerine "وَ رَسُولِكَ" dedi. Hz. Peygamber derhâl eliyle kendini göstererek "وَ نَبِيِّكَ" diye tashîh etti[2]. Ashâb-ı kirâmın ekserisi lâfızla rivâyet üzerinde bu yüzden çok durmuştur. Ashâb-ı kirâm'dan birine: Sen de falan, falan şahıslar gibi neden rivâyet etmiyorsun? diye sorulduğunda şu cevabi verdi: Onların duyduğunu ben de duydum; ben de onlar gibi Rasûlullâh (s.a.v.)'ın huzurunda bulundum. Fakat şimdilik buna zarûret yoktur. Halk işi sıkı tutmaktadır. Bu işi benim yerime yapanlar vardır. Rasûlullâh (s.a.v.)'ın hadîslerinde bir ilâve ve noksan yapmaktan çekiniyorum[3].

Bu anlayış içinde bazı sahâbîler, râvîlerden duydukları hadîslerdeki takdîm-te'hîri veya bir kelimenin yerine eş mânâlısını koymak suretiyle yapılan değişikliği tashîh etmeye başlamışlardır. 'Ubeyd b. 'Umeyr, münafığın durumu iki ayrı sürü arasında gidip gelen bir koyun gibidir meâlindeki «مَثَلُ الْمُنَافِقِ كَمَثَلِ الشَّاةِ الرَّابِضَةِ

---

[1] el-Kifâye, s. 173.

[2] Aynı eser, s. 175. Berâ' b. 'Âzib'den rivâyet edildiğine göre, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ona: Berâ', yatağa girdiğin zaman ne okursun? diye sordu. Berâ'; diyor ki, Allah ve Rasûlü daha iyi bilir, diye cevap verdim. O zaman Rasûlullâh (s.a.v.): Yatağına temiz olarak yattığın zaman sağ tarafına yaslan ve şöyle de, buyurdu: «اللّٰهُمَّ أَسْلَمْتُ وَجْهِي إِلَيْكَ وَفَوَّضْتُ أَمْرِي إِلَيْكَ وَأَلْجَأْتُ ظَهْرِي إِلَيْكَ لَا مَلْجَأَ وَلَا مَنْجَى مِنْكَ إِلَّا إِلَيْكَ آمَنْتُ بِكِتَابِكَ الَّذِي أَنْزَلْتَ وَبِنَبِيِّكَ الَّذِي أَرْسَلْتَ» = Allah'ım, kendimi sana teslim ettim. İşlerimi sana havâle ettim. Arkamı sana dayadım. Senden sığınacak yer varsa, o yine Sensin. Gönderdiğin Kitabına, yolladığın Peygamberine îmân ettim. Berâ' diyor ki: Rasûlullah'ın bana öğrettiği gibi tekrarladım; yalnız "وَ بِنَبِيِّكَ" yerine "وَ بِرَسُولِكَ" dedim. O zaman Rasûlullâh eliyle göğsünü işâret ederek: "وَ بِنَبِيِّكَ" dedi.

[3] Aynı eser, s. 173.

«بَيْنَ الغَنَمَيْنِ» hadîsini okurken İbnu Ömer müdâhale ederek şöyle dedi: Vah size vah! Rasûlullah (s.a.v.)'ın söylemediği bir sözü ona nisbet etmeyiniz. O böyle değil «مَثَلُ الْمُنَافِقِ كَمَثَلِ الشَّاةِ العَائِرَةِ بَيْنَ الغَنَمَيْنِ» demişti[1]. Yine İbnu Ömer, İslâm'ın beş esası hadîsini okuyan birinin, onun bizzat Rasûl-i Ekrem'den dinlediğine muhâlif olarak hadîsi takdîm - te'hîrli okuduğunu görünce: "Rasûlullah (s.a.v.)'ın ağzından duyduğun gibi Ramazan Orucunu son olarak söyle!" demişti[2].

Tâbi'în ve tebe-i tâbi'în devrinde, bâzılarının mânâ ile rivâyet etmekte bir beis görmemesine rağmen, birçok râvîler Rasûlullah (s.a.v.)'ın hadîsini lâfzı ve metni ile rivâyet etmekte idiler. İbnu 'Avn diyor ki:

"Rivâyet esnâsında harfler üzerinde dahî titizlik gösteren üç muhaddis ile mânen rivâyete cevâz veren diğer üç muhaddisi görüp tanıştım. Mânâ ile rivâyete müsâade edenler Hasenu'l Basrî, Şa'bî ve İbrâhîm en-Neha'î idi. Harflere dahî dikkat eden muhaddisler ise Kâsım b. Muhammed, Recâ' b. Hayve ve Muhammed b, Sîrîn idi"[3].

A'meş, rivâyet sırasında harflere dahî dikkat eden hadîscilerden bahisle, onların bu titizliğine karşı duyduğu minneti ifâde ederek der ki: "Hadîs ilmi vaktiyle öyle insanların elinde bulunuyordu ki, onlar hadîse bir **vâv**, bir **elif**, bir **dâl** ilâve etmektense, gökten yüzü-koyun yere düşmeyi tercih ederlerdi. Bugün öyle râvîler var ki, en değersiz bir meselede dahî yemin etmekten çekinmiyor"[4].

Bu müttekî râvîlerin, Hz. Peygamber'in lâfzı "يِنبِذ" değil "ينتبذ" idi diyerek hadîsler üzerinde böylesine titremelerine şaşmamak lâzımdır[5]. Yine onların râvî "نَمَى خَيْراً" veya "نَمَّى خَيْراً"[6] dedi; yahut "اَسْلَمْ و غِفار" veya "غِفَار واَسْلَم"[7] dedi diye şüphelerini açık açık

---

[1] el-Kifâye, s. 172.

[2] Aynı eser, s. 176. İbnu Ömer, büyük sahâbî Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb'-dır. 73 yılında vefât etmiştir.

[3] el-Cami' li ahlâkı'r-râvî, c. V, v. 101 a.

[4] el-Kifâye, s. 178. A'meş, Süleyman b. Mihrân (v. 148)'dir.

[5] Aynı eser, aynı yer.

[6] Aynı eser, s. 180.

[7] Aynı eser, s. 179.

söylemelerine de hayret etmemelidir. Râvîlere göre bu iş, üzerinde daha fazla titizlik ve dikkat göstermeye lâyık bir iştir. Bâzıları lâhin değişikliği yapmaya lüzûm görmüyordu; râvî ister sahâbî, ister tâbi'î olsun sözünü olduğu gibi muhafaza ediyordu; zîrâ hadîsciler onu böyle rivâyet etmişlerdi. Bu hâle göre "حَيْثُ" yerine "حَوْثُ" demekte[1] "لَغَوتَ" yerine "لَغَيتَ" demekte[2] "عَثَائِهِ" yerine "عَوْثَاءِ السَّفَرِ" demekte[3] bir beis yoktur. Bu sebeple İbnu Sîrîn'in, "râvîler gibi lâhin yaptığı" nakledilmektedir[4]. İmâm Ebû 'Ubeyd, lâhni olduğu gibi bırakma vâkı'asını şu sözlerle îzâh etmektedir:

"Hadîscilerin bir dili, arap dili mütehassıslarının da ayrı bir dili vardır. Arap dili mütehassıslarınınki kâideye daha uygundur; fakat semâ' dolayısıyle hadîscilerin diline uymak zarûreti vardır"[5].

Daha sonra âlimler lâhni, mânâyı bozan ve bozmayan olmak üzere ikiye ayırdılar ve mânâyı bozan lâhni mutlaka değiştirmek îcâb ettiğini belirttiler[6]. Eğer hadîsin râvîsi i'râba riâyet etmemişse, hadîsi tashîh ederek doğrusunu bulmak gerektiğini söylediler[7].

Hadîsin mânâ ile rivâyetinde bir mahzur görmeyenler, bunun için birtakım şartlar ileri sürdüler. Buna göre râvînin sarf, nahîv ve lûgat ilimlerini bilmesi, lâfızların delâlet ettiği mânayı ve maksadı anlaması, lâfızlar arasındaki mânâ farkına vâkıf olması ve hadîsi lâhinsiz olarak rivâyet etmesi lâzım gelmektedir; zîrâ Rasûlullah (s.a.v.), arapça konuşanların en fasîhidir. Rasûl-i Ekrem'in yapması muhâl olan lâhni, sanki o söylemiş gibi hadîs râvisinin îcâd etmesi de bir yalandır. Asma'î diyor ki:

"Râvî için en çok korkulacak şey, arapçayı bilmeyişi yüzünden (مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّداً فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ = Benim söylemediğim bir sözü bile bile bana kim isnâd ederse cehennemde-

[1] el-Kifâye, s. 182.
[2] Aynı eser, s. 183.
[3] Aynı eser, s. 180.
[4] el-Kifâye, s. 186.
[5] el-Kifâye, s. 182. Ebû 'Ubeyd, büyük hadîs ve lûgat imâmlarından biridir. 232'de vefât etmiştir.
[6] Aynı eser, s. 188.
[7] el-Cami' li ahlâkı'r-râvî, c. VI, v. 103 a.

ki yerine hazırlansın,) hadîsinin şümûlüne girmesidir. Zîrâ Hz. Paygamber (s.a.v.) lâhin yapmazdı. Eğer ondan hadîs rivâyet ederken lâhin yaparsan ona yalan söylemiş olursun"[1].

Arap dili ilimleri pek çeşitlidir. Onları anlamak, lâfızlar ve lâfızların delâlet ettiği mânâlar arasındaki ince farkları kavramak imkânsız denecek kadar güçdür. Bu sebeple bâzı âlimler, sahâbe dışında kalan râvîlerin hadisleri mânâ ile rivâyet etmesine müsâade etmemişlerdir. Zîrâ ashâb-ı kirâmın "mayası arap olarak yoğurulmuş, arapçaya istîdatlı olarak yaratılmışlardır". Kadı Ebû Bekir b. el-'Arabî[2] der ki: "Bu ihtilâf ancak sahâbe asrı ve ashâb-ı kirâm hakkında bahis mevzûu olabilir. Onların dışında kalan hiçbir kimsenin – mânâyı ifâde etse dahî – lâfzı bırakarak mânâ ile rivâyeti câiz değildir. Eğer herkesin mânâ ile rivâyetine izin verecek olsak, o zaman hadîslere kat'iyen güvenemeyiz; zîrâ zamanımıza kadar birşeyler rivâyet etmiş olan şahıslar, nakl ettikleri haberi değiştirerek bir harfin yerine münâsip gördükleri başka bir harfi koysalardı, rivâyetler büsbütün değiştirilmiş, tahrîf edilmiş olurdu".

"Ashâb-ı kirâm böyle değildiler; zîrâ onlarda iki büyük husûsiyet vardı; biri fesâhat ve belâğattı; çünkü onların mayası arap olarak yoğrulmuş, arapçaya isti'datlı olarak yaratılmışlardır. İkincisi de onların Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sözünü duyup, yaptığını görmüş olmalarıydı. İşte bu müşâhede, sahâbeye mânâyı tam olarak kavrama ve maksadı kâmilen anlama imkânını kazandırmıştır. Haber veren, onu gözüyle gören gibi olamaz. Görmez misin ki, onlar, lâfzını söylemeden her hâdise hakkında: "أَمَرَ رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وسلم بِكَذَا = Rasûlullah (s.a.v.) şunu emretti", "نَهَى رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وسلم عَنْ كَذَا = Rasûlullah (s.a.v.) şunu yasak etti" deyip dururlar. Onların bu kabil sözleri, güvenilir bir haber ve sağlam bir nakil olarak kabul edilmiştir. İnsaflı bir kimse bunun böyle olduğundan şüphe edemez"[3].

Mânâ ile rivâyet meselesinde İmâm Mâlik vasat bir yol tutmuştur. Şöyle ki: Rasûlullah (s.a.v.)'dan merfû' olarak rivâyet edilmeyen

---

[1] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 162.

[2] Meşhûr İşbiliye fakîhlerinden İbnu'l-'Arabî diye mâ'ruf Muhammed b. Abdillâh el-Ma'âfirî'dir. 544 yılında vefât etmiştir.

[3] Ahkâmu'l-Kur'ân, c. I, s. 10.

haberlerde mânen rivâyeti câiz görmüş, merfû' hadîslerde ise buna katiyen cevâz vermemiştir. Hatta Beyhakî'nin **Medhal**'inde naklettiğine göre – takvâ ve ihtiyâtkârlığı sebebiyle – Rasûlullah'ın hadislerinde **bâ, yâ** ve **tâ** harflerinin değişmesine dahî göz yummazdı[1].

İbnu's-Salâh ise, merfû' olsun veya olmasın, hadîsin mânâ ile rivâyeti üzerinde böyle sıkı davranmaya zarûret olmadığı kanaatındadır. Ona göre merfû' olan veya olmayan rivâyetleri mânâ ile nakledebilmek için arapçayı iyi bilmek, zikredildiği şekilde bu lisâna fevkalâde hâkim olma kudretini kazanmak şarttır. Görüşlerini îzâh ederek İbnu's-Salâh diyor ki: "Bâzıları Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hadîslerinin mânâ ile rivâyetini men' etti; fakat diğer rivâyetlerde buna cevâz verdi. Halbuki en doğrusu, şâyet râvî bahsedildiği şekilde âlimse, kendine ulaşan lâfzın mânâsını ifadeye muktedirse, böyle bir tefsîr yapmadan mânâ ile rivâyeti kabûl etmektir. Zîrâ sahâbe-i kirâm da, selef-i sâlihîn de böyle yapmıştır. Onlar çoğu zaman ifâde edilmesi gereken bir mânâyı, çeşitli lâfızlarla naklederlerdi. Bu da onların lâfza değil, mânâya ehemmiyet vermeleri yüzündendi. Sonra bu ihtilâf – bildiğimize göre – kitaplardaki nakiller hakkında da bahis mevzûu olmamıştır. Lâfızları olduğu gibi zabtederek korumak çok güç ve zahmetli olduğu için mânâ ile rivâyete müsâade edilmiştir, diye kimse kalkıp da herhangi bir müellifin eserindeki bir lâfzı, o mânâya gelen bir başka lâfızla değiştirecek de değildir. Şimdiye kadar böyle birşey yapılmamıştır[2].

Mânâ ile rivâyet edilen nakillerde ihtiyat ve dikkati gösteren bâzı ifâdelerin de bulunması lüzûmludur. Rivâyetindeki bir lâfızda şüphelendiği zaman râvînin hemen "أو كما قال" ve "أو كما ورد" demesi îcâb eder[3].

Râvîlerin ekserîsi hadîsi bütün lâfızlarıyla birlikte tam olarak rivâyet etmek için büyük gayret sarfederler; bu suretle Rasûlullah (s.a.v.)'ın lâfızlarına bir nevî' îtina edilmiş olduğunu hesap ederler. Yalnız bazı âlimler hadîslerin ihtisâr edilmesi mevzûunda müsamahakâr davranarak hadîsin bir kısmını hazf etmişler, parçalamışlar ve böylece onu muhtelif münâsebetlerle ayrı ayrı rivâyet etmişlerdir; nitekim Buhârî de Sahîh'inde böyle yapmıştır. Hadîs imâmları Buhârî'nin bu

---

[1] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 158; krş. el-Kifâye, s. 179.
[2] İbnu's-Salâh, 'Ulûmi'l-hadîs, s. 189.
[3] el-Bâ'isu'l-hasîs s. 161.

hareketinde tenkîd edilecek bir taraf görmemişlerdir; çünkü onlar Buhârî'nin bu mevzûda tesâhül göstermediğini, haberi bir başka rivâyette bütünüyle birlikte rivâyet ettiğini hesaba katıyorlardı. Bu yüzden muhaddisler, teblîğ edilmesi gereken şeyi gizlemek durumuna düşmemek için, bir başka tarîkle tam rivâyet edilmedikçe, hadîsin ihtisârına müsâade etmemişlerdir[1].

Hadîsin rivâyetinde (edâsında) gösterilen bu müsâmaha, onun râvîden ilk alınışı (tahammülü) esnâsında gösterilen müsâmahanın tabiî bir netîcesidir. Bâzı imâmların mânâ ile rivâyeti mübâh gördüğünü veya hadîsin ihtisâr edilmesine ve bölünmesine izin verdiğini müşâhede eden birçok âlimler de, hadîsin semâ'a hiç benzemeyen yeni bir takım yollarla tahammüi edilmesine cevâz vermişlerdir. Onların bu cevâzı – İslâm âlimlerinin ekserisine (cumhûra) göre – fenâ bir tutum ve mes'uliyetli bir iş değildir.

Talebu'l-hadîs için yapılan bu seyâhatler gittikçe azalmaya başladı. Seyyâhlar da bizzat şeyh ile görüşerek onun ağzından hadîs almaz oldular. Gerçi şimdi de büyük bir imâmın yanına gitmek için uzun yollar katediyorlar; fakat oraya varınca şeyhe arzettikleri bir kitapla veya şeyhin onlara verdiği icâzetle yahut rivâyetine müsâade ederek kendilerine verdiği hadîs cüz'leri ile iktifâ ediyorlardı. Kendine müracaat edilen îmâm da tâliplere rivâyet ettiği hadîsleri bildiriyor veya yazdığı bâzı haberleri vasıyyet ediyordu. Hadîs tâlipleri, sanki şeyh kendilerine gayet açık ve net ifâdelerle icâzet vermişcesine bu haberleri topluyorlar ve gayet rahatlıkla rivâyet ediyorlardı. Hatta daha sonraki hadîsciler, sahibleriyle görüşsünler, görüşmesinler, kitaplarda ve yazma eserlerde buldukları herşeyi rivâyet etme hakkına sahip olduktan îtibaren seyâhate ve bir süre zahmetlere katlanmaya hâcet görmediler.

Semâ', – İslâmın ilk yıllarında da olduğu gibi – hadîs tahammülü ve rivâyeti için yegâne yol olarak değil, hadîs münekkidlerinin ortaya koyduğu sekiz yoldan biri olarak kabul edildi.

Bundan sonraki fasılda bu sekiz yolu inceliyecek, ıstılâhlarını tetkîk edip aralarındaki farkı göstereceğiz. Böylece okuyucu ilk devrin muhaddisleriyle karşı karşıya gelmiş olacaktır. O halde kalb buna hazırlansın, kulak dikkat kesilsin; zîrâ şiir ve mûsikî dili gibi insanı coşturmasa bile, bu âlimlerin de kendilerine hâs dilleri vardır. Bu dil, tenkîd ve tahlîl ilminin apayrı dili olarak derin muhtevâsı ile insanı hayran bırakır.

[1] el-Bâ'isu'l-hasîs s. 161

BEŞİNCİ FASIL

TAHAMMULU'L-HADÎS VE ÇEŞİTLERİ

1. Semâʿ. (السماع)

Hadîs tâlipleri – ilk çağlardaki râvîlerin yaptığı gibi – hadîsleri doğrudan doğruya şeyhin ağzından duyarak elde etme usûlünü zamanla bırakarak kırâet, icâzet, münâvele, mükâtebe, iʿlâm, vasıyyet ve vicâdet yollarıyla hadîs almaya başladılar. Semâʿ ile birlikte bu yedi usûl, muhaddislerin tahammulu'l-hadîs için kullandıkları sekiz rivâyet şeklini meydana getirir[1].

Semâʿın tahammulu'l-hadîs çeşitlerinin en yükseği ve en kuvvetlisi olduğunu bir defa daha söylemenin fazla olacağı kanaatindeyim. Yalnız burada semaʿa, muhaddislerin târif ve ıstılâhlarını da dikkate alarak husûsî bir sûrette bakmamız gerekmektedir. Buna göre semâʿ, tâlibin, şeyhin sözünü işitmesi demektir. Şeyh ister ona okuduğu bir kitaptan veya ezberinden rivâyet etsin, isterse imlâ ettirsin veya ettirmesin durum aynıdır[2].

Râvînin söylediği: حدثنا فلان ، اخبرنا ، انبأنا ، ذكر لنا ، قال لنا gibi tâbirlerin arapçada tahdîs (rivâyet) mânâsına geldiği bilinmektedir. Bu tâbirler lûgat âlimlerine göre " سَمِعْتُ فُلاناً قال سَمِعْتُ فُلاناً = falanın, (falanı işittim) dediğini duydum" mânâsında kullanılmaktadır. Hemen hemen muhaddislerin çoğu, ıstılâh bakımından Arap dili mütehassıslarına tâbî oldular; öyle ki, yukarıda zikredilen tâbirler arasında bir fark görmeyerek hepsini aynı mânâda kullanmaya başladılar. İlk devir hadîscilerinin bir çoğundan rivâyet edildiğine göre

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 129.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 129'daki semâʿ târifi ile karşılaştırınız.

onlar, "rivâyet ettikleri hadîsleri ekseriyâ (اخبرنا) sözüyle nakletmişler ve hemen hemen (حدثنا) tâbirini kullanmamışlardır[1]. Ahmed b. Hanbel'e bir adam gelerek demişti ki: Ey Ebû Abdillâh, Abdurrezzâk[2] (حدثنا) demezdi de (اخبرنا) derdi. Ahmed b. Hanbel şu karşılığı vermişti: "(حدثنا) ile (اخبرنا) aynıdır"[3]. Mütekaddimîn âlimlerinin (اخبرنا)'yı lûgat bakımından **tahdîs** mânâsına gelen diğer lâfızlara tercîh etmelerinin sebebi, onun çok yaygın olması ve çok kullanılmasıdır[4]. Bâzan (اخبرنا)'nın istîmâli diğer tâbirlerden daha geniş ve şümûllü olmuştur. Nu'aym b. Hammâd[5] diyor ki: İbnu Mübârek[6]'in (حدثنا) dediğini hiç duymadım; herhalde (اخبرنا)'yı daha şümûllü sayıyordu"[7].

Bütün bu tâbirlerin tahdîs ve semâ'ı ifâde etmekte müsâvî olduğuna göre, Kâdî 'Iyâz[8]'ın lûgat âlimlerinin kanâatına iştirâk etmesinde bir mahzur yoktur. Kâdî 'Iyaz – semâ' şeyhin lâfzından veya

---

[1] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VI, v. 112 a; aynı sayfada Hatîbu'l-Bağdâdî, (حدثنا) ile (اخبرنا) arasında bir fark gözetmeyen ve (حدثنا)'dan çok (اخبرنا)'yı isti'mâl eden bu mütekaddimîn hadîscilerinden şu zevâtı saymaktadır: Hammâd b. Seleme, Huşeym b. Beşîr, Abdullah b. el-Mübârek, Abdurrezzâk b. Hemmâm, Yezîd b. Hârûn, Yahyâ b. Yahyâ en-Neysâbûrî, İshâk b. Râhûye, Ömer b. 'Âvf, Ebû Mes'ûd Ahmed b. el-Furât ve Muhammed b. Eyyûb b. Yahyâ b. ed-Durrîs; krş. el-Kifâye, s. 284-285.

[2] Büyük âlim Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'dir; 213'de vefât etmiştir.

[3] el-Kifâye, s. 286. Ahmed b. Hanbel ile İshâk b. Râhûye, her nekadar bütün bu tâbirlerin **tahdîs** ve **semâ'ı** ifâde etmekte müsâvî olduğunu söylüyorlarsa da, (حدثنا)'yı benimseyerek âlimlerin rivâyetlerinde onu kullanmalarını tavsiye ettikleri anlaşılmaktadır. Muhammed b. Râfi' diyor ki: Abdurrezzâk (حدثنا)'yı kullanırdı. Ahmed b. Hanbel ile İshâk b. Râhûye gelip de ona (اخبرنا)'yı kullanmasını tavsiye ettikten sonra onlardan duyduğum bütün bu hadîsleri (حدثنا) diye rivâyet etti; bundan önce duyduklarımda (اخبرنا) demişti (Bk. el-Kifâye, s. 286.)

[4] el-Kifâye, s. 284.

[5] Nu'aym b. Hammâd b. Mu'âviye b. el-Hâris el-Huzâ'î el-Mervezî, Ebû Abdillâh; ilk olarak müsned tertib eden odur. Samarrâ'da hapiste iken 228 yılında vefât etmiştir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 37).

[6] Büyük imâm Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Abdirrahmân; 181 yılında vefât etmiştir.

[7] el-Kifâye, s. 285.

[8] Büyük sika âlim Kâdî 'Iyâz b. Mûsâ. **eş-Şifâ fî şemâ'ili'l-Mustafâ** ve **el-İlmâ' fî usûli's-semâ'** adlı eserlerin müellifidir. el-İlmâ'ın bir nüshası, Zâhiriye'de hadîs nr. 406'da bulunmaktadır; 544 yılında vefât etmiştir.

bir kitaptan olduğu zaman – hadîsi duyan kimsenin (سمعت), (اخبرنا) (حدثنا), (ذكر لنا فلان = falan bize zikretti), (قال لنا = bize dedi) lâfızlarından birini söylemesinde bir beis görmemektedir[1].

Ne var ki hadîs münekkidleri her türlü karışıklığı ve mübhemliği ortadan kaldırmayı isterler. Bu sebeple derler ki: Semâ'ın keyfiyetini tâyin etmek lâzımdır, şeyhin ağzından duyulan rivâyet için (حدثنا) denir. Şayet râvî haberi şeyhe bizzat okumuşsa bunu ifâde etmek üzere (قرأت) der. Eğer bir başkası şeyhe okumuş da o dinlemişse, bunu göstermek üzere de (قرئ عليه و انا اسمع) der[2].

Âlimlerin ekserisi (سمعت) lâfzını diğer tâbirlerin hepsinden üstün tutmaktadır; zira hiçbir râvî icâzet ve kitâbet yoluyla aldığı bir hadîs, işitmediği bir haber, yaptığı bir tedlîs hakkında bu tâbiri hemen hemen kullanmamıştır. İşte bu sebeple (سمعت) lâfzı, talebu'l-hadîsin diğer tâbirlerinden üstün tutulmuştur[3]. Derece itibariyle (سمعت)'den sonra (حدثنا ، حدثني), daha sonra da (اخبرنا ، اخبرني) lâfızları gelir[4]. Tabi'î ki müfred ve cemî' durumlarını tefrik etmek icâb eder. Bu hususta İmâm Mâlik[5]'in arkadaşlarından Abdullah b. Vehb[6]. der ki: "Bu lâfızlar dört tanedir: (حدثني) sözüyle bir âlimden yalnız başıma duyduğum rivâyeti, (حدثنا) lâfzıyla ondan bir cemâatle berâber duyduğum rivâyeti, (اخبرني) sözüyle muhaddise bizzat okuduğum rivâyeti, (اخبرنا) tâbîriyle de ben dinlerken muhaddise okunan rivâyeti kastederim"[7].

---

[1] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 122.

[2] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VI, v. 112 a. Hatîbu'l-Bağdâdî, bu meseleye el-Kifâye, s. 299-301'de bir fasıl tahsis etmiştir.

[3] el-Kifâye, s. 284.

[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 130.

[5] Medînelilerin imâmı, hadîste emîru'l-mü'minîn, Mâlik b. Enes b. Ebî 'Âmir el-Asbahî, Ebû Abdillâh, Muvatta'ını 40 yılda telîf etmiş, bu arada onu Medîne fakîhlerinden yetmiş tanesine takdîm etmiştir. 179 tarihinde hakkın rahmetine kavuşmuştur.

[6] Hâfız Abdullah b. Vehb b. Müslim Ebû Muhammed el-Fihrî el-Mısrî'dir. Fakîhdir, meşhûr imâmlardan biridir. Mısır ve Haremeyn'de birçok zevâttan hadîs almış ve büyük bir muvatta' telîf etmiştir. Bunun hakkında Ebû Zür'a şöyle demektedir: "İbnu Vehb'in otuzbin hadîsini inceledim; bunların içinde asılsız bir hadîs gördüğümü bilmiyorum". Abdullah b. Vehb 197 tarihinde vefât etmiştir (Terceme-i hâli için bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 304-306).

[7] el-Kifâye, s. 294. Bu haberin senedinde Ahmed b. Abdirrahman olup (سمعت عمى) demektedir. Amcası da, bundan önce terceme-i hâlini verdiğimiz İbnu Vehb'dir.

Tahdîs (حدثنا ، حدثني) ve ihbâr (أخبرنا ، أخبرني) lâfızlarından sonra (نبأنا ، أنبأنا) tâbirleri gelir. Ama bunlar nâdir kullanılan tâbirlerdir[1]. Aslında bütün tâbirleri birbirinden ayıran niyettir[2]. Bu yüzden muhaddisler râvîlere karşı pek çetin davranmışlar, (حدثني) veya (سمعت) demedikçe onların hadîslerini kabûl etmemişlerdir[3].

Hâfız İbnu Kesîr (v. 774)'e göre bu tâbirlerin en üstünü (حدثني) sözüdür; zîrâ (حدثنا) veya (أخبرنا) diyen râvînin, rivâyet edeceği haberi dinlerken büyük bir topluluğun arasında bulunması ve şeyhin maksadını iyice anlamaması ihtîmali mevcuttur. Binâenaleyh şeyhin maksadını tam olarak belirten siğa müfred sîğasıdır[4]. (عن) lâfzı, duyulmayan bir rivâyeti tedlîs ederken kullanıldığı için, muhaddisin (حدثنا فلان قال حدثنا فلان) demesi, (عن) lâfzını kullanarak (حدثنا فلان عن فلان) demesinden daha üstündür[5]. Müteahhirîn şâirlerinden biri şu beytiyle bunu dikkate almıştır:

يَتَأَدَّى اِلَيَّ عَنْكَ مَلِيحٌ   مِنْ حَدِيثٍ وَبَارِعٌ مِن بيان

بَيْنَ قَوْلِ الفَقِيهِ : « حدثنا سُفْيَانُ » فَرْقٌ وَبَيْنَ « عَنْ سُفْيَانَ »

= Senin güzel bir sözün ve parlak bir ifâden bana ulaştı. Fakîhin حدثنا سُفْيَان sözüyle "عن سُفْيَان" demesi arasında bir fark vardır[6].

Semâ'ı ifâde ederken râvînin (قَالَ لَنَا فُلانٌ), (قال لي) (ذَكَرَ لي) demesi câizdir; her ne kadar bu tâbirler müzâkere yoluyla elde edilen semâ'a daha çok benziyorsa da, râvî ile şeyh arasında bir inkitâ' bulunmadığını göstermesi bakımından (حدثنا) gibidir[7].

Bütün bu tâbirlerin en zayıfı, (لي) denmeden söylenen (قال) ve (ذكر) lâfızlarıdır; zîrâ bunda tedlîs şâibesi vardır. Bu duruma Hammâd şu sözleriyle işâret ediyor: "Eyyûb[8]'dan duymadığım bir

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 130.
[2] el-Kifâye, s. 287.
[3] Aynı eser, s. 299.
[4] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 122.
[5] el-Kifâye, s. 289.
[6] Aynı eser, s. 291.
[7] Tedrîbu'r-râvî, s. 130.
[8] Eyyûb es-Sahtiyânî'dir; terceme-i hâli verildi.

hadîsi rivâyet ederken (قال ايّوب كذا وكذا) diyerek onu Eyyûb'dan duyduğumu zannettirmekten nefret ederim"[1]. Şu'be b. el-Haccâc[2]'ın şu sözü daha sert ve ağırdır. Şu'be der ki: "Kendinden bizzat hadîs duymadığım biri hakkında (قال فلان) demektense zınâ etmeyi tercih ederim!"[3].

Şunu tekrar edelim ki, lisân âlimlerine göre bütün bu lâfızlar tahdîs (حدّثنا ، حدثني) karşılığıdır; aslında bunlar (سمعتُ فلاناً) (قال سمعتُ فلاناً) demek gibidir. Bunun hadîs münekkidleri arasındaki ihtilâfa yol açan tarafı, örf ve âdet bakımından farklı istîmâl edilmesidir[4].

2. Kırâet. (القراءة)

Kırâeti târîf etmeye lüzûm yoktur. Bu tâbirin, tâlibin şeyhe ezbere veya bir kitaba bakmak sûretiyle okuması (kırâet etmesi) sözünden alındığı âşikârdır[5]. Tâlibin, kırâetini, tahammulu'l-hadîsin bu yoluyla şeyhine arz etmesine bakarak birçok muhaddisler kırâete **arz** adını da vermişlerdir[6].

Tilmîz, hadîsi ezberinden veya elinde bulunan bir kitapdan okumuyorsa, şu hâle göre bir başkasını şeyhe okurken dinliyor demektir. Bu durumda şeyhin, kendine okunan rivâyetleri ezbere bilmesi lâzımdır; yahut da bu rivâyetleri diğer sika ve zâbıt tilmîzlerin ellerinde veya en azından birinin elinde bulunan asıl nüsha ile karşılaştırılmak icab ettiğinde, bu sahîh asılla onların aynı olduğundan tamamen emîn olması gerekir[7].

Kitaptan okumak daha makbûldür; zîrâ kitap ile yapılacak olan karşılaştırma, ezberdekine nisbetle daha sağlam ve emniyetlidir.

---

1 el-Kifâye, s. 290.
2 Terceme-i hâli verildi.
3 el-Kifâye, s. 290.
4 Aynı eser, s. 288.
5 Tedrîbu'r-râvî, s. 131.
6 Aynı eser, s. 130.
7 el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 123.

Hâfız İbnu Hacer[1] bu sebeple der ki: "Elde tutmayı, tahammulu'l-hadîsin bütün çeşitlerinde ezbere tercih etmek lâzımdır. Zîrâ ezber aldatıcıdır"[2]. İbnu Hacer, bu cümledeki "**elde tutmak**" ifâdesiyle yazılı metni elde bulundurmayı kasdettiğini söylemeye lüzûm görmemiştir.

Kırâet'in semâ'dan sonra ikinci derecede bulunduğu görüşü yaygındır[3]; fakat bâzıları ikisinin müsâvî olduğu kanâatındadır[4]. Bu ikinci görüş sahipleri, şeyhin huzûrunda hadîs okuyan tâlibin, onu başkasına nakletmek istediği zaman (قراءة على الشيخ) sözüyle şeyhe okuduğunu ifâde etmeden sadece (سمعت) lâfzıyle rivâyet etmesinde mahzur görmezler[5]. Bâzı muhaddisler de daha ileri giderek kırâet tâbirini semâ'a tercih etmişlerdir[6].

Âlimlerce mûteber olan kanâate göre eğer tâlip şeyhe bizzat okumuşsa hadîsi rivâyet ederken (قرأت على الشيخ وهو يسمع) demesi lâzımdır. Eğer başkası okumuşsa (قرئ على الشيخ وهو يسمع وأنا كذلك اسمع) demesi gerekir. Hadîscilerin birçoğu rivâyet sırasında tilmîzin mutlaka (قراءة عليه) sözünü ekleyerek (حدثنا الشيخ قراءة عليه) veya (اخبرنا قراءة عليه) yahut da (سمعت من الشيخ قراءة عليه) demesini uygun görmüşlerdir; zîrâ

[1] İbnu Hacer el-'Askalânî, Şeyhu'l-islâm Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali, Şihâbuddîn Ebu'l-Fadl, hadîsde imâm ve hâfız olan âlimlerden biridir. Aslen Askalân'lıdır; Hacer âilesine mensuptur; birçok eserleri vardır. 852 târihinde vefât etmiştir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 121-122).

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 131.

[3] Şark âlimlerinin birçoğunun görüşü budur (Tedrîbu'r-râvî, s. 132).

[4] İmâm Mâlik'in Medîne âlimlerinden olan arkadaşlarının ve hocalarının, Hicâz ve Kûfe âlimlerinin ekserisinin kanâatı budur. İmam Buhârî'nin görüşü de böyledir (Bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 132).

[5] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 124.

[6] Bu sözü söyleyen birçok âlim arasında Ebû Hânîfe ve İbnu Ebî Zi'b de vardır. Beyhakî **el-Medhal**'inde Mekkî b. İbrâhîm'in şöyle dediğini rivâyet etmektedir: "İbnu Cureyc, Osmân b. el-Esved, Hanzale b. Ebû Sûfyân, Talha b. Amr, Mâlik, Muhammed b. İshâk, Sufyânu's-Sevrî, Ebû Hanîfe, İbnu Ebî Zi'b, Sa'id b. Ebî 'Arûbe ve el-Musennâ b. es-Sabbâh şöyle derlerdi: senin âlime okuman, onun sana okumasından daha iyidir" (Tedrîbu'r-râvî, c. I, s. 132).

(قراءةً عليه) sözünü ilâve etmediği takdirde, tahammulu'l-hadîsin en yükseği olduğunda şüphe edilmeyen semâ'ın vukû' bulduğu anlaşılabilir[1]. (سمعت), (حدّثنا), (أخبرنا) lâfızlarının mutlak olarak **semâ'** mânâsına gelen ıstılâhî birer tâbir olduğunu henüz unutmuş değiliz.

3. **İcâzet.** (الإجازة)

Semâ'da tâlibin, şeyhin sözlerini duyduğunu, **kırâet**'de ise okuduğunu, şeyhine arzettiğini görmüştük. Her iki şekilde de ağızdan duyarak veya sahîh bir tarzda naklederek muttasıl isnâdla rivâyet mevcuttur. İcâzette ise bunların hiçbiri yoktur. Zîrâ icâzet, şeyhin tilmîzine duyduklarını veya kitaplarını rivâyet etmesine izin vermesinden ibârettir. Tilmîz şeyhten birşey dinlemese veya ona birşey okumasa dahî bu böyledir. İşte İbnu Hazm da icâzete bu yüzden îtirâz etmekte ve onu "**câiz olmayan bir bid'at**" olarak görmektedir. Bâzıları icâzete aşırı şekilde muhâlefet ederek derler ki: "Bir kimse başka bir şahsa (أجزت لك أن تروي عنّي ما لم تسمع =Benden duymadığın şeyleri benden duymuş gibi rivâyet etmene icâzet veriyorum.) demekle sanki ona: benim hakkımda yalan söylemene icâzet veriyorum, demiş gibi olur; zîrâ dîn, duyulmayan bir şeyi rivâyet etmeyi mübâh saymaz"[2].

Bu da aşırılıktır; çünkü icâzetin bu kadar zayıf olmayan bâzı şekilleri de vardır. Nitekim icâzetin âlimlerin büyük ekseriyeti tarafından tereddütsüz kabûl edilen çeşitlerinden biri de[3]!:

Muayyen bir şahsa veya şahıslara, muayyen bir kitabı veya kitapları rivâyet etmek üzere verilen icâzettir; buna göre şeyh şöyle der: **Sana veya size yahut (ismini ve husûsiyetlerini söyleyerek) falana, Sahîh-i Müslim'i veya Sunenu Ebî Dâvûd'u yahut Kütüb-i sitte'yi veyahutta şunlardan ibâret olan bütün müdevvenâtımı rivâyet etmek üzere icâzet verdim.**

---

[1] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 125; krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 132.

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 131.

[3] Bütün bu şekiller için bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 137 ve devâmı; krş. İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 132.

Birçokları işi daha geniş tutarak mu'ayyen bir şahsa veya şahıslara, belli olmayan bir şeyi rivâyet etmek üzere verilen icâzeti makbûl saymaktadırlar. Buna göre şeyh meselâ: **Sana veya size veya falana bütün duyduklarımı veya merviyyâtımı rivâyet etmek üzere icâzet verdim,** diyebilir veya buna benzer mübhem bir ifâde ile icâzet verebilir. İcâzetin bu şeklinin kabûlü, icâzet anlayışının genişliğine bağlıdır.

Bilinmeyen bir şahsın, yine kendisi gibi bilinmeyen bir kimseye verdiği icâzet, ittifakla bâtıl sayılmıştır. Bir de umûmî icâzet vardır. Buna göre şeyh şöyle söyliyebilir: **Şunu rivâyet etmek üzere** (الناس = **bütün insanlara**) **veya** (المسلمين = **müslümanlara**) **veya** (الموجودين = **hâlen yaşamakta olanlara**) **veya** (اهل عصرى = **muâsırlarıma**) **veya** (مَنْ شَهِدَ اَنْ لاَ اله الا الله = **lâilâhe illallâh diyen herkese**) **yahut** (مَنْ شَاءَ = **dileyene**) **veyahut** (مَنْ شَاءَ فُلاَنٌ = **falanın dilediği kimseye**) **icâzet verdim.** Her ne kadar icâzetin bu türlüsüne bazıları cevâz vermişse de, şüphesiz bu katiyen makbûl değildir.

İcâzet veren şeyhin, tâlibin önünde bunu açıkca söylemesi lâzımdır. Eğer sözüyle ifâde etmeden yazarak icâzet verirse, müteşeddid âlimlerce bu icâzet mûteber sayılmaz; fakat bu mevzûda en doğru hareket tarzı **yazmak** ile **söylemeyi** müsâvî tutmaktır.

En makbûl şekilleriyle de olsa icâzet, semâ' bir tarafa, kirâet seviyesinde bile değildir; tahammulu'l-hadîs dereceleri arasında kırâet'ten sonra üçüncü sırayı alır[1].

4. Münâvele. (المناولة)

Şeyhin, kendinden nakil ve rivâyet etmesi için talebesine bir kitap veya yazılı bir hadîs vermesine **münâvele** denmektedir. **Münâvele**'nin kuvvet ve zayıflık bakımından birbirinden farklı birkaç çeşidi vardır. En yüksek ve en kuvvetli şekli de, şeyhin talebesine kitabı veya yazılı hadîsi verirken: **bunu sana temlîk ediyor, rivâyetine de icâzet veriyorum; bunu benden al ve rivâyet et,**

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 138.

demesidir[1]. **Münâvele**'nin bu türlüsüne " مناولة مع الاجازة = **icâzetli münâvele**" denir. Bâzıları mübâlağâ ederek bu şeklin **semâ'dan üstün olduğunu söylemekte** ve "zîrâ şeyhin rivâyetine izin verdiği kitabına olan güven ve îtimat, ondan duyulan rivâyete olan îtimattan daha üstün ve sağlamdır; çünkü duyan da, dinleyen de yanılabilir" demektedir; fakat İmâm Nevevî: "**Doğrusu şudur ki, münâvele hem semâ'dan, hem de kırâet'ten aşağı seviyededir**"[2] demek sûretiyle meseleyi kökünden halletmektedir.

Şeyhin talebesine: "**bu kitabı al, istinsâh ve mukâbele ettikten sonra geri bana ver**" demesi **icâzetli münâvele** seviyesine yakındır.

Bu iki nev'in dûnunda olan bir başka ûsûl de, tâlibin şeyhinden dinlediği bir kitâbı ona takdim etmesi, şeyhin de bu kitabı alıp mütâlaa ettikten sonra " اروِ هذا عني = **Bunu benden rivâyet et**" demesidir.

Bütün bu şekillerin şüphesiz dûnunda olan münâvele de, talebenin münâvele arzûsuyle şeyhine bir kitap vermesi, şeyhin de kitaba bakmadan veya mütâlaa edip kendi nüshasıyle karşılaştırmadan talebesinin arzûsunu yerine getirmesidir.

5. Kitâbet. (الكتابة)

Hadîs alınak üzere gelen veya orada bulunmayan bir şahıs için şeyhin bâzı hadîslerini bizzat yazarak veya yazdırarak vermesi veya göndermesidir[3]. Şeyh hadîs yazarken yanında bulunarak onun yazısını veya şeyhin yanındaki kâtibin yazısını gören bir kimse bu hadîslerden katiyen şüphe etmez. Şeyhin yanında bulunmayan kimseye gönderilen hadîslerden ilk anda şüphelenmek mümkün ise de bu doğru değildir; zîrâ kendine mektup gönderilen şahsın, bu yazının şeyhin veya kâtibinin yazısı olduğuna inanması için mektubu götüren kimsenin güvenilir biri olması kâfidir[4]. Şu hâle göre **kâtibin** ve **mektubu götüren kimselerin** sika ve âdil olması şarttır.

[1] Krş. İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 137.
[2] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 138.
[3] Krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 338; Tedrîbu'r-râvî, s. 146.
[4] Şu bir gerçektir ki, insanların yazısı birbirine benzemez ve İbnu Salâh'ın iddia ettiği gibi bir karışıklığa da meydan vermez (Bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 146).

Bâzıları bu mevzûda pek sıkı davranarak "**kitâbet**"in "**icâzet**"li olmasını şart koşmuşlardır; fakat bu lüzûmsuz bir aşırılıktır; zîrâ büyük râvîler icâzetsiz kitâbet usûlüyle hadîs alıp rivâyet etmişlerdir. İşte Buhârî, Sahîh'inin (الأيمان و النذور) bölümünde, Muhammed b. Beşşâr'a mektup yazıp ondan hadîs alarak rivâyet ettiğini söylüyor[1]. İşte Müslim, Sahîh'inde diyor ki: "Câbir ibn-i Semure'ye, Rasûlullah (s.a.v.)'dan duyduğun falan meseleyi bana haber ver, diye mektup yazarak kölem Nâfi' ile gönderdim. O da cevâben bana şöyle yazdı: Eslemî'nin recm edildiği cum'a günü akşam Rasûlullah (s.a.v.)'dan duydum ki.. ilh."[2].

İcâzetli kitâbet'in yalnız kitâbet'ten daha kuvvetli olduğu muhakkaktır; hatta bâzıları **icâzetli kitâbet**'i semâ'a tercîh etmeye kalkmıştır[3].

Kitâbet usûlüyle hadîs rivâyet eden kimsenin mutlak olarak (سمعت), (حدثنى), (اخبرنى) demekten sakınması uygun olur; zira bu lâfızlar sönlendiği takdirde, semâ' vukû' bulduğu zannedilebilir; ama kitâbet sözüyle birlikte bu lâfızları söylemekte bir mahzur yoktur. **Kitâbet**'le rivâyet ederken şöyle söylemek lâzımdır: (حدثنى فلان كتابة بخطه) veya (اخبرنى كتابة بخطه) veya (...رسولى) veya (اخبرنى كتابة بخط فلان الذى حمله الى رسوله) veya (فى مجلس سواه ...) veya (فلان فى مجلسه), yâni **falan bana kendi meclisinde** veya **bir başka yerde yazdığı** veya **yazdırdığı, elçisinin veya benim elçimin getirdiği hadîste şöyle şöyle dedi**[4].

6. **İ'lâm.** (الاعلام)

Şeyhin tâlibine – rivâyetine icâzet verdiğini açıklamadan – falan kitabın veya hadîsin, falan şeyhten aldığı veya duyduğu rivâyetlerinden olduğunu sâdece söylemekle iktifâ etmesine i'lâm denir[5]. Birçok

---

1 Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 339, notlar.
2 Tedrîbu'r-râvî, s. 147.
3 el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 140.
4 Krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 341; İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 139.
5 Tedrîbu'r-râvî, s. 148.

muhaddisler, şeyhe olan tam itimâdın devâm ettiği müddetçe tahammulu'l-hadîsin bu çeşidinin cevâzına taraftardır; zîrâ bu îtimâd, şeyhin, kendi rivâyetinden olmayan bir şeyi tilmîzine söylemesine engel teşkîl eder. Şeyhin, duyduğu rivâyetlerden bir kısmını tilmîzine sâdece söylemekle, onun bu rivâyetleri tahammul ve nakl etmesine râzı olduğunu imâ etmiş sayılır. Şeyh rivâyete izin verdiğini açıkca söylemese bile, bu keyfiyet zımnen anlaşılmış olur. Eğer şeyh – aşağıda zikredileceği üzere – kendinden rivâyet etmesine râzı olmadığını talebesine açıkca söylemişse, o takdirde muhaddislerin çoğu **i'lâm** yoluyla rivâyete müsâade etmemişlerdir. Bu durumda şeyh şöyle der: "هذه مَرْوِيَّاتِي ولكنّي أَمْنَعُكَ مِنْ رِوَايَتِهَا veya هَذِهِ سَمَاعِي" لَكِنْ veya لاَ أُجِيزُهَا لَكَ veya لاَ أُبِيحُهَا لَكَ veya عَنِّي لاَ تُؤَدِّهَا عَنِّي yâni **bu benim semâ'ım** veya **bu benim rivâyetimdir; fakat bunları benden rivâyet etmeni istemiyorum** veya **müsâade etmiyorum** veya **sana icâzet vermiyorum** yahut **fakat bunları benden rivâyet etme**".

Bu mesele "**şâhitliğe şâhitlik etme**" ye çok benzediği için, böyle bir rivâyete müsâade etmemişlerdir; çünkü ikinci şahsın kendi şahâdetine şâhitlik etmesine birinci şâhit izin vermedikçe, o şahsın şâhitliği kabûl edilmez[1]. Fakat Kâdî 'Iyâz bu kıyâsı doğru bulmayarak, böyle bir i'lâm ile şâhitliğe şâhitlik arasında hiçbir benzerlik olmadığını söylüyor ve diyor ki :

"Zîrâ şâhitliğe şâhitlik, izinsiz katiyen câiz olmaz. Kırâet ve semâ' yoluyla alınan hadîsi rivâyet etmek için de izin almaya ihtiyaç olmadığında ittifak edilmiştir. Ayrıca şahâdet birçok bakımlardan rivâyetten ayrılır"[2].

Talebe, şeyh tarafından hadîs rivâyet etmekten men'edilse bile, **i'lâm** yoluyla rivâyetinin yine de câiz olduğu husûsundaki Kâdî 'Iyâz'ın istidlâli gayet açıktır. Zâhiriyye mezhebinin birtakım mensupları[3], şeyhin **i'lâm** yoluyla haber verdiği hadîsleri nakletmekten talebesini men'etmesi, semâ' yoluyla kendinden hadîs alan talebesini rivâyetten men'etmesi gibidir, diyorlar.

---

[1] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 140.

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 148.

[3] Zâhirîler, Dâvûd b. Alî ez-Zâhirî (v. 270)'nin taraftarlarıdır. Nassların zâhirlerini dikkate aldıkları için kendilerine bu ad verilmiştir.

7. Vasıyyet. (الْوَصِيَّةُ)

Tahammulu'l-hadîsin pek nâdir bir şekli olan **vasıyyet,** sefere çıkan veya ölmek üzere olan bir şeyhin, rivâyet etmekte olduğu kitabı bir şahsa vasıyyet ederek bırakması demektir[1]. Bâzı selef âlimleri, kendine kitap bırakılan şahsın (mûsâ leh), onu şeyh (mûsî) den rivâyet etmesini mübâh saymışlardır; zîrâ onlar bu vasıyyetin bir nev'î **i'lâm**'a benzediğini, bir çeşit **münâvele** olduğunu söylemişlerdir. Sanki şeyh bu vasıyyetiyle, açık açık söylemekle beraber, talebesine muayyen bir şey vermiş (münâvele yapmış) ve o şeyin kendi rivâyetlerinden olduğunu söylemiş (i'lâm etmiş) gibidir[2].

Vasıyyet yoluyle rivâyete cevâz verenler – bununla berâber – onun tahammulu'l-hadîs şekillerinin en zayıfı olduğunu da îtiraf etmektedirler. **Vasıyyet** bâzı bakımdan **münâvele** ve **i'lâm**'a benzemekle beraber onların dûnundadır. İbnu Salâh ise **vasıyyet** ile **münâvele** ve **i'lâm** arasında herhangi bir benzerlik bulunduğunu söyleyenleri şiddetle reddederek diyor ki:

"Bâzıları vasıyyet yoluyla rivâyeti kabûl ederek onu bir nev'î **i'lâm** ve **münâvele**'ye teşbih etmişlerdir. Bu doğru olamaz; zîrâ – daha önce de söylediğimiz üzere mücerred bir **i'lâm** ve **münâvele**'yi kâfi görerek rivâyete cevâz verenlerin sözünün bir dayanağı vardır; ama **i'lâm** ve **münâvele** ve **vasıyyet** arasında bir yakınlık bile yoktur"[3].

Vasıyyet edilen kimsenin rivâyet sırasında vasıyyet edenin sözünü, fazla veya noksansız olarak, aynen söylemesi gerekir; çünkü mal vasıyyetinde olduğu gibi, ilim vasıyyetinin de hudud ve miktarı belli olmak icâb eder. Aynı şekilde vasıyyet edilen şey de **kitap mı, kitaplar mı, hadîs mi, hadîsler mi, mesmûât mı, merviyyât mı?** her ne ise vasıyyet eden şeyhin söylediği gibi açık ve net olmalıdır.

8. Vicâdet. (الْوِجَادَةُ)

Vicâdet sözü mastardır. Bu söz, Araplarca önceden bilinmeyen, fakat sonradan îcâd edilen bir kelimedir. Muhaddisler bunu, **semâ'**,

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 148.
[2] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 141.
[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 344, not.

icâzet ve **münâvele** vâki' olmadığı hâlde, bir sahîfeden hadîs almayı ifâde etmek üzere kullanmışlardır[1]. Bir şahsın görüşüp yazısına âşinâ olduğu, kendini iyice tanıyıp îtimat ettiği bir şeyhin hattıyle yazılmış bir hadîs bulmasına vicâdet denir. Şeyhi görmediği hâlde bu yazının ona ait olduğunu kat'î olarak bilirse durum yine aynıdır. Bir kimsenin meşhûr müelliflerin mâruf kitaplarından bazı hadîsleri bulup alması da **vicâdet**'tir. Böyle bir imkânı elde eden kimsenin o hadîsleri şeyhten hikâye yoluyla rivâyet ederek hadîsin isnâdını zikretmesi ve şöyle demesi lâzımdır:

(وَجَدْتُ بِخَطِّ فُلاَنٍ = **Falanın hattıyle yazılmış olarak buldum**). (وَجَدْتُ بِخَطٍّ يَغْلِبُ عَلَى ظَنِّي اَنَّهُ خَطُّ فُلاَنٍ = **Falanın hattı olduğunu zannettiğim bir hatla yazılmış olarak buldum**).

(وَجَدْتُ فِي الصَّحِيحِ الْمَشْهُورِ = **Meşhûr sahîhde buldum**). Hadîsi bulan kimse, bu sözlerden sonra Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in yaptığı gibi hadîsi zikreder; zîrâ Abdullah çoğu zaman: "«وَجَدْتُ بِخَطِّ أَبِي: حَدَّثَنَا فُلاَنٌ» = **Babamın hattı ile** حَدَّثَنَا فُلاَنٌ **diye yazılı olarak buldum**" diyerek senedi ve metni zikrederdi[2].

Hadîsi rivâyet ederken râvînin **rivâyetinden şüphe ederek** (عَنْ فُلاَنٍ) veya (حَدَّثَنَا فُلاَنٌ) veya (اَخْبَرَنَا فُلاَنٌ) veya (سَمِعْتُ مِنْهُ) yahut (وَجَدْتُ بِخَطِّهِ) demesi câiz değildir; çünkü bütün bu tâbirler semâ'ı andırdığı için çirkin bir tedlîstir[3]. Râvînin şöyle demesi îcâbeder:

(قَالَ فُلاَنٌ = **Falan dedi ki**...) veya

(بَلَغَنِي اَنَّ فُلاَنًا = **Falanın şöyle dediği bana ulaştı**) yahut

(كَتَبَ الشَّيْخُ بِخَطِّهِ = **Şeyh kendi hattıyle yazdı**) veyahut

(اَمَرَ مَنْ يَكْتُبُ لَهُ = **Kâtibine yazmasını emretti**). İşte

---

1 İbnu's-Salâh, 'Ulûmi'l-hadîs, s. 167.
2 Krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 14 -149.
3 İbnu's-Salâh, 'Ulûmi'l-hadîs, s. 168.

buna bakarak muâsır yazar ve târihçilerimizin kitaplarında veya günlük konuşmalarında söz gelişi (حَدَّثَنا الطَّبَرِي) veya (حَدَّثَنا ابن حَجَر) yahut (حَدَّثَنا الحافظ العِراقِي) derken ne büyük hatâ yaptıklarını anlamaktayız[1].

Vicâdet'in – gerektiği gibi anlaşıldığı takdirde – tahammulu'l-hadîs şekillerinden biri olarak değerinden şüphe edilemez. Bugün sahîh hadîs kitaplarından yaptığımız nakillerin hepsi bir nev'î **vicâdet**'tir; zira matbaacılık yayılıp ana eserlere baş vurmak son derece kolaylaştıktan sonra telkin ve semâ' yoluyla hadîs rivâyet eden hâfızlar, İslâmî hayatta cidden pek azalmıştır. Zikredildiği üzere İbnu's-Salâh, **vicâdet**'le amel etmenin zarûrî olduğunu söyleyerek der ki:

"Son asırlarda başka türlüsü geçmeyecek olan en doğru söz budur; zîrâ bu kitaplarla amel etmek rivâyete bağlı olsa, şartları bulunamayacağı için menkûl ile amel etmenin kapısı kapanırdı"[2].

İbnu Kesîr[3] **vicâdet**'le amel etmenin cevâzına delîl olarak Rasûlullah (s.a.v.)'ın şu sahîh hadîsini zikretmiştir:

Hz. Peygamber ashâbına sordu: "Îmânı en çok hoşunuza giden mahlûk kimdir? Ashâb-ı kirâm: Meleklerdir, dediler. Hz. Peygamber: Onlar Rab'larının yanında bulunup dururken nasıl îmân etmezler? Ashâb: Peygamberlerdir, dediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): Kendilerine vahiy gelip durmakta iken îmân etmez olurlar mı? dedi. Bu defa sahâbîler: O halde bizler miyiz? dediler. Rasûlullah (s.a.v.): Ben aranızda bulunduğum halde nasıl îmân etmezmişsiniz? buyurdu. Çâresiz kalan sahâbîler: Öyleyse bunlar kimdir, yâ Rasûlallah? diye sordular. O zaman Hz. Peygamber şu cevâbı verdi: "«قَوْمٌ يَأْتُونَ بَعْدَكُمْ يَجِدُونَ صُحُفًا يُؤْمِنُونَ بِهَا» = Sizden sonra gelip de birtakım sayfalar bularak onlara îmân edenlerdir" buyurdular[4]. Bu hadîsten sâdece ellerine geçmesi (**vicâdet**) sebebiyle eski kitaplarla

---

[1] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 144.

[2] İbnu's-Salâh, 'Ulûmi'l-hadîs, s. 169.

[3] Muhaddis ve müfessir, 'İmâduddîn Ebi'l-Fidâ İsmâîl b. eş-Şeyh Ebî Hafs Şihâbuddîn Ömer'dir. Birçok eserleri vardır. 774'de vefât etmiştir.

[4] Tavzîhu'l-efkâr. c. II, s. 349; krş. Tefsîru İbni Kesîr, c. I, s. 74-75, Menâr Matbaası.

amel edenlerin medh edildiği anlaşılmaktadır. Bulkînî bu istinbâtı beğenmiştir[1]. Bütün mesele bundan ibaret olmadığı gibi, vicâdet yoluyla amel etmenin gerekli oluşu da buna bağlı değildir. Vicâdeti gerekli kılan husus, teblîğ ve kendine ulaşan bilginin Rasûlullah (s.a.v.)'a âit olduğuna mükellefin güvenmesidir[2].

Selefin **vicâdet, vasıyvet** ve **i'lâm** gibi bâzı tahammulu'l-hadîs şekilleri üzerinde titizlik göstermeleri, kendi hayat ve durumlarının bir îcâbı idi. Hadîs onların yegâne meşgalesi idi. O devirde tedvîn ve kitâbet imkânlarının azlığı sebebiyle hadîsleri muhâfaza ve rîvâyet etmeye bizden daha fazla ihtiyaçları vardı. Bizim de hadîsleri koruyup tahammul ve rivâyet yollarını incelememiz lâzımdır. Fakat matbaanın getirdiği kolaylıklar, hadîsleri muhâfaza etmek ve korumak husûsundaki birçok zorlukları üzerimizden kaldırmıştır.

Edâ şekilleri.

Muhaddislerin tahammul yollarını göstermek üzere kullandıkları sekiz usûlün hepsi de edâ (rivâyet) şekillerini anlatmaya elverişlidir. Edâ, tilmîze hadîs rivâyet etmek demektir. Kendinden aşağıdaki şahsa edâ eden kimse (müeddî), kendinden yukarıda bulunan şahsın hadîsini tahammül etmiş olur (mütehammil olur). Şu hâle göre bir şahıs bir defasında şeyh, diğer seferinde de tilmîz olmak itibariyle aynı zamanda hem mütehammil, hem de müeddî olabilir. Meselâ: Hz. Ebû Bekir'i Rasûlullah (s.a.v.)'dan hadîs almış biri (mütehammil) olarak ele alalım. Bu durumda Hz. Ebû Bekir tilmîzdir, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de şeyhtir. Hz. Ebû Bekir, tahammül ettiği hadîsi Hz. Ali'ye **edâ** ettiği zaman, Hz. Ebû Bekir müeddî şeyh, Hz. Ali de mütehammil tilmîz olmuş olur.

Bu îtibarla **edâ**'ya, tahammulün bir devâmı olarak bakmak lâzımdır. Sekiz şekilden biri ile hadîs tahammülüne liyâkati olan kimsenin, şayet **edâ** ehliyetine mâni' olan veya bu ehliyeti zayıflatan bir durumu yoksa, tahammül ettiği hadîsleri bu şekillerden biri ile **edâ** etmesi îcâb eder.

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 149. Bulkînî, Abdurrahmân b. Ömer b. Raslân, Ebu'l-Fadl Celâluddîn, Fıkıh, usûl, Arap dili ve tefsîr ilimlerinde büyük bir ihtisâs sahibidir. Eserlerinden biri de "الافهام لما فى صحيح البخارى من الابهام" dir. 824 yılında vefât etmiştir (Bk. Şezerâtu'z-zeheb, c. VII, s. 166).

[2] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 144.

İKİNCİ BÖLÜM

HADÎS İLİMLERİNİN BÖLÜMLERİ

BİRİNCİ FASIL

RİVÂYETU'L-HADÎS VE DİRÂYETU'L-HADÎS İLİMLERİ

Hadîs ilmi başlıca iki gruba ayrılır: biri **rivâyetu'l-hadîs ilmi** (عِلْمُ الحديث رِوَايَة) diğeri dirâyetu'l-hadîs ilmi (عِلْمُ الحديث دِرَايَة) dir.

Rivâyetu'l-hadîs ilmi – mûteber görüşe nazaran – Hz. Peygamber'e, sahâbeye ve tâbi'îne nisbet edilen kavil, fiil, takrir ve sıfatlardan ibâret olan yazılı naklin hassâs ve dikkatli bir şekilde nakledildiği bir ilimdir[1].

Dirâyetu'l-hadîs ilmi de râvî ile mervî (rivâyet edilen haber) in makbûl olup olmamak bakımından durumlarını gösteren birtakım bilgilerden meydana gelen bir ilimdir[2].

Râvî – kadın olsun, erkek olsun hadîsi isnâdı ile berâber nakl eden kimsedir[3].

Mervî (rivâyet edilen haber, hem Hz. Peygamber (s.a.v.)'e, sahâbe ve tâbi'îne âit olan nakilleri, hem de bunların dışında kalan nakilleri ifâde eden umûmî bir tâbirdir.

Râvînin makbûl olup olmamak bakımından araştırılan hâlleri şunlardır: **Tahammul, edâ, cerh ve tâ'dîl durumu, vatanı, âilesi, doğum ve vefât târihleri.**

---

[1] el-Menhelu'l-hadîs, s. 35; İbnu'l-Efkânî'nin Tedrîbu'r-râvî, s. 3'deki târifi ile krş.

[2] Bu târif – Tedrîb s. 3-4'de olduğu üzere – İbnu Hacer'in târifinden alınmıştır.

[3] el-Kifâye, s. 97.

Rivâyet edilen haberin tetkîk mevzûu olan durumları şunlardır: **tahammul ve edâ sırasında rivâyetin şartları ve senedin** – bundan sonraki fasılda göreceğimiz üzere – **muttasıl, munkatı', mu'dal ve buna benzer bakımlardan durumları.**

Râvî veya **mervî** hakkında: "**Bunlar makbûldür veya merdûddur**" dediğimiz zaman, makbûl sözüyle onlarla amel etmeyi, merdûd sözüyle de onlarla amel etmenin câiz olmadığı mânâsını kasdetmiyoruz. Bizim kabûl ve reddimiz sâdece nakil bakımındandır. Râvîyi makbûl saymamız, ona değer verip rivâyetini kabûl etmemiz demektir; reddetmemiz de, ona değer vermeyip rivâyetini mühimsemediğimizi gösterir. Rivâyet edilen haberi kabûl edişimiz, onun vârit olduğuna inandığımızın, reddedişimiz de, o haberden şüphelenip sıhhatini kabûl etmediğimizin bir ifâdesidir.

Âlimler dirâyetu'l-hadîs ilmine **usûl-i hadîs ilmi** adını verirler[1].

Hadîs metni tetkîkimiz ve rivâyet kitaplarını korumak bâbındaki gayretimiz, şâyet Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kavil ve fiillerinin târihî ve tahlîlî bakımlardan tetkîki demek olan **dirâyetu'l-hadîs** ilmine istinâd etmiyorsa, bu yaptıklarımızın hiçbir değeri yoktur.

Bu kitabımızda – **dirâyetu'l-hadîs** bakımından – tahlîlî araştırma yapacağız. Kur'ân-ı Kerîm'e göre tefsîr veya hâdiselere göre hükümler ne ise, hadîs metnine göre tahlîlî araştırma da odur. Dirâyetu'l-hadîs ilminin içine aldığı bahisler, ilk zamanlarda çok çeşitli idi. Buna rağmen mevzûu, gâyesi ve metodu bakımlarından tamamen müstakil idi. Hadîsler tedvîn edilip, bu sûretle birçok eser vücûda getirilince, her âlim işin bir cephesini ele aldı ve tahlîlî araştırmaya bağlı ilimler çoğalmış oldu. Bu ilimlerin hepsine birden (عُلُوم الحَدِيث = **hadîs ilimleri**) adı verildi. Şimdi bu ilimlerin en mühimlerinden kısaca bahs edeceğiz.

1. Cerh ve ta'dîl ilmi (عِلْم الجَرْح وَ التَّعْدِيل)

Hadîs ilimlerinden biri de **cerh ve ta'dîl ilmi**dir. Bu ilimde husûsî bâzı tâbirlerle râvîlerin kusurları veya meziyetleri incelenir.

---

[1] Abdulvehhâb Abdullatîf, el-Muhtasar fî 'ilmi ricâli'l-eser s. 8.

Cerh ve ta'dîl, hadîs ilminin bir semeresi ve büyük ölçüde gelişmiş bir koludur[1].

Sahâbeden müteahhirîn ulemâsına varıncaya kadar ulûmu'l-hadîs ile meşgul olan birçokları **cerh ve ta'dîl ilminde** tenkidler yapmışlardır. Bunlar arasında:

Sahâbeden **İbnu Abbâs** (v. 96) ve **Enes b. Mâlik** (v. 93).

Tâbi'înden **eş-Şa'bî** (v. 104) ve **İbnu Sîrîn** (v. 110).

Tâbi'înin son neslinden **el-A'meş** (v. 148), **Şu'be** (v. 160) ve **Mâlik** (v. 179) vardır.

Bunlardan sonra gelen tabakada ise **İbnu'l-Mübârek** (v. 181), **İbnu 'Uyeyne** (v. 179) ve **Abdurrahman b. Mehdî** (v. 1?8) bulunmaktadır. Bu ilim **Yahyâ b. Ma'în** (v. 233) ve **Ahmed b. Hanbel** (v. 241) ile zirvesine ulaşmıştır.

Cerh ve ta'dîl ilminde yazılmış derli toplu kitaplar arasında **İbnu Sa'd ez-Zuhrî el-Basrî** (v. 230)'nin 15 ciltlik **et-Tabakât'ı** vardır. **Suyûtî** (v. 911) bu eseri **İcâzul-va'd el-munteķâ min Tabakâti İbnu Sa'd** adıyle ihtisâr etmiştir.

Cerh ve ta'dîl ile alâkalı olarak **Buhârî** (v. 256)'nin üç **Târîhi**[2], **Alî b. el-Medînî** (v. 234)'nin on cüz'lük **Târîhi, İbnu Hibbân** (v. 345)'ın târihçilerin vehimlerine dâir on cüz'lük bir kitabı, **İbnu Kesîr** (v. 774)'in **Kitâbu't-tekmîl fî ma'rifeti's-sikât ve'd-du'afâ ve'l-mecâhîl** adlı eseri mevcuttur.

Bir kısım âlimler râvîleri sâdece cerh ve ta'dil bakımından tetkik eden kitaplar yazmışlardır. **Yalnız sika râvîleri incelemek üzere el-'Iclî** (v. 361) ve **Zeynuddîn Kâsım** (v. 389); Du'afâ ve metrûkîn ile alâkalı olarak **Buhârî, Nese'î ve İbnu'l-Cevzî; sâdece müdellisleri incelemek üzere** İmâm Şâfi'î'nin arkadaşı olan **İmâm el-Huseyn b. Ali el-Kerâbîsî,** sonra da **Nese'î, ed-Dârekutnî** ve nihayet **es-Suyûtî** eser vermişlerdir.

Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, Buhârî ve Müslim'in râvîlerini tetkik eden bir kitap yazmış, hâfız **ez-Zehebî** de Kütüb-i Sitte râvîleri hakkında **el-Kâşif** adlı kitabını te'lif etmiştir.

[1] el-Hâkim, Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs. s. 52. onsekizinci nev'î'de böyle söylemektedir. Ayrıca bk. el-Kifâye, adâlet ve hükümleri bâbı, s. 81-101; cerh ve hükümleri bâbı, s. 101.

[2] Bunlardan et-Târîhu's-sağîr 1325 tarihinde, Târîhu'l-kebîr'in de 1. ve 4. cüz'leri 1360-61 yıllarında Hindistan'da basılmıştır.

2. Hadîs Râvîleri İlmi (عِلْمِ رِجالِ الحديث)

Bu ilim hadîs râvîlerini, hadîs rivâyeti bakımından tetkik eden bir ilimdir[1]. Bu ilimle ilk defa **Buhârî** (v. 256)'nin meşgul olduğu bilinmektedir. İbnu Sa'd (v. 230)'ın et-Tabakât'ında bunlardan birçoğunun ismi zikredilmektedir.

H. VII. asırda **İzzuddîn b. el-Esîr** (v. 630), **Usdü'l-gâbe fî esmâ'i's-sahâbe** adlı bir eser yazmış, fakat bu esere sahâbe olmayanları da almıştır. Daha sonraları **İbnu Haceri'l-'Askalânî** (v. 852), **el-Isâb fî temyizi's-sahâbe** isimli eserini meydana getirmiş, talebesi **es-Suyûtî** (v. 911)'de bunu **'Aynu'l-Isâbe** adıyle ihtisâr etmiştir.

3. Muhtelefu'l-hadîs ilmi (عِلْمِ مُخْتَلَفِ الحديث)

Aralarını te'lîf etme imkânı olmakla berâber dış görüşünü bakımından tezat teşkîl ediyormuş hissini veren hadîsleri inceleyen bir ilimdir. Hadîslerin aralarını te'lîf de yâ mânâsı mutlak olanı bâzı kayıtlara bağlamak veya umûmî mânâlı olanı tahsîs etmek veyahut bahis mevzûu olan hâdiselerin mükerrer oluşuna haml etmek... gibi şekillerle olur. Buna **Telfîku'l-hadîs ilmi** (عِلْمِ تَلْفِيقِ الحْدِيث) de denir.

Nevevî Takrîb'inde demiştir ki:

"Bu çok mühim bir ilimdir. Branşı ne olursa olsun her âlim bunu bilmek mecbûriyetindedir, **Muhtelefu'l-hadîs ilmi**'nde mânâsı zâhiren birbirine zıtmış gibi görünen iki hadîsin araları bulunur veya biri diğerine tercîh edilir. Bu işi en mükemmel bir şekilde yapanlar, hadîs ile fıkhı iyi bilen imâmlarla, mânâlara hakkıyle vâkıf olan usûlcülerdir. İmâm Şâfi'î'nin bu mevzûda bir eseri vardır; fakat doyurucu değildir. Şâfi'î bu eserde muhtelefu'l-hadîse kısaca temâs etmiş ve metodunu vermekle yetinmiştir"[2].

Buna misâl olmak üzere Rasûlullâh (s.a.v.)'ın şu iki hadîsini zikredelim: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde "لاَ عَدْوَى = Si-

---

[1] Ez-Zurkânî, el-Menhelu'l-hadîs, s. 10; krş. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 96-100 (كتب فى تواريخ الرجال واحوالهم) faslı.

[2] el-Menhelu'l-hadîs, s. 11; krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 423.

râyet **yoktur**" buyurmuş; diğer hadîsinde de: "فِرَّ مِنَ الْمَجْذُومِ كَمَا تَفِرُّ مِنَ الأَسَدِ" = **Cüzzamlıdan aslandan kaçtığın gibi kaç**" buyurmuştur. Bu hadîslerin ikisi de sahîhtir. Araları şöyle telif edilmektedir: "Hastalıklar kendiliklerinden bulaşmaz fakat; Allah Taâlâ hastanın sağlam ile ihtilâtını, hastalığını ona bulaştırması için bir sebep kılmıştır. Diğer sebeplerde olduğu gibi bu sebep de aynı netîceyi doğurmaz; yâni hastânın sıhhatli biri ile ihtilâtı, hastalığın bulaşmasına her zaman sebep teşkil etmez"[1].

Muhtelefu'l-hadîs mevzûunda **İmâm Şâfi'î** (v. 204), **İbnu Kuteybe** (v. 276), **Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî** (v. 307) ve **İbnu'l-Cevzî** (v. 597) eser yazmışlardır.

4. 'Ilelu'l-hadîs ilmi (عِلْم عِلَل الْحَدِيث)

Hadîsin sıhhatini zedeleyen gizli sebeplerden bahs eden bir ilimdir. Bu sebepler de meselâ: Munkatı' hadîsi mevsûl, mevkûf hadîsi merfû' göstermek, bir hadîsi diğer hadîse karıştırmak gibi kusurlardır[2]. Zayıf hadîsin kısımlarından biri olan **mu'allel** hadîsi incelerken, zâhiren hiçbir illeti bulunmayan bir hadîsi zayıflatacak olan önemli illellere işâret edeceğiz.

Bu sâhada eser veren âlimler arasında **İbnu'l-Medînî** (v. 234), **İmâm Müslim** (v. 261), **İbnu Ebî Hâtim** (v. 327), **Ali b. Ömer ed-Dârekutnî** (v. 375), **Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim** (v. 405) ve **İbnu'l-Cevzî** (597) bulunmaktadır.

5. Garîbu'l-hadîs ilmi (عِلْم غَرِيب الحديث)

Arapça bozulmaya başladıktan sonra hadîs-i şerîflerin birçoklarınca mübhem kalan taraflarını inceleyen bir ilimdir[3].

Bu ilimde ilk olarak eser veren **Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ el-Basrî** (v. 210)'dir; fakat kitâbı küçük ve muhtasar idi.

---

[1] el-Menhelü'l-hadîs s. 198; krş. İbnu Hacer, Şerhu'n-nuhbe, s. 15.

[2] el-Menhelu'l-hadîs, s. 11; bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, 'ilelu'l-hadîs mevzûunda yazılmış eserler, s. 107.

[3] Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 115; Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 412.

Ebu'l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî (v. 204), ondan daha büyük bir eser meydana getirdi. Daha sonraları **Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm** (v. 223), ömrünü vakf ettiği kıymetli bir kitap yazdı. **İbnu Kuteybe** (v. 276)'den sonra **Zemahşerî** (v. 538), **el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs**'ini yazdı. **İbnu'l-Esîr** diye mâruf olan **Mecduddîn** (v. 606), **en-Nihâye fî ğârîbi'l-hadîs ve'l-eser** adlı kitabını telif etti. **el-Ermevî**, en-Nihâye'ye zeyl yazmış, **es-Suyûtî** (v. 911) de **ed-Durru'n-nesîr telhîsu Nihâyeti İbnu'l-Esîr** adıyle onu ihtisâr etmiştir.

6. Nâsih ve Mensûh ilmi (عِلْمُ نَاسِخِ الحَدِيثِ وَمَنْسُوخِهِ)

Bir kısmı **nâsih,** diğer bir kısmı da **mensûh** olduğu için aralarını telîf etmek imkânı bulunmayan birbirine zıt hadîslerden bahs eden bir ilimdir. Önce vârid olan hadîse mensûh, daha sonra söylendiği anlaşılan hadîse de **nâsih** denir[1].

Hadîsin **nâsih** olduğu bâzan Rasûlullah (s.a.v.)'ın sözlerinden anlaşılır; nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadîste şöyle buyurmuştur: «كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ القُبُورِ فَزُورُوهَا وَكُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ لُحُومِ الأَضَاحِي فَوْقَ ثَلَاثٍ فَكُلُوا مِنْهَا مَا بَدَا لَكُمْ» = **Ben sizi kabir ziyâretinden men' etmiştim; fakat şimdi kabirleri ziyâret ediniz. Kurban etlerinin üç günden fazla yanınızda kalmasını yasak etmiştim; ama şimdi münâsip gördüğünüz şekilde yiyiniz".** Bunu Müslim Bureyde'nin hadîsinden rivâyet etmiştir[2].

Nâsih hadîs bâzan da târih ve siyer ilimlerinin yardımıyle bilinir. Mekke Fethi'nden önce Ca'fer b. Ebî Tâlib hakkında vârid olan: "أَفْطَرَ الحَاجِمُ وَالمَحْجُومُ = **Hacamat yapanın da, yapdıranın da orucu bozulur",** hadîsinin mensûh olduğu Mekke Fethi esnâsında babası ile berâber müslüman olan İbnu Abbâs'ın rivâyet

[1] el-Menhelu'l-hadîs, s. 11; krş. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 60;
[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 16.

ettiği: " «احْتَجَمَ وَهُوَ صَائِمٌ مُحْرِمٌ» = **Rasûlullah (s.a.v.) oruçlu ve ihramlı iken hacamat yaptırdı"** hadîsi ile anlaşılır.

"**Nâsih ve mensûh hadîs**" sâhasında **Ahmed b. İshâk ed-Dînarî** (v. 318) **Muhammed b. Bahr'el-İsbahânî** (v. 322), **Hibetullah b. Selâme** (v. 410), **Muhammed b. Mûsâ el-Hâzimî** (v. 584) [1] ve **İbnu'l-Cevzî** (v. 579) kitap yazmışlardır.

---

[1] Hâzimî'nin **"el-İ'tibâr fî beyâni'n-nâsihi ve'l-mensûhi mine'l-âsâr"** adlı eseri Haydarâbâd, Mısır ve Haleb'de basılmıştır.

İKİNCİ FASIL

RİVÂYETU'L-HADÎS KİTAPLARI VE DERECELERİ

I. Rivâyet kitaplarının dereceleri.

Hadîs mevzûunda bir kısmı bize kadar ulaşan, bir kısmı ulasmayan birçok kitap yazılmıştır. Bunların büyük bir kısmı hâlâ yazma olarak dünyâ kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu kitapların tozunu silkip büyük İslâm mîrasını onlarla ihyâ edecek olan mütehassıs âlimler mutlaka gelecektir. Hadîs kitaplarının zâten bu kadar çok olması icab ederdi; zîrâ hadîslerin hepsini saymak ve hacim îtibariyle ne kadar büyük olursa olsun bir kitapta toplamak imkânı yoktur. Nitekim **Ahmed b. Hanbel** sâdece **Müsned**'ini **yediyüzellibin** hadîsten seçerek meydana getirmiştir[1]. Bununla berâber Müsned'deki hadîslerin yekûnu **kırk bini** bulmaz[2].

Suyûtî, Cem'u'l-cevâmi' adlı kitabında görüp elde edebildiği hadîslerin hepsini bir araya getirmeye gayret etmiş, **yüzbin** tânesini toplamış ve eserini tamamlayamadan vefât etmiştir. Onun şu sözü yâd edilmeye değer: "**Yer yüzünde bulunan kavlî ve fiilî hadîslerin tamâmı ikiyüzbin küsûrdur**"[3].

---

[1] Ebû Mûsâ el-Medînî, Hasâisu'l-Müsned, bk. el-Müsned, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, mukaddeme, c. I, s. 21.

[2] Ahmed Muhammed Şâkir, Müsned'de der ki: "el-Müsned'deki hadîsler **otuz binden fazladır**; fakat kırk bini bulmaz İnşallah neşri tamamlandığı zaman hadîslerin miktarı belli olacaktır", c. I, s. 23. Fakat neşrini tamamlayamadan Hakk'ın rahmetine kavuştu.

[3] Suyûtî bunu söyledikten sonra sözüne şöyle devâm eder: "Bu kitaba **Cem'u'l-cevâmi'** adını verdim. Bütün hadîsleri bu eserde toplamayı hedef aldım". Münâvî buna ilâveten der ki: "Bu gerçekte böyle değil; fakat müellifin elde edebildiği hadîsler bakımından doğrudur".

Muhtelif asırlarda te'lif edilen çeşitli kitaplardaki muazzam hadîslerin kaynağını aynı seviyede kabûl etmek mümkün değildir. Diğer bir deyişle hadîslerin kaynakları pek çeşitli olduğu için onları bir tabakada ve bir derecede toplamak mümkün değildir. Bu sebeple âlimler sahîh, hasen ve zayıf oluşlarına göre hadîs kitaplarını birkaç tabakaya ayırmışlardır[1].

Birinci tabaka: Buhârî ve **Müslim'in Sahîhleri** ile **Mâlik, b. Enes'in Muvata'ından** ibârettir. Bunlar mütevâtir, sahîh (haber-i vâhid olarak) ve hasen hadîsleri ihtivâ etmektedir.

İkinci tabaka: Bu tabakada **Tirmizî'nin Câmi'i, Ebû Dâvud'un Sünen'i, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i** ve **Nese'î'nin Müctebâ'sı** yer almaktadır. Bu kitaplar, Sahîhayn ve el-Muvatta' derecesine ulaşmamıştır. Bununla berâber bu eserlerin müellifleri kendi şartlarında bir gevşeklik göstermiş de değildirler. Daha sonraki âlimler bu kitaplara pek ehemmiyet vermişlerdir. İçlerinde zayıf hadîsler bulunmakla berâber birçok ilimler ve hükümler bu kitaplardan alınmıştır.

Muhaddisler bu iki tabakaya çok îtibar ederler; îtikat ve şerîat esaslarını bu kitaplardan çıkarırlar.

Üçüncü tabaka: Bunlar şâz, münker ve muztarib gibi zayıf hadîs çeşitlerinin çokca bulunduğu kitaplardır. Senedlerinde bulunan râvîlerin hâli mübhemdir. Şâz veya münferid olan hadîsleri de kullanılmaz. Bu tabakaya giren kitaplara misâl olarak **İbnu Ebî Şeybe**'nin, **et-Tayâlîsî'nin** ve **'Abd b. Humeyd'in Müsnedleri, 'Abdurrezzâk'ın Musannaf'ı, el-Beyhakî, et-Taberânî** ve **et-Tahâvî**'nin kitapları söylenebilir.

Bu tabakada bulunan kitaplara îtimat edilemez. Bunlardan ancak hayatlarını bu ilmi ikmâl edip her meselesini tetkîk etmeye hasr etmiş olan hadîs mütehassısları faydalanabilir.

Dördüncü tabaka: Kıssacılar, vâ'izler, mutasavvıflar ve târihçiler gibi udûl olmayan hevâ ve bid'at sahibi kimselerin ağızlarından sonraki asırlarda toplanmış olan değersiz kitaplardır. **İbnu Murdeveyh, İbnu Şâhîn** ve **Ebu'ş-Şeyh**'in kitapları bu cümledendir.

---

[1] Şâh Veliyyullah ed-Dehlevî diye mâruf olan İmâm Ahmed'in "Huccetu'l-lâhi'l-bâliğa" sı ile krş. s. 105 ve devâmı, Kahire, el-Matbaatu'l-Hay-iye, 1322.

Hadîs-i şerîflere vukûfu olan bir kimsenin bu tabakadaki kitaplara îtimat edemeyeceği âşikârdır; zîrâ bunlar bid'at ve hurâfelerin kaynağıdır.

II. Belli-başlı Rivâyet Kitapları ve müsnedler.

Tabakaları gibi hadîs kitaplarının nev'ileri de farklılık arzeder. Nitekim bu eserlerin **sâhîhler, câmi'ler, müsnedler, mu'cemler, mustedrekler, müstahrecler** ve **cüz**'ler gibi çeşitleri vardır.

1 — **Sahîh hadîs Kitapları: Kütüb-i sitte** yâni **el-Buhârî** ve **Müslim**'in **Sahîhleri** ile **Ebû Davûd, et-Tirmizî, en-Nese'î** ve **İbnu Mâce**'nin **Sünen**'leri bu gruba dâhildir. Yalnız âlimler İbnu Mâce'de ihtilâf etmişlerdir. Razîn ve İbnu'l-Esîr'in dediğine göre İmâm Mâlik'in Muvatta'ını, İbnu Hacer el-'Askalânî'nin söylediğine göre de ed-Dârimî'nin Müsned'ini altıncı kitap olarak kabûl edenler olmuştur[1].

"**Kütübü'l-hamse**" denilince, İbnu Mâce'den önce zikredilen imâmların kitapları akla gelir. Bâzı hadîslerden sonra "رواه الخمسة" ibâresini görünce o hadîsin **Buhârî, Müslim, Ebû Davûd, Tirmizî** ve **Nese'î** tarafından müştereken rivâyet edildiği anlaşılır.

"**Sahîheyn**" tâbiri, **Buhârî**[2] ve **Müslim**[3]'in Sahîhleri hakkında kullanılır. İkisinin birden rivâyet ettiği hadîs hakkında "رواه الشيخان" veya "متفق عليه" denir.

---

[1] er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 10-11.

[2] İmâm Buhârî, Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm'dir. Künyesi Ebû Abdillâh'dır. On yaşlarında bile yokken hadîs ezberlemeye başlamıştır. Binden fazla şeyhten hadîs yazmış, **yüzbin sahîh, ikiyüzbin de sahîh olmayan hadîs ezberlemiştir. el-Câmi'u's-sahîh'i** Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sahîh kitaptır. Onu, yetmiş binden fazla kimseden dinlemiş, onaltı senede toplamıştır.

Sahîh-i Buhârî'nin pek çok şerhleri vardır: Keşfu'z-zunûn müellifi bunlardan **sekseniki**'sini saymıştır. Fakat bunların en değerlisi **İbnu Hacer**'in şerhi olan **Fethu'l-bârî**'dir.

Buhârî'nin diğer eserleri arasında **el-Kebîr, el-Evsat** ve **es-Sağîr** adlı üç târih kitabı **Kitâbu'l-kunâ, Kitâbu'l-vuhdan, Kitâbu Edebi'l-müfred** ve **Kitâbu'd-du'afâ** bulunmaktadır.

Buhârî, Semerkant köylerinden **Hartenk**'de H. 256 tarihinde vefât etmiştir.

[3] İmâm Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî'dir. Benû Kuşeyr, mârûf Arap kabîlelerinden biridir. Künyesi Ebû'l-Hasen'dir. Hadîste imâm

Hadîslerinin ekserisi dikkate alınarak Kütüb-i sitte'ye sahîhler denmektedir. Yoksa Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nese'î ve İbnu Mâce'nin **Sünenleri,** Sahîheyn mertebesinden daha aşağı, dikkat ve zabt bakımından daha dûndur[1].

Kütüb-i sitte'nin herbirinin ayrı bir özelliği vardır: **Fıkhî mâlûmât isteyen Sâhîh-i Buhârî'ye, az ta'lîkât isteyen Sahîh-i Müslim'e[2], hadîs rivâyet mevzûunda fazla bilgi almak isteyen Tirmizî'nin Câmi'ine, sâdece ahkâm hadîsleri isteyen Ebû Dâvûd[3]'un Sünen'ine, fıkhî bakımdan bâbların mükemmel sıralanışını görmek isteyen İbnu Mâce[4]'nin Sünen'ine müracaat etmelidir. Nese'î[5]'nin Süneninde ise bu meziyetlerin birçoğu bulunmaktadır.**

---

olduğunda ulemâ ittifâk etmiştir. Talebu'l-hadîs için pek çok seyâhatler yapmıştır. Kitapları çoktur: **el-Câmi'u's-Sahîh, Kitâbu'l-'Ilel, Kitâbu evhâmi'l-muhaddisîn, kitâbu men leyse lehû illâ râvin vâhid, Kitâbu tabakâtı't-tâbi'în, Kitâbu'l-Muhadramîn, Kitâbu'l-musnedi'l-kebîr 'alâ esmâi'r-ricâl**'i bunlar arasındadır.

İmâm Müslim, Nîsâbûr'da H. 261 tarihinde 55 yaşında iken vefât etmiştir.

[1] Kütüb-i sitte'nin hâricinde kalan sahîh hadîs kitapları – es-Suyûtî'nin **cem'u'l-cevâmi'** adlı kitâbının mukaddimesinde söylediğine göre – şunlardır: **İbnu Huzeyme Ebû Bekir Muhammed b. İshâk** (v. 311)'in **Sahîh'i, Ebû 'Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî** (v. 316)'nin **Sahîh'i, İbnu Hibbân Muhammed b. Hibbân el-Bustî** (v. 354)'nin **Sahîh'i, ed-Dıyâ'u'l-Makdisî Muhammed b. Abdilvâhid el-Makdisî el-Hanbelî** (v. 634)'nin **es-Sıhâhu'l-muhtâre**'si (krş. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 16-21).

[2] Bu ta'lîkâtın 14'ü geçmediği söylenir. Ta'lîklerde Müslim "قال رسول" "الله صلى الله عليه وسلم" diyerek hadîsin senedini söylemektedir. Hâfız el-'Irâkî, İbnu's-Salâh'ın 'Ulûmi'l-hadîs'ine yazdığı şerhinde bunları saymaktadır (Bk. s. 20-21), Haleb, 1350.

[3] Sika hadîs imâmlarından biri olan Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî'dir. **"Sünen"** inde sâdece ahkâm hadîslerini toplamıştır. Râvîler ve hadîsler hakkında pek kıymetli fikirleri vardır; 275'de vefât etmiştir.

[4] Hâfız Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Kazvînî'dir; İbnu Mâce diye mârûftur. Bu lâkab dedesine değil, babasına aittir. Kütüb-i sitte hakkındaki eserinde, **İbnu Mâce'nin Sünen'ini ilk olarak Kütüb-i sitte meyânında sayan** Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali **el-Makdisî**'dir. Yaygın olan kanaate göre İbnu Mâce 275'de vefât etmiştir.

[5] Hâfız Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nese'î'dir. Horasan'da bulunan meşhûr Nesâ' beldesine nisbet edilmektedir. **Sahîheyn'den sonra en az**

Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim'den daha üstündür; zîrâ İmâm Buharî hadîsi tahrîc ederken iki şart ileri sürmüştür. Bunlardan biri râvînin şeyhi ile mu'âsır olması, ikincisi de râvînin şeyhini mutlaka dinlemiş olmasıdır. Halbuki Müslim, sâdece mu'âsır olmak şartı ile iktifâ etmiştir[1].

Hâfız İbnu Hacer, Fethu'l-bârî adlı kitâbının mukaddimesinde **Sahîh-i Buhârî** hadîslerinin mükerrerleri, ta'lîkât, mütâbeât ve muhtelif rivâyetleri ile (9082), tekrarsız mevsûl hadîslerin (2602), merfû' mu'allak hadîslerin (159) adet olduğunu söylemektedir. İbnu Hacer, Sahîh-i Buhârî'deki mevkûf ve maktû' rivâyetleri bu rakama dâhil etmemiştir[2].

Sahîh-i Müslim hadîslerinin tekrarsız sayısı ise (4000) kadardır[3].

Buhârî, **Sahîh**'inin başlıklarını bizzat koymuş, ilminin ve fıkhının genişliğini gösteren özel bir metodla kitabını bâblara ayırmıştır. Çoğu zaman bâblara âyet-i kerîmelerle başlar; bundan onun muhtelif bâblar hakkındaki fıkhî görüşünü anlamak mümkündür.

Müslim ise hadîslerini kendine hâs bir usûlle tertîb etmiştir. Aynı mevzû' ile alâkalı olan birçok hadîsleri, herbirine ayrı ayrı başlıklar koymadan bir yerde toplamıştır. **İmâm Nevevî, Müslim'in Sahîh'i-ni bâblara ayırmış ve başlıklar koymuş**, bu sûretle ondan daha kolay faydalanma imkânı hâsıl olmuştur.

Müslim'in Sahîh'inin birçok meziyetleri vardır. Bu meziyetlerden biri de istifâde imkânının kolay oluşudur; zîrâ Müslim her hadîsi, ait olduğu en münâsip yere yerleştirmiş ve orada hadîsin beğendiği tarîklerini, çeşitli isnâdlarını toplamıştır. Buhârî ise böyle yapmamış, bu çeşitli vasıfları, birbiri ile alâkası olmayan muhtelif bâblarda zikretmiştir.

---

zayıf hadîs ihtivâ eden sünen, Nese'î'nin Sünen'idir. Sünenu'l-kübrâ'sındaki sahîh hadîsleri, el-Müctebâ adını verdiği kitapda toplamıştır. Bu eser ana hadîs kitaplarından ve kütüb-i sitte'den biri olarak kabûl edilmiştir.

Nese'î, 303 tarihinde vefât etmiştir.

[1] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 22. Yalnız Hâkim'in şeyhi olan Ebû Alî en-Neysâbûrî ve birkısım Mağrib âlimleri, Sahîh-i Müslim'i, Sahîh-i Buhârî'ye tercîh etmektedirler. Bu iki eser bütün İslâm âlimlerinin ittifâkı ile hadîs kitaplarının kesin sûrette en sahîhi olarak kabûl edilmiştir.

[2] Fethu'l-bârî, c. I, s. 470-478.

[3] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 25.

Müslim "حدثنا" ile "أخبرنا" tâbirlerini farklı görür "حدثنا" tâbirini sadece râvînin bizzat şeyhin ağzından duyduğu hadîs için "اخبرنا" yı da şeyhe okunan hadîs için kullanır [1]. Muhaddislerin çoğunun görüşü de budur. Bilhassa İmâm Şâfi'î ve Şâfi'î mezhebinde olanlar ile şarklı hadîscilerin ekserisi bu kanâ'attedir. Müslim Sahîh'inde ayrıca râvîlerin lâfızlarını aynen muhâfazaya da pek dikkat eder. Meselâ: Onun şu sözünü misâl olarak zikredebiliriz: "حدثنا فلانٌ وفلانٌ واللفظ لفلانٍ قال او قالا حدثنا فلانٌ" [2]. Râvîler arasında hadîs metninin bir harfinde veya râvînin sıfatında yahut nesebinde veyahut da buna benzer husûslarda bir ihtilâf varsa, bu ihtilâfla mânâ değişmese bile, onu göstermeyi Müslim kat'iyen ihmâl etmez [3]. Eğer bu titizlik birşey ifâde ediyorsa şüphesiz Müslim'in zabtının ve emânetinin mükemmel olduğunu gösterir.

Sahîheyn'de "حدثنا" tâbiri (ثنا), "اخبرنا" tâbiri de (انا) rumuzu ile gösterilmektedir. Bu rumuzlar ihtisâr için kullanılan birer ıstılâhtır. Bilhâssa Sahîh-i Müslim'de sık sık "ح" harfi kullanılır, bu işâret senedlerin değiştiğini gösterir. Bir hadîsin iki veya daha fazla

[1] en-Nevevî, Şerhu Sahîh-i Müslim, c. I, s. 151.

[2] Buna misâl: "حدثنا احمدُ بنُ حنبل وزُهيرُ بنُ حرب – واللفظُ لزُهيرٍ – قالا حدثنا يحيى وهو القطانُ" = Bize Ahmed b. Hanbel ve Zühey b. Harb rivâyet etti – lâfız Züheyr'e aittir – Her ikisi de (حدثنا يحي) dedi, bu Yahyâ, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'dır...". Kitâbu'l-büyû', bâb: باب المساقاة و المعاملة بجزء مين الثمر والزرع c. V, s. 26.

[3] Bunun misâli şudur: «حدثنا عبد الله بن معاذ العنبرى ، حدثنا ابى ، حدثنا شعبة عن قتادة عن ابى ايوب – واسمه يحي بن مالك الأزدى ويقال المراغى والمراغ حىٌ من الازد – عن عبد الله بن عمر عن النبى ...» = Abdullah b. Mu'âz el-'Anberî bize haber verdi ve "حدثنا ابى حدثنا شعبة عن قتادة عن ابى ايوب" dedi. – **Eyyûb'un ismi, Yahyâ b. Mâlik el Ezdî'dir, el-Merâğî diyen de vardır; Merâğ, Ezd mahallelerinden biridir** – Eyyûb da Abdullah b. Amr'dan, O da Hz. Peygamber'den, duymuştur...". Sahîh-i Müslim, Kitâbu'l-mesâcid ve mevâdı'ı's-salât c. II, s. 104.

senedi olduğu zaman kullanılır. Okuyucunun bu işârete gelince "ح = HA" dedikten sonra devâm etmesi gerekir [1].

Buhârî ve Müslim, sahîh olduğu kabûl edilen bütün hadîsleri tahrîc etmek mecbûriyetini duymamışlardır. Kitaplarına almamakla berâber sıhhatini kabûl ettikleri bir miktar hadîs daha vardır. Bu hadîsler dört sünende veya bunlar dışında kalan sahîh hadîs kitaplarında bulunmaktadır [2].

İmâm Mâlik [3]'in **Muvatta'ı** – onu kütüb-i sitte'nin altıncısı olarak kabûl edenlere göre – derece îtibâriyle Sahîheyn'den sonra gelir. Kütüb-i sitte'nin altıncısı olarak İbnu Mâce'nin Sünen'ini kabûl edenlere göre ise sahîh kitaplar arasında yer almaz. Onlar buna sebep olarak, Muvatta'da bir taraftan çok sayıda mürsellerin, diğer taraftan da birçok fıkhî görüşlerin bulunuşunu göstererek onu fıkıh kitaplarına daha yakın bulurlar [4].

2 — **Câmi'ler:** (الجامع) Sekiz tâne olduğu kabûl edilen bütün hadîs bâblarını içine alan kitaplardır. Bu bâblar şunlardır: **bâbu'l-'akâ'id, bâbu'l-ahkâm, bâbu'r-rikâk, bâbu âdâbi't-ta'âm ve'ş-şarâb, bâbu't-tefsîr ve't-târîh ve's-siyer, bâbu's-sefer ve'l-kıyâm ve'l-ku'ûd** (buna **bâbu'ş-şemâ'il** de denir), **bâbu'l-fiten ve bâbu'l-menâkıb ve'l-mesâlib** [5]. Bu sekiz bâbı içine alan kitaplara câmi' denir. Buhârî'nin ve Tirmizî'nin câmi'leri gibi.

3 — **Müsnedler:** (المسانيد) Müsned kelimesinin cem'i **mesânîd**'dir. Müsnedler, İslâma giriş sırası esas alınarak sahâbe adlarına [6]

---

[1] "ح" nın tahvîl mânâsına geldiğini görmek için bk. 'Ulûmi'l-hadîs, s. 182-183.

[2] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 23-24.

[3] Terceme-i hâli için bk. s. 66, not. 3.

[4] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 31-32.

[5] et-Tavzîh, c. II, s. 15; krş. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 32. Bir câmi'de toplanmadığı devirlerde bu sekiz bâbın herbiri müstakil birer kitap mevzûu idi. Meselâ: Akâide dâir **İbnu Huzeyme**'nin **Kitâbu't-tevhîd'i**, ahkâma dâir **Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nese'î** ve **İbnu Mâce**'nin Sünenleri vardır. Rikâka dâir **Ahmed b. Hanbel**'in **Kitâbu'z-zühd'ü**, âdâba dâir **Buhârî**'nin **el-Edebu'l-müfred'i**, tefsîre dâir **İbnu Murdeveyh**'in ve **İbnu Cerîr**'in kitapları, sefer ve kıyâm bâbında **Tirmizî**'nin **eş-Şema'il'i**, fiten mevzûunda **Nu'aym b. Hammâd**'ın bir kitâbı vardır. Câmi'lerle ilgili olarak bk. et-Tavzîh, c. II, s. 15.

[6] **Hatîbu'l-Bağdâdî** der ki: "Müsnedlerin tahrîci husûsundaki bu usûlü çok beğeniyorum. Bu usûle göre **aşare-i mübeşşere** ile başlanır, müteâkıben **ehl-i bedr** zikredilir", el-Câmi', c. X, v. 190 a.

veya neseblerine[1] göre hadîslerin zikredildiği kitaplardır.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (v. 204)'nin **Müsned'i** bu gruba dâhildir. Daha önce de söylediğimiz gibi et-Tayâlisî, ilk olarak müsned tertib eden muhaddistir. **Bâkî' b. Mahled** (v. 296)'in **Müsned'i** de bu cümledendir[2]. Buna **Musannaf** da denir; zîrâ müellif bu eserde her sahâbînin hadîsini fıkıh bâblarına göre tasnîf etmiştir. Bu müsnedlerin en mükemmeli ve en genişi **İmâm Ahmed b. Hanbel**[3]'in **Müsned'idir.** Bu müsnedde[4] Kütüb-i sitte'de bulunmayan birçok sahîh hadîs vardır Ahmed b. Hanbel kendi müsnedi hakkında şunları söylemektedir:

"Bu kitâbı 750 binden fazla hadîs arasından seçerek meydana getirdim. Müslümanlar Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in herhangi bir hadîsi hakkında ihtilâfa düşerse, hemen bu kitâba başvursunlar, eğer hadîsi onda bulurlarsa ne a'lâ, bulamazlarsa o hadîs huccet olamaz"[5]. Hâfız Zehebî bu sözü tenkîd ederek şöyle demiştir:

"Ahmed b. Hanbel'in bu sözü umûmî olarak söylenmiş bir sözdür; aksi takdirde Sahîheyn'de sünenlerde ve cüz'lerde Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde olmayan sağlam hadîsleri vardır".

Uydurma hadîsler ve uydurma sebepleri bahsinde, hafız İbnu Hacer'in **el-Kavlu'l-musedded fi'z-zebbi 'an Müsnedi'l-İmâm Ahmed** adlı bir risâle yazdığını ve bu risâlede, el-Müsned'de mevzu' hadîsler bulunduğunu tevehhüm edenlerin sözlerini reddettiğini göre-

---

[1] Bu usûle göre nesebce Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e yakın olan Hâşim oğullarından başlanır, el-Câmi', c. X, v. 190 a.

[2] Bâkî'in Müsned'i hakkında bilgi almak için bk. Nefhu't-tîb, c. I, s. 581; c. II, s. 131.

[3] İmâm Ahmed b. Hanbel b. Hilâl eş-Şeybânî, el-Mervezî, el-Bağdâdî'dir. Künyesi Ebû Abdillâh'dir. Hıfz ve zabt bakımından âdetâ bir mûcize idi. Hadîste emîru'l-mü'minîn olanlardandır. Kitapları çoktur. Başlıcaları: **el-Müsned, el-'Ilel, Kitâbu'z-zühd, Kitâbu fazâ'ili's-sahâbe'dir.** H. 241'de vefât etmiştir.

[4] Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i Mısır'da altı büyük cilt hâlinde basılmıştır. Basım 1313'de sona ermiştir. Değerli âlim Ahmed Muhammed Şâkir mükemmel bir şekilde tahkîk ederek tab'ına başlamış, fakat tamamlayamadan vefât etmiştir. Eserin yalnız 15 cildi neşredilmiştir.

[5] Bk. Müsned mukaddimesi, nşr. Ahmed Muhammed, Şâkir, s. 21. Ahmed b. Hanbel, sünneti toplayıp muhâfaza ettiğine inandığı Müsned'ine çok değer verirdi. Müsned'i kendinden rivâyet eden oğlu Abdullah'a: "Bu Müsned'i çok iyi koru; zîrâ o insanların imâmı olacaktır" derdi.

ceğiz. İbnu Teymiye bu meseleyi mükemmel bir şekilde halletmiştir: **et-Tevessül ve'l-vesîle** adlı kitâbında İmâm Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde ~~mevzû' hadîs~~ bulunmadığını ifâde ederek der ki: mevzû' hadîsten maksad, senedinde yalancı râvî olan hadîs ise, Müsned'de böylesi yoktur, "şâyet mevzû hadîs sözüyle râvînin galatı ve sû-i hıfzı sebebiyle Rasûlüllah (s.a.v.)'a nisbet edilen sözler kastediliyorsa, el-Müsned'de ve sünenlerde bu kabil sözler pek çoktur".

4 — **Mu'cemler:** (المعاجم) Mu'cem'in cem'i **me'âcim**'dir. Şeyhlerin veya şehirlerin yahut kabîlelerin adlarına göre hadîslerin alfabetik olarak sıralandığı kitaplardır[1]. En meşhûr mu'cemler: **et-Taberânî'nin el-Kebîr, el-Vasît** ve **es-Sağîr** adlı mu'cemlerdir.

5 — **Müstedrekler:** (المستدركات) Bir müellifin şartlarına uygun olduğu halde kitabına almadığı hadîslerin toplandığı kitaplara bu ad verilmektedir. Müstedreklerin en meşhûru **el-Hâkim en-Neysâbûrî**'nin Sahîheyn üzerine yaptığı Müstedrek'tir. Zehebî bu eseri telhîs etmiştir[2]. Buhârî ve Müslim'in, râvîleri zayıf olduğu için kitaplarına almadıkları hadîsleri el-Hâkim tahrîc etmek lüzûmunu duymuştur[3]. Şurası var ki, **el-Hâkim'in Müstedrek'inin zararı, sahîh olmayan bir hadîsi sahîh gibi göstermesidir;** zîrâ bâzı hadîsleri Şeyheyn (Buhârî ve Müslim)'in şartlarına uygun olarak tahrîc etmeye çalışmıştır. Bununla berâber istidrâklerinin çoğu tenkîd mevzûu olmuştur[4].

6 — **Müstahracler:** (المستخرجات) el-'Irâkî'nin de dediği gibi müstahrac, muhaddisin herhangi bir kitabın hadîslerini, o kitabın müellifinin senedleriyle değil, kendine ulaşan başka senedlerle rivâyet etmesidir. Böylece o kitabın müellifinin şeyhinde veya daha yukarıdaki bir şeyhte birleşir[5]. Müstahraclere misâl olarak, **Ebû Bekir el-İsmâilî**'nin **Buhârî** üzerine, **Ebû 'Avâne**'nin **Müslim** üzerine, **Ebû Alî et-Tûsî**'nin Tirmizî üzerine ve **Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen**'in **Ebû Dâvûd'un Süneni** üzerine yaptığı müstahracleri

---

[1] er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 101.
[2] Bu iki eser Hindistan'da basılmıştır.
[3] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 26.
[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 100.
[5] Aynı eser, s. 33.

zikredebiliriz. İbnu Kesîr **Muhtasaru 'ulûmi'l-hadîs** adlı eserinde bu mevzûda şunları söylemektedir:

"Diğer birtakım kitaplar daha vardır ki, müellifleri bilhassa sahîh hadîsleri toplamayı hedef edinmişlerdir. İbnu Huzeyme ve İbnu Hibbân el-Büstî'nin kitapları böyledir. Bu iki eser müstedrekten daha iyi, isnâd ve metin îtibariyle de daha mükemmeldir"[1].

7 — **Cüz'ler:** (الأجزاء) Sahâbeden veya daha sonra gelen birinden rivâyet edilen hadîslerin bir araya toplanması ile meydana gelen kitaplara cüz' denir. Meselâ: Ebû Bekir'in Cüz'ü böyledir. Herhangi bir mesele hakkındaki hadîslerin bir araya toplanması ile meydana gelen eserlere de bu ad verilmektedir: **el-Mervezî'nin gece namazı,** Suyûtî'nin **Kuşluk namazı** hakkındaki cüz'leri böyledir. **Vuhdâniyât, sünâ'iyat... 'uşâriyât** gibi hadîs kitapları da bu gruba dâhildir. **İmâm Müslim**'in **Kitâbu'l-vuhdân**'ı böyledir[2].

Hadîsle amel etmenin şartlarını bilen herkes, hadîsi tahammul ve edâya salâhiyetlidir; meşhûr sahîh kitaplardan hadîs nakl ve rivâyet etmesi, mânâsını söylemesi câizdir.

---

[1] İhtisâru 'ulumi'l-hadis, s. 27.

[2] er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 64-65. (Vuhdâniyât, tek râvîli; sünâ'iyât, iki râvîli; 'uşâriyât, on râvîli hadîsler demektir - mütercim).

ÜÇÜNCÜ FASIL

RİVÂYETİN ŞARTLARI VE MUHADDİSLERİN ÖLÇÜLERİ

Rivâyetinin kabûl edilebilmesi için bir râvîde **akıl, zabt, adâlet** ve **İslâm** şartlarının bulunması lâzımdır. Râvîde bu şartlar veya bunların bir kısmı bulunmazsa, rivâyeti kabûl edilmez, terk edilir. Mütekaddim ve müteahhir hadîs münekkidlerinin sözleri, bu şartları hedef alır. Şurası var ki, ıstılâhın bu derece önem kazanması, mütekaddimînin birçok görüşlerine vâkıf olarak bunlar arasında tercîhler yapabilme imkânına sâhib olan müteahhirînin bir özelliğidir. Mütekaddimîn ise bu mevzûda amelî tatbîkatları ile yetinmişler, kazandıkları tecrübe ve melekeler sebebiyle ıstılâhlar vaz' edip ölçüler koymak lüzûmunu duymamışlardı. Şu'be b. Haccâc (v. 160)'a: "Kimin hadîsi alınmaz?" diye soruldu. O da şu cevâbı verdi:

"Ma'ruf râvîlerden, meşhûr muhaddislerin bilmediği hadîsleri çok rivâyet edenin hadîsi alınmaz; hadîs uydurmakla ittiham edilen kimsenin hadîsi alınmaz; galatı çok olanın hadîsi alınmaz; galat olduğu ittifakla kabûl edilen bir hadîsi rivâyet edenin hadîsi alınmaz. Böyle olmayanların hadîslerini rivâyet et"[1].

Bu sözüyle Şu'be, rivâyeti kabûl edilecek olan râvîde bulunması gereken şartlardan ikisine işâret etmiştir ki bunlar zabt ve adâlet şartlarıdır. Çok yanılmak (كَثْرَةُ الْغَلَط), zabt sıfatını ortadan kaldırır; hadîs uydurmakla ittiham edilmek de (الاتهام فى الحديث) adâlet sıfatının bulunmasına mânî'dir. İslâm ve akıl sıfatlarına gelince, bunlar Şu'be'nin söylemek lüzûmunu duymayacağı kadar bedihî şartlardır; zîrâ İslâm olmadan adâlet, akıl ve temyîz olmadan da zabt sıfatlarının bulunması düşünülemez.

---

[1] Hâkim, Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 62.

Müteahhir hadîs münekkıdleri – ıstılâhlar ve ölçüler koymak lüzûmunu duydukları zaman – bütün şartları göstermişler, zaman zaman bilinen şeyleri söylemekten de çekinmemişlerdir. Üstelik bâblara ayırmak, fasıllara bölmek sûretiyle bu ilmi tahsîl etmek isteyenlerden hiçbir şeyi esirgememişlerdir.

Muhaddislere göre akıl şartı, râvînin temyîz kudretine sâhip olması mânâsında kullanılmıştır. Akıl şartını hâiz olan bâliğ, tahammul ve edâya; mümeyyiz sabî ise edâya değil tahammüle salâhiyetlidir. Akıl şartında bülûğ mânâsı zımnen mevcuttur; zîrâ sabî rivâyeti tahammul edebilir; ama ancak bülûğa erdikten sonra edâ etme salâhiyetine sâhip olur [1].

Sahâbeden küçük yaşta hadîs duyup da müksirûndan olanlar arasında Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbas ve Ebû Sa'îd el-Hudrî vardır. Mahmud b. er-Rabi', söylediğine göre, evlerinde asılı duran kovadan Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bir avuç su alıp ağzıyle ona püskürttüğünü hatırlamaktadır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) vefât ettiği zaman Mahmud b. er-Rabi' henüz beş yaşında bulunmakta idi [2].

Rivâyete başlamaya elverişli yaş haddinin ne olduğu husûsunda muhaddîslerin bir ittifakı yoktur [3]. Kimi 15, kimi 13 demiş; ulemânın ekserisi de, daha küçük yaşlarda bunun mümkün olacağını söylemişlerdir. Hatîbu'l-Bağdâdî de bu son görüşü benimseyerek: "Bizce doğru olan da budur" demiştir [4].

Semâ'da yaş haddi muhîtine göre değişir: Basralılar 10 yaşında hadîs yazıp dinledikleri halde [5], Kûfeliler 20 yaşını doldurmamış kimseye bu mevzûda izin vermezlerdi. Bunlar 20 yaşına kadar Kur'ân-ı Kerîm ezberlemek ve ibâdet etmekle meşgul olurlardı [6]. Şamlılar ise ancak 30 yaşında hadîs yazarlardı [7].

---

[1] Bk. el-Kifâye, s. 54, bâb: باب ماجاء فى صحة سماع الصغير.

[2] Aynı eser, s. 56

[3] Bu mesele hakkındaki muhtelif görüşler için bk. el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. IV, s. 71.

[4] el-Kifâye, s. 54.

[5] Aynı eser, s. 55.

[6] Aynı eser, s. 54.

[7] Aynı eser, s. 55.

Muhaddisler "ضَبْطُ الرَّاوِى" sözüyle, râvînin rivâyet ettiği haberi gerektiği şekilde duymasını, mükemmel bir şekilde anlamasını, şüpheye mahâl kalmayacak sûrette tam olarak ezberlemesini ve bütün bu saydığımız vasıflara, semâ' vaktinden edâ zamanına kadar sâhip olmasını kastederler[1]. Zabt şartında, hâfıza kuvvetine ve kontrol hassasiyetine bakılır.

Râvînin zabt sâhibi olduğunu anlamak için, rivâyet ettiği hadîs, sağlam ve zabt sâhibi sikaların hadîsleri ile karşılaştırılır. Eğer çoğu zaman onların rivâyetleri ile – mânâ bakımından da olsa – uyuşuyorsa, râvî zabt sâhibidir; ufak-tefek muhalefetleri bu sıfatına bir nakîse getirmez. Böyle değil de, muhâlefeti çok, muvâfakati az ise, râvî zabt sıfatını kaybeder, hadîsi ile ihticâc edilmez[2].

Şurası muhakkak ki, zabt sâhibi sika râvîlere muhâlefet etmek, haktan ve doğrudan bir nev'î sapıp ayrılmaktır. Şâz rivâyetleri tahammul edenlerin büyük bir vebâl altına girdiklerinde şüphe yoktur[3]. Şu'be b. el-Haccâc der ki: "Şâz hadîsi ancak şâz olan rivâyet eder"[4]. Allah Taâlâ rivâyet mevzûunda son derece titiz davranan büyük âlimler halketmiş, onlar bu vazîfeyi pek şuurlu bir şekilde yapmışlar ve sahîh olmayan hadîsleri rivâyet etmemişlerdir. Bir hadîsin sahîh olduğu sâdece rivâyet şekline bakılarak anlaşılmaz. Bunun yanında ayrıca **idrâk, hıfz ve çok hadîs dinlemiş olmak** da lâzımdır[5]. Şu hâle göre Abdullah b. el-Mübârek'in, hatâsından dönmeyecek derecede sâbit fikirli, yalancı, bid'atına taraftar toplayan bid'atçı ve ezberlemediği hâlde ezbere hadîs rivâyet eden kimselerden hadîs yazmayı veya dinlemeyi men' etmesi gâyet tabiîdir[6].

---

[1] Muhaddisler, bir râvînin önceleri rivâyet ettiği hadîsle, sonraları rivâyet ettiği hadîsi bir tutmazlar; zîrâ râvînin zabt kudreti ömrünün sonlarına doğru bâzan zayıflamaktadır. Böyle olanlara: "تَغَيَّرَ بِآخِرَةٍ = sonraları durumu değişti" denmektedir. Sonraları durumu değişen ve hâfızası bozulduktan sonra hadîs tahrîc eden bir râvînin hadîsinin reddedilişine bk. Sunenu Ebî Dâvûd, c. III, s. 85, hadîs nr. 2695.

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 110.

[3] el-Kifâye, s. 140.

[4] el-Kifâye, s. 141.

[5] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 59.

[6] el-Kifâye, s. 143; aynı sayfadaki, rivâyetinde ekseriyâ vehim bulunan galatı çok râvînin rivâyeti ile ihticâc olunmayacağı husûsunda âlimlerin sözlerine bk.

Râvînin adâleti söziyle, onun din işlerinde haktan ayrılmaması, her nev'î günâhtan sakınması ve şahsiyeti yıpratıcı hareketlerden kaçınması kasdedilmektedir[1]. Hatîbu'l-Bağdâdî adâleti şöyle târif etmektedir: "**Farzları îfâ eden, emredileni devâmlı yapıp nehyedilenden sakınan, insanı âdîleştiren günâhlardan kaçınan, davranışlarında hakkı arayıp yapılması gerekeni yapan, bu esnâda dînini ve şahsiyetini zedeleyen sözleri ağzında almayan kimseye âdil denir ve doğru sözlü olduğu kabûl edilir**"[2].

Muhaddisler bir râvînin adâletli olduğunu söylemekle bir şâhidi tezkiye etmenin aynı olmadığını kabûl ederler. Çünkü bir şâhidi ancak iki erkek tezkiye edebildiği hâlde, bir râvînin adâleti – sözüne güvenilir olmak şartıyle – erkek veya kadın, hür veya köle olan bir kişinin beyânı ile kabûl edilir[3]. Fahruddîn er-Râzî[4] ve Seyfeddîn el-'Âmidî[5]'-nin görüşü budur.

Bâzı âlimler de şâhit ile râvî arasında bir fark görmezler. Bu takdirde bir şahsın beyânı ile ikisinin de adâleti sâbit olur[6]. Kâdî Ebû Bekir el-Bâkıllânî[7] de bu görüştedir. Mâ'lûm olduğu üzere şâhidi tezkiye etmek, şâhidlik yapmak değildir. Şahâdette iki erkeğin bulunması gerektiğinde bütün âlimler müttefiktir. İhtilâf edilen husus şâhidin tezkiyesi meselesidir. Acabâ şâhidi tezkiye edebilmek için bir kişinin sözü kâfî midir, yoksa iki şahsın bulunması zarûrî midir?.

---

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 118.

[2] el-Kifâye, s. 80.

[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 121; krş. el-Karâfî, el-Furûk, c. I, s. 5-22 Tunus.

[4] Fahruddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn, aklî ve naklî ilimlerde söz sâhibi büyük bir imâmdır; **Tefsîr-i kebîr** diye meşhûr olan kıymetli eserin müellifidir. Birçok kitapları olup başlıcaları şunlardır: **Nihâyetu'l-'ukûl, el-Mahsûl fî ilmi'l-usûl, Kitâbu'l-erba'în fî usûlid'-dîn.** Fahruddîn er-Râzî, H. 606 târihinde vefât etmiştir.

[5] Seyfuddîn el-'Âmidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Sâlim et-Tağlebî el-'Âmidî usûl âlimlerindendir. Yirmi kadar eseri vardır. Başlıcaları şunlardır: **Müntehe's-sûl fi'l-usûl, Dekâ'iku'l-hakâik** ve ilmi kelâm'da **ebkâru'l-efkâr.** Diyarbakır Âmid kasabasındandır. H. 631'de vefât etmiştir.

[6] Tevzîhu'l-efkâr, c. II, s. 121.

[7] Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer'dir. Kâdî el-Bâkıllânî diye mâ'rûftur. Eş'arî mezhebinin reisliğini de yapmıştır. **İ'câzu'l-Kur'ân** adlı eseri pek meşhûrdur. H. 403'de vefât etmiştir.

Ta'dîl edilen bir râvîde bulunması gereken şahsiyet, çoğu zaman insanların müşterek özelliği olan ahlâkî ölçülerle değerlendirilir. Hatîbu'l-Bağdâdî, bunu isbât etmek üzere şu hadîsi şerîfi delil getirir: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) buyurmuştur ki, «من عامل الناس فلم يظلمهم وحدثهم فلم يكذبهم ووعدهم فلم يخلفهم فهو من كملت مروءته وظهرت عدالته ووجبت اخوته وحرمت غيبته» = İnsanlarla yaptığı işte onlara zulmetmeyen, onlarla konuştuğunda yalan söylemeyen, va'dettiği zaman sözünden dönmeyen kimse, şahsiyetli, âdâletli, kendisiyle kardeşlik yapılması gereken, arkasından konuşulması haram olan bir insandır"[1].

Bu ölçülerin ışığı altında, insanın terketmesine imkân olmayan bâzı kusurlarına göz yummaktan başka çâre yoktur. Bir âlimin, bir râvînin hayatında bildiklerimizden çok bilmediğimiz taraflar mevcuttur. "Hiçbir değerli şahıs, kıymetli âlim, kuvvet ve kudret sâhibi insan yoktur ki bir kusuru bulunmasın; fakat kusurları söylenmeyen insanlar da vardır"[2]. Sa'îd b. el-Müseyyeb'in: "Fazîleti kusûrundan çok olanın kusurları, fazîleti dolayısıyle bağışlanmalıdır" sözü, râvîleri ta'dildeki ölçümüz olmalıdır[3].

Râvîye hüsn-i zanda bulunmak prensibi, bâzı âlimleri, hâli ve durumu bilinmeyen kimselerden hadîs rivâyet edecek derecede müsâmahalı olmaya sevketmiştir. Bu şu demektir: Hadîs sâhasında hizmet îfâ eden bir kimse, cerhi tebeyyün edene kadar âdil kabûl edilir[4]. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.): «يحمل هذا العلم من كل خلف عدوله ينفون عنه تحريف الغالين و انتحال المبطلين» = Bu ilmi her nesilden âdil olan kişiler nakledерler ve onu haddi aşanların tahrîfinden, sapıkların çalmasından korurlar"[5]. buyurmuştur. Fakat

---

[1] el-Kifâye, s. 78.

[2] el-Kifâye, s. 79.

[3] Aynı eser, aynı yer. Bu söz, tâbi'î'nin en ileri gelen sîmâsı ve Medîne'li fukahâ-i seb'a'dan biri olan Sa'îd b. el-Müseyyeb'e âittir. Halîfe Ömer b. el-Hattâb'ın hükümlerini en iyi bilen o idi. Bu sebeple "Ömerin râvîsi" adı verilmiştir. Hadîs ve fıkıhla meşgûl olmasına rağmen elinin emeği ile, zeytin yağı ticâreti yaparak geçinirdi. el-Hâkim'in de dediği gibi, hadîscilerin çoğu onun 105 târihinde vefât ettiğini kabûl etmektedirler (bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 56).

[4] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 126-127.

[5] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 15 b.

usûlcü âlimler, fesâda meydan vermemek düşüncesiyle hâli bilinmeyen kimselerden rivâyet etmenin aleyhindedirler[1]. Her nekadar birinin ayıp ve kusurlarını araştırmak muhaddislerin hiçbir sûrette yapmadıkları birşey ise de, bu durumda olanları ta'dil etmek, mümkün olduğu kadar bilinmeyen taraflarını keşfetmek lâzım geldiği görüşündedirler.

Şüphe yok ki adâlet, dindâr ve müttekî görünmenin üzerinde bir hâldir. Bu hâl râvî hakkında tam bir bilgi edinebilmek için ancak onun hareketlerini kontrol etmek ve yaşayışlarını araştırmakla bilinebilir. Şâhidin adâletini tesbîtte olduğu gibi, muhbirin adâletini araştırmak da kimsenin şahsiyetini zedelemeyecek birkaç hassâs araştırma usûlü ile yapılır; hatta böylece muhbir olan râvînin tezkiyesi sırasında mervî olan haber de tezkiye edilmiş olur. Şöyle ki:

"Adamın biri Ömer b. Hattâb'ın yanında bir şahâdette bulundu. Hz. Ömer ona: Ben seni tanımıyorum, seni tanıyan birini getir, dedi. Orada bulunanlardan biri ben onu tanıyorum, dedi. Hz. Ömer, nasıl bilirsin? diye sordu. O da, emîn ve âdil bir adam olarak tanıyorum, dedi. Hz. Ömer tekrar: Gecesini gündüzünü, girdisini çıktısını bildiğin en yakın bir komşun mudur? diye sordu. Adam: Hayır, dedi. Hz. Ömer: İnsanın takvâsını ortaya koyan para vasıtasıyle karşılıklı iş yaptığın biri midir? diye sordu. Adam tekrar: Hayır, dedi. Hz. Ömer: Onunla insanın güzel ahlâklı olduğunu anlamaya imkân veren bir yolculuk yaptın mı? diye sordu. Adam tekrar: Hayır, dedi. O zaman Hz. Ömer: Sen onu tanımıyorsun, dedikten sonra adama dönerek: Git, seni tanıyan birini getir, dedi"[2].

Bütün bunlardan sonra muhaddislerin hevâ ve bid'at sâhiblerinden[3] bayağı ve utanmaz[4] kimselerden rivâyet etmek istemeyişlerine şaşmamalıdır. Bunun yanında meşhûr râvîlere müsâmahakâr davranarak onların adâletlerini gösteren sebepleri araştırmamışlardır. Muhaddisler arasında ve onların dışındaki ilim muhîtinde adâletiyle şöhret bulan ve bu vasfıyle medh-u senâ edilen kimsenin tezkiye edilmeye ihtiyacı yoktur. Meselâ: Mâlik b. Enes, Süfyân b. 'Uyeyne,

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 115.
[2] el-Kifâye, s. 84.
[3] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 18 a.
[4] el-Kifâye, s. 156.

Süfyânu's-Sevrî[1] el-Evzâ'î[2] eş-Şâfi'î, Ahmed b. Hanbel, el-Leys b. Sa'd[3], Şu'be b. el-Haccâc, Abdullâh b. el-Mübârek, Vekî' b. el-Cerrâh, Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Ma'în bu kabil râvîlerdendir.

Ahmed b. Hanbel'e İshâk b. Râhûye[4]'yi sordular; şu cevâbı verdi: "İshâk gibisi de sorulur mu?.". Yahyâ b. Ma'în'e Ebû 'Ubeyd'i sordular; dedi ki: "Ebû 'Ubeyd de benim gibisine sorulur mu?; o başkasının durumunu sorup araştıracak bir adamdır!"[5].

Muhaddislerin cerh için kullandıkları metodlar, ta'dîl için kullandıklarından daha şiddetlidir; zîrâ meşhûr ve makbûl olduğu üzere onlar, sebep zikredilmeyen ta'dîli kabûl ederler[6]. Sebebi kâfi derecede açıklanmayan cerhi de kabûl etmezler. Onlara göre insanlar, adâleti iskât eden ve fâsıklıkla hükmetmeyi gerektiren sebeplerde farklılık arzederler ve "münekkidlerin bu mevzûdaki görüşleri çok derin ve hassâstır. Çoğu kere bâzıları râvînin en ufak bir kusûrunu duyduğu zaman onun haberi ile ihticâc etmekten kaçınır; râvî hakkında duyduğu şey hadîsi reddetmeyi gerektiren ve adâletin düşmesini îcâb ettiren bir sebep olmasa dahî böyle davranırlar"[7].

Bu sebepledir ki, yollarda dolaşan, sokaklarda yemek yiyen, şaka ve mîzâha çok düşkün olan insanların bu nev'î mübâhları işlemeleri sebebiyle dahî rivâyetlerini kabûlde şiddet gösterirler[8]. Satranç ve

---

[1] Şeyhu'l-islâm ve büyük hâfız Süfyân b. Sa'id b. Mesrûk es-Sevrî, Sevr'e nisbet edilir; Sevr, Mudar'dan bir kâbîle kurucusudur. H. 160 veya 161'de vefât etmiştir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 31).

[2] Evzâ'î diye şöhret bulan şeyhu'l-islâm hâfız Abdurrahmân b. 'Amr b. Muhammed'dir. Velîd b. Mezîd onu şöyle anlatır: "Melikler çocuklarını onun kendini terbiye ettiği gibi terbiye etmekten âcizdirler". Evzâ'î, 157 tarihinde vefât etmiştir (Bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 178-183).

[3] İmâm, hâfız, fakîh takvâ sâhibi ve Mısır diyârının şeyhi olan el-Leys b. Sa'd b. Abdirrahman el-Fehmî, Ebu'l-Hâris'tir; 175 târihinde vefât etmiştir.

[4] İbnu Râhûye diye bilinen ve künyesi Ebû Ya'kûb olan imâm, hâfız İshâk b. İbrâhim b. Mahled'dir. Yetmişbin hadîsi ezbere bilirdi. Büyük bir müsnedi vardır. H. 238'de vefât etmiştir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 49).

[5] Tedrîbu'r-râvî, s. 109.

[6] Buna gerekçe olarak Suyûtî, ta'dîl sebeplerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu ileri sürer; zîrâ bu takdirde ta'dîl yapan kimsenin: O şunu yapmamıştır, bunu yapmamıştır diye yapılması veya terkedilmesi çirkin olan şeyleri teker teker sayması îcâb eder ki, bu da son derece müşkildir (Tedrîbu'r-râvî, s. 111).

[7] el-Kifâye, s. 109.

[8] Aynı eser, s. 111.

benzeri oyunları oynamak, mûsikî âletleri ile eğlenmek ise daha şiddetli davranmayı gerektirir. Şu'be b. Haccâc diyor ki:

"Ebû İshâk'ın hadîs rivâyet ettiği Nâciye ile karşılaştım; satranç oynadığını gördüm ve ondan hadîs yazmadım; bilâhare ondan rivâyet eden bir başkasından yazdım". Yine Şu'be der ki:

"el-Minhâl b. 'Amr'ın evine gittim ve orada tanbur çalındığını duyarak geri döndüm. Keşki içeri girip konuşsaydım. Belki de tanbur çalmanın haram olduğunu bilmiyordu!"[1].

Cerh ve ta'dîl kitaplarının müellifleri, bilindiği üzere, cerh sebeplerine çok az temas ederler. Sâdece "فُلَانٌ ضَعِيفٌ = falan zayıftır" "فُلَانٌ لَيْسَ بِشَيْءٍ = falanın hiçbir değeri yoktur", "فُلَانٌ مَتْرُوكٌ" = falan metrûktür" v.b. demekle iktifâ ederler. Bununla beraber râvîlerin hadîslerini reddederken herkes bu sözleri dikkate alır.

Bu kitapların mevzûları hakkında yapılan hassâs ilmî araştırmalar göstermiştir ki, bunların gayesi, cerh mevzûunda verdikleri hükümlere îtimat ettirmek değil, cerh edilen kimseler hakkında şüphe uyandırmak ve tevakkuf ettirmektir. O râvî hakkındaki şüphe zâil olup îtimat hâsıl olmadıkça hadîsi kabûl edilmez[2].

Bu aşırı titizlik, büyük takvâ ve son derece hassâs dikkat, hadîs münekkidlerinin hadîse verdiği büyük değeri gösterir; zîrâ hadîs rastgele bir söz, şiir, hutbe ve hikâye değil, ancak güvenilir bir nakil ve sahîh bir semâ' ile alınacak dîndir. Muhammed b. Sîrîn der ki: **"Bu hadîsler dîndir, dîninizi kimden aldığınıza dikkat ediniz"**[3]. Bâzıları Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu mânâda bir hadîsi olduğunu söylerler. İbnu Ömer'in rivâyet ettiğine göre Rasûl-i Ekrem şöyle buyurmuştur:

"Ey İbnu Ömer, dînine çok dikkat et; o senin etin ve kanındır. Onu kimden aldığına dikkat et. Müstakîm olanlardan al; sapanlardan alma"[4].

Bu vasıyetlerin ışığı altında hadîs talebeleri, vasıfları uygun olmayan şeyhler arasında tercîhler yapıyorlar[5]; emîn kimselerden hadîs

[1] el-Kifâye, s. 111, 112.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 111.
[3] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 15 b.
[4] el-Kifâye, s. 121.
[5] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 14 b.

alıyorlar, zayıf olanlardan nakil ve rivâyet etmekten kaçınıyorlardı[1]. "Senette Râsulullah (s.a.v.)'a yakınlık, Allâh'a yakınlıktır"[2], inancıyle 'âlî isnâdları, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e yakın olanları tercîh ediyorlar; Rasûlullah (s.a.v.)'a yakın olan isnâdları bulamayınca Sahâbeye, Tâbi'îne veya büyük imâmlara yakın olan isnâdları arıyorlar ve bu altın asırlardaki ilmin "taptaze bulunduğuna, onu araştırmanın en zevkli bir iş olduğuna, böyle olmasını gerektiren sebeplerin büyüklüğüne ve hadîslere rağbetin fazlalığına" güveniyorlardı[3]. Muhaddislerin ulüvvü isnâdı bu derece aramaları sırf 'âlî isnâd elde etmek için değil, aksine, 'âlî isnâdların hadîs metninin sahîh olduğu inancını kuvvetlendirdiği içindir. Râvîleri hakkında şüpheye düştükleri zaman, 'âlî isnâda pek değer vermezler; zîrâ seneddeki râvîlerin zayıf oluşu, netîce îtibariyle rivâyet edilen metnin zayıf olduğunu ortaya koyar. İşte bu sebepledir ki, sika râvîlerin teşkîl ettiği nâzil isnâdı, sika olmayan râvîlerden meydana gelen 'âlî isnâda tercîh etmişlerdir[4]; şu beyitleri söyleyen Ebû Bekir b. el-Enbârî[5] ile hemfikirdirler:

عِلْمُ النُّزُولِ اكْتُبُوهُ فَهْوَ يَنْفَعُكُمْ   وَتَرْكُكُمْ كَتْبَهُ ضَرْبٌ مِنَ الْعَنَتِ

إِنَّ النُّزُولَ إِذَا مَا كَانَ عَنْ ثَبَتٍ   أَعْلَى لَكُمْ مِنْ عُلُوٍّ غَيْرِ ذِي ثَبَتِ

= Nâzil olan isnâdları yazmakta fayda vardır; yazınız; yazmamanız bir hatâdır. Size sika râvîlerin rivâyet ettiği nâzil hâberler, sika olmayanların rivâyet edeceği 'âlî haberlerden daha makbûldür"[6].

Bâzı hadîs münekkidleri, nâzil isnâdlarda, 'âlî isnâdlarda bulunmayan bâzı meziyetlerin mevcût olduğunu kabûl ederek derler ki:

---

[1] el-Kifâye, s. 132.

[2] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 13 b.'de Muhammed b. Eslem et-Tûsî'den böyle rivâyet edilmektedir. Bu kitabın aynı sayfasında Ahmed b. Hanbel'in: "âlî isnâd aramak sünnettir" dediği rivâyet edilmektedir. "Sahîh - hasen - zayıf hadîsler arasında müşterek olan ıstılâhlar" kısmında 'âlî ve nâzil hadîslerle ilgili mühim meseleleri inceliyeceğiz. Tafsîlât için bk. s. 171.

[3] Aynı eser, c. I, v. 11 a.

[4] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 14 a.

[5] Ebû Bekir b. el-Enbârî diye şöhret bulan Muhammed b. Beşşâr'dır; nahivcidir; hadîs hâfızlarından sayılmaktadır; birçok eserleri vardır; 328'de vefât etmiştir.

[6] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 14 b. Her iki beytde geçen ilmu'n-nüzûlden maksat, Rasûlullah (s.a.v.)'dan veya büyük imâmların yaşadığı devirlerden uzak olan nâzil isnâdları bilmek demektir.

"Nâzil hadîs daha fazîletlidir; zîrâ râvî hadîsi rivâyet edenlerin âdil mi, yoksa mecrûh mu olduklarını bilmek için gayret sarfedecektir. Nâzil hadîsleri rivâyet edenleri tanımak için daha çok gayret sarfedeceğine göre, onun sevâbı daha fazla olacaktır"[1].

Muhaddislerin mu'âsır olanlardan hadîs naklini kusur sayarak, o zaman yaşayanlardan hadîs rivâyet etmekten kaçındıkları düşünülecek olursa, tenkîd görüşlerinin ne derece yüksek olduğu anlaşılır[2]. Böylece onlar kendisinden hadîs rivâyet edilen kimse hakkında hüsn-i zan veya sû-i zan beyân ederken ona karşı beslenilen sevginin veya nefretin müessir olacağından çekiniyor gibiydiler. Böyle olunca da cerh ve ta'dîlin prensipleri sağlam temellere dayanmış olacaktı. İbnu Abdi'l-Hâkim der ki:

"Ben henüz çocuk denecek bir yaşta iken eş-Şâfi'î'ye bir hadîs okudum. eş-Şâfi'î: bunu sana kim söyledi? diye sordu. Ben de sen söyledin, dedim. O zaman bana dedi ki: Sana söylediğim şey aynen söylediğim gibidir; fakat henüz yaşamakta olanlardan rivâyet etmekten kaçın!"[3]. İbnu 'Avn de der ki: eş-Şa'bî'ye, sana hadîs rivâyet edeyim mi? diye sordum. Dirilerden mi, yoksa ölmüş olanlardan mı rivâyet edeceksin" dedi. Ben de, dirilerden, cevâbını verdim. O zaman eş-Şa'bî şunu söyledi: "Bana dirilerden hadîs rivâyet etme!"[4].

Hadîs münekkidlerinin cerh ve ta'dîl hakkında birtakım ıstılâhları vardır. Bunların çeşitli oluşu, râvîlerin de kuvvet ve za'f, îtimat ve şüphe bakımından farklı olduklarını gösterir. İbnu Hacer bu ıstılâhları oniki dereceye ayırmıştır[5]. Şöyle ki:

1 — Sahâbe.

2 — En üstün sıfatıyle medh edilenler: " أَوْثَقُ النَّاسِ = insanların en sağlamı" gibi veya sıfatı lâfzen tekrar edilenler " ثِقَةٌ ثِقَةٌ " gibi; veya mânen tekrar edilenler: " ثِقَةٌ حَافِظٌ " gibi.

---

[1] el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 11 b.

[2] Aynı eser, s, 140.

[3] Aynı eser, s. 140.

[4] el-Kifâye, s. 139.

[5] Bu taksîmât İbnu Hacer'in Takrîbu't-tehzîb adlı kitâbının mukaddimesindedir. Biz yukarıda zikrettiğimiz şekilde kısaltarak aldık. Krş. el-Bâ'isu'l-hasîs s. 118-119; Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 261-271; İbnu Ebî Hâtim, Mukaddimetu Kitâbi'l-cerh ve't-ta'dîl.

3 — Hakkında bir sıfat kullanılanlar: "ثِقَةٌ" veya "مُتْقِنٌ" veyahut "ثَبْتٌ" gibi.

4 — Üçüncü dereceden biraz daha aşağıda olanlar: "صَدُوقٌ = çok doğrudur" veya "لَا بَأْسَ بِهِ = zararı yoktur" yahut "لَيْسَ بِهِ بَأْسٌ = iyicedir" gibi.

5 — Bir derece daha aşağı olanlar: "صَدُوقٌ سَيِّئُ الْحِفْظِ = hıfzı gevşek doğru" veya "صَدُوقٌ يَهِمُ = vehim sâhibi bir doğrudur" veya "لَهُ أَوْهَامٌ = vehimlidir", yahut "يُخْطِئُ = hata eder" veyahut "تَغَيَّرَ بِآخِرَةٍ = sonraları hâli değişmiştir" gibi hevâ ve bid'at sâhipleri hakkında kullanılan ıstılâhlar bu gruba dâhildir.

6 — Çok az hadîs rivâyet edenler ve bu sebeple de hadîsini terk etmeye vesîle olacak bir hâli bilinmeyenlere "مَقْبُولٌ = makbûldür" denir. Böyle de olmaz, bir kusûru meydana çıkarsa: "لَيِّنُ الْحَدِيثِ = hadîs mevzû'unda yumuşakcadır" denir.

7 — Kendinden birden fazla râvînin sika olduğunu söylemeden rivâyet ettiği kimse hakkında "مَسْتُورٌ = durumu bilinmemektedir" veya "مَجْهُولُ الْحَالِ = durumu belli değildir" tâbirleri kullanılır.

8 — Hakkında mûteber bir tevsîk bulunmayan; fakat sebebi söylenmediği halde zayıf olduğu belirtilen kimse hakkında "ضَعِيفٌ" tâbiri kullanılır.

9 — Kendinden sâdece bir kişinin, sika olduğunu söylemeden rivâyet ettiği şahıs hakkında da "مَجْهُولٌ = bilinmemektedir" denir.

10 — Hiçbir şekilde îtimat câiz olmayan, ayrıca kendini cerh eden bir sebeple zayıf görülen kimse hakkında da "مَتْرُوكٌ = terkedilmiştir" veya "مَتْرُوكُ الْحَدِيثِ = hadîsi terkedilmiştir" yâhut "وَاهِي الْحَدِيثِ = büsbütün zayıftır" veyahut da "سَاقِطٌ = tamâmen atılmıştır" denir.

11 — Yalanla ittihâm edilen hakkında "مُتَّهَمٌ" ve "مُتَّهَمٌ بِالْكَذِبِ = yalanla ittihâm edilmiştir" denir.

12 — Hakkında mutlak olarak **kizb** ve **vaz‘** tâbirleri kullanılan kimse hakkında "كَذَّابٌ = yalancıdır" veya "وَضَّاعٌ = hadîs uydurucu" yahut "يَضَعُ = hadîs uydurur" veyahutta "مَا أَكْذَبَهُ = ne yalancıdır!" v.b. denir.

Münekkidlerin ıstılâhlarının ışığı altında râvîde aranan şartlara karşı gösterilen îtinâ, H. III. asrın sonlarına kadar büyük bir titizlikle devam etmiştir. Zîrâ o devirde semâ‘ imkânı henüz mevcut olduğu gibi, bu lâfızlar şeyhlerin ve talebelerin dillerinde hâlâ dolaşmakta idi. Ne var ki, rivâyet işi ağızla ve semâ‘ sûretiyle yapılmayıp kitaplara geçtikten sonra râvîler bu şartlarda büyük ölçüde müsâmahakâr davranmaya mecbûr kalmışlar ve râvî'yi ta‘dîl için onda akıl, bülûğ, İslâm, zabt ve fıskı zâhir olmamak şartlarıyle iktifa etmişlerdir[1].

İslâm şartının ne demek olduğu ve niçin konulduğu gayet açıktır; zîrâ râvî, bu dîni, dînin hükümlerini, hikmetlerini ve teşrîini alâkadar eden hadîsleri, haber ve eserleri rivâyet eder. İşin sağlamı, bu mühim mevkîde, bu akîdeye îmân eden ve onu insanlara duyurma mes‘ûliyetini deruhte eden insanların bulunmasıdır.

İslâm şartı, rivâyeti tahammul ederken değil, edâ ederken aranır[2]. Nitekim Cübeyr b. Mut‘ım'in henüz müslüman olmadığı ve Bedir esirleri arasında bulunduğu zamanlar "Hz. Peygamber (s.a.v.)'i akşam namazında Tûr sûresini okurken dinlediği" ni ifâde eden rivâyeti kabûl edilmiştir. Sahîh-i Buhârî'de de bulunduğu üzere Cübeyr: "İlk olarak o zaman îmân kalbime tesîr etti" demiştir.

---

[1] İhtisâru ‘ulûmi'l-hadîs, s. 119.

[2] el-Kifâye, s. 76.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

مُصْطلحُ الْحديث

HADÎS ISTILÂHLARI

BİRİNCİ FASIL

HADÎSİN KISIMLARI

Hadîs **makbûl** ve **merdûd** olmak üzere ikiye ayrılır. Makbûl olanına **sahîh**, merdûd olanına da **zayıf** denir. Bu iki büyük kısmın şümûlüne râvîlerin ve hadîs metinlerinin durumlarına göre sıhhat ve zayıflık bakımından değişen daha birçok bölümler girer.

Muhaddisler üçlü diğer bir taksîmi bu ikili taksîme tercîh etmişlerdir. Böylece hiçbir hadîs bu ana taksîmin dışında kalmamıştır. Bunlar da **sahîh, hasen** ve **zayıf** bölümleridir [1]

Hasen hadîs - birinci görüşe göre - iki gruptan birine dâhildir. Zehebî'nin Buhârî ve Müslim'den naklettiğine göre [2], ya sahîh grubuna dâhildir yahut da kendisiyle amel edilen zayıf hadîs grubuna dahildir [3]. Hatta zayıf hadîs - Ahmed b. Hanbel'in dediğine göre - kıyâsa da tercîh edilir. İkinci görüşe göre ise hasen, sahîhten aşağı, zayıftan da yukarıda bulunan başlı başına bir bölüm teşkîl eder.

Mevzû'a gelince, - o Rasûlullâh (s.a.v.)'a veya sahâbe ve tâbi'îne karşı yapılmış olan bir iftirâ olduğu için - onu hadîsin kısımları arasında zikretmedik; zîrâ mevzû' hadîs, gerçekte hadîs olmayıp, yalnız onları uyduranlara göre hadîs hükmündedir [4]. Uydurma olduğunu

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 13; krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 7.

[2] Zehebî'nin bu bâbtaki delili şudur: Buhârî ve Müslim, yalanla ittihâm edilmemekle berâber, zabtı da mükemmel olmayan râvîlerin hadîslerini kitaplarına almamışlardır. Şu şartla ki bu hadîsler her bakımdan sahîh olan bir başka senedle takviye edilmiş olacaktır. Bu iki imâmın kitapları sâdece sahîh hadîsleri ihtivâ ettiği içindir ki, sahîh adını almışlardır. Bunlarda yer alıp da daha çok hasen hadîsin özelliklerini taşıyan hadîsler de sahîh olarak telakkî edilmeye lâyıktır.

[3] Bunlar zayıf hadîsi ikiye ayırırlar: Birincisi, kendisiyle amel edilmeyen hadîstir ki, bunun râvîsi ya kizb ile müttehemdir veya galatı çoktur. İkincisi de, kendisiyle amel edilen hadîstir ki, işte hasen hadîs budur. Bunun râvîsi ne kizb ile müttehemdir, ne de galatı çoktur. Sâdece zabtı mükemmel değildir.

[4] Suyûtî, Tedrîbu'r-râvî, s. 13'de: "Mevzû' zikredilmedi; zîrâ o ıstılâh bakımından hadîs olmayıp uyduranına göre hadîstir" dedikten sonra bizim bu sözümüzü yadırgamamak gerekir.

isbât etmekle hadîs sıfatı düşmüş olur. Uydurma olduğu isbât edilmeden önce de, bu husustaki araştırma sona erene kadar hadîs diyebiliriz. Eğer onda zayıflık vasfı görülürse, **zayıf hadîs** denir ve niçin zayıf olduğu gösterilir. Uydurma olduğu isbât edilince de kat'iyen hadîs olamaz. "**Mevzû' hadîs**" tâbirini işittiğin veya bir yerde okuduğun zaman şunu bilmelisin ki, buradaki **hadîs** sözü, onun nakl ve rivâyet edilmesinin haram olduğunu gösterir.

Hadîsin bu üçlü taksîminin altına birçok hadîs nev'îleri girer. Bunlar yâ sahîh veya hasen yahut zayıf olmaya müsâittir; veyahut da sahîhle hasen arasında müşterek vasıfları vardır. Nihayet bu üçü arasında eşit özelliklere sâhip olanlar da **sahîh, hasen** ve **zayıf** olmak üzere ayrı bir grup teşkîl eder. Bir yönden müstakil hadîs nev'î olmaya müsâit bulunan, diğer yönden de bunlarla müşterek tarafları olan bu nev'îler hakkında çeşitli ıstılâhlar ortaya konmuştur. Bunlara kimi **ilim** kimi **nev'î** demiştir. Hepsi de bunların sayılamayacak kadar çok olduğunu kabûl ederler[1]. Nitekim **el-Hâzimî**[2] der ki: "**Hadîs ilminin yüz kadar nev'i vardır; bunların herbiri başlı-başına birer ilimdir. Hadîs tâlibi bunlara bütün ömrünü hasretse, yine de tamamını öğrenemez**"[3].

İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs'ini te'lîf ettiği zaman bu ilimlerden **altmışbeş** tânesinden bahsetmiş ve şöyle demiştir: "**Bu ilimler altmışbeş nev'e inhisâr etmez; onları sayılamayacak kadar çok gruplara ayırmak mümkündür**; zîrâ râvîlerin ve hadîs metinlerinin hâlleri ve sıfatları sınırlandırılamaz"[4].

İbnu Kesîr ise – mezkûr kitâba yaptığı ihtisârında – bu nev'îlerin bir kısmını kendi aralarında birleştirmeyi düşünmüş, İbnu's-Salâh'ın mufassalan bahsettiği bu taksîmi, kendince münâsip şekilde yeniden tertiplemiştir[5]. İbnu Kesîr'in bu yeni taksîmi hakkında söylenecek sözümüz vardır. Her nekadar çoğu zaman onun usûlünü tâkip etmişsek de, tertîbini tamamen esâs almadık.

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 9.

[2] Hâzimî, imâm, hâfız ve nesep âlimi olan ve H. 584'de Bağdat'da vefât eden Ebû Bekir, Muhammed b. Mûsâ b. Hâzim el-Hemedânî'dir. Birçok kitapları vardır. **el-İ'tibâr fî beyâni'n-nâsihi ve'l-mensûhi mine'l-âsâr** ve **el-'Ucâle** bunlar arasındadır.

[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 9.

[4] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 19-20.

[5] Aynı eser s. 20.

Cemâluddîn el-Kâsimî[1]'nin **Kavâ'idu't-tahdîs**'inde olduğu üzere **sahîh** ve **hasen** hadîsleri içine alan[2], **sahîh, hasen** ve **zayıf** hadîsler arasında ortak olan[3] ve sonunda da sâdece **zayıf** hadîslere[4] mahsûs olan çeşitli taksîmleri akla ve mantığa daha uygun gelmektedir. Bu taksîmi benimsediğimiz için, onun bu eserimiz üzerindeki tes'îri açıkca görülecektir. Ayrıca okuyucu ıstılâhlarında ve taksimlerinde Şamlı allâme el-Kâsimî ile tamamen ittifak hâlinde bulunmadığımızı müşâhede edecektir. Eski âlimlerimiz: "Istılâhta münâkaşanın yeri yoktur" derler. Biz de hadis ıstılâhlarını halka açık bir dille, güzel bir taksîmle, nev'îlerini ve adlarını karıştırmaksızın ve bahislerinin ehemmiyetine inanarak, faydasız olduğuna inandığımız boş lâf ve faydasız münâkaşalardan sıyrılarak anlatmak için kolaylıklar ihsân etmesini Cenâb-ı Mevlâ'dan niyâz ederiz.

---

[1] Cemâluddîn el-Kâsimî, Şâm allâmesi olup zamanın pek nâdir yetiştirdiği bir ilim adamıdır. Birçok eserleri vardır. H. 1332 yılında çok genç sayılacak bir yaşta vefât etmiştir.

[2] Kavâ'ıdu't-tahdîs, s. 88.

[3] Kavâ'idu't-tahdîs, s. 104.

[4] Aynı eser, s. 111.

İKİNCİ FASIL
(Birinci Kısım)

SAHÎH HADÎS (الحَدِيثُ الصَّحِيحُ)

Sahîh hadîsi şöyle târif etmişlerdir: **"Şâz ve mu'allel olmayarak, isnâdı Rasûl-i Ekrem'e veya sahâbeden yahut daha sonrakilerden birine varıncaya kadar adl ve zabt sâhibi kimselerin, yine kendileri gibi adl ve zabt sâhibi kimselerden muttasıl senedlerle rivâyet ettikleri hadîstir"**[1].

Bu târîfe göre sahîh hadîste şu şartların bulunması lâzımdır:

1 — **Sahîh hadîs müsned olacaktır**[2]. Yâni ilk râvîsinden son râvîsine varıncaya kadar **isnâdı muttasıl** olacaktır. Bu sebeple **sahîh hadîsin** vasıflarını anlatırken **muttasıl** veya **mevsûl** sözleri de kullanılır. Şu hâle göre mürsel hadîsin senedinden bir sahâbî düştüğüne göre, senedde ittisâl şartını kaybetmiştir. Makbûl olan görüşe nazaran **mürsel hadîs,** sahîh değil zayıftır. Aynı şekilde **munkatı' hadîs** de sahîh değildir; zîrâ onun da isnâdından bir kişi düşmüştür veya senedinde müphem olan bir kişi zikredilmiştir. Senedde müphem bir râvînin yer alması ise, ondan bir kişinin düşmesine benzemektedir. Mu'dal da bu durumdadır; zîrâ **mu'dal hadîs,** senedinden iki veya daha fazla râvîsi düşen hadîstir.

2 — **Sahîh hadîs şâz da olmayacaktır. Şâz hadîs,** sika bir râvînin yine kendisi gibi sika râvîlere muhâlif olarak rivâyet ettiği hadîs demektir. Şâzlar bahsinde bunu göreceğiz.

---

[1] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 21.

[2] Muhaddisler, bazan müsned ile muttasıl tâbirlerini ayrı mânâda kullanırlar. Şu sebeple ki müsnedde ref' mânâsı vardır. Buna göre müsned, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ulaşan hadîs demektir. Muttasıl ise, râvîlerinin her birinin bir önceki râvîden işitmesi sebebiyle senedi ilk râvîye dayanan hadîs demektir. Sened ister Rasûlullâh (s.a.v.)'a kadar çıksın, ister bir tâbi'îde kalsın farketmez (Bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 60) "Sahîh-hasen-zayıf hadîsler arasında müşterek olan ıstılâhlar" bahsinde, bu mevzû hakkında tafsîlât vereceğiz.

3 — **Sahîh hadîs mu'allel de olmayacaktır.** Mu'allel, zâhiren illetten sâlim gibi görünse de sıhhatini zedeleyen gizli bir illeti ortaya çıkarılan hadîs demektir.

4 — **Sahîh hadîsin senedinde bulunan râvîlerin hepsi de adl ve zabt sâhibi kimseler olacaktır.** Bu râvîlerden herhangi birinde adâlet ve zabt sıfatlarından biri bulunmazsa, hadîs sahîh olamaz; zayıf kabûl edilir. "Rivâyetin şartları" bahsinde adâlet ve zabttan ne kasdedildiğini görmüştük.

Sahîh hadîs de: **li zâtihî sahîh** ve **li ğayrihî sahîh** olmak üzere ikiye ayrılır.

Li zâtihî sahîh: Makbûliyet sıfatlarını tamamen ihtivâ eden hadîstir.

Li ğayrihî sahîh: Makbûliyet sıfatlarını tamamen ihtivâ etmeyince, dışarıdan herhangi bir destek yardımıyle sahîh olan hadîstir. **Li ğayrihî sahîh** hadîs, hasen hadîs gibidir. Birkaç türlü rivâyet edildiği zaman kendini takviye eden sebepler dolayısıyle hasen derecesinden sahîh derecesine yükselir [1].

Sahîh hadîse müsned ve **muttasıl** dendiği gibi, **mütevâtir** ve **âhad** da denir; ayrıca **garîb** ve **meşhûr** demek de mümkündür [2]. Burada sahîh ile hasen arasında müşterek olan bâzı tâbirler olduğunu; sahîh, hasen ve zayıf hadîslere şâmil olan başka ıstılâhlar da bulunduğunu göreceğiz.

Mütevâtir hadîs:

Aklın ve âdetin yalan üzere birleşmelerini imkânsız gördüğü bir topluluğun, senedin başından sonuna kadar yine kendileri gibi bir topluluktan rivâyet ettiği **sahîh hadîstir** [3]. **Mütevâtirin** târifinde: **aklın ve âdetin yalan üzere birleşmelerini imkânsız gördüğü bir topluluk** dedik. Bunu, açık bir delîle dayanmayarak tamamen **keyfî bir şekilde** bu topluluğun sayısını tahdîd etmeye çalışan görüşlerden kaçınmak için söyledik. Bunların bir kısmı, bir hadîsin mütevâtir olabilmesi için en az **dört** kişinin bulunması lâzımdır, der. Kendilerine göre delîlleri de, zinânın sâbit olabilmesi için aranan

[1] Kavâ'idu't-tahdîs, s. 56.
[2] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 21.
[3] Şerhu'n-nuhbe, s. 3.

şâhit sayısını ifâde eden şu âyettir: " لَوْلَا جَاؤُا عَلَيْهِ بِاَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ = Buna **dört** şâhit getirselerdi ya!"[1].

Kimi **beş** kişinin bulunması lâzımdır, der. Delîlleri de mülâ'ane âyetidir[2].

Kimi **on** kişinin bulunmasını şart koşar; zîrâ on'dan aşağıda bulunan sayılar cemi' sayılmaz. Cemi' olabilmesi için on veya on'dan yukarı olması lâzımdır.

Kimi **oniki** kişinin bulunmasını şart koşar. Delîlleri de şu âyet-i kerîmedir: " وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا = İçlerinden **oniki** kefîl bulundurmuştuk"[3].

Kimi **yirmi** kişinin bulunmasını şart koşar. Delîlleri de şu âyet-i kerîmedir: " اِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ = İçinizden sabır ve sebât edecek **yirmi** kişi bulunursa, onlar iki yüz kişiye gâlip gelirler"[4].

Kimi **kırk** kişinin bulunmasını şart koşar. Delîlleri şu âyet-i kerîmedir: " يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللّٰهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ = Ey Peygamber, sana da, mü'minlerden senin izince gidenlere de Allah yeter"[5]. Bu âyet-i kerîme nâzil olduğu zaman müslümanların sayısı, Hz. Ömer'in müslüman olmasıyle **kırk'ı** bulmuştu.

---

[1] Nûr sûresi, âyet 13.

[2] Bu da Nûr sûresinin 69. âyetleridir: " والذين يرمون ازواجهم ولم يكن لهم شهداء إلا انفسهم فشهادة احدهم اربع شهادات بالله انه لمن الصادقين. والخامسة ان لعنة الله عليه ان كان من الكاذبين. ويدرأ عنها العذاب ان تشهد اربع شهادات بالله انه لمن الكاذبين. والخامسة ان غضب الله عليها ان كان من الصادقين " = Karılarına zinâ isnâd eden ve kendilerinden başka şâhidleri de bulunmayan kimselerin herbiri dört defa şöyle şâhidlik etmelidir: "Allah şâhidtir ki, zevcesine isnâd ettiği sözde muhakkak doğru söyleyenlerdendir". Beşinci defa şöyle demelidir: "Eğer yalancılardan ise, Allah'ın lâ'neti muhakkak üzerine olsun". Kadından azâbı, dört defa şöyle şâhitlik etmesi defeder: "Allah şâhidtir ki, o (koca) muhakkak yalancılardandır." Beşinci defa kadın şöyle der: "Eğer o doğru söyleyenlerden ise muhakkak Allâh'ın gazabı kendinin üzerine olsun".

[3] el-Mâ'ide sûresi, âyet 11.

[4] el-Enfâl sûresi, âyet 65.

[5] Aynı sûre, âyet 64.

Kimi **yetmiş** kişi olması lâzımdır, der. Delîl olarak da şu âyet-i kerîmeyi ileri sürerler: " وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا = Mûsâ tâyin ettiğimiz vakitte kavminden **yetmiş** adam ayırdı" [1].

Kimi de **üçyüzonüç erkek ve iki kadın** bulunmasını şart koşmuştur; çünkü bu adet Ehl-i Bedr'in sayısını ifâde etmektedir.

Bütün bu istidlâller – isterse Kur'ân-ı Kerîm'den istinbât edilmiş olsun – açık ve net değildir; zîrâ bütün bu âyet-i kerîmeler, orada bahsedilen husûsî bir hâdise ile alâkalıdır.

Mütevâtiri târif ederken yapılacak en doğru hareket, adedini tâyin etmeye kalkmaksızın sâdece yalan üzere birleşmesini aklın kabûl etmediği bir topluluğun rivâyet ettiğini göz önünde bulundurmaktır. İbnu Hacer der ki: **"Gerçekten de adet tesbît etmenin bir faydası yoktur"** [2].

Mütevâtir hadîs, lafzî ve **mânevî** olmak üzere ikiye ayrılır:

Lafzî mütevâtir: Adı geçen topluluğun, senedin başından sonuna kadar, metnini aynı lâfızla ve aynı şekilde rivâyet ettiği hadîstir. Böyle bir hadîs ise, **İbnu's-Salâh**'ın da dediği gibi: "Hakîkaten bulunmayacak kadar nâdirdir. Bunun bir misâlini göstermesi istenen bir kimse çok müşkil durumda kalır" [3].

Âlimlerin çoğu – **mütevâtir hadîs**te her bakımdan lâfzî mutâbakâtın bulunması şart koşulduğu takdirde – Kur'ân-ı Kerîm'den başka bir yerde bu şarta uyan bir naklin bulunmasını muhâl görmektedir. Bâzı âlimler de bizzat hadîs-i nebevîde bir hayli **lâfzî mütevâtirin** bulunduğunu te'yît ederler ve buna delîl olarak da: ayın yarılması, " مَنْ كَذَبَ مَنْ بَنَى لِلّٰهِ مَسْجِدًا ، عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا ... ", şefâat, kütüğün inlemesi, mest üzerine mesh, isrâ ve mi'râc, Rasûlullâh (s.a.v.)'ın parmaklarından su fışkırması, Katâde'nin gözünü tekrar yerine yerleştirmesi ve az yiyeceği birçok askere yetiştirmesi hadîslerini ve

---

[1] el-A'râf sûresi, âyet 155.

[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 3.

[3] İbnu's-Salâh bu hükümden " مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ " hadîsini istisnâ eder ve onun râvîlerinden altmışiki sahâbînin ismini sayar; krş. Tedrîbu'r-râvî" s. 190.

benzeri hadîsleri ileri sürerler[1]. Suyûtî[2]'nin, **el-Ezhâru'l-mütenâsira fi'l-ahbâri'l-mütevâtira** adlı kitabında bu görüşe katıldığı anlaşılmaktadır[3]. Kâdî 'Iyâz da **eş-Şifâ**'sında aynı görüşü ifâde eder. Hâfız İbnu Hacer'in de aynı kanâatte olduğu görülmektedir. Nitekim **Nuhbe şerhi**'nde şöyle der:

"Mütevâtir hadîsin bol miktarda mevcut olduğunu gösteren en güzel delîl şudur: Dünyânın dört-bir yanında bulunan âlimlerin ellerinde dolaşan ve yazarlarına âit olduğu kesinlikle bilinen meşhûr kitaplarda bir hadîs müştereken tahric edilmişse, hadîsin muhtelif tarîkleri de bütün şartları hâiz olarak adeten yalan üzere birleşmeleri imkânsız olan bir cemaât tarafından rivâyet edilmişse, bu rivâyetin söyleyenine âit olduğu husûsunda ilm-i yakînî hâsıl olur"[4]. Ibnu Hacer, Buhârî şerhinde: "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّداً" hadîsini **kırktan fazla** sahâbinin rivâyet ettiğini ve aralarında **aşere-i mübeşşere**'nin de bulunduğunu söylemektedir[5].

Mânevî mütevâtir hadîsin rivâyetinde lâfzî bir mutâbakât aranmadığını söylemeye lüzûm yoktur. Râvîleri ihtilâf etse de, aklen ve adeten yalan üzere birleşmelerine imkân olmayan bir topluluğun, hadîsin mânâsını edâ etmeleri kâfîdir.

Mânevî mütevâtir, kimsenin inkâr edemeyeceği kadar çoktur. Bunun misâli: "Duâda elleri kaldırmak" hakkındaki hadîs-i şerîflerdir. Rasûlullah (s.a.v.)'dan rivâyet edilen yüz kadar hadîs-i şerîfte, onun duâ ederken ellerini kaldırdığı zikredilmektedir. Suyûtî bu

---

[1] Geniş bilgi almak için bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 190.

[2] Allâme Celâluddin Abdurrahman es-Suyûtî (v. 911), tefsîr hadîs ve edebiyâtta birçok eserler yazmış bir âlimdir. Hadîs ıstılâhları hakkında da **Elfiyye** ve **Tedrîbu'r-râvî** adlı kitapları vardır.

[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 190.

[4] Şerhu'n-nuhbe, s. 4-5.

[5] Aşere-i mübeşşere şu zevâttır: "Dört halife, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Sa'îd b. Zeyd b. 'Amr b. Nuheyl, Talha b. 'Ubeydillâh, Zübeyr b. 'Avvâm, Abdurrahmân b. 'Avf ve Ebû 'Ubeyde 'Âmir b. el-Cerrâh". Bâzı âlimler de bu hadîsi yüzden fazla râvînin rivâyet ettiğini söylemektedir. Nevevî de Müslim şerhi'nde: Bu hadîsi ikiyüz kadar râvî rivâyet etmiştir, der. 'Irâkî de şöyle demektedir: "İttifâk bu hadîsin metninde değil, mutlak kizb hakkındadır. İçlerinde aşere-i mübeşşere'nin de bulunduğu yetmiş kadar sahâbî tarafından rivâyet edilmek husûsiyeti bu hadîse mahsûstur." Suyûtî aşere-i mübeşşere'nin isimlerini Tedrîbu'r-râvî. s. 190'da saymaktadır.

hadîsleri bir cüz'de toplamıştır. Fakat bunların herbiri ayrı ayrı meseleler hakkındadır. Bu meselelerin hepsi de mütevâtir değildir. Bunların müşterek tarafı ise, duâda ellerin kaldırılması meselesinde tevâtürün mevcut oluşudur[1].

Bâzıları da diyor ki: âlimlerin bir kısmının lafzî mütevâtire misâl olarak ileri sürdükleri bu hadîsler, gerçekte **mânen mütevâtir** olan hadîslerdir; fakat muhtevâsının şöhret bulup yayılması, bâzı lâfızlarındaki rivâyet ihtilâflarını kapamıştır.

Mânevî mütevâtir hadîsin daha önce âhad hadîs[2] olup birinci tabakadan sonra meşhûr olmasında bir beis görmeyen hadîs âlimleri vardır. " إنما الأعمال بالنيات " hadîsini mânen mütevâtir olan hadîsler arasında sayarlar; halbuki onu yalnız Ömer b. el-Hattâb, ondan yalnız 'Alkame, ondan yalnız Muhammed b. İbrâhîm et-Teymî, ondan da yalnız Yahyâ b. Sa'id el-Ensârî rivâyet etmiş ve hadîs ancak Yahyâ ile meşhûr olmuştur[3].

Muhaddisler, **mütevâtiri** kelime olarak taşıdığı mânâsıyle değil de, fıkıhcıların ve usûlcülerin kullandıkları mânâda kullanırlar. Bunlara göre: "Tevâtür, isnâd ilminin şümûlüne girmez. Zîrâ isnâd ilminde hadîs râvîlerinin sıfatları ve edâ sîğaları göz önünde bulundurularak hadîsle amel etmek veya etmemek bakımından hadîsin sahîh veya zayıf oluşu incelenir. **Mütevâtir** hadîsin râvîleri araştırılmaz, hatta böyle bir araştırma yapmaksızın onunla amel etmek îcâb eder"[4].

Hem lafzî, hem de mânevî mütevâtir hadîsin kesin ve yakînî bilgi ifâde ettiğinde bütün muhaddisler müttefiktir. Onların ihtilâfı, haber-i vâhid olan sahîh hadîsin zan mı, yoksa kat'iyet mi ifâde ettiği husûsundadır. Nevevî **et-Takrîb**'de onun sübûtunun zannî olduğu görüşünü benimsemektedir. Muhaddislerin çoğu ise, **sahîh hadîsin** kat'iyet ifâde edebilmesi için şeyhân (Buhârî ve Müslim) tarafından tahrîc edilmiş olması lâzımdır, derler. Bir kısım muhaddisler de, sahîh

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 191.

[2] Âhad hadîs, – ıstılâhta – mütevâtirin şartlarını hâiz olmayan hadîstir. Rivâyetinde bir râvî teferrüd ederse **garîb** adını alır; iki veya daha fazla râvî tarafından rivâyet edilirse, **azîz** adını alır. Şayet şöhret bulursa **meşhûr** adını alır. Hadîsin âhad vasfını taşıması, onun dâima haber-i vâhid olduğunu göstermez; krş. Şerhu'n-nuhbe, s. 6.

[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 189; krş. Tavzîhu'l-efkâr, C. I, s. 24.

[4] Şerhu'n-nuhbe. s. 4.

olan haber-i vâhidin – ister şeyhân, isterse başkaları tarafından tahrîc edilmiş olsun – **lafzî** ve **mânevî mütevâtir hadîs** gibi kat'î ve yakînî ilim ifâde ettiğini kabûl ederler. İbnu Hazm[1] der ki:

"**Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e varıncaya kadar hep adâlet sâhibi râvîler tarafından rivâyet edilen haber-i vâhid hem ilim, hem de amel ifâde eder**"[2].

Kabûle şâyan görüş, İbnu Hazm'in görüşüdür; zîrâ sâdece Sahîheyn hadîslerinin kat'iyet ifâde ettiğini söylemenin hiçbir mânâsı yoktur. Bu iki kitâbın dışında kalan kitaplardan sıhhati kesin sûrette bilinenleri de aynı şekilde kabûl etmek gerekir. Bunların mü'minlerce büyük bir değeri hâiz olması, diğer kitaplardaki sahîh hadîslerin değerini küçümsemeyi gerektirmez. Aynı şekilde, sıhhatı sâbit olduktan sonra **haber-i vâhidin** zan ifâde ettiğini söylemenin de bir mânâsı yoktur; zîrâ hadîsin sahîh olabilmesi için aranan şartlar, ondaki zan mânâlarını ortadan kaldırır ve onun hakkında ilm-i yakîn hâsıl olmasını gerektirir[3].

Sahîh hadîsin rivâyetinde sika bir râvî teferrüd ederse, o hadîse **garîb** denir. Garâbet bâzan metinde, bâzan da senedde bulunur[4].

Sahîh hadîsi sika râvîlerden meydana gelen bir topluluk rivâyet ederse o hadîse **meşhûr** denir[5].

Muhaddislerin garîb işlerinden biri de, **sahîh hadîsi** târif ederken – bâzılarının – onun **azîz** olmasını şart koşmalarıdır[6]. Hâkim Ebû Abdillâh'ın '**Ulûmu'l-hadîs**'teki şu sözü de bunu göstermektedir:

"**Sahîh hadîs**in özelliği, Rasûlullâh (s.a.v.)'dan meçhûl olmayan bir sahâbî, ondan da iki tâbi'î rivâyet etmek sûretiyle ve hadîsciler tarafından makbûl addedilerek – birinin şahâdet etme ehliyetini hâiz

---

[1] Asrının Endülüs âlimi olan Alî b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm ez-Zâhirî'dir. En meşhûr eserleri: **el-Muhallâ, el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal**'dir. 456 tarihinde vefât etmiştir.

[2] el-İhkâm, c. I, s. 119-137. Orada bu mevzû hakkında değerli bilgiler vardır. Bkz. İbnu'l-Kayyim, İğâsetu'l-lehfân, s. 160 (el-Meymeniyye matbaası, Kahire.)

[3] Krş. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 39.

[4] Garîb hadîs hakkında geniş bilgi, "sahîh-hasen-zayıf hadîsler arasında müşterek olan ıstılâhlar" bahsinde verilecektir.

[5] Meşhûr hadîs hakkında geniş bilgi, "sahîh-hasen-zayıf hadîsler arasında müşterek olan ıstılâhlar" bahsinde verilecektir.

[6] Azîz hadîs, – ileride de göreceğimiz üzere – en az iki râvî tarafından rivâyet edilen hadîstir. Bu adı alışının sebebi, ya az oluşu veya diğer bir tarîkle takviye edilmek sûretiyle değerinin artmasıdır.

olduğuna şahâdet etmek gibi – günümüze kadar rivâyet edilegelmesidir"[1]. Yukarıda da açıkladığımız üzere ulemânın râvîyi ta'dîl ile şâhidi tezkiye etmenin farklı olduğunu söylemelerinden sonra böyle husûsî bir ıstılâha lüzûm yoktur.

Mürsel, munkatı' ve "belâğ" sözü[2] ile rivâyet edilen hadîslere yer vermeden sâdece **sahîh hadîsleri** ilk defa toplayan **İmâm Buhârî**'dir. **Buhârî Câmi'**ine aldığı **ta'lîkleri sâdece misâl ve şâhid** olmak üzere almıştır. Bu ta'lîklerin bulunuşu eserinin husûsiyetini değiştirmez[3].

İmâm Mâlik, sahîh hadîsleri toplayanların ilki sayılmaz; zîrâ o sâdece sahîh hadîsleri toplamamış, – metodu gereğince – eserine mürsel, munkatı' ve "belâğ" sözü ile rivâyet edilen hadîsleri de almıştır.

Sahîh hadîsleri toplama mevzûunda Buhârî'yi, talebesi **İmâm Müslim** tâkip etmiştir[4]. Daha sonra – "Belli-başlı rivâyet kitapları" bölümünde incelediğimiz üzere – sahîh ve benzeri hadîsler hakkında birçok kitaplar yazılmaya başlanmıştır.

Şu da var ki, sahîh adını alan ve sahîh hadîsleri ihtivâ eden bütün kitaplardaki hadîslerin sıhhat derecesi aynı değildir. Muhaddisler – ileride göreceğimiz üzere – bütün mertebeleriyle zayıf hadîsleri bildikleri gibi derece derece bütün sahîh hadîsleri de bilirler. Sıhhatini gerektiren vasıfların farklı olması sebebiyle, sahîh hadîslerin kuvvet îtibâriyle de farklı olacağını kabûl ederler[5]. Bu farklılık karşısında Nevevî, sahîh hadîsleri yedi muhtelif sınıfa ayırmıştır:

1 — Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği hadîs.

2 — Sâdece Buhârî'nin rivâyet ettiği hadîs.

3 — Sâdece Müslim'in rivâyet ettiği hadîs.

4 — Buhârî ve Müslim kitaplarına almadıkları hâlde onların şartlarına uyan hadîs.

5 — Buhârî'nin şartlarına uygun olduğu hâlde kitâbına almadığı hadîs.

---

[1] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 62; krş. Şerhu'n-nuhbe, s. 5.

[2] Senedinde بلغني gibi ifâdelerin bulunduğu hadîsler kastedilmektedir. بلغني sigasıyle rivâyet edilen hadîsler, bilhassâ İmâm Mâlik'in Muvatta'ında görülmektedir (Mütercim).

[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 24-25.

[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 25.

[5] Şerhu'n-nuhbe, s. 9.

6 — Müslim'in şartlarına uygun olduğu hâlde kitâbına almadığı hadîs.

7 — Buhârî ve Müslim dışındaki diğer imâmlar tarafından sahîh olarak kabûl edilen hadîs[1].

Sahîh hadîsleri rivâyet eden şehirlerin değişmesiyle onların dereceleri de farklılık arzeder. Hemen hemen ulemânın ekserisi, en sahîh hadîslerin Dâru's-sünne olan Medîne halkı tarafından rivâyet edilenler olduğunu kesinlikle belirtirler. İbnu Teymiye[2] diyor ki:

"Hadîs âlimleri en sahîh hadîslerin Medîneliler, sonra Basralılar, daha sonra da Şamlılar tarafından rivâyet edilen hadîsler olduğunda müttefiktirler".

Hatîbu'l-Bağdâdî de şöyle demektedir:

"Tarîkleri en sahîh olan hadîsler, Mekke ve Medîneliler tarafından rivâyet edilenlerdir; zîrâ onlarda tedlîs az, kizb ve hadîs vaz'ı ise pek nâdirdir. Yemenlilerin pek az olmakla berâber ceyyid rivâyetleri ve sahîh tarîkleri vardır. Onların kaynakları da yine Hicazlılardır. Basralılar çok hadîs rivâyet etmelerine rağmen gayet açık ve başkalarında bulunmayan senedlerle rivâyet edilen hadîslere sâhiptirler. Kûfeliler de Basralılar gibi çok hadîs rivâyet ederler; fakat rivâyetlerinde çok kusur bulunur; illetten sâlim olanları ise azdır. Şamlıların rivâyet ettiği hadîslerin çoğu mürsel ve maktû'dur. Bunlardan sika râvîleri tarafından muttasıl olarak rivâyet edilenler ise iyidir. Fakat bunların çoğu mevâ'ızla ilgilidir"[3].

Hadîs imâmları **esahhu'l-esânîd**'de (en mükemmel isnadın hangisi olduğunda) ihtilâf etmişlerdir. Herbiri kendi gayreti neticesinde elde ettiği bir **esahhu'l-esânîd** vermektedir. Her sahâbînin tâbi'înden râvîleri, onların da çoğu sika olan etbâ'u't-tâbi'înden râvîleri vardır. Bu sebeple kesin olarak bir sahâbînin **esahhu'l-esânîd**'ini söylemek mümkün olmamaktadır[4].

---

[1] Kavâ'idu't-tahdîs, s. 59. Kâsimî bunu, Tedrîbu'r-râvî, s. 37'den nakletmiştir.

[2] Büyük ve değerli eserlerin müellifi olan şeyhu'l-islâm Takıyyuddîn Ahmed b. Teymiye el-Harrânî'dir. H. 728 târihinde vefât etmiştir. Fransız müsteşriki Henri Laoust, onun hayatı, siyâsî ve içtimâî düşünceleri hakkında değerli bir kitap yazmıştır (Henri Laoust Essai sur les doctrines sociales et politiques d'Îbn Taimîya).

[3] Kâsimî, Kavâ'idu't-tahdîs, s. 58.

[4] Ma'rifetu 'ulûmil'-hadîs, s. 54-55; krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 33. Bununla beraber bâzı esânîd zikretmişlerdir ki, Ahmed Muhammed Şâkir bunları toplamış ve bir miktar da ilâve yapmıştır (Bk. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 22-25).

Hadîs münekkidleri, metinde şâz ve illetlerin bulunabileceğini hesaba katarak ve metnin değil, senedin sıhhatini kastederek bir hadîs hakkında "حديث صحيح" ifâdesini değil de "صحيح الاسناد" tâbirini kullanırlar. Hem senedin, hem de metnin sahîh olduğunu göstermek istediklerinde de mutlak bir ifâdeyle "هذا حديث صحيح" derler. "هذا حديث صحيح" sözü, "صحيح الاسناد" şeklindeki mukayyet ifâdeden daha üstündür. Bu sebeple Suyûtî, Elfiyye'sinde şöyle der:

«والحكم بالصحة للاسناد والحسن دون المتن للنقاد
لعلة او لشذوذ واحكم للمتن ان أطلق ذو حفظ نمى»

= Münekkidlerin, metnin değil de isnâdın sahîh ve hasen olduğuna hükmetmeleri, metinde bâzı şâz ve illetlerin bulunması ihtimâline binâendir. Hıfzı kuvvetli olan râvîlerin rivâyet ettiği metin için de aynı hükmü ver"[1].

Muhaddislerin "أصح شيء في الباب كذا = Bu bâbta en sahîh olan hadîs falan hadîstir" demeleri o hadîsin sahîh olmasını icâb ettirmez; zîrâ o hadîs zayıf olsa bile onlar yine aynı sözü söylerler. Muhaddislerin bu sözden maksatları, bu bâbta en makbûl olan veya en az zayıf olan hadîsin o olduğunu göstermektedir[2].

---

[1] Suyûtî, Elfiyye, s. 55 (104 ve 105. beyitler), notlara da bk.
[2] Nevevî'den naklen, Kavâ'idu't-tahdîs, s. 59.

ÜÇÜNCÜ FASIL
(İkinci Kısım)

HASEN HADÎS (الحديث الحسن)

Hasen hadîs: Şâz ve illetten sâlim olarak, zabtı mükemmel olmayan râvîler tarafından muttasıl bir senedle rivâyet edilen hadîstir[1]. **Sahîh** ile **hasen** arasında bir karışıklığa meydan vermemek için bu târifte dikkate alınacak husus, sahîh hadîs râvîsinin zabt bakımından mükemmel olmasına mükâbil, **hasen hadîs** râvîsinin bu bakımdan noksan olduğudur. Her iki hadîs de şâz ve illetten sâlim olup ihticâc ve istişhâda elverişlidir.

Hasen hadîs iki çeşittir:

1 — **Li zâtihî hasen.**

2 — **Li ğayrihî hasen.**

Mutlak olarak söylenen **Hasen hadîs** sözüyle **li zâtihî hasen** kastedildiğine göre burada onu tekrar târif etmeye lüzûm yoktur. **Li zâtihî hasen** denişinin sebebi de, ondaki hüsnün (güzelliğin) bizzat kendinde bulunup dışarıdan gelmeyişidir[2]. **Hasen hadîs** her ne kadar râvîlerinin zabtı bakımından sahîh hadîsten aşağı ise de, şartları îtibâriyle sahîh hadîs seviyesindedir.

Liğâyrihî hasen hadîs'e gelince: Senedindeki râvîlerden biri çok hatâ yapacak kadar dalgın ve kizb ile müttehem olmamakla beraber, ehliyetli veya ehliyetsiz olduğu anlaşılmayacak kadar kapalı bulunmasıdır. Ayrıca hadîsin metni **mütâbi' ve şâhidle** takviye edilmiş olacaktır[3].

---

[1] Şerhu'n-nuhbe, s. 11; krş. Suyûtî, Elfiyye, s. 42, not.

[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 11.

[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 188. "Sahîh-hasen-zayıf hadîsler arasında müşterek olan ıstılâhlar" kısmında mütâbi' ve şâhid'den bahsedeceğiz. Şimdilik bu iki kelimenin, **liğayrihî hasen hadîsi,** lâfızları aynı olan başka rivâyetlerle veya mânâca aynı başka hadîslerle takviyeye yaradığını ve **i'tibâr** için kullanıldığını bilmemiz kâfidir.

Lizâtihî ve **liğayrihî hasen hadîsin** târifi hakkında söylenmiş pek çok söz ve münâkaşalar vardır ki, onlardan bahsetmeye ne lüzûm görüyor, ne de bir fayda bekliyoruz [1].

Her ne kadar Tirmizî'nin **hasen hadîs** târifi hakkında bir çok söz söylenmişse de, onun Câmi'i yine de **hasen hadîsin** kaynağıdır. **Hasen hadîs** târifini ilk defa ortaya atan da Tirmizî'dir [2]. Hadîsleri ilk olarak **sahîh, hasen** ve **zayıf** şeklinde taksîm eden yine odur.

Muhaddisler zayıf hadîsi iki kısma ayırırlar:

a) Amel edilebilecek olan zayıf hadîs ki, bu Tirmizî'nin ıstılâhındaki hasen hadîse benzer.

b) Terkedilmesi zarûrî olan zayıf hadîs ki, işte bu büsbütün değersiz (vâhi = الواهي) olan hadîstir [3].

Tirmizî'nin **Câmi'**inde, iyice bilinmediği takdirde bâzı karışıklıklara yol açabilecek olan iki tâbir vardır. Bunlardan biri: "حديث حسن صحيح" ifâdesi, diğeri de "حديث حسن صحيح غريب" ifâdesidir. Hasen olarak bilinen bir rivâyetin, diğer tarîklerden sıhhat şartlarını hâiz olduğu anlaşılınca, Tirmizî bu rivâyet hakkında "حسن صحيح" tâbirini kullanmaktadır. Ona göre bu hadîs **hasen**den üstün, **sahîh**ten de aşağı bir mertebededir [4]. Hâfız İbnu Hacer şu misâliyle bu mesele hakkındaki bütün şüpheleri dağıtmıştır. İbnu Hacer diyor ki:

"Bunun bir benzeri de muhaddislerin râvî hakkında söyledikleri "صدوق" ve "صدوق ضابط" tâbirleridir. Bunlardan birincisi sâdece sahîh hadîs râvîleri derecesinde olanlar hakkında, ikincisi de bu derecede olduğu kabûl edilenler hakkında kullanılır. Her ikisini

---

[1] Bu münâkaşalar arasında Hattâbî'nin **hasen hadîs** târifi ve âlimlerin onu tenkîdleri, sonra Tirmizî'nin târifi ve onun tenkîdleri, daha sonra da bu iki târifi uzlaştırma çabaları bulunmaktadır (Misâl olarak bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 49-52).

Muhaddisler, **hasen hadîsin** târifindeki bu anlaşmazlığın ilk bakışta onun sahîh hadîsle zayıf hadîs arasına girmiş gibi görünmesinden çıktığını söylemektedirler; hatta **hasen hadîsin** hâfızın iyice ifâde edemeyişi yüzünden bir hatâ eseri olarak vukû' bulduğunu belirtirler. Biz burada münâkaşayı bırakarak hasenin hudutlarını çizen en basit ve en sağlam târîfi almakla yetineceğiz.

[2] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs ve şerhi, s. 43.

[3] İbnu Teymiye'nin fetvâlarından birinde geçen sözünden alınmıştır (Kavâ'idu't-tahdîs, s. 83).

[4] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 47.

birleştirerek söylemekte nasıl ki, hiçbir mahzûr yoksa sahîh ile hasen sözlerini birleştirerek söylemekte de hiçbir mahzur yoktur"[1].

"**Hasen-Sahîh**" hadîs hakkında **garîb** sözünün kullanılmasına gelince: Sahîh hadîs bâzan bir tarîkle rivâyet edildiği için **garîb** olur. Şu hâle göre, sahîhin dûnunda olan **hasen hadîs**'in, **garîb**likte tavsîfi daha münâsip olur.

İbnu Hacer bu ıstılâhı bir başka şekilde daha açıklamıştır. Buna göre Tirmizî, **hasen hadîs**'i mutlak olarak târif etmemiş, onu kitâbında kendine mahsus bir ıstılâh olarak kullanmıştır. Tirmizî bâzı hadîsler hakkında "حَسَن", bâzıları hakkında "صحيح" veya "غَرِيب" tâbirini kullandığı gibi, diğerlerinde de "حسن صحيح", bir kısmında "حسن غريب" bir kısmında "صحيح غريب" ve diğer bâzılarında da "حسن صحيح غريب" denmektedir. Onun yaptığı târif, ilk defa zikri geçen **hasen hadîs** hakkındadır. Nitekim kitâbının sonundaki şu ifâde de bunu göstermektedir:

"Bu kitâbımızda "حديث حسن" dediğimiz zaman, bu sözle isnâdı bizce hasen olan hadîsi kasdetmişizdir. Kizb ile ittihâm edilmeyen râvî tarafından rivâyet edilip başka tarîklerden de onun gibisi gelen ve şâz da olmayan hadîs bizce hasendir". Bundan da anlaşılıyor ki, o sâdece **hasen** dediği hadîsi târif etmiştir. Yalnız "صحيح" veya yalnız "غريب" dediklerini târif etmediği gibi, "حسن صحيح" veya "حسن غريب" yâhut da "حسن صحيح غريب" dediklerini de târif etmemiştir. Diğer nev'iler, hadîsciler arasında meşhûr olduğu için Tirmizî onları târife lüzûm görmemiş, yalnız "حَسَن" dediğini târif etmiş olsa gerektir. Bunun sebebi de herhalde bu tâbirin ya müphem oluşu, yahut da yeni bir ıstılâh oluşudur. Nitekim – Hattâbî[2]'nin yaptığı gibi – bu

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 53.

[2] Hattâbî, hâfız Hamed'dir. Abdullâh'ın rivâyet ettiği üzere "حَمْد" mim'in fethasıyle olup mim'den sonra hemze yoktur. Abdullâh Hattâbî'ye ismini sormuş, o da Hamed'dir demiştir; fakat halk Ahmed diye yazmıştır. Hattâbî, fakîh, edîb ve muhaddistir. Birçok eserleri vardır: Ebû Dâvûd'un Sünen'ine şerh olarak yazdığı **Me'âlimu's-sünen** de bunlar arasındadır. Kitab matbûdur. Ayrıca Sahîh-i Buhârî'yi şerh etmiş, ona da **İ'lâmu's-sünen** adını vermiştir. Zaman zaman nisbet edildiği Büst'de 388 târihinde vefât etmiştir.

tâbiri hadîscilere nisbet etmemiş, "bizce" diyerek sınırlandırmıştır [1].

Li zâtihî hasen olan hadîs başka bir tarîkten de rivâyet edilmişse, iki taraftan takviye edilmesi sebebiyle hasen derecesinden sahîh mertebesine yükselir. Zîrâ hasen hadîsin râvîsi, sıdk ve mestûru'l-hâl olarak meşhûr olmakla berâber, zabtı kuvvetli hâfız derecesine çıkamamıştır. Bu durum karşısında râvînin hadîsi bir başka tarîkten rivâyet edilirse, **mütâbi'** ile takviye edilmiş olur ve böylece râvîsinin sû-i hıfzı cihetiyle beslenen endîşe giderildiği gibi, hadîsi de hasen mertebesinden sahîh mertebesine çıkmış olur. Meselâ: «لَوْلاَ أَنْ أَشُقَّ عَلى أُمَّتِى لَأَمَرْتُهُمْ بِالسِّوَاكِ عِنْدَ كُلِّ صَلاَةٍ» = Ümmetime zor gelmeyeceğini bilseydim, her abdest alışlarında misvâk kullanmalarını emrederdim", hadîsinin senedi şöyledir: (مُحَمَّدُ بْنُ عَمْر وعن ابى سلمة عن ابى هُرَيْرَةَ عنه صلى اللّٰه عليه وسلم). Seneddeki Muhammed b. Amr'a her ne kadar birçok hadîsciler sikadır, diyorlarsa da, hıfz, zabt ve itkân bakımlarından müttehemdir. Buna göre mezkûr hadîs, **lizâtihî hasen** ve **liğayrihî sahîh**tir; zîrâ hadîs, Muhammed'in şeyhinden, şeyhinin de şeyhinden rivâyet edilmektedir. Ayrıca onu Ebû Hureyre'den, aralarında A'rec b. Hürmüz ve Sa'îdu'l-Makburî'nin de bulunduğu birçok râvîler rivâyet etmektedir [2].

Hasen tâbirini ilk defa ortaya atan Tirmizî olmakla berâber, daha önceki tabakaya mensup olan Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi zevâtın kitaplarında ve Tirmizî'nin şeyhlerinin bâzı rivâyetlerinde hasen adını verebileceğimiz bir takım hadîslerin bulunduğunu görmekteyiz [3]. Bunlar mertebece sahîhten aşağı, zayıftan da üstündür. Zehebî'nin, hasen hadîsin sahîhin bir nev'i olduğu husûsundaki delîlini zikrettikten sonra, – Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i bir tarafa – Sahîh-i Buhârî'de bile **hasen**'in bulunuşunu garîb görmüyoruz.

İbnu's-Salâh, Ebû Dâvûd'un Sünen'ini hasen hadîsin çokca bulunduğu eserlerden biri olarak kabûl eder. Buna delîl olarak da Ebû Dâvûd'un şu sözlerini nakleder:

---

1 Şerhu'n-nuhbe, s. 12.
2 Tedrîbu'r-râvî, s. 57.
3 İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs ve şerhi, s. 43.

"Sahîh hadîsi, sahîhe benzeyeni ve ona yakın bir durumda olanı zikrettim. Kendinde son derece za'f olan hadîsleri de açıkladım. Hakkında hiçbir şey söylemediğim hadîs sâlihtir; bir kısmı diğerinden daha sahîhtir"[1]. İbnu's-Salâh, Ebû Dâvûd'un bu sözlerini şöyle tenkîd eder:

"Sahîheyn'den birinde bulunmadığı ve hiçkimsenin de sahîh olduğunu söylemediği hâlde Ebû Dâvûd'un Sünen'inde **mutlak** olarak zikredilen hadîsler ona göre hasendir"[2].

İbnu's-Salâh'ın kendi metodu gereğince böyle bir tenkîd yaparak sahîheyn'de bulunmayan ve imamlardan biri tarafından sahîh olduğu söylenmeyen herhangi bir hadîse, müteahhirînin sahîh diye hükmetmesini önlemek zarûretini hissettiği meydandadır. Bu sebepledir ki, Hâkim'in sahîhtir dediği fakat diğer güvenilir âlimlerin, hakkında sahîhtir veya zayıftır şeklinde bir hüküm vermediği hadîslerin za'fını gerektiren bir illet görmedikçe hasen oldukları kabûl edilir. Hâfız 'Irâkî[3]'nin, isnâd ve illetleri tetkîk etmeye muktedir olan bir mütehassısın, herhangi bir hadîsin sahîh veya zayıf olduğuna hükmetmeye yetkili olduğunu söylemesi çok doğru bir sözdür[4].

Beğavî[5], **Mesâbîhu's-sünne** adlı eserinde sahîh ve hasen hadîsleri tefrîk etmek için kendine hâs ıstılâhlar kullanmıştır. Ona göre Şeyhân'ın veya onlardan birinin tahrîc ettiği hadîs sahîh; Ebû Dâvûd, Tirmizî ve benzerlerinin rivâyet ettiği hadîsler de hasendir. Birçok âlimler buna îtiraz ederek Beğavî'nin husûsî ıstılâhına makbûl bir îzâh yolu bulamamışlardır. Kaldı ki onun Mesâbîh'inde – Nevevî'nin de dediği gibi – âdil ve zâbıt olmayan râvîlerin infirât ettiği münker hadîsler vardır[6].

Sahîh ve Hasen'e şâmil Istılâhlar:

Hadîs münekkidleri, **sahîh** veya **hasen** dedikleri hadîslerin – aynı zamanda – makbûl ve ihticâca elverişli olduklarını ifâde eden başka

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 55; Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 196.
[2] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 44.
[3] Allâme hâfız Abdurrahman b. Hüseyin, Zeynüddîn el-Bağdâdî el-'Irâkî'dir. İmâm, mukrî, fakîh ve usûlcü olup şâfi'î mezhebinde idi. 'Ulûmu'l-hadîs sâhasında pek çok kitapları vardır. **Elfiyye**'si meşhûrdur. H. 806 târihinde vefât etmiştir.
[4] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 29.
[5] Hâfız Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Beğavî (v. 516)'dir.
[6] Tedrîbu'r-râvî, s. 55.

isimlerle anılmasını da uygun görmüşlerdir. Makbûl bir hadîs hakkında kullanılan bu isimler arasında **ceyyid** (جَيِّد), **mücevved** (مُجَوَّد), **kavî** (قَوِى), **sâbit** (ثَابِت), **mahfûz** (مَحْفُوظ) **ma'rûf** (مَعْرُوف), **sâlih** (صالِح) ve **müstahsen** (مُسْتَحْسَن) gibi tâbirler de vardır. Bu tâbirlerde muhaddislerin ıstılâhlarından çok, lûgat mânâsının hâkim olduğu görülmektedir. Bilhassa ilk dört tâbir yâni **mücevved** ile **ceyyid** ve **sâbit** ile **kavî** beraber düşünüldüğünde, bunların sâdece değişik tâbir söylemek için kullanıldığı açıkca görülür. Ahmed b. Hanbel'in esahhu'l-esânîd yerine: "أَجْوَدُ الأَسَانِيدِ الزُّهْرِى عَنْ سَالِمٍ عَنْ أَبِيهِ = En ceyyîd sened Zührî'nin Sâlim'den, onun da babasından rivâyetiyle meydana gelen seneddir", demesi de bunu göstermektedir[1]. Bu sözü İbnu's-Salâh – Hâkim Ebû Abdillâh gibi – Ahmed b. Hanbel'den almıştır. İbnu's-Salâh'ın bu nakline bakan bâzı âlimler onun **ceyyid** ile **sahîh** tâbirlerini müsâvî gördüğü sonucuna varmışlardır[2].

Tirmizî de, daha önce işâret ettiğimiz meşhûr "حَسَنٌ صَحِيح" tâbîri yerine zaman zaman "هذَا حَدِيثٌ جَيِّدٌ حَسَن" ifâdesini kullanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Tirmizî, **lizâtihî hasen** mertebesini aşan hadîsin, sahîh derecesine çıktığında tereddüt edince – ki bu durumda

---

[1] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 54. Bu tâbirlerde lûgat mânâlarının daha çok dikkate alındığını göstermek üzere muhaddislerin çok beğendikleri rivâyetlere "جِيَادُ الأَحَادِيثِ وَعُيُونُهَا = Hadîslerin en ceyyidleri ve göz bebekleri" (el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VII, v. 127) ve "لاَ حَدِيثَ أَجْوَدَ مِنْ هذا = Bundan daha ceyyid hadîs yoktur" (el-Câmi' ,c. VII, v. 134) demelerini misâl olarak zikredebiliriz. Muhaddisler hadîs lûgatini ve ıstılâhlarını kullana kullana o hâle gelmişlerdir ki, beğendikleri bir fikir ve görüş hakkında kanaatlarını söylemek için dahî "هذا جَيِّدٌ حسن" demişlerdir (et-Tavzîh, c. I, s. 327).

Tedlîsde dahî – ki ileride göreceğimiz üzere tedlîs, hadîsin zayıf olduğunu gösteren sebeplerdendir – münekkidler **cevdet** ve **tecvîd** tâbirlerini kullanmışlardır. Bir râvî senedden zayıf râvîleri atıp, tedlîs-i tesvîye sûretiyle onların yerine zâyıf olmayan râvîleri zikredince "جَوَّدَ السَّنَد = Senedi ceyyid yaptı" derler Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 376).

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 58.

hadîs, **lizâtihî hasen** ve **liğayrihî sahîh** olmuştur – meşhûr "حسن صحيح" tâbirini kullanmaktan vazgeçmektedir. Bu sözüyle Tirmizî, **ceyyid** tâbirinin **sahîh**'e olduğu gibi **hasen**'e de şâmil olduğunu kasdetmektedir.

Bana öyle geliyor ki, şu sözleriyle Suyûtî de buna işaret etmek istemiştir: "Mütehassıs bir hadîscinin **sahîh** tâbiri yerine **ceyyid**'i kullanmasında mutlaka bir incelik vardır. Meselâ: Ona göre bir hadîs **lizâtihî hasen** mertebesinden yüksektir; fakat sahîh mertebesine çıktığından da şüphe etmektedir. **Kavî** tâbîrinde olduğu gibi **ceyyid** tâbîrini kullanınca, o hadîsin sahîh derecesinden bir derece aşağı olduğunu ifâde etmek istediği anlaşılır"[1].

Suyûtî'nin cümlesindeki "**kavî** tâbîrinde olduğu gibi" sözüne dikkat etmek gerekir. Bu sûretle o, "**cevdet**" ve "**kuvvet**" ifâdelerini müsâvî görmektedir. Buna kıyâsen **tecvîd** ve **cevdet** tâbirleri ile **sübût** ve **kuvvet** tâbirleri arasında bir fark olmadığı netîcesine varabiliriz. İster sahîh, ister hasen olsun bütün bunlar makbûl hadîsin sıfatlarıdır.

Sahîh ve **hasen** hadîsi târif ederken bunların şâz olmaması gerektiğine işâret etmiştik. **Şâz** olmadıktan başka bunlar **münker** de olmayacaktır. Buna göre **şâz** ve **münker**'in mukabili olan **mahfûz** ve **ma'rûf** sıfatlarını alırlar. İbnu Hacer diyor ki: "Kendinden daha sika olana muhâlif olmamak şartıyle **sahîh** ve **hasen hadîs** râvîsinin yaptığı ziyâde makbûldür. Eğer daha makbûl hadîse muhâlif olursa bu hadîse **mahfûz**, onun mukābiline de **şâz** denir. Kendinde zayıflık bulunmakla berâber makbûle muhâlif olan hadîse **ma'rûf** denir. Mukabili de **münker**'dir[2].

Sahîh ve **hasen** olan hadîslere "**sâlih**" denmesine gelince, mânâsından da anlaşılacağı üzere, onların ihticâca elverişli oldukları kastedilmektedir[3]. İşte bunun içindir ki muhaddisler, **Ebû Dâvûd'un Sünen**'indeki hadîslerin sâlih olduğunu söylerler. Zîrâ onda hem **sâlîh,** hem de **hasen hadîsler** vardır.

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 58.

[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 12-14; krş. Suyûtî, Elfiyye, s. 93. dip not.

[3] İtibâr'a elverişli olan zayıf hadîsler hakkında da bâzan bu tâbir kullanılmıştır (Bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 58).

Muhaddislerin bir hadîs hakkında "هذا حديث مستحسن"[1] demeleri, o hadîsin – açıkladığımız – ıstılâhî mânâsıyle **hasen** olduğunu göstermez. Aksine hasen'e olduğu kadar, sahîh olmaya da ihtimâli bulunduğunu belirtir. **Hasen** demek, **cevdet** demektir. **Müstahsen**'den maksat da **ceyyid** olmaya elverişli demektir. Muhaddisler bu tâbirleri ve müştaklarını ne de kolay anlıyorlar!. Bu tâbirlerin avâm ifadesine benzeyenlerini tefrîk etmek husûsunda ne kadar da hassastırlar!

Ali b. el-Medînî diyor ki:

"Süfyân b. Uyeyne'nin meclisinde bulunuyorduk. Süfyân, Rasûlullah (s.a.v.)'ın bir hadîsini okudu. Orada bulunanlardan biri: Ne kadar güzel! dedi. Süfyân ona dönerek şunları söyledi: Cevâhirden de güzel, inciden de güzel, yâkuttan da güzel, dünyada mevcut olan her şeyden de güzel desen olmaz mı?"[2].

Sahîh ile **hasen** arasında müşterek olan noktalardan biri de şudur: Bir sened hakkında sahîhtir veya hasendir diye hüküm vermişsek, bu hükmün metne de şâmil olması gerekmez; zîrâ metin bâzan şâz veya mu'allel olur. Bu noktaya sahîh hadîs bahsinde temas etmiştik. Burada ona tekrar temas edişimizin sebebi, **sahîh** ile **hasen** arasında bir benzeyiş ve mantıkî bir alâka olduğunu göstermek; ayrıca "**senedi sahîh olan her hadîsin metni de sahîh olmaz**"[3] demek sûretiyle ârazdan önce cevheri, şekilden önce de muhtevâyı gözeten muhaddislerin bir ölçüsünü ortaya koymaktır.

---

[1] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VII, v. 135 a-b.

[2] Aynı eser, C. VII. s. 135 a.

[3] Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 193; İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 46.

DÖRDÜNCÜ FASIL

ZAYIF HADÎS (الحَدِيثُ الضَّعِيفُ)

Zayıf hadîs, hadîs taksîminde üçüncü yeri işgal eder; en güzel târifi de şudur: "**Zayıf hadîs, kendinde sahîh ve hasen hadîslerin sıfatları bulunmayan hadîstir**"[1]. Bâzıları **zayıf hadîsi,** sahîh ve həsen hadîsin şartlarını hâiz olmayışı bakımından muhtelif aklî taksimlere tâbi tutmuşlar ve netîce îtibariyle 381 kısma ayırmışlardır. Bunların çoğu hayâlîdir. Üstelik hadîsle uğraşanların **zayıf hadîs** hakkında ortaya koydukları çeşitli ıstılâhlar arasında bunların belirli birer adı da yoktur[2]. İbnu's-Salâh, **zayıf hadîs** hakkında yapılacak taksimlerin 42'yi geçmeyeceği kanaatındadır. O bunları açıklamış ve nasıl taksîm ettiğini de göstermiştir. Hâfız 'Irâkî de bu taksîmi kabûl etmiştir. Fakat biz bunlardan sâdece kendine hâs ismi olanları mevzû-ı bahs edeceğiz ki, bunlar mutlaka bilinmesi îcâb edenlerdir. Kendinde herhangi bir zayıflık bulunup da muayyen bir adı olmayanlara ise kısaca işaret etmekle yetineceğiz.

ZAYIF HADÎSİN NEVİLERİ:

1. Mürsel Hadîs : (المُرْسَل)

Mürsel'in meşhûr olan târifi, **senedinden bir sahâbî düşen hadîs,** şeklinde yapılmıştır. Meselâ: Nâfi'in "قال رَسُولُ الله صلى الله عليه وسلم كذا = Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu" veya "فَعَلَ رَسولُ الله صلى الله عليه وسلم كذا = Rasûlullah (s.a.v.) şöyle yaptı" yahut "فُعِلَ بِحضْرَتِه كذا = Rasûlullah (s.a.v.)'ın karşısında şöyle davranıldı" şeklindeki sözleri **mürseldir**[3]. **Şu hâle göre mürsel**

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 59.

[2] Bu taksîm hakkında İbnu Hacer "lüzûmsuz gayret" demektedir (Suyûtî, Elfiyye, dip not, 58).

[3] Kavâ'idu't-tahdîs, s. 114.

– yaşı ister küçük, ister büyük olsun – bir tâbi'înin mutlak olarak merfû'an rivâyet ettiği hadîstir[1].

Mürsel'in zayıf sayılmasının sebebi, senedinin muttasıl olmayışıdır. Mürsel adını alışının sebebi de, râvîsinin onu Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den dinlemiş olan sahâbîyi söylemeden doğrudan doğruya Rasûlullah (s.a.v.)'a bağlamasıdır[2].

Mürsel, dinde huccet değildir. Bu görüş üzerinde "hadîs hâfız ve münekkîdleri ittifak etmişler ve eserlerinde böyle söylemişlerdir"[3]. Müslim, Sahîh'inin mukaddimesinde şöyle demektedir: **"Bizim ve hadîscilerin kesîn kanaati şudur ki, mürsel huccet olamaz".**

Âlimlerin birçoğu **sahâbenin mürselini** zayıf görmeyerek onunla amel etmektedir. Zîrâ Rasûlullah (s.a.v.)'dan bizzat duyamadığı bir hadîsi rivâyet eden sahâbî, çoğu zaman onu Rasûlullâh (s.a.v.)'dan aldığında şüphe edilmeyen diğer bir sahâbîden dinlemiştir ve bu sahâbînin senedden düşmüş olması hadîse zarar vermez. Nitekim o sahâbînin hâlini bilmemek de hadîsi zayıflatmaz; zîrâ onun Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i görmüş olması adâleti için kâfi bir sebeptir. Suyûtî Tedrîbu'r-râvî'de diyor ki:

"Sahîheyn'de sayılamayacak kadar **sahâbî mürseli** vardır; zîrâ onların rivâyetlerinin çoğu yine sahâbedendir. Sahâbenin hepsi de udûldür. Onların sahâbî olmayandan rivâyeti ise nâdirdir. Böyle bir rivâyet vukû'unda ise onu kimden aldıklarını açıklarlar. Şurası muhakkak ki, sahâbenin tâbi'înden rivâyet ettiklerinin çoğu merfû' hadîsler olmayıp isrâiliyyât, bir takım hikâyeler ve mevkûf hadîslerdir"[4].

Sahâbenin mürseli diye birşey olmadığını söylemek mümkün değildir; zîrâ İbnu Abbas, Rasûlullah (s.a.v.) zamanında küçük

---

[1] Şerhu'n-nuhbe, s. 17.

[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 284.

[3] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 52.

[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 71; krş. Karâfî, Şerhu't-Tenkîh, s. 164 (Kahire, Matbaatu'l-Hayriye, 1306). İbnu's-Salâh'ın mutlak bir ifâdeyle sahâbe mürsellerini, birbirlerinden yaptıkları rivâyetler, şeklinde göstermesini Suyûtî, tenkîd etmiştir. En doğrusu şöyle demekdir: "Sahâbenin rivâyetlerinin hepsini değil, ekserîsini, birbirlerinden yaptıkları rivâyetler teşkil eder" (Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 317). Bâzı âlimler sahâbenin mürseli mevzûunda pek titiz davranarak bu tâbiri lâubâlîlik ile tavsîf ederler ve gerçekte **sahâbenin mürseli** diye birşey olmadığını söylerler (Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 295).

yaşta bulunduğu için, ondan gelen rivâyetlerin çoğu **mürsel**'dir. Kat'î olarak bilmekteyiz ki Rasûl-i Ekrem vefât ettiği zaman İbnu Abbas'ın yaşı **onüç**'ü geçmiyordu [1].

Mürsel'in birkaç derecesi vardır. Sırayla en makbûlü Rasûl-i Ekrem'den hadîs dinlemiş olan sahâbînın **mürselidir**. Sonra Rasûlullah (s.a.v.)'dan hadîs duymayan fakat sâdece onu gören sahâbînin **mürselidir**. Sonra muhadramın, daha sonra da Sa'îd b. Müseyyeb gibi güvenilir râvîlerin **mürselidir**. Bunları tâkiben de Şa'bî ve Mücâhid gibi şeyhleri üzerinde titizlikle duranların **mürseli** gelir. Bunların dûnunda olan mürsel de Hasanu'l-Basrî gibi herkesten hadîs alanların **mürselidir**. Katâde, Zührî, Humeydu't-Tavîl gibi küçük tâbi'îlerin **mürsel**lerine gelince, bunların rivâyetlerinin çoğu tâbi'îndendir [2].

Mürsel, sika râvîlere isnâd edilmiş olarak gelirse kuvvet kazanır ve sıhhati âşikâr olur. Bu durumda o hadîste biri **mürsellik**, diğeri müsnedlik olmak üzere iki hâl birleşmiş olur. Böyle olan bir hadîsle başka bir müsned teâruz ederse, önceki tercîh edilir; çünkü **mürsel** olan o hadîs, sonuna kadar muttasıl olan müsned bir hadîsle takviye edilmiştir [3].

2. Munkatı' Hadîs: (المُنْقَطِع)

Meşhûr târifi şöyledir:

"Munkatı' hadîs, senedinden bir kişinin düştüğü veya mübhem birinin zikredildiği hadîstir" [4]. **Zayıf oluşunun sebebi de, senedinin muttasıl bulunmayışıdır. Munkatı' hadîs** bu bakımdan mürsel gibidir.

Senedinden bir kişi düşen munkatı' hadîs'in misâli :

" عبد الرزاق عن الثورى عن ابى اسحاق عن زيد بن يثيع عن حذيفة " isnâdıyle"

---

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 291. Bâzı âlimler müsâmahakâr davranarak, titizlikleriyle mâ'rûf, güvenilir hadîs imâmlarının mürsellerini kabûl etmişlerdir (Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 287).

[2] Kavâ'idu't-tahdîs, s. 125-126. Buraya Delhi'de taş basma olarak tab' edilen 'Irâkî'nin Elfiyye'si kenarındaki, Sehâvî'nin Fethu'l-muğîs'inden naklen alınmıştır. Zührî'nin küçük tâbi'îler arasında zikredilmesine itiraz edilmiştir. Zîrâ o, onüç veya daha fazla sâhâbîye mülâkî olmuştur. İbnu Hallikân ise onun on sahâbîyi gördüğünü söyler (Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 285).

[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 289.

[4] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 53.

merfû' olarak rivâyet edilen şu hadîstir: " ان وَلَّيْتُمُوها ابَا بَكْرٍ فقوى أمينٌ = Eğer o işe Ebû Bekir'i seçerseniz, şüphesiz ki o kuvvetli ve güvenilir bir kimsedir". Bu hadîsin isnâdından, **Sevrî** ile **Ebû İshâk** arasında bulunan **Şerîk** düşmüştür; zîrâ Sevrî hadîsi doğrudan doğruya Ebû İshak'dan değil Şerîk'ten almıştır. Onu **Ebû İshâk**'dan dinleyen ise **Şerîk**'tir.

Senedinde mübhem bir kişi bulunan hadîsin misâli de: " اَللَّهُمَّ انِّي اَسْأَلُكَ الثَّبَاتَ فِي الاَمْرِ = Allâh'ım senden işimde sebât vermeni dilerim" hadîsidir. Hadîsin isnâdı şöyledir: " ابو العلاء بن عبد الله بن الشِّخِّير عن رَجُلَيْن من شدّاد بن اَوْس "[1] Burada "رَجُلَيْن" diye zikredilen iki adam kimdir? Senedde zikredilmekle beraber bunların kim oldukları belli değildir. Bu hadîste mübhem olarak zikredilenler iki kişidir. Bâzan diğer hadîslerde mübhem olarak sâdece bir kişinin zikredildiği de olur. Burada bizi alâkadar eden şey, senedin bâzı halkalarında mübhemlik bulunuşudur.

Senedinde adı hiç geçmeyen bir kişi bulunduğu hâlde munkatı' sayılmayan hadîs de vardır. Bunun misâli şu hadîstir: : " حدثنا شَيْخٌ عن ابى هريرة قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : يأتي علَى النّاس زَمانٌ يُخيَّر الرّجل بين العَجْز والفُجُور، فَمَنْ اَدْرَكَ ذلك الزَّمانَ فلْيُخيِّر العجزَ علَى الفُجُور = Bize Ebû Hureyre'den bir şeyh rivâyet etti, Ebû Hureyre'nin söylediğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: Kişinin âcizlikle fısk u fücûr arasında muhayyer kalacağı bir zaman gelecektir. Bu zamana yetişen kimse acziyeti fısk u fücûra tercîh etsin". Bu hadîsin **munkatı'** sayılmamasının sebebi, mübhem olan zâtın diğer bir rivâyette Ebû Amr el-Cedelî olarak zikredilmesidir. Bu nev'î munkatı' hadısi ancak çok anlayışlı ve hadîste büyük ihtisâsı olan bir hâfız anlayabilir[2].

Munkatı' ve **mürsel** hadîslerin zayıf sayılmasının sebebi, senedlerinin muttasıl olmayışıdır. Hatîbu'l-Bağdâdî, **el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye** adlı kitâbında der ki:

---

[1] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 54; krş. Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 27.
[2] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 28.

"**Munkatı'** hadîs mürsel gibidir. Yalnız **munkatı'** sözü çoğu zaman tâbi'înin dûnunda bulunan birinin sahâbeden rivâyet ettiği hadîs hakkında kullanılmaktadır. Meselâ: Mâlik b. Enes'in Abdullah b. Ömer'den veya Süfyânu's-Sevrî'nin Câbir b. Abdillâh'tan veyahut Şu'be b. el-Haccâc'ın Enes b. Mâlik'ten ...... olan rivâyetleri böyledir"[1]. Hatîbu'l-Bağdâdî'nin çoğu zaman kullanıldığına işâret ettiği bu isti'mâl tarzı, yukarıda verdiğimiz **munkatı'** târifiyle her bakımdan aynı değildir. Bu, **munkatı' hadîs**'lerde çoğu zaman bulunan vasfa göre daha husûsî bir ıstılâhtır.

3. Mu'dal Hadîs. (الْمُعْضَلُ)

Senedinden biribiri peşine iki veya daha fazla râvînin düştüğü hadîstir[2]; munkatı' hadîsten daha kapalı ve mübhemdir. **Mu'dal** adı da bu yüzden verilmiştir[3]. **Mu'dal,** husûsî bir surette olmak üzere, munkatı'ın bir kısmı sayılmaktadır; zîrâ her **mu'dal,** munkatı'; fakat her munkatı' **mu'dal** değildir[4]. Mürsel ve munkatı' hadîslerde söylediğimiz gibi, **bunun zayıf sayılmasının sebebi de senedinde ittisâlin bulunmamasıdır.** Tebe-i tâbi'înin irsâl ettiği hadîs de **mu'dal**'dır. Bunun misâli A'meş'in Şa'bî'den rivâyet ettiği: «يُقَالُ لِلرَّجُلِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ : عَمِلْتَ كَذَا وَكَذَا. فَيَقُولُ: لاَ، فَيُخْتَمُ عَلَى فِيهِ» = Kıyâmet günü insana falan falan işi yaptın denecek; fakat o inkâr edecek; bunun üzerine ağzı mühürlenecek" hadîsidir. Zîrâ Şa'bî bunu Enes'den, Enes de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyet etmiştir. Fakat A'meş hadîsin isnâdından Enes'i ve Rasûlullah (s.a.v.)'ı düşürmek sûretiyle hadîsi **Mu'dal** yapmıştır[5].

Mu'dal munkatı'dan, munkatı' da mürselden daha değersizdir. Mürselle ihticâc olunmaz. Eğer senedde inkıta' bir yerde ise bu takdirde **mu'dal** munkatı'dan daha değersiz olur. Şayet inkıta' iki veya daha fazla yerde olursa, bu durumda munkatı' ile **mu'dal**'ın değersizliği müsâvî olur[6].

---

[1] el-Kifâye, s. 21.

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 73. Birbiri peşine değilse, Şeddâd b. Evs'ten rivâyet eden mübhem iki kişide gördüğümüz gibi hadîs munkatı'dır; krş. Şerhu'n-nuhbe, s. 18.

[3] İştikâkı haylı müşkildir. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 327.

[4] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 324.

[5] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 55.

[6] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 329.

4. Müdelles Hadîs: (الْمُدَلَّس)

Müdelles iki kısımdır[1]:

a) **İsnâdda tedlîs:** Râvînin mu'âsırı olup görüştüğü fakat hadîs almadığı veya mu'âsırı olduğu hâlde görüşmediği kimseden hadîs işittiğini zannettirecek şekilde rivâyet ettiği hadîstir. Bunun misâli Ali b. Haşrem'in şu sözüdür:

Süfyân b. Uyeyne'nin yanında bulunuyorduk. Süfyan: "« قال الزهري كذا » = Zührî şöyle söyledi..." diyerek rivâyete başladı Ona Zührî'den bunu işittin mi? diye sorulduğunda: Hayır, bunu Zührî'den Ma'mer duymuş, bana da ondan duyan Abdurrezzâk söyledi, demiştir[2]. Gerçekten Süfyân Zührî'nin mu'âsırı olup onunla görüşmüştür; lâkin ondan hadîs almadığı için semâ'ı sâbit değildir. Süfyân Abdurrezzâk'dan, Abdurrezzâk Ma'mer'den o da Zührî'den hadîs almıştır. Buradaki **tedlîs,** Süfyan'ın iki şeyhini de atlayarak hadîsi doğrudan doğruya Zührî'den duyduğunu zannettirecek bir tarzda rivâyet etmesidir.

Tedlîs'in en çirkin ve yalana en yakın olan kışmı budur. Şu'be: "**Tedlîs** yapmaktansa, zinâ yapmak bence ehvendir"[3] ve "**Tedlîs** yalanın kardeşidir"[4] demiştir. Şâfi'î, isnadda bir defa dahî **tedlîs** yaptığını bildiği kimsenin hadîsini almazdı. Fakat bu mevzûda âlimlerin kanâati şudur: **Tedlîs** yaptığı söylenenlerin rivâyetinde semâ' lâfzını açık bir şekilde kullananların rivâyeti kabûl edilir. Bunun aksine sözü mübhem ve **tedlîs** ihtimâli mevcut olan râvînin rivâyeti reddedilir[5].

Hâkim, bu nev'î **tedlîs**'in çokca yapıldığı memleketlerle, rivâyetlerinde böylesi yalan bilinmeyen şehirler üzerinde bir araştırma yapmış; netîcede imâmları **tedlîs** yapmayan şehirler olarak: "Hicâz, Haremeyn, Mısır, Avâlî (Medîne civârındaki köyler), Horasan. Isfahan, İran, Hûzistan ve Mâverâ'u'n-nehir halkını tesbît etmiş; en çok **tedlîs** yapan muhaddislerin de Kûfeliler ile Basralılar olduğunu

---

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 350.
[2] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 58.
[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 366.
[4] Bunu Şu'be söylemiş, Şâfi'î ise nakletmiştir; söyleyen Şâfi'î değildir (Bk. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 58).
[5] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 58.

söylemiştir. Bağdatlılardan ise Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. Süleymân el-Bağdâdî el-Vâsıtî'ye gelinceye kadar kimse **tedlîs** yapmamıştır. Oraya **tedlîs**'i ilk defa sokan bu zâttır"[1].

b) Şüyûhta tedlîs: Râvînin, durumunu gizlemek istediği şeyhini, hâiz olmadığı yüksek vasıflarla anması veya bilinen künyesinden başka bir isimle zikretmesidir. Meselâ râvî: «حَدَّثَنَا العَلَّامَةُ الثَّبْتُ» = Sağlâm allâme bize haber verdi" veya "حَدَّثَنَا الحَافِظُ الضَّابِطُ = Zabtı kuvvetli hâfız bize haber verdi" diyerek şeyhini kast eder.

Bunun bir başka misâli de şudur: Kırâat imâmı Ebû Bekir b. Mücâhid'in Ebû Bekir b. Dâvûd'dan: "حَدَّثَنَا عبدُالله بنِ ابى عَبْدِ الله" diyerek ve müfessir Ebû Bekir Muhammed b. Hasen en-Nakkâş'dan da "حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بنُ سَنَدٍ" diyerek ve onu tanındığı isim olan babasına değil de dedesine nisbet ederek rivâyet etmesidir[2].

İbnu's-Salâh, Hatîbu'l-Bağdâdî'nin "eserlerinde bu nev'i çok istî'mâl ettiğini"[3] söyleyerek bu mevzûda ondan bâzı misâller verir. Şöyle ki: Hatîbu'l-Bağdâdî kitaplarında Ebû'l-Kâsım el-Ezdî'den, Ubeydullâh b. Ebi'l-Feth el-Fâsî'den ve Ubeydullâh b. Ahmed b. Osmân es-Sayrafî'den rivâyet etmektedir. Halbuki bütün bu değişik isimlerin sâhibi onun şeyhlerinden sâdece bir şahıstır.

Yine Hatîbu'l-Bağdâdî, el-Hasen b. Muhammed el-Hallâl'den, el-Hasen b. Ebî Tâlib'den ve Ebû Muhammed el-Hallâl'den rivâyet eder. Halbuki bütün bu isimler bir kişiye ait muhtelif adlardır.

Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû'l-Kâsim et-Tenûhî'den, Ali b. el-Muhsin'den, Kâdî Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Muhsin et-Tenûhî'den ve Ali b. Ebî Ali el-Mu'addil'den rivâyet etmektedir. Yine bütün bu değişik isimlerle yalnız bir şahsı kasdetmektedir.

Aslında biz, hâfız Hatîbu'l-Bağdâdî'yi bu şeyhlerden birinin durumunu ört-bas etmek için böyle yapmaktan tenzîh ederiz. Fakat şeyhin tanınmasını güçleştiren bu isimleri zikretmesini yadırgadığımızı

---

1 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 111-112.
2 İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 59.
3 Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 369.

da gizliyemiyeceğiz. Bu isimler bir şahsa aittir. Bunun böyle olduğunu o da bilmektedir. Ne var ki, çokları bunu anlayamazlar.

Bâzı âlimler **tedlîs**'i birkaç gruba ayırırlar. Şöyle ki:

aa) Atf tedlîsi: Râvî, "حَدَّثَنَا فُلَانٌ وَفُلَانٌ" demekle beraber ikinci râvîden (mâ'tûf olandan) hadîs dinlememiştir[1].

bb) Sükût tedlîsi: Râvî, "سَمِعْتُ", "حَدَّثَنَا" veya "حَدَّثَنِي" dedikten sonra susarak meselâ: el-A'meş, der. Böylece A'meş'den hadîs işitmediği hâlde işitmiş gibi göstermektedir.

c) **Tesviye tedlîsi:** Râvînin, hadîsini makbûl ve sahîh göstermek için senedde bulunan – fakat kendi şeyhi olmayan – birini zayıf veya kendinden daha küçük olduğu için atlayarak, hadîsi sâdece sika râvîler rivâyet etmiş gibi göstermesine denir. Tedlîsin en kötü çeşidi, büyük ölçüde bir aldatma mevcut olduğu için **tesviye tedlîsidir.** Bu tedlîsi yapmakla meşhûr olanlardan biri de Velîd b. Müslim'dir. Velîd, Evzâ'î'nin zayıf şeyhlerini atlayarak sâdece sika olanlarını zikrederdi. Niçin böyle yaptığını sordular; cevâben: Evzâ'î böylelerinden rivâyet etmiş olmaktan berîdir! dedi. Buna karşılık tekrar: Evzâ'î, zayıf olmalarına rağmen bu râvîlerden münker hadîs rivâyet etmişse, sen de o zayıf râvîleri iskât ederek Evzâ'î'yi hep sikalardan rivâyet etmiş gibi gösterirsen, bu hareket Evzâ'î'yi kötü bir duruma düşürmez mi? diye sorulduğunda, Velîd bu söze aldırış bile etmedi.

Müdellislerin sözlerinde birçok bozukluklar vardır. Öyleleri var ki, bir şehre veya şeyhinin mahallesine hürmetkâr davranırken birtakım mübhem ve müteşâbih sözlerle şeyhine olan saygısını göstermeye çalışır. Meselâ Mısırlı bir râvî: "حَدَّثَنِي فُلَانٌ بِالْأَنْدَلُسِ =Falan bana Endülüs'te rivâyet etti ki..." derken, Karâfe'deki yeri kasteder; veya "حَدَّثَنِي فُلَانٌ بِزُقَاقِ حَلَبٍ = Falan bana Halep Sokağı'nda rivâyet etti ki..." derken Kahire'deki bir yeri kasteder; veya Bağdat'lı bir râvî: "حَدَّثَنِي فُلَانٌ بِمَاوَرَاءِ النَّهْرِ = Falan bana Mâverâ'u'n-nehir'de rivâyet etti ki..." derken **nehir**

[1] **Bu nevi' ve daha sonraki iki nevi' için bk. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 60.**

sözüyle Dicle nehrini kasteder[1]. Yahut "حَدَّثَنِي بِالرَّقَّةِ = .. Bana Rakka'da rivâyet etti" derken, Dicle kenarında bulunan bir bahçeyi kasteder; veyahut Dimeşk'li biri: "حَدَّثَنِي بِالْكَرَكِ = ... Bana Kerek'te rivâyet etti" demek sûretiyle Dimeşk yakınlarında bulunan Kerek-i Nûh'u kasteder. Bütün bu ifâdeler, talebu'l-hadîs için seyâhatler yapılmış olduğunu zannettirmektedir. İbnu Hacer bu yaldızlı ifâdelere "تَدْلِيسُ الْبِلَادِ = tedlîs-i bilâd" adını vererek onu "tedlîs-i şüyuh" grubuna dâhil etmiştir[2].

Hadîs imâmlarından bâzı müdellisler, böylesi mübhem rivâyetlerle latîfeler yapmaktan hoşlandıkları için bu mevzûda müsâmahakâr davranmış, sonra da pişmanlık duyarak tevbe etmişlerdir. Huşeym b. Beşîr[3]'e niçin tedlîs yapıyorsun? diye sormuşlar; o da: "Tedlîs yapmak çok zevkli bir şeydir!"[4] demiştir. Huşeym'in arkadaşlarından bâzıları, birgün, ondan tedlîs yapılmış hadîs almamak üzere karar vermişler; bunu anlayan Huşeym, okuduğu her hadîste "حَدَّثَنَا حُصَيْنٌ وَمُغِيرَةُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ" demiş; sonunda onlara bugün size tedlîs yaptım mı? diye sorduğunda: hayır, yapmadın, demişler; o zaman Huşeym şunları söylemiştir: Seneddeki Muğîre'den, söylediklerimin bir harfini bile duymadım; bu böyle olduğu içindir ki "حدثني حُصَيْنٌ وَمُغِيرَةُ" şeklinde söyledim![5].

---

[1] Sem'ânî'nin Mâverâ'u'n-nehir hakkındaki hikâyesi için bu kitâbın 54. sayfasındaki 2 numaralı dip nota bk.

[2] Bu husûsta geniş bilgi almak için bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 372.

[3] Büyük hâfız Huşeym b. Beşîr b. Ebî Hâzım, Zühri, 'Amr b. Dînâr, Mansûr b. Zâdân, Husayn b. Abdirrahmân, Ebû Bişr, Eyyûb es-Sahtiyânî ve diğer birçok zevâttan hadîs almıştır. Onun hakkında Zehebî şöyle der: "Huşeym'in hâfız olduğunda şüphe yoktur; ne var ki o, çok tedlîs yapmış ve işitmediği kimselerden hadîs rivâyet etmiştir". Huşeym, 183 târihinde vefât etmiştir. Terceme-i hâli için bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 248.

[4] el-Kifâye, s. 361.

[5] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 105; krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 79. Bu nev'î tedlîse (تَدْلِيسُ الْعَطْفِ = 'atf tedlîsi) denir. Zîrâ Huşeym burada "حدثني حُصَيْنٌ وَمُغِيرَةُ" demiş olmakla beraber, atf harfiyle zikredilen Muğîre'den hiçbir şey işitmemiştir. Husayn'dan ise pekçok hadîs duymuştur. Bu Husayn, Huşeym'in

Görülüyor ki, Huşeym tedlîs ile şaka yapmanın bir hududu olduğunu anlayarak, duyduğunu iddia ettiği şeyleri, aslında duymadığını bizzat îtiraf etmiştir! Müdellisler bilhassa sema'larını iyice soruşturup kendilerine sık sık baş vuranlara bu sûretle îtirafta bulunmuşlardır[1]. Hatta çoğu zaman halkı tedlîs yaptığı rivâyetlerden sakındırarak mübhem ifâdelerini bırakarak asıl işittiklerini açıklamışlardır. Ali b. Haşıem diyor ki: "Birgün İbnu 'Uyeyne[2]'nin yanında iken, . . . Zührî'den diyerek söze başladı. Ona, bu hadîsi size Zührî mi söyledi? diye sorduklarında: hayır, dedi, bunu ne Zührî'den, ne de Zührî'den işitenden aldım. Bunu bana Zührî'den rivâyet eden Ma'mer'den duyan Abdurrezzâk söylemiştir"[3].

Emânet, hıfz ve zabt sıfatlarına sâhip İbnu 'Uyeyne ve Huşeym gibi böylesi iki imâmın **tedlîs** yapması insanı şaşırtabilir. Şaşmamak lâzım...; çünkü tedlîs yapmayanlar o kadar azdır ki[4]! Hatta İbnu Abbâs (r.a.), Rasûlullah (s.a.v.)'den çok az hadîs duymuştur. (Bâzıları bunun **dört** tane olduğunu söyler). Rivâyet ettiği diğer hadîsleri ise,

---

hadîs aldığı zevât arasındaki önceki hâşiyede adı geçen Husayn b. Abdirrahmân'dır. Suyûtî'nin Tedrîbu'r-râvî'deki ifâdesi daha sarîhtir. Huşeym diyor ki: "Senedinde (وفلان) dediğim bütün hadîsleri, bahsedilen şahıstan duymamışımdır".

[1] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 104. Bu, Tedrîbu'r-râvî, s. 79'da da nakledilmektedir.

[2] Allâme, hâfız şeyhu'l-islâm Süfyân b. 'Uyeyne b. Meymûn, Ebû Muhammed el-Hilâlî el-Kûfî'dir. 'Amr b. Dînâr, Zührî, Ziyâd b. 'Alâka, Ebû İshâk, Esved b. Kays, Zeyd b. Eslem, Abdullah b. Dînâr, Mansûr b. el-Mu'temir ve Abdurrahman b. el-Kâsım'dan hadîs işitmiştir. Hadîsleriyle ihticâc edileceğine dâir imâmların ittifakı vardır; fakat sika râvîlerden tedlîs yapardı. 198 târihinde vefât etmiştir (Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 262).

[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 351; Tedrîbu'r-râvî, s. 78. " تدليس القطع = **Kat' tedlîsi**" dedikleri budur; zîrâ râvî edatını söylemiyerek (kat' ederek) "... fülânun" diye şeyhinin ismini söylemekle iktifâ etmektedir. Nitekim İbnu 'Uyeyne de "الزهرى ..." demiş; fakat Zührî hadîsi ona tahdîs mi etmiş (حدث) söylemiş mi (قال) yoksa Zührî'den işitmiş mi (سمع); olduğunu tâyin etmemiştir. s. 136'da tamâmen bunun aynı olmamakla berâber buna benzeyen bir **tedlîs-i isnâd** misâli vermiştik; fakat burada yeni bir hüküm elde etmek için tekrarladık.

[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 77. Burada şöyle denmektedir: "İbnu 'Abdi'l-Berr demiştir ki: ...**şu hâle göre ne Mâlik, ne de bir başkası tedlîsten kurtulabilmiştir**".

Rasûlullah (s.a.v.)'den duyan sahâbeden almıştır. Abdullah b. Abbas, hemen hemen Rasûlullah (s.a.v.) ile kendi arasındaki râvîyi söylememiş, sadece "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم = Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki..." demekle iktifâ etmiştir[1].

İbnu 'Uyeyne ve Huşeym, üstelik Sahîheyn'in râvîlerindendir. Bu ise onlar için büyük bir şereftir. Zaten hadîs imâmlarının gerek bu iki râvîyi ve gerekse bunlar gibi tedlîs ile meşhûr olan Sahîheyn râvîlerinden A'meş[2], Katâde[3], Hasenu'l-Basrî[4], Abdurrezzâk[5] ve Velîd b. Müslim[6] gibilerini müdâfaa etmeleri lâzım gelirdi.

---

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 347. Bâzıları bunun tedlîsten ziyâde sahâbe mürsellerine yakın olduğunu söylemektedir. Âlimler, gördüğümüz üzere, sahâbe mürselleriyle ihticâc etmektedirler. Aynı zamanda onlar, açıklayacağımız üzere, mürsel ile müdellesi birbirinden ayırırlar. Daha önce de dediğimiz üzere, İbnu Abbas'ın rivâyetlerinin çoğunun mürsel olduğunda şüphe yoktur. Ne var ki, bâzı mürsellerinde, tedlîse ilhâk edilecekleyin bir kapalılık vardır. Tekrar edelim: **Tedlîsten kurtulanlar ne kadar da azdır**

[2] A'meş, Süleyman b. Mihrân el-Kûfî'dir. Aslen Rey'lidir. Enes b. Mâlik'i görüp hadîs almıştır. Meşhûr muhaddislerden biridir. Tâbi'înin küçüklerinden sayılmaktadır. Mîzân'da da söylendiği üzere, tedlîs yapmaktan başka bir kusurunu bulamamışlardır. Zehebî diyor ki: Az miktarda zayıf râvîyi tedlîs ettiği olmuştur. "حدثنا" dediklerine söz yok; fakat "عن" lâfzıyle rivâyet ettiklerinde tedlîs ihtimâli mevcuttur. H. 148 târihinde vefât etmiştir.

[3] Katâde b. Di'âme b. Azîz ed-Devsî, el-Basrî'dir. Anadan doğma a'mâdır. Hâfız, allâme ve sikadır. Abdullah b. Sercis, Enes b. Mâlik, Sa'îd b. el-Müseyyeb ve Ebu't-Tufeyl'den hadîs rivâyet etmiştir. Tedlîs ile mârûftur. İbnu Ma'în onun ne Sa'îd b. Cubeyr'den, ne de Mücâhid'den işittiğini söyler. Şu'be ise, onun Ebû Râfi'den semâ'ı olduğu bilinmektedir, diyor. Vâsıt'ta tâ'un hastalığından 118 târihinde ölmüştür; 117'de öldüğünü söyleyenler de vardır.

[4] Hasen b. Ebi'l-Hasen Yesâr el-Basrî, Ensârın mevlâsıdır. Tâbi'înin büyüklerinden ve zühd ile meşhûr olan âlimlerindendir. Mîzân'da onun hakkında şöyle denmektedir; sikadır; fakat Ebû Hureyre'den tedlîs yapar. "حدثنا" diye rivâyet ettiği hadîsler niza'sız hüccettir. H. 110 târihinde vefât etmiştir.

[5] Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'dir. Mîzân'da: "sika olan meşhûrlardandır; rivâyetinde tedlîs yaptığını gösteren alâmetler vardır", deniyor. 211 târihinde vefât etmiştir.

[6] Velîd b. Müslim, Ebu'l-'Abbâs ed-Dimeşkî'dir. Benî Ümeyye'nin mevlâsıdır. Mîzân'da ona dâir şu sözler söylenmektedir: "Meşhûrlardan olup Şamlıların âlimidir." Ebû Misher diyor ki: Velîd müdellistir. Yalancılardan tedlîs yaptığı çok olmuştur. "الوليد عن ابن جريج" veya "الوليد عن الاوزاعي" dediği zaman

İbnu ʻUyeyne'ye mahsus olmak üzere bu mevzûda onu maʻzûr görerek tedlîsini kabûl etmişlerdir[1]. Çünkü İbnu ʻUyeyne mevkûf olarak rivâyet ettiği zaman İbnu Cureyc, Maʻmer[2] ve benzerlerine dayanmıştır. Bu görüşü tercih eden İbnu Hibban[3] şöyle demiştir: "Bu hâl dünyâda sâdece Süfyân b. ʻUyeyne'ye mahsustur. O tedlîs yapardı ama sika ve sağlam râvîleri tedlîs ederdi. Bir de tedlîs ettiği bütün haberleri kendi gibi güvenilir râvîlerden işittiğini söylemiştir"[4].

Ayrıca, tedlîs ile meşhûr olan Sahîhayn râvîlerinin yaptığı tedlîsin kizb değil, bir nevʻî mübhem bırakma olduğunu söyleyerek onları mâʻzur görmüşlerdir; çünkü onların rivâyetlerinde "سمعت", "حدثنا", "اخبرنا" ve buna benzer semâʻ vukûʻunu gösteren ifâdeler vardır[5]. Buhârî ve Müslim, belki de hadîslerini rivâyet ettikleri müdellisin semâʻı olup olmadığını bilmiyorlardı. Fakat onlar aldıkları hadîsin sıhhatini gösteren mütâbiʻler bulunduğunu biliyorlardı. Bunun içindir ki, pek kıymetli, emîn ve hadîsinde zaʻf töhmeti bulunmayan müdellisin isnâdını tercîh etmişlerdir. Tercîh ettikleri bu müdellisin sika mütâbiʻler arasında fazîlet ve şöhret bakımlarından da bir benzeri yoktur[6].

Bâzı münekkidler, Sahîhayn râvîlerinden tedlîs yaptığı söylenenlerin bu hareketine, **mürsel-i hafî** demenin daha uygun olacağı

---

itimat edilmez; zîrâ yalancılardan tedlîs yapar. "حدثنا" dediği ise huccettir. 195 târihinde vefât etmiştir (krş. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 302).

[1] Tedlîs ile meşhûr olan bu imâmların hepsi de Sahîheyn râvîlerindendir. Tavzîhu'l-efkâr sâhibi buna işâret etmektedir, c. I, s. 353-354. Bir kısmını da Suyûtî, Tedrîbu'r-râvî'de zikretmektedir, s. 80.

[2] İbnu Cureyc, Mekke'li fakîh Abdulmelik b. Abdulaziz b. Cureyc er-Rûmî olup Emevîlerin mevlâsıdır. İlk olarak kitap yazan odur. 150 târihinde vefât etmiştir (Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 169-170).

Maʻmer ise, meşhûr muhaddislerden olup huccet sayılan bir imâmdır. Adı Maʻmer b. Râşid, Ebû ʻUrve'dir. Ezd'lilerin mevlâsıdır. Makbûl olan görüşe nazaran 153'de vefât etmiştir (Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 190-191).

[3] Büyük hâfızlardan olup birçok eseri bulunan Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Muʻâz el-Yemânî el-Büstî, Ebû Hâtim'dir. Beş ciltlik (**et-Tekâsîm ve'l-Envâʻ** = التقاسيم و الانواع) adlı eseri ne bâblara göre, ne de müsnedler gibi alfabetik olarak tasnîf edilmiştir; onun kendi icâd ettiği fevkalâde bir tasnîf tarzı vardır. 354 târihinde vefât etmiştir.

[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 79.

[5] Aynı eser, s. 80.

[6] Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 356.

kanaatindedir. Bunlar tedlîs ile **mürsel-i hafî**'yi çok hassâs bir şekilde birbirlerinden ayırırlar. Buna göre tedlîs, mülâkî olduğu bilinen kimseden rivâyet edenler hakkında kullanılır. Birbirinin mu'âsırı olup mülâki oldukları bilinmeyenler hakkında **mürsel-i hafî** tâbiri kullanılır. Hâfız İbnu Hacer bu mevzûda der ki:

"Tedlîsi târif ederken, birbirleriyle görüşmemiş olsalar bile aynı asırda yaşamış olmayı şart koşan kimsenin, târifine **mürsel-i hafî**'yi de alması gerekir. En doğrusu, bu iki tâbiri birbirinden ayırmaktır"[1]. Tedlîste, muhaddislere mu'âsır olmaya değil, görüşmeye ehemmiyet verilmektedir. Şöyle ki: Ebû Osman en-Nehdî[2] ve Kays b. Ebî Hâzım[3] gibi muhadramların Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivâyetleri, müdelles değil, mürsel sayılmaktadır. Sâdece mu'âsır olmak hadîsin müdelles olması için kâfi bir sebep olsaydı, bu zevâtın da müdellis olmaları gerekirdi. Zîrâ bunların Rasûlullah (s.a.v.)'ın mu'âsırı olduklarında şüphe yoktur; fakat ona mülâkî olup olmadığı bilinmemektedir[4].

Müdelles ile mürseli, Hatîbu'l-Bağdâdî'nin şu sözleri kesinlikle birbirinden ayırmaktadır: Râvî, "hadîsi tedlîs yaptığı şeyhten işitmediğini söylerse durum tavazzuh eder ve bu sûretle hadîs müdelles olmaktan çıkarak mürsel olur. Mürsilin işitmediği bir kimseden işitmiş, görmediği bir şahıs ile de görüşmüş zannını uyandırmasıyle hadîs mürsel olmaz. Fakat anlattığımız tedlîs, müdellisin kimden tedlîs yaptığını açıklamadığı için, muhakkak ki mürsellik mânâsını da taşımaktadır. Müdellesi mürselden ayıran taraf, râvînin hadîs duymadığı kimseden duymuş gibi göstermesidir. Burada işini gevşek tutan müdellistir. Şu hâle göre bu tedlîsin mürsel mânâsını ihtivâ etmesi gerekir. Mürsel

[1] Şerhu'n-nuhbe, s. 18.

[2] Ebû Osmân en-Nehdî, Abdurrahman b. el-Basrî'dir. Asr-ı saâdeti idrâk etmiş; Hz. Ömer zamanında irtihâl etmiş; Hz. Ömer'den ve bâzı sahâbeden hadîs dinlemiştir. H. 100 târihinde veya bir müddet sonra vefât etmiştir (Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 65).

[3] Kays b. Ebî Hâzım, Ebû Abdillâh el-Ahmesî el-Kûfî'dir. Kûfe muhaddisidir. Rasûlullah (s.a.v.)'ı görmek ve ona bey'at etmek için yola çıkmış; fakat Kays yolda iken Rasûlullah (s.a.v.) vefât etmiştir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân, Hz. Ali ve birçok büyük sahâbîden semâ'ı vardır. Onun hakkında Zehebî: "hadîsleriyle bütün İslâmî eserlerde ihticâc edilmektedir", der. Hicretin 97. yılında vefât etmiştir; 98'de vefât ettiğini söyleyenler de vardır (Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 61).

[4] Şerhu'n-nuhbe, s. 19.

hadîs ise tedlîs mânâsını ihtivâ etmez; zîrâ mürsilin, duymadığı kimseyi duymuş gibi göstermesi gerekmez. İşte bunun içindir ki âlimler müdellisleri ayıpladıkları hâlde mürsilleri ayıplamazlar"[1].

Bütün çeşitleriyle müdelles hadîsin, zayıf hadîsler grubuna girmesinin sebebi meydandadır. Çünkü râvîlerinin sika olduğu sâbit değildir. Şu sözleri İbnu Mübârek ne kadar yerinde söylemiştir:

دَلَّسَ لِلنَّاسِ أَحَادِيثَهُ وَاللهُ لَا يَقْبَلُ تَدْلِيسًا

= Halka mû'teber göstermek için hadîslerini tedlîs etti; ama Allah tedlîsi kabûl etmez[2].

5. Mu'allel hadîs : الْمُعَلَّلُ[3]

Dış görünüşü bakımından kusursuz gibi görünse bile, sıhhatini zedeleyen bir kusûru olduğu anlaşılan hadîstir[4].

Hadîsteki illet, hadîs ilimleriyle uğraşanların dahî anlayamayacağı kadar kapalı olması îtibariyle onu meydana çıkarmak için geniş bir bilgiye, iyi bir hâfızaya ve hassas bir anlayışa sâhip olmak îcab eder. İbnu Hacer diyor ki:

"İllet, 'ulûmu'l-hadîs nev'îlerinin en kapalı ve en hassasıdır ki onu ancak Allah Taâlâ'nın fevkalâde bir anlayış, geniş bir kültür, râvîlerin dereceleri hakkında mükemmel bir bilgi ve senedlerle metinleri tam mânâsıyle kavrayacak kuvvetli bir meleke verdiği insanlar anlayabilir"[5].

Bu ilmi çok iyi bilen bir âlim, Allah Taâlâ'nın kalbine doğduracağı bir nev'î ilhâmla bu kapalı illetleri bilebilir. Buna şaşmamak lâzımdır; zîrâ hadîsi anlamak, telkîn ile olacak bir iş değildir. Bu ancak Allâh'ın kalbe akıtacağı bir bilgi ile olabilir[6].

---

[1] el-Kifâye, s. 357.

[2] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 103.

[3] Buna "el-Ma'lûl" de denir. Nitekim Buhârî, Tirmizî ve Hâkim'in sözlerinde de böyle geçmektedir. Bunun en iyisi tek lâm ile yazılan " مُعَلٌّ " şeklinde olanıdır; zîrâ bu kıyâsî olarak " أَعَلَّ " fiilinin mef'ûlüdür. " مُعَلَّلٌ " tâbiri ise oyaladı, meşgûl etti, mânâsına gelen " عَلَّلَ " fiilinin mef'ûlüdür; fakat bu fiili onlar kullanmamışlardır. Bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 88.

[4] Krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 89.

[5] Şerhu'n-nuhbe, s. 21; buradan naklen Tavzîhu'l-efkâr. c. II, s. 29.

[6] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. IX, s. 177.

Abdurrahmân b. Mehdî[1] diyor ki: "Hadîs ilhâmla anlaşılabilir. Hadîsin illetlerini açıklayan bir âlime, bunun neye dayanarak söylüyorsun? diye sorsanız size bir delîl gösteremez"[2]. Yine Abdurrahmân b. Mehdî'ye: "Sen herhangi bir şeye: bu sahîhtir, bu sâbit değildir, diyorsun; bunu neye göre söylüyorsun? diye sordular. O da şöyle bir suâlle karşılık verdi: Sarrafa gidip dirhemlerini gösterdiğin zaman, sana: bu iyidir, bu kalptır, derse, ona bunun sebebini sorar mısın? yoksa dediğini aynen kabûl mü edersin?. Soru sâhibi: Aynen kabûl ederim, deyince, İbnu Mehdî: İşte uzun derslerin, münâkaşaların ve ihtisâsın netîcesi olarak bu da onun gibidir, dedi[3].

Hatîbu'l-Bağdâdî de şu sözleriyle bunu anlatmaktadır: "Muhaddisin sarraf gibi olması gerekir. Dirhemlerin bozuğu ve kalpı olduğu gibi, hadîslerin de bozuğu ve kalpı vardır"[4].

İşte bu ilmin çok zor ve hassas olması, uzun mümâreseye ihtiyaç göstermesi sebebiyledir ki, bu mevzûda çok az eser yazılmıştır[5]. Yazılan eserlerin en kıymetlisi de Buhârî'nin şeyhi olan **Ali b. el-Medînî**'nin "**Kitâbu'l-'Ilel**"idir[6]. Bunun arkasından **el-Hallâl**[7]'ın aynı adlı eseri gelir. Daha sonra da iki cilt olarak Mısır'da basılmış olan **İbnu Ebî Hâtim**[8]'in 'Ilel'ini zikredebiliriz.

Bize kadar gelmiş olan bu mevzûdaki kitaplardan biri de **Sünen-i Tirmizî**'nin sonunda muhtasar olarak bulunan **Kitâbu'l-'Ilel**'dir.

---

[1] Büyük hâfız imâm Abdurrahmân b. Mehdî, b. Hasen'dir. Künyesi Ebû Sa'îd el-Basrî'dir. Ezd'lilerin mevlâsıdır. Benu'l-'Anber'in mevlâsıdır diyenler de olmuştur. Ahmed b. Hanbel onun hakkında: "Yahyâ el-Kattan'dan daha fakîh, Vekî'den daha sağlamdır", demiştir. 198 târihinde vefât etmiştir (Bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 329).

[2] Ma'rifetu 'ulumi'l-hadîs, s. 113.

[3] Bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 89; el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 71. Yine Abdurrahman b. Mehdî: "**Bir hadîsin illetini öğrenmek, yanımda olmayan yirmi hadîsi yazmaktan bana daha makbûldür**" demektedir... el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. X, s. 191. Aynı sözler için bk. Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 112.

[4] el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî, c. VII, v. 128 a.

[5] Şerhu'n-nuhbe, s. 21.

[6] Tedrîbu'r-râvî, s. 91. İbnu'l-Medînî'nin terceme-i hâli verildi.

[7] Hallâl diye mâ'ruf, Ebû Bekir, Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Bağdâdî el-Hanbelî'dir. Kitâbı birkaç cilt hâlindedir. (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 111).

[8] er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 111.

Bunu İbnu Receb[1] şerh etmiştir. Yine 'Ilel mevzû'unda **Ahmed b. Hanbel**'in – hâlen yazma olarak bulunan[2] – bir kitâbı vardır. Bundan başka **Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî**[3]'nin kendinden sonra bir benzeri yazılamayan değerli bir eseri vardır[4]. Fakat kitabı kendi yazmamış, talebesi hâfız Ebû Bekir el-Burkânî cem' etmiştir[5]. Ayrıca yine 'Ilelu'l-hadîs mevzû'unda **Buhârî, Ya'kûb b. Ebî Şeybe**[6], **es-Sâcî**[7], **İbnu'l-Cevzî**[8] ve **İbnu Hacer**[9]'e nisbet edilen kitaplar mevcuttur.

Çoğu zaman illet, zâhiren sıhhat şartlarını hâiz olan bir isnadda bulunur. Şu hâle göre illetin mevcûdiyeti, râvînin teferrüdü, bir vehim bulunduğunu münekkide gösteren karînelerle birlikte diğer bir râvînin ona muhâlif oluşu, mevsûlün mürsel olarak, merfû'un mevkûf olarak gösterilmesi ve bir hadîsin diğer bir hadîse karışması ile anlaşılır ki, bu durumlar karşısında münekkidde hadîsin sahîh olmadığı husûsunda zann-ı gâlib hâsıl olur veya hadîste tereddüd ederek duraklar[10].

---

[1] Hâfız Zeynüddîn Ebu'l-Ferec, Abdurrahman b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Bağdâdî ed-Dimeşkî el-Hanbelî, İbnu Receb diye mâ'rûftur. 975 târihinde vefât etmiştir (er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 111).

[2] Zâhiriyye kütüphânesinde yazma olarak 40 numaralı mecmu'ada bulunmakta olup küçük boy 24 varaktan ibârettir. Muhtelif hatlarla yazılmış 325 varaktan müteşekkil birkaç risâleyi muhtevî bir cilt içinde bulunmaktadır. (Bu eser Dr. İsmail Cerrahoğlu ve Dr. Talat Koçyiğit tarafından neşre hazırlanmış ve I. cildi Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi neşriyâtı arasında 1963 yılında basılmıştır (mütercim).

[3] Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî, Ebu'l-Hasen Dârekutnî diye meşhûrdur. Bağdat'taki Dâru'l-kutn'a nisbet edilmektedir. Hadîste Emîru'l-Mu'minîndir; Sünen'i vardır. 385 yılında vefât etmiştir (er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 19).

[4] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s.70

[5] er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 111.

[6] Şerhu'n-nuhbe, s. 21.

[7] es-Sâcî, Ebû Yahyâ, Zekeriyâ b. Yahyâ ed-Dabbî el-Basrî'dir. Basra muhaddisidir. 307 târihinde vefât etmiştir. Zehebî diyor ki: 'Ilelu'l-hadîs mevzûunda onun büyük bir mütehassıs olduğunu gösteren değerli bir kitâbı vardır (er-Risâletu'l mustatrafe, s. 111).

[8] Kitabının adı **el-'Ilelu'l-mütenâhiye fi'l-ahâdîsi'l-vâhiye**'dir. İbnu Cevzî, bu kitabı sebebiyle tenkîdlere uğramıştır (er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 111).

[9] Kitabının adı **ez-Zehru'l-matlûl fi'l-haberi'l-ma'lûl**'dur (Tedrîbur-râvî, s. 91).

[10] Tedrîbu'r-Râvî, s. 89; aynı bilgi için bk. Tavzîhu'l-efkâr. c. II, s. 27-28.

Muʿallel bir hadîsi rivâyet eden râvînin ondaki illeti söylemesi nasıl şâyân-ı arzu ise[1], isnadda birçok bakımlardan illet bulunabileceği için, müsnidin de hadîsteki illeti açıklaması aynı şekilde yerinde olur[2].

Bir hadîsin illetini bilmek için hadîsin bütün rivâyetlerini tetkîk etmek, râvîlerinin hadîs hakkındaki ihtilâflarına ve onların zabt ve itkân îtibariyle durumlarına bakmak lâzımdır. Ali b. el-Medînî: "Hadîsin bütün tarîklerini cemʿ etmedikçe hatası anlaşılmaz" demektedir[3].

Hâkim en-Neysâbûrî, **Maʿrifetu ʿulûmi'l-hadîs** adlı kitabında **muʿallel hadîsi** on kısma ayırmış ve her birini îzâh eden misâller vermiştir[4]. Daha sonra şöyle demektedir: "Burada zikretmediğim başka nevʿiler de vardır. Zikrettiklerimi ise, bu ilmin mütehassıslarının birçok **muʿallel hadîsi** kolayca bulabilmesi için verdim; zîrâ hadîslerin illetlerini bilme ilmi, bu ilimlerin en değerlilerindendir"[5].

Muʿallel hadîsin nevʿileri, Hâkim'in taksîm ettiği bu on gruptan ibâret değildir. Binâenaleyh hadîsi zedeleyen bu gizli sebepleri îzâh etmek maksadıyle **muʿallel hadîs**in belli-başlı misâllerini söylemekle iktifâ edeceğiz.

Bir sahâbîden rivâyet edildiği bilinen bir hadîs, iki veya daha fazla râvînin memleketlerinin ayrı olması sebebiyle diğer bir râvîden rivâyet edilir. Bunun misâli: مُوسَى عن عُقْبَةَ عن ابى إسحاق عن ابى بُرْدَةَ عَنْ اَبيه tarîkıyle rivâyet edilen "إنى لَاَسْتَغْفِرُ اللهَ وَاَتُوبُ إليه فى الْيَوْمِ مائَةَ مَرَّةٍ = Ben günde yüz defa Allâh'a tevbe istiğfâr ederim" hadîsidir. Bu isnâda bakan kimse, ilk önce onu sahîh hadîsin şartına uygun olarak rivâyet edilmiş zanneder. Halbuki bu hadîsi bir Medîneli, bir Kûfeliden rivâyet etmiştir. Mâʿlûm olduğu üzere Medîneliler, Kûfelilerden rivâyet ettikleri zaman hatâ ederler[6].

---

[1] el-Câmiʿ li ahlâkı'r-râvî, c. VII, v. 127 b.

[2] Aynı eser, c. X, v. 191. Hatîbu'l-Bağdâdî, el-Câmiʿde müsnidin illetleri açıklaması mevzûʿuna bir bâb tahsîs etmiştir (Bk. gösterilen yer).

[3] Tedrîbu'r-Râvî, s. 89.

[4] Hâkim'in Maʿrifetu ʿulûmi'l-hadîs'inde s. 113-119 arasında bu on kısım da mevcuttur. Suyûtî de Tedrîbu'r-râvî'de Hâkim'den naklen bu on kısmı misâlleriyle birlikte zikreder (Bk. s. 91-93).

[5] Maʿrifetu ʿulûmi'l-hadîs, s. 119.

[6] Maʿrifetu ʿulûmi'l-hadîs, s. 115.

Bunun bir başka misâli, râvîlerden birinin kendi şeyhinin ismini söylemesi veya mübhem bırakmasıyle meydana gelen ihtilâftır. Şöyle ki, Ebu Şihâb'ın: (عن سُفْيانَ الثَّوْرِى عن الحَجّاج بن الفُرافِصَة عن يَحْيَى بن ابى كَثِير عن ابى سَلَمَة عن ابى هُرَيْرَة) isnâdıyle merfû' olarak rivâyet ettiği " «المُؤْمِنُ غِرٌّ كَرِيمٌ والفاجِرُ خَبٌّ لَئِيمٌ» = Mü'min sâf ve kerîm, fâcir ise hilekâr ve alçaktır", hadîsini Muhammed b. Kesîr'in (حدثنا سُفْيانُ الثَّوْرى عن حَجّاج عن رَجُلٍ عن أبى سَلَمَة) senediyle rivâyet etmesinin hadîsi ma'lûl yaptığını Hâkim beyân etmektedir[1].

Bir başka misâl: Bir şahıstan rivâyet eden râvî, o zâtı görüp, hadîs dinlemiş olmakla beraber, ondan dinlediği hadîsler mu'ayyen değildir. Bu râvî o zâttan arada vâsıta olmaksızın rivâyet ederse, bu hadîslerin illeti, râvînin onları şeyhinden duymamış olmasıdır. Bunun misâli, Yahya b. Ebî Kesîr'in Enes (r.a.)'den rivâyet ettiği: أنَّ النَّبِى صلى الله عليه وسلم كانَ إذا أفْطَرَ عِنْدَ أهْلِ بَيْتٍ قالَ: أفْطَرَ عِنْدَكُمُ الصّائِمُونَ = Rasûlullah (s.a.v.) bir âile yanında iftâr ettikleri zaman, evinizde oruçlular iftâr etsin, diye duâ ederdi"[2], hadîsidir. Hâkim: "Yahya b. Ebî Kesîr'in Enes b. Mâlik'den bir çok hadîs rivâyet ettiğini biliyoruz; fakat bu hadîsi Enes'den duymamıştır", dedikten sonra Yahya b. Ebî Kesîr'in " حُدِّثْتُ عَنْ أنَس = Enes'den rivâyet eden şahıs bana söyledi", dediğini beyân ederek hadîsi senediyle zikreder[3].

Bir başka misâl: Sened görünüşü bakımından sahîh olmakla beraber, orada, rivâyet ettiği zâttan hadîs işitmediği bilinen birinin bulunması, hadîsin mu'allel olmasına sebep teşkil eder. (مُوسَى بن عُقْبَة عن سُهَيْل بن ابى صالح عَنْ أبيه عن أبى هُرَيْرَة) isnâdıyla Ra-

---

[1] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 117. Allâme Ahmed Şakir, Hâkim'in, hadîsi mu'allel saydığı illetin iyi olmadığını; zîrâ hadîsin şevâhid ve mütâbi'lerinin bulunduğunu söylemiştir (Bk. el-Bâ'ısü'l-hasîs, s. 76).

[2] Hadîsin tamâmı şöyledir:

"وأكَلَ طَعامَكُمُ الأبْرارُ وصَلَّتْ عَلَيْكُمُ المَلائِكَةُ"

[3] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 117-118.

sûlullah (s.a.v.)'dan rivâyet edilen: «مَنْ جَلَسَ مَجْلِساً كَثُرَ فِيهِ لَغَطُهُ، فقال قَبْلَ اَنْ يَقُومَ سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ، لاَ إِلَهَ إِلاَّ اَنْتَ، اَسْتَغْفِرُكَ وَاَتُوبُ إِلَيْكَ، إِلاَّ غُفِرَ لَهُ مَاكَانَ فِى مَجْلِسِهِ ذَلِكَ» = Çok dedi-kodu yapılan bir mecliste bulunan kimse oradan kalkmadan önce سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ لاَ اِلَهَ إِلاَّ اَنْتَ اَسْتَغْفِرُكَ وَاَتُوبُ اِلَيْكَ) deyince, o mecliste bulunması sebebiyle işlediği günâh affedilir', hadîsi bunun misâlini teşkil eder. Rivâyet edildiğine göre Müslim, Buhârî'ye gelerek bu hadîsi sormuş, Buhârî de: "Bu güzel bir hadîstir. Bu babta dünyâda bundan başka bir hadîs bulunduğunu da bilmiyorum; ne var ki hadîs ma'lûldur", diyerek (حدَّثَنَا بِهِ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ حدَّثَنَا وُهَيْبٌ حدَّثَنَا سُهَيْلٌ عَنْ عَوْنِ بْنِ عَبْدِ اللهِ) senedini okumuş ve bununla beraber Mûsa b. 'Ukbe'nin Süheyl b. Ebî Sâlih'den hadîs işittiği zikredilmemektedir, demiştir[1].

Hadîsle meşgul olan kimsenin: " هَذَا الحَدِيثُ مُعَلَّلٌ بِفُلاَنٍ = Bu hadîs falan râvî sebebiyle mu'alleldir" sözünü okuyunca, hadîste, mu'allel istılâhı ile anılan cinsten cerh edici bir illet bulunduğuna hemen hükmetmeyerek biraz teennîli davranması gerekir; zîrâ bâzı âlimler illet sözünü, ıstılâhî mânâsını kastetmeyerek de kullanmaktadır[2]. Bu takdirde yapılan cerh onlar nazarında, râvîyi, hâfızasının zayıflığı veya kizbi gibi, (gizli değil) zâhirî bir sebebe dayanarak yapılan bir cerhten öteye geçmez. Hadîsin zayıf olmasını gerektiren zâhirî bir sebep bulunduğu takdirde, o hadîse mu'allel denemez. Misâllerle açıkladığımız üzere illet, hadîsin mu'allel olmasını gerektiren gizli ve kapalı bir sebebtir. Ne var ki bâzı münekkidler mu'allel hadîsin târîfinde hafî illet sözünün zikredilmesini zarûrî görmeyerek, mu'allel hadîste gizli değil açık illetlerin de bulunabileceğini söylemektedirler[3].

Ebû Ya'lâ el-Halîlî, el-İrşâd adlı eserinde, zâbıt olan sika râvînin müsned olarak rivâyet ettiğini, mürsel olarak rivâyet etmek gibi,

---

1 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 113-114.
2 el-Bâ'isü'l-hasîs, s. 77.
3 Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 27.

hadîsin sıhhatini zedelemeyecek bir muhalefete de **illet** adını vermekte ve nasıl ki bâzıları şâz olan sahîhin bir nev'i saymışsa, "ma'lul olan sahîh hadîs de sahîh'in bölümlerindendir", demektedir. Bununla beraber ıstılâhı sınırlandırmak da istememiş ve buna misâl olarak Mâlik'in Muvatta'ında bulunan şu hadîsi zikretmiştir:

"بَلَغَنَا أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
لِلْمَمْلُوكِ طَعَامُهُ وَكِسْوَتُهُ" = Ebû Hureyre (R.A.)'den bize bâliğ oldu ki, Rasûlullah (s.a.v.): Yedirilmek ve giydirilmek kölenin hakkıdır, buyurmuştur". Mâlik bu hadîsi Muvatta'ında bu şekilde mu'dal olarak rivâyet etmektedir. Hadîsi İbrahim b. Tahmân ve en-Nu'man b. Abdisselâm (عَنْ مَالِكٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَجْلاَنَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ) isnâdıyle rivâyet etmektedir. Hadîs, isnâdı beyân edildikten sonra sahîh olmuştur. Bâzıları: da "Ma'lul, bunun aksine, görünüş îtibariyle kusurdan sâlim olmakla beraber, yapılan araştırmadan sonra sıhhatini zedeleyen bir kusûru bulunan hadîstir. Misâlini verdiğimiz bu hadîs ise, dış görünüşü îtibariyle mu'dal olmakla beraber, araştırıldığında mevsûl olduğu meydana çıkmıştır"[1] diyorlar.

Ma'lûl tâbiri, merdûd olan her hadîse şâmil değildir. Buna göre munkatı' hadîs ma'lûl sayılmaz. Râvîleri arasında meçhûl veya zayıf bir kimse bulunan hadîse de ma'lûl denmez. Ma'lûl diye bu saydığımız kusurlardan birini ihtivâ eden hadîse denir[2]. Hâkim Ebû Abdillah diyor ki:

"Mecrûh olan bir râvînin hadîsi değersiz ve bâtıl olduğundan, cerhle hiç alâkası bulunmayan muhtelif bakımlardan hadîs ta'lil edilebilir. Hadîsin illetine gelince, sika râvîlerin bir çok hadîslerinde onların bile farkına varamadıkları illetler bulunur ve hadîs ma'lûl olur. **Bizce illeti tâyin etmede ölçü hıfz, fehm ve mâ'rifettir**"[3].

6. Muztarib Hadîs[4]: (الْمُضْطَرِبُ)

Muztarib Hadîs, birçok rivâyetleri bulunmakla beraber, bu rivâyetler birbirine müsâvî olduğu için aralarında tercîh

---

[1] el-Bâ'isü'l-hasîs, s. 77-78; krş. Tavzîhu'l-efkâr c. II, s. 33-34.
[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 27.
[3] Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs, s. 112-113.
[4] Bu ıstılâh, işin karışıp nizâmının bozulması mânâsında kullanılmıştır. Aslı

yapma imkânı olmayan, bir râvînin iki veya daha çok sefer rivâyet ettiği, yahut iki veya ikiden daha çok râvînin rivâyet ettiği hadîstir[1].

Bu hadîsin za'fına sebep râvîlerinin hıfz ve zabtı hakkında ihtilâf edilmesidir[2]. Bu ihtilâf da rivâyetlerden birinin râvîsinin hıfz veya zabt, yahut aldığı zâttan uzun müddet hadîs dinlemesi gibi üstünlüklerden biri sebebiyle ötekine tercîh edilmesiyle ortadan kalkar. İşte bu sebepledir ki, iki veya daha fazla rivâyetten biri diğerine tercîh edildiği zaman, hadîse **Muztarib** denilmez[3].

Iztırâb bâzan metinde bulunmakla berâber, ekseriyâ isnâdda bulunur. İsnâdda değil de, sâdece metindeki ıztırâba binâen, muhaddisin bir hadîse bu adı verişi pek nâdirdir[4].

İsnâddaki ıztırâba misâl olarak Ebû Bekir Hadîsini zikredebiliriz. Ebû Bekir (r.a.). "Yâ Rasûlallah seni yaşlanmış görüyorum", dediğinde Rasûl-i Ekrem: "شَيَّبَتْنِي هُودٌ وَأَخَوَاتُهَا = Beni Hûd Sûresi ile benzeri sûreler ihtiyarlattı" buyurmuşlardır. Dârekutnî diyor ki: "Bu hadîs muztaribtir; zîrâ sâdece Ebû İshâk tarîkinden gelmekte ve bu rivâyette on türlü ihtilâf edilmektedir. Kimi bu hadîsi Ebû İshâk'dan mürsel olarak, kimi mevsûl olarak rivâyet etmekte, kimi onu Ebû Bekir (r.a.)'ın, kimi Sa'd (r.a.)'ın, kimi de Hz. Âişe'nin müsnedi olarak rivâyet etmektedir. Hadîsin bütün râvîleri sika olduğu gibi, birini diğerine tercîh etmek de mümkün değildir; üstelik, cem' etmeye de imkân yoktur"[5].

---

da, çok hareketli olup birbirine çarpması sebebiyle (اِضْطِرَابُ الْمَوْجِ = Dalga hareketi) sözünden alınmıştır. Eğer râ'nın fethasıyla **muztarab denilse idi, ıztırâbın** ism-i mekânı olur ve ıstılâhî mânânın **daha** iyi belirmesini **temîn ederdi. Zîrâ muztarıb** hadîs gerçekte râvînîn veya râvîlerin yalpalarının **göründüğü bir yerdir (Bk.** Elfiyyetü's-Suyûtî, s. 118, dip not.)

[1] Krş. Tedrîbü'r-râvî, s. 93.

[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 47. **Râvîsi ister bir, ister daha çok olsun, ıztırâbın râvînin zabt edemeyişi sebebiyle meydana geldiği âşikârdır. Bir râvî bir hadîsi değişik bir çok şekillerde rivâyet etmişse, o râvinin zabt sâhibi olduğu düşünülemez; zîrâ onun muhtelif şekillerde rivâyet etmesi bir nevi tenâkuzdur. Şayet muztarip hadîsin râvîleri birden fazla ise, hepsinin de zabt sahibi olmadığı kabûl edilir; yalnız bu noksan tercîh yoluyla bâzılarından giderilebilir.**

[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 93.

[4] Şerhu'n-nuhbe, s. 22.

[5] Tedrîbu'r-râvî, s. 94.

Araştırıcı – bu nevi muztarib insâd hakkında – şöyle düşünebilir: Dârekutnî'nin de saydığına göre bu hadîste birbirine zıt on cihetten ihtilâf edilmiş oluyor. Buna rağmen aralarında bir tercîh yapmaya imkân olmayan birbirinin dengi sika râvîler hakkında tereddüt edildiği müddetce hadîsi sahîh kabûl etmek gerekir. İlk anda akla gelen bu anlayış kısaca söylemek gerekirse makbûldür. Ne var ki meselâ: Hadîs te'âruz ettiğinde onun hakkında bir hüküm verebilmek için rivâyetlerini makbûliyet sırasına göre kademelere ayırmak gerekir; "Bu durumda râvîsi hakkında hiçbir sûretle ihtilâf edilmeyen hadîs, râvîsi hakkında ihtilâf edilen hadîsten elbette daha sahîhtir"[1]. Demek oluyor ki, sâdece isnâdda bir ıztırâb bulunması, hadîsin za'fına işâret sayılmaktadır; çünkü rivâyetlerin derece bakımından müsâvî olup, aralarında hiçbir te'âruz bulunmaması, hangisinin sahîh olduğu hakkında bir hüküm vermeye mânî'dir. Buna göre hadîslerin sıhhat bakımından birbirine mu'âdil oluşu, zayıflık bakımından mu'âdil oluşu gibidir ki, birini alıp diğerini terk etmek için ortada hiçbir tercîh sebebi yoktur[2].

1 Metindeki ıztırâba misâl, Müslim'in Velid b. Müslim rivâyetiyle Sahîh'ine aldığı besmele hadîsidir. Velîd b. Müslim diyor ki, "bize Katâde tarîkıyle Evzâ'î rivâyet etti. Katâde Evzâ'î'ye yazdığı bir mektupta Enes b. Mâlik'in kendisine şunu rivâyet ettiğini haber vermiştir: «صَلَّيْتُ خَلْفَ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم وَأَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ فَكَانُوا يَسْتَفْتِحُونَ بِ(الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ)، لَا يَذْكُرُونَ (بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ) فِي أَوَّلِ قِرَاءَةٍ وَلَا آخِرِهَا» = Rasûlullah

---

[1] Bu fikri, Tavzîhü'l-efkâr, c. II, s. 47'de Hafız 'Alâî'den İbnu Hacer'in aldığı söylenmektedir. 'Alâî'nin adı: Salâhuddin Ebû Sâ'îd Halîl b. Keykeldî b. Abdillâh ed-Dimeşkî, el-Makdisî, eş-Şâfi'î'dir 761 târihinde Kudüs'te vefât etmiştir. Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl ve İhtisâru cami'i'l-usûl li'bni'l-Esîr el-Cezerî eserleri arasındadır. Terceme-i hâli için bk. er-Risâletü'l-mustatrafe, s. 62-63.

[2] 'Alâî'den İbnu Hacer'in aldığı seneddeki ıztırâbın altı şekli: a) Vâsıl ve irsâlin teâruzu. b) Vakf ve raf'ın teâruzu. c) İttisâl ve inkıtâ'ın teâruzu. d) Hadîsi bir topluluk bir adamdan, o tabi'îden, o da sahâbîden rivâyet etmişken, o adamın hadîsi başka bir tabi'îden, onun da aynı sahâbîden rivâyet etmesidir. e) Birinin, iki isnâdın birinde ziyadelik yapması. f) Bir râvînin sika veya zayıflığında tereddüd ediyorsa, onun ismi ve nesebinde ihtilâf edilmesidir. Bu altı şekli misâlleriyle bir likte görmek için bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 38-47.

(s.a.v.)'in, Ebû Bekir, Ömer ve Osman (r.a.)'ın arkalarında namaz kıldım. Namaza (الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) diyerek başlıyorlar, kırâatın başında ve sonunda (بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) demiyorlardı". Bu hadîste muztarib olan metin, râvînin besmele'nin okunmadığını söylediği hadîsin ikinci yarısını teşkîl eden kısımdır. Zîrâ Buhârî ve Müslim'in müttefikan tahrîc ettikleri aynı mevzûdaki diğer bir rivâyette besmelenin okunup - okunmaması şeklinde bir mesele ve dolayısıyla bir teâruz yoktur. Bu rivâyette râvî: "فَكَانُوا يَسْتَفْتِحُونَ" «بِالْقِرَاءَةِ بِ(الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ)» = Kırâete (الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) diyerek başlıyorlardı", demekle iktifâ etmekte ve namaza başlandığında okunan sûrenin Fâtiha Sûresi olduğunu kastetmektedir. İş bu kadarla kalsaydı elbette müttefekun aleyh olan hadîs tercîh edilmekle iş biterdi. Biz birinci hadîse muztaribtir demiyoruz; fakat yine Enes (r.a.)'den gelen üçüncü bir rivâyete göre, ona besmele ile namaza başlama meselesinde sorulan bir süâle cevaben, bu hususta Rasûlullah'tan mervî herhangi bir şey bilmediğini söylemiştir. Böyle değerli bir kimsenin tereddüdü, önemsenmeyecek bir tereddüt değildir. Böylece besmelenin kırâet edilip - edilmeyeceği husûsunda rivâyetlerin birini tercîh etmek çok güç veya imkânsız bir duruma gelmiş oluyor. Hadîsin ilk yarısına muztarib deyişimizin esas sebebi, tercîhe imkân olmayışıdır. Hadîs metninde illetin bulunuşunu göstermesi bakımından bu iyi bir misâldir. Bunun içindir ki İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadîs**'inde Hâfız 'Irâkî, İbnu's-Salâh'ın kitabına yazdığı şerhde [1], Suyûtî de Tedrîbu'r-râvî'sinde mu'allel hadîse misâl olarak zikrederler [2]. Muztarib hadîs, mu'allel hadîsin bir nev'i olduğu ve iki mevzû da biribirine çok yakın bulunduğu için buna hayret etmemek lâzımdır [3]. İbnu Hacer'in mu'allel için söylediğini bildiğimiz şu sözü, 'Alâî, muztarib hadîs hakkında söylemektedir:

---

[1] s. 98-103.

[2] s. 89-91. Ayrıca Suyûtî, metni muztarib hadîse misâl olarak bunu zikrettikten sonra der ki:

"Bence bunun – metni muztarib hadîsin – en güzel misâli, mezkûr besmele hadîsidir; zîrâ İbnu 'Abdi'l-Berr zikredildiği üzere bunun muztarib olduğunu söylemiştir. Bâzan illetleri aynı olduğu için muztarib, mu'allel ile birleşir." Tedrîbu'r râvî, s. 95.

[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 37.

"Bu mesele, hadîs nev'ilerinin en gizli - kapalı ve en hassas bir nev'ini teşkil etmektedir. Bunun hakkından ancak ,Allah Taâlâ'nın çok ince bir seziş, geniş bir nüfûz, râvîlerin durumları hakkında tam bir idrâk ve derin bir anlayış verdiği kimseler gelebilir"[1].

İbnu Hacer'in **el-Mukterib fî beyâni'l-muztarib**[2] adlı kitabını yazarken Dârekutnî'nin[3] **el-'Ilel**'ine dayanışının sırrını burada anlamaktayız; zîrâ mevzûlar biribirine çok yakın, misâller de birbirine çok benzemektedir. Hadîs nev'ilerinin biribirine karışması ve bâzılarının içiçe girmesi ihtimâline rağmen hadîscilerin, hadîsleri neden bu kadar çok bölümlere ayırmak istedikleri hakkında bu durum bize herhalde bir fikir vermektedir. Dikkat ve hassasiyetlerini bildiğimiz hadîsciler, hadîsleri taksim edip gruplara ayırırken, onların birbirine karışması ihtimâlini göz önünde bulundurdukları için, herhangi bir tenakuz bahis mevzûu değildir. Zaten bir bakıma muztarib olan hadîsin, diğer cihetten mu'allel olması mümkündür. Diğer husûslar da buna kıyâs edilebilir.

Bâzı hâllerde, sahîh ve hasen olan hadîslerde bile ıztırâb olabilir[4]. Şöyle ki, râvî sika bir kimse olmakla beraber onun nesebi veya ismi, yahut babasının isminde ihtilâf edilebilir. İşte böyle bir hadîse **muztarib** denir. Hadîsin muztarib oluşu sahîh veya hasen oluşuna bir zarar getirmez. Hadîsin zayıf olmasını gerektiren bir ıztırâb, bundan önce çeşitlerini zikrettiğimiz, metni veya senedi muztarib olan hadîslerdeki durumlardır[5].

7. Maklûb Hadîs: (المَقْلُوب)

Râvîlerden birinin metindeki bir lafzı veya isnâddaki bir şahsın ismini yahut nesebini alt - üst etmesiyle, tehîr edilmesi gerekeni takdîm, veya takdîm edilmesi gerekeni tehîr etmesiyle, veyahut bir şeyin diğerinin yerine konması sûretiyle

[1] Tevzîhu'l-efkâr, c. II, s. 36-37.

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 95.

[3] Aynı eser, s. 91.

[4] Suyûtî'nin bu meseleye teâlluk eden (Tedrîbu'r-râvî, s. 95)'deki sözü Zerkeşî'nin Muhtasar'ından nakledilmiştir. Zerkeşî diyor ki: "Bazan kâlb şüzûz ve ıztırâb; sahîh ve hasen hadîslerde dahî bulunabilir".

[5] el-Bâ'isü'l-hasîs, s. 78.

rivâyet edilen hadîse maklûb denir[1]. Bu târiften anlaşılacağı üzere kalb, isnâdda olduğu gibi metinde de olur.

Metindeki maklûba misâl: Müslim'in rivâyet ettiği, Allah Taâlâ'nın, kendi gölgesinden başka bir gölgenin bulunmayacağı günde gölgelendireceği yedi sınıf hadîsindeki: «وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ أَخْفَاهَا، حَتَّى لَا تَعْلَمُ يَمِينُهُ مَا تُنْفِقُ شِمَالُهُ» = Sol elinin verdiğini sağ eli duymayacak şekilde, gizlice sadaka veren kimse" cümlesidir. Hadîsin Sahîhayn'daki lâfzı: "حَتَّى لَا تَعْلَمُ شِمَالُهُ مَا تُنْفِقُ يَمِينُهُ = Sağ elinin verdiğini sol eli duymayacak tarzda..."[2] şeklindedir. Fakat râvîlerden biri tam aksini yapması gerekirken "اليمين" sözünü takdîm, "الشمال" lâfzını da tehîr etmiştir.

İsnâddaki isimlerin takdîm ve tehîri ile yapılan maklûb hadîse misâl, Murre b. Ka'b ve Ka'b b. Murre isimlerinin takdîm ve tehîridir. Halbuki bunlardan biri, diğerinin babasının adıdır[3]. Hatîbu'l-Bağdâdî, **Raf'ul-irtiyâb fi'l-maklûb mine'l-esmâi ve'l-esnab** adlı eserinde bu mevzûa gereken ehemmiyeti vermiştir[4].

---

[1] Bu târîfi, maklûb hadîsin kısımları hakkında söylenen bütün sözleri toplamak sûretiyle yaptık.

[2] Hadîsin tamamı şöyledir: "«سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللهُ فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ الْإِمَامُ الْعَادِلُ وَشَابٌّ نَشَأَ فِي عِبَادَةِ رَبِّهِ وَرَجُلٌ قَلْبُهُ مُعَلَّقٌ بِالْمَسَاجِدِ وَرَجُلَانِ تَحَابَّا فِي اللهِ اجْتَمَعَا عَلَيْهِ وَتَفَرَّقَا عَلَيْهِ وَرَجُلٌ طَلَبَتْهُ امْرَأَةٌ ذَاتَ مَنْصِبٍ وَجَمَالٍ فَقَالَ إِنِّي أَخَافُ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ أَخْفَى حَتَّى لَا تَعْلَمُ شِمَالُهُ مَاذَا تُنْفِقُ يَمِينُهُ وَرَجُلٌ ذَكَرَ اللهَ خَالِيًا فَفَاضَتْ عَيْنَاهُ» = Yedi sınıf insanı Allah Taâla, hiçbir gölgenin bulunmayacağı günde, Arş'ının gölgesinde gölgelendirir: Bunlar, Adâletli devlet reîsi, Allâh'a ibâdetle büyüyüp yetişen genç, kalbi mescidlere bağlı kimse, Allah rızâsı için sevişen ve bu uğurda birleşip bu sevgi ile ayrılan iki kişi; cemiyette mühim bir mevkii olan güzel bir kadın kendini ona takdim ettiği halde "ben Allah'dan korkarım" diyerek reddeden kimse, sağ elinin verdiğini sol eli duymayacak şekilde gizli sadaka veren kimse, tenha yerde Allâh'ı anarak gözleri yaşla dolup taşan kimse" (Bk. Şerhu'n-nuhbe" s. 22; krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 106).

[3] Şerhu'n-nuhbe, s. 22.

[4] Gösterilen yerden naklen el-Bâ'isü'l-hasîs, s. 97.

Bu iki misâldeki kalb de, kasten değil sehven yapılmıştır. Böyle olmakla berâber bu hâl yine de hadîsin zayıf olmasını gerektirmektedir. Bu durum, sehven değil de kasten yapılmış olsaydı o takdirde kalb, mevzû hadîsin bir nev'i olurdu[1]. Meselâ: Hadîs bir râvî veya bir isnâd ile meşhûr olur; hadîs uyduranlardan biri, seneddeki râvînin yerine, halkın hadîslerine rağbet ettiği bir başka râvîyi kasden getirir[2]. Söz gelimi Sâlim b. Abdillah[3]'ın olduğu bilinen hadîsi Nâfi'[4]'in hadîsi imiş gibi gösterir. Yahut bir isnâdın yerine bir başka isnâdı koyar. Bunun misâli de yalancı Hammâd b. 'Amr en-Nesîbî[5]'nin: (عن الأعمش عن ابى صالح عن ابى هريرة) isnâdıyle merfu' olarak rivâyet ettiği: "اذا لَقِيتُمُ المُشْرِكِينَ فى طريقٍ فلا تَبْدَؤُوهُم بالسَّلامِ" = Yolda müşriklere rasladığınız zaman ilk olarak siz selâm vermeyiniz" hadîsini Hammâd kalb ederek A'meş'ten geliyormuş gibi göstermektedir. Halbuki hadîsin ma'rûf olan senedi: (عن سُهَيْل بن ابى صالح عن ابيه عن ابى هريرة) şeklindedir[6].

Hadîscilerin çoğu hadîs uydurmak veya kalb ettiklerini müstakil bir hadîs olarak benimsetmek maksadıyle değil de[7], râvîlerin, başkalarının ne derece tesîrinde kaldıklarını öğrenmek arzusu ile[8] hadîsleri

---

[1] Şerhu'n-nuhbe, s. 22.

[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 99.

[3] Sâlim b. Abdillah b. Ömer b. el-Hattab, el-Kureşî, el-Adevî'dir. Tâbiînin ileri gelenlerinden ve âlimlerinden olup, aynı zamanda Medîne'nin yedi fakîhinden biridir. 106 târihinde Medîne'de vefât etmiştir. (Tehzîbu't-tehzîb, c. III, s. 456).

[4] Nâfi', Medîne'deki Tabi'în büyüklerinden biridir. Nâfi'u'l-Medenî'nin künyesi Ebû Abdillâh'dır. Nâfi' henüz küçükken Abdullah b. Ömer O'nu, iştirâk ettiği gazvelerden birinde esîr olarak almıştı. Ömer b. Abdilazîz, Nâfi'i Mısır'lılara hadîs öğretmek için göndermişti. Sika ve çok hadîs rivâyet eden bir muhaddistir. 117 târihinde vefât etmiştir (Bk. Tehzîbu't-tehzîb, c. X, s. 412).

[5] O'nun hakkında Buhârî: Münkeru'l-hadîs; Neseî: Metrûk;; Cevzekânî Yalan söylerdi; İbnu Hıbbân: Hadîs uydururdu, demektedirler (Mîzân'dan alınmıştır); krş. Tavzîhu'l-efkâr c. II, s. 101.

[6] Bu sonuncu isnâdla hadîsi, Müslim Sahîh'ine almıştır. Rivâyet edenler de: Şu'be, Sevrî, Cerîr b. Abdilhamîd, Abdulazîz b. Muhammed ed-Derâverdî olup, hepsi de Süheyl'den rivâyet etmiştir (Krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 101).

[7] Tedrîbu'r-râvî, s. 107.

[8] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 102.

kalb ederek ve birbiri arasına karıştırarak denerlerdi[1]. Hatîbu'l-Bağdâdî, Ahmed b. Mansûr er-Rûbâzî tarîkiyle şu haberi rivâyet eder:

er-Rûbâzî diyor ki: "Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Ma'în ile beraber Abdurrezzâk'a gittik. Kûfe'ye döndüğümüzde Yahya b. Ma'în, Ahmed b. Hanbel'e Ebû Nu'aym'i denemek istediğini söyledi. Ahmed'in bundan vaz geçmesi husûsundaki ısrarına rağmen Yahya vaz geçmeyerek eline bir kâğıt aldı ve Ebû Nu'aym'in hadîslerinden otuz tanesini yazdı. Her on tanede bir Ebû Nu'aym'e âid olmayan bir hadîs ilâve etti. Sonra Ebû Nu'aym'e gittik. Ebû Nu'aym dışarı çıkarak evinin karşısında bulunan bir dükkâna girdi ve oturdu. Sağına Ahmed b. Hanbel'i, soluna Yahya'yı oturttu; ben de aşağıya oturdum. Yahya Ebû Nu'aym'e on hadîs okudu; Ebû Nu'aym hiç sesini çıkarmadı. Onbirinci hadîsi okuduğunda ise, bu benim hadîsim değildir diyerek reddetti. Yahya ikinci on hadîsi ve peşinden ilâve ettiği ikinci hadîsi okudu. Ebû Nu'aym yine, benim hadîslerim arasında bu yoktur, diyerek ilâve edilen hadîsi kabûl etmedi. Yahya tekrar üçüncü on hadîsi ve ilâve ettiği üçüncü hadîsi okuyunca Ebû Nu'aym birden değişerek Ahmed'in kolunu tuttu ve – Ahmed'i göstererek – bunun takvâsı böyle bir şey yapmasına mânîdir; – bana işaret ederek – bunun da yaşı böyle bir şey yapmasına müsâid değildir; ama bu olsa olsa senin işindir be adam!.. diyerek ayağıyla Yahya b. Ma'în'e vura vura dükkândan çıkardı; sonra da kalkıp evine gitti. Ahmed b. Hanbel'in Yahya'ya dönerek: Ben sana, yapma bunu, o sağlamdır, demedim mi? diye sorması üzerine Yahya b. Ma'în şu cevâbı verdi: Böyle bir kovulma, yaptığımız yolculuktan bence daha makbûldür![2].

Münekkidler Hz. Peygamber'in yasak etmesi sebebiyle bu nev'î yanıltmaları sevmezler[3]. Ebân b. Ebî Ayyaş'ın hadîslerini Şu'be kalb ettiği zaman, bunu doğru bulmayan Haramî: "Bu yaptığı şey ne fenâdır!" demişti[4].

Maklûb hadîsleri tanımak, muazzam bir ilme sâhib bulunmayı, rivâyet ve isnâdlarla uzun zaman meşgûl olmayı îcâbettirir. Muhaddisin bu ilimdeki mahâreti de hadîslerdeki kalbleri bilmesiyle

---

[1] el-Cami' li ahlâkı'r-râvî, c. I, v. 17.
[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 102-103.
[3] Aynı eser, c. II, s. 102.
[4] Tedrîbur-râvî, s. 107.

anlaşılır. İşte Buhârî'nin büyüklüğünü gözlerimizin önüne seren ve O'na karşı kalblerimizdeki saygıyı artıran bu mevzu'daki şu misâlini Hatîbu'l-Bağdâdî anlatıyor:

"Buhârî Bağdad'a gittiği zaman Bağdat uleması O'nun etrafında toplandılar. Senedlerini ve metinlerini kâlb ederek, bir metni başka bir isnâda, onun senedini de başka bir metne ekleyerek yüz hadîs hazırlayıp on kişiye bu hadîslerden on'ar tâne dağıttılar ve Buhârî meclise geldiği zaman bu hadîsleri ona okumalarını emrettiler. Buhârî'den bir yerde görüşmek üzere söz aldılar. O gün buluşma yerini Horasan ve başka semtlere mensûp yabancı hadîscilerle, Bağdatlı hadîsciler doldurdular. Herkes geldikten sonra, hazırlıklı olan on kişiden biri söz alarak bir hadîs okuyup durumunu sordu. Buhârî: Bilmiyorum, dedi. Diğerini sordu. Buhârî yine: Bilmiyorum, dedi. Aynı tarzda diğer hadîsleri teker teker sorduğunda Buhârî hep aynı cevâbı veriyor, bilmiyorum, diyordu. Mecliste bulunan anlayışlı bâzıları biribirine dönerek: "Adam meseleyi anladı!" diyorlardı. Anlayışlı olmayanlar da Buhârî'yi, acziyet ,bilgisizlik ve anlayışsızlık ile suçluyorlardı. Sonra on kişiden bir diğeri sözü alarak bu maklûb hadîsleri sormaya başladı. Buhârî yine: Bilmiyorum, dedi. Bu zât aynı tarzda on hadîsi de okuyup bitirdi. Hepsine de Buhârî "bilmiyorum" diye karşılık verdi. Daha sonra 3. 4. ve diğer zevât maklûb hadîsleri sorup bitirdiler. Aldıkları cevap hep "bilmiyorum" sözünden ibâretti. Buhârî soruların bittiğini anlayınca ilk defâ sorana dönerek: İlk olarak okuduğunuz hadîs şöyledir, ikincisi şöyledir, 3. 4. ve 10. ya kadar aynı sırayla asıllarını okuyor, her metni kendi isnâdına, her isnâdı da âid olduğu metne rabtediyordu. Diğer on kişinin hadîslerine de aynı tarzda cevâp vererek her metni ve inâdı âid oldukları isnâda ve metne bağladı. Bu durumu görenler O'nun hâfızasının mükemmel olduğunu ikrâr ederek fazîletini kabûl ettiler[1].

Maklûb hadîsin zayıf olmasının sebebi, ondaki takdîm, tehîr ve bir şeyin diğeri ile değiştirilmesi sûretiyle meydana gelen zabt noksanlığıdır. Maklûb hadîs, – bundan başka – dinleyenin anlayışını da bozarak onu hataya sürüklemektedir[2].

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 106-107; Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 104; Suyûtî Efiyye, s. 122.

[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 103.

8. Şâz Hadîs[1]: (الشَّاذ)

Şâz'ı târif etmek zordur; bu sebeble de âlimler şâz hadîs hakkında müstakil eserler yazmamışlardır[2]. Yalnız şâz hakkında düşünülen iki mühim husus vardır. Bunlardan biri **infirâd,** diğeri de **muhâlefettir.** Umûmî mânâda **şâz hadîs, sika bir râvînin diğer sikalara muhalif olarak rivâyet ettiği hadîstir.** Daha hassâs bir ifâde ile şâz: "**Makbûl bir râvînin kendinden daha makbûl olan bir râvîye muhâlif olarak rivâyet ettiği hadîstir**". Hafız İbnu Hacer, Şâz'ın ıstılâhî bakımdan en güvenilir târifinin bu olduğunu söylemektedir[3].

İbnu Hacer, şâz'ın mûtemet olan bu târifi ile, halkın birbirine aykırı olduğunu zannettiği iki meşhûr ıstılâh arasındaki ihtilâfın meydana getirdiği mesâfeyi azaltmış gibidir. Bu iki ıstılâh, İmam Şafî'i[4] ve Hâkim'e nisbet edilmektedir.

Şâfi'î bu mevzûda şunları söylemektedir: "Şâz hadîs, başka birinin rivâyet etmediğini sika râvinin rivâyet ettiği hadîs demek değildir. Buna şâz denmez. Şâz diye: **Nâsa muhalif olarak, sika râvînin rivâyet ettiği hadîse denir.** İşte şâz hadîs budur[5]. Şâfi'î'nin **nâs** dediği, sika râvîlerdir. O bu sözüyle: "**Şâz, sika bir râvînin diğer sika râvîlere muhâlif olarak rivâyet ettiği hadîstir**" demek istemiştir. Buna göre Şâfi'î, sâdece **teferrüdü** değil, hem **teferrüd** hem de **muhâlefeti** aynı anda düşünmüştür. Ne var ki O, muhâlefetin daha makbûl veya daha sağlam râvîye karşı olması gerektiğini

---

[1] Hadîscilerin büyük çoğunluğu tarafından rivâyet edilmediği için bu ad verilmiştir (Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 377).

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 81.

[3] Şerhu'n-nuhbe, s. 14.

[4] İmâm Şâfi'î, tanıtmaya lüzûm hissedilmeyecek derecede meshûr olan, yeryüzünü ilimle doldurup taşıran ve kendi adıyle anılan mezhebin sâhibi Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs b. Osmân b. Şâfi'î'dir. İşte bu sonuncu dedesine nisbet edilmiş ve Şâfi'î diye tanınmıştır. Kureyşli, Muttalib oğullarına mensûb ve Mekke'lidir. Künyesi: Ebû Abdillâh'dır. Annesi Ezd kabîlesindendir. İmâm Mâlik, Süfyân b. 'Uyeyne, Abdulmelik b. el-Mâcişûn'dan hadîs rivâyet etmiş; fıkhı Müslim b. Hâlid ez-Zencî'den öğrenmiştir. Tefsîr, hadîs, fıkıh ve edebiyât sâhalarında pek çok eseri vardır; fakat bunların en meşhûru **er-Risâle**'sidir. Ayrıca **el-Um** ve **el-Mebsût** adlı kitapları da vardır. Basra'da 204 târihinde, ellidört yaşında iken vefât etmiştir.

[5] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs s. 119; bundan biraz farklı olarak da Tedrîbu'r-râvî, s. 81 ve Tavzîhu'l-efkâr. c. I, s. 377'de mevcuttur.

tasrîh etmemiş, sâdece nâsa, yâni sika râvîlere karşı umûmî bir muhâlefet meydâna geldiğini söylemekle iktifâ etmiştir.

Hicâz âlimlerinin çoğu bu ıstılâhı benimsemişlerdir[1]. İbnu's-Salâh da bunu kabûl etmiştir. **İbnu Kesîr** ise bu ıstılâha binâen şöyle bir netîceye varmıştır: Sika râvî başkalarının rivâyet etmediğini rivâyet ederse o, "âdil, zâbıt ve hâfız olmak şartıyle makbûldür; zîrâ bu râvî reddedilecek olursa, bu nev'îden birçok hadîs de reddedilir ve birçok meseleler delîlsiz kalır"[2]. Şu kesin sözleriyle büyük âlim **İbnu Kayyim**[3] de bu ıstılâhı tekîd etmektedir: "... asıl şâz diye, sikaların rivâyet ettiğine muhâlif olarak rivâyet edilene denir. Sika bir râvî, diğer sikaların muhâlifini rivâyet etmediği bir hadîs rivâyet edecek olursa, buna da şâz denmez. Eğer bu hadîs hakkında – söylenilen mânâda olmak üzere – "şâz" ıstılâhı kullanılırsa, bu ıstılâh o hadîsin reddedilmesini gerektirmediği gibi, cevâz da vermez"[4].

Hâkim'e gelince; o da şâzı: "Sika bir râvînin mütâbi'i olmaksızın münferiden rivâyet ettiği hadîs"[5] şeklinde târif etmiştir. Hâkim, teferrüd kaydını nazar-ı îtibâre aldığını açıkça söylemekte, muhâlefet kaydını ise, net bir şekilde olmasa da yine dikkate aldığı – bizce – görülmektedir. Şâyet sika râvînin o hadîs için bir mütâbi'i bulunsaydı, hadîs ne nâsa, ne de başkalarına muhâlif olurdu. Hâkim – görüldüğü üzere – şâz hadîste, bir mütâbi'in bulunmayışını şart koşmaktadır. Bu durumuyla o, muhâlefeti de şart koşmuş ve nazar-ı îtibâre almış gibidir. Uzaklara gitmeye ne hâcet, şâzın târifindeki anlayış güçlüğü bize yetmektedir. Şâfi'î'nin görüşü ile bu büyük imâmın görüşü arasındaki benzerliği meydana koymak maksadıyle ve Şâfi'î'nin şâz târifine bağlı olarak bu mesele tetkîk edildiği zaman bütün karışıklıklar ortadan kalkar. Bu benzerliği gören Hâkim ister kendi husûsî târîfine, ister Şâfi'î'nin târifine misâl yapmakta muhâtabını muhayyer bırakarak şu hadîsi şâza misâl olarak zikretmiştir:

---

[1] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 61.

[2] Aynı eser, 61, 63.

[3] Büyük imâm, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyûb b. Sa'd b. Harîz ez-Zer'î, ed-Dimeşkî el-Hanbelî, İbnu Kayyim el-Cevziyye diye meşhûr olmuştur. 751 târihinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

[4] İğâsetu'l-lehfân, s. 160. Talâk-ı selâse'nin Rasûl-i Ekrem zamanında, Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti esnâsında ve Hz. Ömer devrinin başlarında bir olduğunu söyleyerek İbn-i Abbâs hadîsine dil uzatanların reddi hakkındadır.

[5] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 119.

"«حدثنا ابو بكر محمد بن احمد بن بَالُويَة قال: حَدَّثنا موسى بن هارون، قال: حَدَّثنا قُتَيبةَ بن سَعيد، قال: حَدَّثنا اللَّيْثُ بن سَعْد عن يَزيد بن ابى حبِيب عن ابى الطُفَيْل عن مُعاذ بن جَبل انّ النبى صلى الله عليه وسلم كان فى غَزْوة تَبوك إذَا ارْتَحَلَ قبلَ زَيغِ الشَّمْس أَخَّرَ الظُّهرَ حتّى يَجْمَعَهَا الى العَصْر جَميعاً، ثم سَارَ، وكان إذَا ارْتَحَل قَبْلَ المغْرِب أَخَّرَ المَغربَ حتى يُصلّيَهَا مع العِشَاءِ، وإذَا ارْتَحَلَ بعد المَغْرِب عَجَّلَ العْشَاء فَصَلاَهَا مَعَ المَغْرِبِ.» = ... Mu'âz b. Cebel diyor ki, Rasûlullah (s.a.v.) Tebûk Gazvesinde güneşin batıya doğru meylinden önce yola çıktığında, öğle namazını ikindiye kadar tehîr ederek ikisini birden kılardı. Güneşin meylinden sonra yola çıktığında da öğleyi ikindi ile birlikte kılar, sonra yola devâm ederdi. Akşam namazından önce yola çıktığı zaman, akşam namazını tehîr ederek yatsıyla berâber kılardı. Akşam namazından sonra yola çıktığında da yatsıyı öne alarak akşam namazı ile birlikte kılardı."

Bu misâle ilâveten **Hâkim** diyor ki:

"Bu hadîsin râvîleri sika imâmlardır; hem isnâdı, hem de metni şâzdır; gösterebileceğimiz bir illeti yoktur. Eğer hadîsi el-Leys, Ebu't-Tufeyl'den rivâyet etseydi, hadîsin bu yüzden ma'lûl olduğunu söylerdik. Yezîd b. Ebî Habîb, Ebu'z-Zubeyr'den rivâyet etseydi, hadîsi yine ma'lûl kabûl ederdik. Bu iki illeti bulamadığımıza göre hadîs mu'allel değildir. Dikkatle araştırdığımızda görüyoruz ki, Yezîd b. Ebî Habîb'in, Ebu't-Tufeyl'den bir rivâyeti yoktur. Aynı şekilde bu metni bu ifâdeyle ne Ebu't-Tufeyl'in ashâbından birinin, ne de onu Ebu't-Tufeyl tarîkiyle Mu'âz b. Cebel'den rivâyet edenlerden birinin hadîsleri arasında görmekteyiz. İşte bu sebeple hadîsin şâz olduğunu söylemekteyiz"[1].

Hâkim bu hadîsteki illeti bulmak arzûsuyle bütün dikkatini sarfetmiş; fakat sonunda hadîste hiçbir illet bulamadığını açıklamıştır. Böylece hadîs ma'lûl olmaktan kurtulmuştur. Şâz'da ma'lûlünkine benzer bir müşkil vardır. Bu müşkil, "Münekkidin hadîste bir galat olduğunu sezmesine rağmen bunu gösteren bir delîl bulamayışıdır"[2].

---

[1] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 119-120.

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 81; krş. Suyûtî, Elfiyye, s. 92, dip not.

İşte bu sebeple **Hâkim** bu iki ıstılâhı birbirinden ayırmak mecbûriyetinde kalmış ve ma'lûl hadîsi şöyle târif etmiştir: "**Ma'lûl hadîs, bir hadîsin diğerine karışması veya hadîste bir râvînin vehme kapılması, yahut birinin mürsel olarak rivâyet ettiğini vehm sahibi başka birinin mevsûl olarak rivâyet etmesi gibi illetleri bilinebilen hadîstir**"[1].

Ma'lûl hadîs – illetinin gizli ve kapalı olmasına rağmen – tanınabilmektedir. Fakat şâz, ma'lûl'den daha dakîk olduğu için illeti bilinemez. Bir hadîsin şâz olduğunu ancak bu ilim ile haşir-şenir olmuş, derin anlayışı ve ihtisâsı ile zirveye ulaşmış ve Allah Taâla tarafından kendine büyük bir meleke bahşedilmiş insanlar anlayabilir[2].

Şâz'ın dakîk oluşu, çoğu zaman onun bir mütâbi'inin bulunmayışındandır; zîrâ mütâbi' bulabilmek için uzun araştırmalar yapmak lâzımdır. Şâzı – Hâkim'in mübâlağa ettiği kadar – dakîk veya güç yapan sebep belki de onun kendine göre bir şâz târifi yaparak ekseriyetin görüşünden ayrılmasıdır. İşte İbnu's-Salâh, Hâkim'in görüşünü bu sebeple zayıf bularak " إنّمَا الأعْمالُ بالنِّيَّاتِ " hadîsiyle onun târifine îtiraz etmiştir. Zîrâ bu hadîsi sâdece Hz. Ömer rivâyet etmekte olup aynı şekilde ondan 'Alkame, ondan Muhammed b. İbrâhîm et-Teymî, ondan da Yahyâ b. Sa'îd el-Ansârî nakl etmektedir[3].

Biz ulemânın bu hadîs için saydığı bâzı garîb mütâbi'lere işâret ettik. Münekkidlerin bâzı ifâdelerinden, mütâbi'lere rağmen bu hadîsin Hz. Ömer tarîkinden ancak mezkûr yolla geldiği takdirde sahîh olabileceğini gördük[4]. İbnu'l-'Arabî, niyyet hadîsini onüç tarîkten rivâyet ettiği zannına kapılmış, bâzı hemşehrileri de iddia ettiği bu tarîkleri kendilerine göstermeyince ona îtirâz etmişler ve bir şâir şöyle demiştir:

"«يا أهْلَ حِمْصٍ ومَنْ بِهَا أُوصِيكُمْ ۝ بِالبِرِّ والتَّقْوَى وَصِيَّةَ مُشْفِقِ
فَخُذُوا عَنِ العَرَبِيّ أسْمَاءَ الدُّجَى ۝ وَخُذُوا الرِّوَايَةَ عَنْ إمَامٍ مُتَّقِ
إنَّ الفَتَى ذَرِبُ اللِّسَانِ مُهَذَّبٌ ۝ إنْ لَمْ يَجِدْ خَبَراً صَحِيحاً يَخْلُقِ»

---

[1] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 119. Bunu mu'allel hadîs hakkında söylediklerimizle karşılaştırınız.

[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 379. Hadîsin illetleri hakkında söylediklerimizle karşılaştırınız.

[3] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 61; meşhûr olan haber-i vâhidler hakkında söylediklerimizle karşılaştırınız.

[4] Bk. bu eser, s. 46, not. 3.

= Ey Humuslular[1] ve orada bulunanlar, size iyiliği ve takvâyı şefkâtle tavsiye ederim. Gecenin isimlerini el-'Arabî'den, rivâyeti de müttekî bir imâmdan alınız. Zîrâ genç olan temiz ve acı sözlüdür; sahîh bir haber bulamazsa kendi îcâd eder"[2].

Şu hâlde Hâkim'in bu niyyet hadîsini şâz'a misâl olarak getirmesi doğru değildir; zîrâ hadîs, teferrüdüne rağmen sahîhtir. Sahîh hadîs de şâz olmaz. Şâz'ın makbûl târifine misâl olmak üzere cumhûr-ı ulemânın zikrettiği hadîslerin çoğu – aynı zamanda – Hâkim'in şâz târifine misâl olmaya da elverişlidir. Çünkü bu hadîslerdeki sika râvîlere olan muhâlefet, mütâbi'lerin elde mevcut olmayışındandır. Bunun en açık misâli, Ebû Dâvûd ile Tirmizî'nin: عَبْدُ الواحد بن زياد عن الأعمش عن ابى هريرة tarîkiyle merfû' olarak rivâyet ettikleri: "اذا صلّى احدكم ركعتى الفجر فليضطجع عن يمينه" = Herhangi biriniz sabah namazının iki rek'at sünnetini kıldığı zaman, sağ tarafı üzerine yatsın" hadîsidir. Beyhakî[3]'nin söylediğine göre Abdulvâhid bu hadîste birçok sika râvîlere muhâlefet etmiştir. Zîrâ bu râvîler hadîsin muhtevâsını Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözü olarak değil, fiili olarak rivâyet etmişlerdir. A'meş'in sika ashâbı içinden sâdece Abdulvâhid bu lâfızlarla rivâyet etmiştir'[4].

Münekkidler bu bâbta, hadîs hâfızlarının şâz hakkındaki görüşünü ifâde eden Ebû Ya'lâ el-Halîlî[5]'nin târifini zikretmektedirler.

[1] Şâir Humus sözüyle İşbiliyye'yi kasdetmektedir; zîrâ İşbiliyye'ye Humus da denir. İbnu'l-'Arabî de İşbiliyye'lidir.

[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 381.

[3] İmâm Beyhakî, Ebû Bekir, Ahmed b. el-Huseyin b. Ali'dir. Nîsâbur'a yirmi fersah uzaklıkta bulunan Beyhak köyündendir. Beyhakî'nin pek çok eserleri vardır; bunların bin kadar olduğu söylenir. En meşhûrları: **es-Sunenu'l-kubrâ** ve **Delâilu'n-nübüvve**'sidir. Beyhakî, 458 târihinde vefât etmiştir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 25-26).

[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 82. Metni şâz olan hadîsin misâli budur; zîrâ hadîsi bu lâfızla yalnız Abdulvâhid b. Ziyâd rivâyet etmektedir. Halbuki A'meş'in arkadaşları olan sika râvîler bu hadîsi Rasûlullah (s.a.v.)'ın sözü değil, fiili olarak rivâyet etmektedir.

[5] Kâdî, hâfız el-Halîl b. Abdillâh el-Kazvînî (v. 446)'dir. **el-İrşâd fî 'ulemâi'l-bilâd** adlı bir eseri olup bundan kendi zamanına varıncaya kadar muhaddisleri ve diğer âlimleri şehir sırasına göre zikretmiştir. Bilâhare İbnu Kutluboğa (v. 879) bu eseri alfabetik olarak yeniden tertiplemiştir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 97).

Onlar, yalnız bir isnâdı olan hadîse şâz adını vermektedirler. Hadîsi şâz yapan râvînin sika olup olmaması dikkate alınmaz. Yalnız sikanın şâzında tevakkuf edilir ve onunla hemen ihticâc edilmez. Sika olmayan râvînin şâzı ise reddedilir[1]. Hâkim'in görüşünü zayıf bulan İbnu's-Salâh ve diğer âlimlerin aynı şekilde bu görüşü de zayıf bulmaları gerekirdi; ne var ki, iki görüş arasında açık bir farklılık mevcuttur. Hâkim'in târifi ile cumhûrun görüşünü têlîf etme ikmkânı hasıl olduğu takdirde, Halîlî'nin söylediği ile cumhûrun görüşünü uzlaştırmak güçleşmektedir; zîrâ cumhûrun, sikanın teferrüdü ve diğer sikalara muhâlefeti şartlarını ileri sürmesine karşılık Halîlî, muhâlefeti nazar-ı îtibara almaksızın sâdece teferrüde şâz demektedir[2]. Halîlî'nin yaptığı, hadîs hâfızlarının şâz hakkındaki görüşlerini hikâye etmekten ibârettir. Onun kendine mahsus ıstılâhı da – hakîkatte – Şâfi'î'nin cumhûr tarafından kabûl edilen târifinin tekrarından başka birşey değildir[3]. Her iki durumda da Halîlî'nin yaptığı iş, ulemânın görüşlerini sâdece dikkat ve emniyetle nakletmekten ibârettir[4].

Şâz'ın – Halîlî'nin dediği şekilde bir târifi kabûl edilecek olsa,– mustalahu'l-hadîste çok tehlikeli birtakım netîceler doğar. Şöyle ki: Sahîh hadîsin her türlü illetten olduğu gibi, her türlü şâz'dan da sâlim olmasını şart koşmamıza rağmen bu târif, bâzı durumlarda şâz hadîse de sahîh olma imkânını vermektedir. Ne var ki, biz – Halîlî'nin bir nev'î hadîse **es-Sahîhu'l-ma'lûl** adını vermekle berâber, ıstılâhı daraltmak istemediğini gördüğümüz gibi[5] – yine onun **bir sikanın şâz olarak rivâyet ettiği sâdece bir isnâdı bulunan** sahîh hadîse şâz dediğini de burada görmekteyiz. İkinci defa da Halîlî, yine meşhûr ve yaygın olan ıstılâhı sınırlandırmayı düşünmemektedir; fakat – Şâz'ın böyle garip bir târifini zikretmesine rağmen – yine de Halîlî cumhûrun görüşünü benimsemektedir; bu meşhûr görüşü bize hikâye etmekle de kendine olan îtimadımızı artırmaktadır.

Şu hâle göre, şâz hadîste mutlaka **teferrüd ve muhâlefet** şartlarının bulunması lâzımdır. Bu iki vasfı hâiz olan bir hadîs, sahîh olmaktan çıkarak zayıf hadîsler grubuna girer; bu durumda da onu,

[1] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 61.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 81,
[3] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 61.
[4] Tavzîhu'l-efkâr, müellifi c. I, s. 384'de Halîlî'yi böyle müdâfaa etmektedir.
[5] Bu eserdeki Mu'allel hadîs bahsinin sonuna bk.

zayıf hadîslere mahsûs olan nev'îler arasında zikredebiliriz. Sika olan veya olmayan bir râvînin, muhâlefet şartı bulunmadan teferrüd etmesine gelince, bu durum, mutlak teferrüdün bir kısmını teşkîl eder ve bu sebeple de hadîs ferd adını alır. Bunu "Sahîh–Hasen–Zayıf hadîsler arasında müşterek olan ıstılâhlar" kısmında anlatacağız. Onun burada Şâz ile herhangi bir şekilde karışması doğru değildir.

Sika râvînin teferrüd ettiği hadîste tevakkuf etmek, sika olmayan râvînin hadîsini reddetmek meselesi, ihticâc etme veya etmeme ile alâkalı bir iştir ve bu meselenin bir hadîse sahîhtir veya zayıftır diye hüküm vermekte hiçbir te'sîri yoktur.

İşte, sahîh ve hasen hadîsler ihticâca elverişli oldukları için onlara **sâlih** dedik. Bunların dışında kalan ise – ki o da zayıftır – sâlih ve ihticâca elverişli olmayıp aksine merdûttur. Hulâsa olarak şunu söyleyelim ki, kısımların ve ıstılâhların değişmesiyle birlikte her zaman vasıflar ve adlar da değişmez[1].

y. Münker Hadîs: (المنكر)

Münker Hadîsin en iyi târifi: **zayıf bir râvînin sika râvîye muhâlif olarak rivâyet ettiği hadîstir,** şeklinde yapılanıdır. Münker, şâz'ın zıddıdır; zîrâ şâz'ın râvîsi sika olduğu halde münkerin râvîsi sika olmayıp zayıf bir kimsedir. Şâz hadîs, nasıl mahfûzun mukâbili ise[2], münker hadîs de ma'rûfun mukabilidir[3]. Çünkü Münker'in râvîsi, hıfz sâhibi olmamakla berâber, mâ'rûf ve meşhûr olana muhâlefet etmektedir; zîrâ hıfz, böylesi zayıf râvîlerin seviyesinden çok uzak bir zabt derecesidir. Şâz'ların râvîsi ise sikadır; çoğu zaman da sika oluşunun yanında hâfız ve zâbıttır. Ne var ki, bu râvî, zabt ve itkân bakımından kendinden daha sika olana muhalefet etmiştir. Sâdece bilinen ve meşhûr olana muhâlif olmakla kalmamış, aynı

---

[1] Şâz hadîs hakkındaki muhtelif görüşlerin münâkaşasına girmeyeceğimize dâir okuyucuya söz vermemize rağmen, buna mecbûr kalışımız sebebiyle özür beyân ederiz. Şâz'ın muhtelif târifleri arasında bir tezat bulunabileceği endîşesine karşı göz yummayı doğru bulmadık. Münâkaşa yapmadan bu târiflerin herhangi birini almak mümkün olmadığı için, mümkün mertebe bu görüşleri uzlaştırmaya çalıştık.

[2] Sahîh ve Hasen hadîsler arasında müşterek olan ıstılâhlar bahsinde buna işâret etmiştik; bilhassa bk. s. 128.

[3] Zîrâ münker, lûgat bakımından inkâr etti veya tanımadı mânâsında ismi mef'ûldür. Muhaddisler de husûsî ıstılâhlarında kelimenin lûgat mânâsını dikkate alırlar.

zamanda sağlam bir şekilde hıfz edilene de muhâlefet etmiştir. **İbnu Hacer** diyor ki: "Sahîh ve hasen hadîs râvîsinin yaptığı ziyâde, kendinden daha sika olanın rivâyetine münâfî olmadıkça makbûldür. Şâyet zabtının daha sağlam, râvîsinin daha çok olması... gibi tercîh yolları sebebiyle daha üstün bir hadîse muhâlif olursa, tercîh edilene **mahfûz**, mukâbiline de – kendine tercîh edilene de – **şâz** denir. Râvî zayıf olmakla berâber yine de bir muhâlefet bulunursa, tercîh edilene **ma'rûf**, mukâbiline de **münker** denir"[1].

İbnu's-Salâh, Münker ile Şâz'ın müterâdif olduğu kanâatindedir. **Berdîcî**[2]'nin de Münker'i târif ederken: **"Yegâne râvîsinden gelen isnâddan başka herhangi bir yolla metni ma'ruf olmayan hadîstir"**[3], dediği söylenmektedir. Daha açık bir ifâdeyle **Münker hadîs, mutlak ferd olan hadîstir.** Birçok muhaddisin merdûd veya münker yâhut şâz olduğu için bir hadîse ferd dediği çok görülmüştür[4]. Mutlak ferd hadîslerin makbûl olanları bulunduğu gibi merdûd olanları da vardır. "Bir râvî herhangi bir rivâyette teferrüd edince bakılır: Teferrüd ettiği hadîs, kendinden hıfz ve zabt bakımlarından daha makbûl olan bir râvînin hadîsine muhâlif ise, teferrüd ettiği hadîs **şâz-ı merdûd** olur. Şâyet hadîste başkasının rivâyet ettiğine muhâlif birşey olmayıp, bu kendinden başkasının rivâyet etmediği bir hadîs ise, şu durumda râvîye bakılır; Eğer râvî âdil, hâfız, itkânına ve zabtına güvenilir biriyse, teferrüd ettiği kısım kabûl edilir, reddedilmez. Şâyet, infirâd ettiği kısımlar sebebiyle, hıfz ve itkânına güvenilir biri değilse teferrüd ettiği bu kısımlar sahîh olmaktan çıkarak reddedilir"[5]. Mutlak ferd'in nev'îlerini anlatırken İbnu's-Salâh, münker hadîsin de Şâz'ın ayrıldığı bölümlere ayrılacağına işâret etmek istemiş gibidir. Her iki hadîs nev'inde de daha üstün olana muhâlefet bahis mevzû olduğu gibi, yine bunlar makbûl ve merdûd kısımlarına da ayrılır. İbnu's-Salâh'ın, Şâz ve Münker'in aynı mânâya olduğunu açıkca söylemesinde bir acâiblik yoktur[6].

---

[1] Şerhu'n-nuhbe, s. 12-14; s. 128'de söylediklerimizle bir defa daha krş.

[2] Hâfız Ebû Bekîr, Ahmed b. Hârûn el-Berdicî'dir. Azerbeycan şehirlerinden – Berda'a yakınlarında bulunan – Berdîc'e nisbet edilmektedir. Ona Berda'î de denmektedir.

[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 45.

[4] Aynı eser, c. II, s. 6.

[5] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 4, dip not.

[6] Tedrîbu'r-râvî, s. 82.

Şâz ve Münker'in müterâdif olduğu sözü hakîkatten uzaktır. Bunun böyle olduğuna Suyûtî **Elfiyye**'sinde şöyle işâret eder:

"والمُنْكَرُ الذى رَوى غَيرُ الثِّقَة مُخالِفاً، فى نُخْبَةٍ قد حقَّقَه
قابلُهُ المَعروفُ، وَالَّذِى رَأَى تَرادُفَ المُنْكَرِ والشَّاذِ نَأى)

= Münker, sika râvîye muhâlif olarak rivâyet edilen hadîstir. Nuhbe-tu'l-fiker müellifi bu mevzûu güzel bir şekilde incelemiştir. Münker'in mukâbili Ma'rûf'tur. Münker ile Şâz'ın müterâdif olduğunu söyleyenler, hakîkatten ayrılmış olurlar"[1].

Suyûtî bu sözleriyle Şâz ve Münker'in müterâddif olduğunu söylemekle doğrudan ayrılan İbnu's-Salâh'ı kasdetmektedir. Yine Suyûtî: "Bu iki ıstılâhı müsâvî gören de gaflet etmiştir" sözleriyle de İbnu Hacer'i kasdetmektedir[2].

Münker hadîsin en açık misâli, İbnu Ebî Hâtim[3]'in, – kırâat-ı seb'a imâmlarından Hamza b. Habîb ez-Zeyyât[4]'ın kardeşi – Hubeyyib b. Habîb tarîkinden
(عن ابى اسحاق عن العَيْزَار بن حُرَيث عن ابن عَبّاس عن النبى صلى الله عليه وسلم) senediyle tahrîc ettiği: (من أقام الصَّلاةَ، آتى الزَّكاةَ وحَجَّ البيتَ وصامَ وقَرَى الضَّيفَ دخَلَ الجنَّةَ) = Her kim namazı kılar, zekâtı verir, hac eder, oruç tutar, misâfirini ağırlarsa, Cennete girer" hadîsidir. Ebû Hâtim bu hadîse münker demektedir; zîrâ Ebû Hâtim'den başka diğer sikalar da bu hadîsi Ebû İshâk'dan mevkûf olarak – yâni İbnu Abbâs'ın sözü olarak – rivâyet etmektedirler ki, **mâ'rûf** olan da budur[5].

Dikkat edilecek husûslardan biri de şudur: Bâzı imâmlar, sırf teferrüde de **münker** adını vermektedirler[6]. Halbuki **Münker**'in başkalarına karışmaması için hadîste mutlaka münkerlik alâmetleri

---

[1] Suyûtî, Elfiyye, s. 93, 180-181, beyitler.
[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 14.
[3] Rey şehrinin hâfızı Abdurrahman b. Ebî Hâtim, Muhammed b. İdris b. el-Munzir er-Râzî'dir; bin cüzlük bir müsnedi vardır (er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 54).
[4] 'Ikrime b. Rabî' et-Teymî'nin mevlâsı idi. Yahyâ b. Vessâb'ın talebesi olan A'meş'den kırâat tahsîl etmiştir.
[5] Şerhu'n-nuhbe, s. 14.
[6] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 6.

bulunmalıdır. Muhaddisin hadîsinin münker olup olmadığını anlamak için rivâyeti, hıfz ve itkân sâhibi râvîlerin hadîsleriyle karşılaştırılır. Birbirini tekzîb etmemekle berâber, mezkûr râvîlerin hadîslerine muhâlif olursa onda münkerlik bulunduğu anlaşılır[1].

Muhaddisler, zayıf olmasa bile bâzan bir hadîs hakkında: « هذا أنكر ما رواه فلان » = Bu, falanın rivâyet ettiği hadîslerin en münkeridir", derler. Meselâ İbnu Adî: "Yezîd b. Abdillâh b. Ebî Bürde'nin rivâyetlerini en münkeri: "إذا أراد الله بأمة خيراً قبض نبيها قبلها = Allah Taâla bir ümmetin iyiliğini dilerse, kendilerinden önce peygamberlerini vefât ettirir" hadîsidir, dedikten sonra şöyle devâm eder. "Bu tarîk hasendir; râvîleri sikadır; bâzı muhaddisler bu hadîsi sahîhlerine almışlardır'[2].

10. Metrûk Hadîs: (المتروك)

Muhaddislere göre **metrûk: "Hadîste yalan söylemekle itthâm edilen yahut fiilî veya kavlî bakımdan fıskı zâhir olan, veyahut çok gâfil veya çok vehimli olan bir râvînin rivâyet ettiği hadîstir"**[3]. Buna misâl olarak: (صدقة بن موسى الدقيقي عن فرقد السبخي عن مرة الطيب عن أبي بكر)[4] ve yine (عمرو بن شمر[5] عن جابر الجعفي عن الحارث الأعور عن علي) isnâdıyle gelen hadîsleri zikredebiliriz.

Büsbütün zayıf olan hadîsler meyânında zikrettiğimiz bu on nev'î, zayıflık bakımından hep aynı seviyede değildir; aksine râvîlerin durumuna göre farklılık arzeder. Nasıl ki, sahîh hadîsler arasında daha sahîh olanı varsa, zayıf hadîsler arasında da pek zayıf olan hadîsler vardır. **Hâkim Ebû Abdillâh, Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs** adlı kitabında hadîs râvîlerinin ve muhtelif şehirlerin en zayıf isnâdlarını mükemmel bir şekilde îzâh etmiştir[6].

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 7.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 85.
[3] Suyûtî, Elfiyye, s. 94, dip not.
[4] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 57.
[5] Krş., Tedrîbu'r-râvî, s. 84; Şerhu'n-nuhbe, s. 14; Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 56.
[6] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 56-58.

Mevkûf ve Maktû' Hadîsler, Zayıf Hadîslerden midir?

Şimdiye kadar zayıf hadîsin kısımlarından – bahsimizin başında da söylediğimiz gibi – husûsî bir adı olanları zikrettik. Muayyen bir adı olmamakla berâber kendisinde herhangi bir zayıflık bulunan hadîslere de kısaca işâret etmekle yetindik.

Bizim – "Sahîh - Hasen - Zayıf Hadîsler arasında müşterek olan ıstılâhlar" kısmına geçmeden evvel – iki meseleye temâs etmemiz gerekir. Bunlardan biri, Mevkûf ve Maktû'lara zayıf denip denmeyeceği, diğeri de zayıf hadîslerin rivâyeti ve onlarla amel etme meselesidir.

Mevkûf sözüyle: **Sahâbeden rivâyet edilen söz, fiil ve takrîrler** kastedilmektedir. Meselâ: Râvînin Ömer b. Hattâb şöyle dedi veya Ali b. Ebî Tâlib şöyle yaptı, veyahut Ebû Bekir'in önünde şöyle şöyle yapıldı da, birşey söyleyip reddetmedi, demesi bu rivâyetlerin **mevkûf** olduğunu gösterir. Rasûlullah (s.a.v.)'dan sâdır olduğu kabûl edilen kavil, fiil veya takrîri **mevkûf hadîste** sahâbî yapmaktadır. Rasûlullah (s.a.v.)'dan gelen hadîslerde bir ulviyyet bulunduğu yüce bir sahâbî bile olsa, başkalarının sözlerinde bu ulviyyet mevcut olmadığı düşüncesiyle bâzı âlimler **mevkûf hadîsi** zayıf saymak istemişlerdir[1]. Sırf bu sebeple **mevkûf hadîsi mutlak olarak** zayıf görmeye taraftar değiliz; zîrâ biz sahîh veya hasen hadîsin şartlarını hâiz olan **mevkûf** bir hadîse, sahîhtir veya hasendir, dediğimizde şunu kat'î olarak bilmekteyiz ki, o hadîs Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in değil, sahâbînin sözüdür. Biz – bu duruma göre – Rasûlullah'ı sehven veya kasten tekzîb etmediğimiz gibi, onun söylemediği bir şeyi de, söyledi diye iddiaya kalkışmıyoruz. Sonra **mevkûf** bir hadîse sahîhtir veya hasendir demekle, onunla amel etmenin vâcib olduğunu söylemek istemiyoruz. Biz sâdece re'y ve ictihâdın bulunmadığı bir **mevkûf**'la amel etmeyi kendimize mübâh kılmaktayız[2]. Çünkü böyle bir durumda sahâbî Rasûlullah (s.a.v.)'dan sâdır olduğuna bizzat kanâat getirmediği bir şeyi ne söyler, ne yapar ne de tasvîb eder. Şu hâle göre

[1] Bu sebeple el-Kâsimî, **mevkûf hadîsi** zayıf hadîs nev'ileri arasında saymıştır. Maktu' hadîsi de aynı gruba dâhil etmiştir (Bk. Kavâ'idu't-tahdîs, s. 111; krş. bu eser, s. 9).

[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 26.

kıymetli Sahâbî Abdullah b. Mes'ûd'un: «مَنْ أَتَى عَرَّافًا أَوْ كَاهِنًا فَقَدْ كَفَرَ بِمَا أُنْزِلَ عَلَى مُحَمَّدٍ صلى الله عليه وسلم» = Bir müneccime veya kâhine giderek, onun söylediklerini kabûl eden kimse Hz. Muhammed (s.a.v.)'e nâzil olanı inkâr etmiş demektir"[1], sözü **mevkûf hadîstir**. Yine İbnu Mes'ûd'un müezzin ezân okurken mescitten çıkıp giden kimse hakkındaki: «أَمَّا هَذَا فَقَدْ عَصَى أَبَا الْقَاسِمِ صلى الله عليه وسلم» = Bu adam Ebû'l Kâsım (s.a.v.)'e isyân etmektedir"[2] sözü de mevkûftur. Bunların her ikisi de amel etmemiz câiz olan sözlerdir. Buna rağmen bizim Kâ'bu'l-Ahbâr, Abdullah b. Selâm ve Abdullah b. 'Amr b. 'Âs'ın **mevkûf hadîsleri** karşısında dikkatli bulunmamız gerekir; zîrâ bu sahâbîler, isrâiliyyat ve birçok kıssalar rivâyet etmekle, bunlardan bilhassa kıyâmet alâmetlerine ve âhir zaman fitnelerine dâir olanları nakl etmekle meşhûrdurlar. Bu nev'î haberleri ihtivâ eden hadîslerin çoğu, mevzû demesek bile, zayıftır. Fakat bu zayıflık hadîsin **mevkûf** oluşundan gelmemektedir. Diğer bir ifâdeyle mevkûf olduğu için zayıf değildir; bilakis bu zayıflık hadîsteki şâz, illet, ıztırâb gibi durumlardan meydana gelmektedir. Yoksa **mevkûf hadîse** de, isnâd ve metinlerine bakarak, Rasûlullah (s.a.v.)'e ref edilen hadîsler gibi sahîh, hasen, zayıf demek mümkündür.

Râvînin sahâbiyi kastederek: "يَرْفَعُ الْحَدِيثَ = Hâdîsi ref ediyor" veya "يُنْمِيهِ : İsnâd ediyor", yahut: "يُبَلِّغُ النَّبِيَّ صلى الله عليه وسلم = Rasûlullah (s.a.v.)'e iblâğ ediyor" dediği hadîsler, hadîscilere göre sarîh merfû' kabîlindendir[3]. Yalnız bâzılarının sahâbe tefsîrlerini mutlaka merfû' hükmünde tutuşu doğru değildir; zîrâ sahâbe Kur'ân tefsîrinde ictihâd etmiş, bâzı mesâil ve fürûda da ihtilâfta bulunmuşlardır. Nitekim bâzılarının ehl-i kitâbdan isrâiliyyât rivâyet ettiğini de gördük[4].

Maktû' hadîs ise, tâbi'înden rivâyet edilen kavl, fiil ve takrîrlerdir. **İmâm Ebû Hanîfe**'nin bu mevzûda meşhûr bir görüşü vardır.

---

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 262.
[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 268.
[3] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 50.
[4] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 50.

Ebû Hanîfe, – Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Abbâs (r.a.) gibi birkaç sahâbîyi görmüş olmasına rağmen açıkca der ki: "(امّا مَاجآء عن الرَّسُول صلى الله عليه وسلم فعَلى العَيْنِ والرَّأْسِ ومَا جَاء عن الصَّحابي تخيّرنا منهُ واما ما جاء عن التابعين فهم رجال ونحنُ رجال) = Rasûlullah (s.a.v.)'dan gelen hadîslerin başımız, gözümüz üzerinde yeri var. Sahâbîden gelenlerde muhayyeriz. Tâbi'înden gelenlere gelince, onlar ricâlse biz de ricâliz". Ebû Hanîfe bu sözüyle **Maktû'**u ihticâc edilmeyen bir zayıf olarak kabûl ettiğini belirtmektedir.

İşte bu sebeple re'y mektebi – ki Ebû Hanîfe'nin mektebidir – kıyâs-ı celî ile amel etmeyi, tâbi'înden **maktu'** olarak gelen rivâyetlerle amel etmeye tercîh etmiştir. Ancak makbûl olan görüş şudur: **Maktu'** – isnâdının ve metninin durumuna göre – sahîh, hasen, zayıf sıfatlarından birini alabilir; **Maktu'**un sahîh ve hasen oluşu, değil Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den, sahâbeden alındığı mânâsına dahî gelmez; aksine bizzât tâbi'înden rivâyet edildiği anlaşılır. Bunlardan sâdece büyük sahâbîlerle aynı çağda yaşamak bahtiyarlığına eren Sa'îd b. el-Müseyyeb, eş-Şa'bî, en-Neha'î ve Mesrûk [1] gibi büyük tâbi'îlerin Maktu'larıyle ihticâc etmemiz câiz olur.

Zayıf Hadîslerin Rivâyeti ve Onlarla Amel Etme Meselesi

"Fezâil-i a'mâl mevzûunda zayıf hadîsle amel etmek câizdir" sözünü herkes söyler durur. Bu sözle, rivâyetinde müsâmahalı davrandıkları, kendilerince sahîh olmayan bütün hadîsleri bu gruba katarlar ve böylece sâbit ve mâlum bir esasa dayanmadan birçok prensipleri dine ilâve ederler. Aradan asırlar geçmesine rağmen bu söz, Ahmed b. Hanbel, Abdurrahman b. Mehdî ve Abdullah b. Mübârek gibi üç büyük hadîs imâmının söylediği buna benzer bir sözün

[1] Sa'îd b. el-Müseyyeb'in ve eş-Şâ'bî'in tercеme-i hâlleri verilmişti. **en-Neha'î'ye gelince; adı İbrâhîm b. Yezîd b. Kays el-Kûfî'dir. Irak fakîhidir. H. 96 târihinde vefât etmiştir. eş-Şa'bî onun vefât ettiğini duyunca: "geride kendinden daha âlim ve daha fakîh birini bırakmadan öldü gitti" demişti. Şa'bî'ye: Hasenu'l-Basrî ve İbnu Sîrîn'i bırakmadı mı? diye sorduklarında: "hayır ne Hasenu'l-Basrî'yi, ne İbnu Sîrîn'i, ne Basra'dan, ne Kûfe'den, ne Hicâz'dan, ne Şam'dan hiç bir kimseyi bırakmadan gitti", karşılığını vermiştir.**

Mesrûk ise, İbnu'l-Ecda' b. Mâlik el-Kûfî'dir. Abdullah b. Mes'ûd'un arkadaşlarından fakîh bir âlimdir. 62 târihinde vefât etmiştir.

aks-i sadâsından başka birşey değildir. Bu üç büyük imâmın sözü şudur: "Helâl ve haram mevzûunda birşey rivâyet ettiğimizde pek sıkı, fezâil ve benzeri mevzûlarda birşey rivâyet ettiğimizde de müsâmahakâr davranırdık" [1].

Bu imâmların sözleri tam olarak anlaşılmamıştır. Nasıl ki bizim nazarımızda sahîh'in mukâbil zayıfsa, onların pek sıkı davranmak sözünden kastettikleri de, böyle karşılığı olan birşey değildir. Helâl ve harama dâir birşey rivâyet ettiklerinde daha temkinli davranarak ancak hadîsin en yüksek derecesinde bulunanlarla ihticâc ediyorlardı ki, bu da kendi zamanlarında ittifakla "sahîh" diye adlandırılan derecedir. Helâl ve haram ile ilgisi olmayan, fezâile dâir birşey rivâyet ettiklerinde pek sıkı davranmak ve sâdece sahîhleri rivâyet etmek zarûretini duymuyorlar, aksine mertebece sahîhten aşağıda bulunup, kendi asırlarında henüz yerleşmemiş bir tâbir olan Hasen'i de kabûle taraftardırlar. Hernekadar hasen, kendilerinden sonra zayıf adı verilen hadîslerden mertebece daha üstün görülüyorsa da, mütekaddimînin ıstılâhında zayıf hadîsin bir nev'i olarak kabûl ediliyordu [2]. Halk bu imâmların fezâil bâbında müsâmahalı davranmaları sözüyle, sahîh derecesine varmayan hasen hadîsleri rivâyete elverişli bulmaları şeklinde anlasalar bile, "Fezâil-i a'mâlde zayıf hadîsle amel etmek câizdir" sözünü pek doğru bulmuyorlardı. Şu noktada hiç şüphe yoktur ki, – din nazarında – zayıf rivâyetler ne şer'î bir hüküm, ne de ahlâkî bir fazîlet için kaynak olur; zîrâ zan, gerçekten hiçbir şey ifâde etmez. Fezâil de ahkâm gibi dinin esas prensiplerindendir. Binâenaleyh bu prensipleri çürük bir temel üzerine, paramparça olacağı bir uçurum kenarına binâ etmek doğru olamaz.

Müsamahakâr davrananların, fezâil-i a'mâl mevzûunda zayıf hadîs rivâyet edebilmek için öne sürdükleri şartlar ne kadar çok ve müsâit olursa olsun, anlattığımız sebebe binâen bunu kabûl etmiyoruz. Bilindiği üzere bu şartlar üç tanedir:

1 — Rivâyet edilen hadîs pek zayıf olmayacak.

2 — Kitap veya sahîh sünnetle sâbit olan bir asla dayanacak.

3 — Kendinden daha kuvvetli bir delile muhâlif olmayacak.

Zayıf hadîs rivâyetini – bu şartlara rağmen – kabûl etmiyoruz.

---

[1] Krş. el-Kifâye, s. 133.

[2] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 101.

Gerek şer'î ahkâm ve gerekse fezâil bâbında, elimizde, başkasına lüzûm bırakmayacak kadar çok sahîh ve hasen hadîs vardır. Biz – bu şartların çokluğuna rağmen – zayıf hadîslerin sâbit olduğuna bir türlü inanamıyoruz. Böyle olsaydı ona hiç zayıf dermiydik. Hâsılı, zayıf hadîsler hakkında şüphe etmekten kendimizi alamıyoruz. Zâten dinde, yakînî olmayan şeylerin hiçbir değeri yoktur.

Buradan şu netîceye varmaktayız ki, – hadîs çalışmalarında ve tedrîsinde bile – zayıf olduğunu iyice bildiğimiz bir hadîsi kesin bir ifâdeyle: "قال رسول الله صلى الله عليه و سلم = Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki. . ." diye başlayarak misâl vermekten şiddetle kaçınmalıyız. Böylece dinleyicide veya okuyucuda onun sahîh olduğu zannını uyandırmamalıyız. Aksine onun zayıf olduğunu açıklamalı ve hatta iyice biliyorsak, hadîsin ma'lûl, mu'dal, muztarib, şâz . . . gibi zayıf hadîs nev'ilerinden hangisine girdiğini belirtmeliyiz. Sözünmüzü de bu hadîsin muhtelif tarîklerine vâkıf olan hadîs hâfızlarının – bunun zayıf olduğunu ortaya koyan – beyânları ile desteklemeliyiz.

Zayıf hadîsin tetkik ettiğimiz kısımlarındaki muhtelif misâllere bir daha bakacak olursak, bu zayıflığın bâzan senedden, bâzan da metinden ileri geldiğini görürüz. Bu bakış bizi, herhangi bir hadîse zayıftır derken son derece ihtiyatlı bulunmaya sevkedecektir. Bir hadîse mutlak olarak zayıftır demek, muhaddislerin titizlikleri ile bağdaşmayan bir harekettir. Bunu söylemenin mânâsı, aynı zamanda o hadîsin hem sened ve hem de metin bakımından zayıf olduğunu beyân etmektir. Ne var ki, aynı hadîsin sâdece senedinin veya sâdece metninin zayıf olması da muhtemeldir. Hattâ diğer senedleri zayıf denemeyecek kadar sahîh olmakla berâber, zayıflık sâdece muayyen bir senedde bulunabilir. İşte zayıf senedli bir hadîs bulduğumuz zaman, tâbirimize son derece dikkat ederek **bu hadîs, bu isnâdla zayıftır,** dememiz gerekir[1]. Aynı şekilde bâzı hâfızların metnine zayıf dedikleri bir hadîs hakkında da: "Falan hâfızın falan kitâbında söylediği gibi, bu metin başka bir tarîkten sahîh olarak gelmemiştir" demek sûretiyle ihtiyatlı davranmamız îcâb eder.

İctihad kapısı fıkıh sâhasında kapanmadığı gibi hadîs sahâsında da kapanmamıştır. Her iki ilmin kapısının açık bulunması da lâzımdır. Rivâyet ve dirâyet-i hadîs üzerinde ihtisâsı olan ve selef hâfızlarında

---

[1] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 99.

olduğu gibi, ictihâd şartlarını tamâmen bilen bir kimse, bir hadîsin bütün tarîklerini araştırmak ve metninin bir başka senedle sahîh olarak gelmediği husûsunda zann-ı gâlibi bulunmak şartıyle, o hadîsin zayıf olduğuna mutlak sûrette hükmedebilir.

Hadîs ilminde yetişmiş bir kimsenin, sahîh mi, yoksa zayıf mı olduğunu bilmediği bir hadîsi rivâyet edeceği zaman mutlaka temrîz sîğasını kullanarak meselâ: "رُوِىَ عَنْ رَسُولِ الله صلى الله عليه وسلم كَذَا = Rasûlullah (s.a.v.)'dan şöyle rivâyet edilmiştir..." veya "بَلَغَنَا كَذَا ... = Bize bâliğ oldu ki..." demesi gereklidir[1]. Böyle bir muhaddisin isnâdsız olarak rivâyet edeceği sahîh bir hadîs hakkında – zayıf olabileceği vehmi hâsıl olabileceğinden – temrîz sîğasını katiyen kullanmaması lâzımdır. O zaman kesinlikle: "قَالَ رَسُولُ الله صلى الله عليه وسلم = Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki..." demelidir.

[1] Bk. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 100. Ahmed Muhammed Şâkir'in notları.

BEŞİNCİ FASIL

SAHÎH - HASEN - ZAYIF HADÎSLER ARASINDA MÜŞTEREK OLAN ISTILÂHLAR

Bu müşterek ıstılâhlar kısmında, üç ana bölümden birine girmediğini, aksine sahîh, hasen ve zayıf gruplarından her birine aynı derecede şâmil olup bunların adı ve sıfatı olabildiğini – istikrâ ve araştırma yoluyla – anladığımız ıstılâhlardan bahs edeceğiz.

Bu ıstılâhlar **yirmi** tânedir. Bunlardan asıl üzerinde durmak istediğimiz de **mevkûf ve matku' hadîslerdir**. Biz bu ikisine bâzan sahîh ve hasen, bâzan da zayıf demekte bir beis görmüyoruz. Geri kalan **onsekiz ıstılâh** da şunlardır: **Merfu', Müsned, Muttasıl; Mü'ennen, Mu'an'an, Mu'allak; Ferd, Garîb; Azîz, Meşhûr, Müstefiz; Âlî, Nâzil; Tâbi', Şâhid; Müdrec; Müselsel, Musahhaf.**

Ad ve vasıfları arasında kolayca mukayese yapabilmek için bu ıstılâhlardan bir kısmını birbirine yakın olmaları îtibariyle üçlü gruplar hâlinde, diğer bâzılarını da birbirinin aksi ve mukabili olmaları bakımından ikili gruplar hâlinde inceleyeceğiz. Yalnız son üç ıstılâhı müstakil olarak tetkik edeceğiz; zîrâ müdrec, müselsel ve musahhaf arasında bir yakınlık veya birbirinin mukabili olma durumları bahis mevzûu değildir. Bunların, birbirine daha fazla yaklaşmasına imkân olmayan açık birer mânâları vardır.

A. 1.2.3.) Merfu', Müsned ve Muttasıl.

(المَرْفُوع والمُسْنَد والمُتَّصِل)

1. **Merfû'**: Meşhûr olan târifi şudur: **Hâssaten Hz. Peygamber (s.a.v.)'e izâfe edilen söz, fiil veya takrîre merfu' denir.** Onu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e izâfe edenin bir sahâbî, bir tâbi'î veya onlardan sonra gelen biri olması arasında bir fark bulunmadığı gibi, senedinin muttasıl olup olmaması arasında da bir fark yoktur[1].

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 254.

Bu târiften de anlaşılacağı üzere **merfu'**, her zaman muttasıl olmaz. Bâzan bilhassa bir sahâbînin düşmesiyle mürsel, bâzan isnâdından bir kişinin düşmesiyle veya senedde mübhem bir kişinin bulunmasıyla munkatı', bâzan da iki veya daha çok râvînin düşmesiyle mu'dal olur. Hadîs merfu' bile olsa, bu üç durumda da zayıf sayılır. Hadîsin sırf **merfu'** olması, mutlaka sahîh denmesi için kâfî bir sebep değildir. Aksine bir taraftan muttasıl veya munkatı' olduğunu anlamak için, diğer taraftan da muttasıl olduğu takdirde râvîlerinin derecesini bilmek için ref edildiği tarîki iyice araştırmak lâzımdır. İşte **Merfu'**un bu müşterek kısma girmesi de bu îtibarladır. Merfû'un isnâdında inkıta' varsa, inkıta'ın nev'ine göre zayıf hadîsin isimlerinden birini alır. Şâyet isnâdı muttasıl ise, ricâlinin zabt husûsundaki derecesine göre sahîh ve hasen adlarını almaya elverişli olur.

Kavlî Merfû'a misâl: Sahâbînin: «سَمِعْتُ النَّبِي صلى اللّٰهُ عليه وسلم يقول كذا» = Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şöyle söylediğini duydum", veya: «حدّثنا رَسُولُ اللّٰه صلى الله عليه وسلم بكذا» = Rasûlullah (s.a.v.) bize şunları söyledi", demesi, yahut sahâbî veya bir başkasının: «قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صلى الله عليه وسلم كذا» = Rasûlullah (s.a.v)dedi ki", yahut «عَنْ رَسُولِ الله صلى الله عليه وسلم انّهُ قال كذا» = Rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur" gibi ifâdeler kullanmasıdır.

Fiilî merfû'a misal: Sahâbînin: «رَأَيْتُ رَسولَ الله صلى الله عليه وسلم يَفْعَلُ كذا» = Rasûlullah (s.a.v.)'ın şöyle yapmakta olduğunu gördüm" demesi, yahut da sahâbînin veya sahâbî olmayan birinin «كَانَ رَسولُ اللهِ صلى الله عليه وسلم يفعلُ كذا» = Rasûlullah (s.a.v.) şöyle yapardı", demesidir.

Takrîrî merfû'a misâl : Sahâbînin: «فَعَلْتُ بِحَضْرَةِ النَّبِي صلى الله عليه وسلم كذا» = Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzûrunda şöyle yaptım" demesi, yahut onun veya bir başkasının: «فَعَلَ فُلانٌ بِحَضْرَةِ النَّبِي صلى الله عليه وسلم كذا» = Rasûlullah (s.a.v.)'ın huzû-

runda falan şöyle davrandı" diyerek, Rasûl-i Ekrem'in bunu yadırgadığını söylememesidir [1].

Merfû'da isnâd bir tarafa bırakılarak sâdece metnin durumuna bakılır: Bu hâle göre Hz. Peygamber (s.a.v.)'e izâfe edilen herşey **merfû'**dur [2]. Kavil, fiil ve takrîrden herbirine "**metnu'l-hadîs**" denilebilir; çünkü hadîs metnine sırf metin olması îtibariyle bakılacak olursa, onunla isnâd arasında bir münâsebet görülmez.

2. **Müsned:** Güvenilir târifine göre **Müsned: İlk râviden sonuncu râvîye kadar, senedi muttasıl olarak Rasûlullah (s.a.v.)'e ref' edilen hadîstir** [3]. **Müsned**'deki merfû'luk durumunu çoğu zaman aranan bir şart olarak kabûl eden Hatîbu'l-Bağdâdî der ki: "Hadîse **müsned** derken, râvîsi ile, kendine haber isnâd edilen kimse arasındaki isnâdın muttasıl olmasını kastederler. Fakat bu tâbiri bilhassa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e isnâd edilen haberler hakkında kullanırlar. İsnâdın ittisâli demek, sened zincirindeki sonuncu şahsa varıncaya kadar, râvîlerinden her birinin, haberi bir üstteki râviden bizzat dinlemiş olması demektir. Haberde sema' sözü zikredilmese bile an'ane ile (عَنْ lâfzını söylemekle) iktifa edilir" [4].

Mutlaka ref' şartı aransa bile **Müsned**, makbûl olan görüşe nazaran, merfû'un mürâdifi değildir. Merfû'un isnâdında inkıta' olabileceğini gördük; çünkü merfû' hâdîste sâdece metnin durumuna bakılır. **Müsned**, ittisâl ve ref' şartlarını cem' etmekle berâber, her merfu' **Müsned** değildir; çünkü **Müsned**de isnâda ve metne dikkat edilir. Senedinde sonuna kadar ittisâl bulunduğundan, her müsned muttasıl, metni Rasûlullah (s.a.v.)'a ulaştığı için de her **Müsned** merfû'dur [5]. Bu sebeple Hâkim **Müsned** tâbirinin ancak **muttasıl merfû'**da kullanılabileceğini belirtmiş [6] ve **Müsned**'in şartlarından

---

[1] Bu üç misâli hâfız İbnu Hacer (Şerhu'n-nuhbe, s. 26)'da zikretmiştir. Bunlar – ona göre – lâfzı Hz. Peygamber (s.a.v.)'e Sarâhaten ulaşan nevilerdendir. İbnu Hacer, bunların peşinden, Hz Peygamber (s.a.v.)'e hükmen ref' edilen kavil, fiil ve takrîre üç tâne de misâl getirmektedir. (Bk. s. 27-28). Bu misâllerin çoğu Mevkûf hadîs hakkında söylediklerimizle ilgilidir. Tekrar aynı bahse dönmeye lüzûm görmüyoruz.

[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 259.

[3] Kavâ'idu't-tahdîs, s. 104; krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 258.

[4] el-Kifâye, s. 21.

[5] Krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 259.

[6] Tedrîbu'r-râvî, s. 60.

bahisle onun ne mevkûf, ne mürsel, ne mu'dal olacağını, ne de rivâyetinde tedlîs bulunabileceğini söylemiştir[1]. Yine Hâkim'in beyânına göre **Müsned**'in isnâdında: " أُخْبِرتُ عَنْ فُلاَنٍ = Falanın şöyle dediği bana haber verildi", " حُدِّثْتُ عن فلان = Falanın şöyle dediği bana rivâyet edildi", " بَلَغَنِي عَنْ فُلاَنٍ = Falanın şöyle dediği bana bâliğ oldu", " رفعه فلان = Bu haberi falan Hz. Peygamber'e ref' etti, " أَظُنُّهُ مَرْفُوعاً = O haberin merfû', olduğunu zannediyorum", gibi, hadîsin müsnedliğini bozacak ifâdeler bulunmayacaktı[2].

Bildiğimiz ve îzâh ettiğimiz üzere, **Müsned Hadîs**'e misâl olarak zikredilebilecek pekçok misâl vardır. Hâkim'in binlercesine misâl teşkil etmek üzere zikrettiği şu hadîse bakalım: Hâkim diyor ki, **Müsned**'in misâli, bize Bağdat'ta Ebû 'Amr Osman b. Ahmed es-Semmâk'in (حَدَّثنا الحَسَنِ بن مُكْرَم ، حدثنا عُثْمَان بن عُمَر ، اخبرنا يُونُس عن الزُّهْرِى عن عبد الله بن كَعْب بن مَالِك عن أبيه) senediyle rivâyet ettiği şu hadîstir:

Ka'b b. Mâlik'in babası Mescidte İbnu Ebî Hadred'den alacağını istedi. Sesleri o derece yükseldi ki, bunu duyan Rasûlullah (s.a.v.) hücresinin perdesini aralayarak dışarı çıktı. Ne oluyoruz? diye sorduktan sonra meseleyi halletti[3]. Şimdi duruma bakalım: Hâkim'in İbnu's-Semmâk'den hadîs dinlediği âşikârdır. İbnu's-Semmâk'in el-Hasen b. Mukrem'den semâ'ı olduğu da meydandadır. Aynı şekilde el-Hasen'in Osman b. Ömer'den, Osman b. Ömer'in Yûnus b. Yezîd'den hadîs dinlediği bellidir. Yûnus'un Zührî ile, Zührî'nin Ka'b b. Mâlik'in oğullarıyle, Ka'b b. Mâlik oğullarının babaları Ka'b ile, Ka'b'ın da Rasûlullah (s.a.v.) ile görüşüp ashâb-ı kirâmdan olduğu mâlumdur[4].

İbnu 'Abdilber[5]'in **Müsned** ile Merfû'u müsâvî tutan farklı bir görüşü vardır. Ona göre Müsned, ister muttasıl, ister munkatı' olsun

---

1 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 18.
2 Aynı eser, s. 19.
3 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 17-18.
4 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 19.
5 Yûsuf b. Abdillâh b. Abdissamed b. Abdilberr en-Nemerî el-Kurtubî, **el-İsti'âb, et-Temhîd, Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fadlih** adlı eserlerin müellifi olup 463 yılında vefât etmiştir (Bk. Şezerâtu'z-zeheb, c. III, s. 314).

hâsseten Rasulûllah (s.a.v.)'dan gelen hadîstir[1]. Hz. Peygamber (s.a.v.)'den (مالك عن نافع عن ابن عمر) senediyle gelen hadîsi, **muttasıl Müsned**'e misâl olarak zikreder. **Munkatı' Müsned'e misâl olarak** da Rasûlullah (s.a.v.)'dan (مالك عن الزهري عن ابن عباس) senediyle gelen hadîsi zikreder[2]. Bu sonuncu hadîsin akabinde İbnu Abdilber der ki:

"Bu hadîs, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e isnâd edildiği için **Müsned**'dir, Zuhrî'nin onu İbnu Abbas'dan duymadığı için de munkatı'dır[3]. Fakat hadîs imâmlarının "أَسْنَدَهُ فلانٌ" ve "أَرْسَلَهُ فلانٌ" diyerek Müsned ile Mürsel arasında gozettikleri meşhûr farka bu görüş muhâliftir[4]. Gerçek şudur ki, Müsned'de inkıta', irsâl v.b. şeyler düşünülmez. Aksine Müsned, ref' ve ittisâli aynı anda ihtivâ eder. İttisâlin – ref' gibi – bir hadîsin sahîh olduğuna hükmetmek için kâfi gelmeyeceği[5], ancak îzâh edildiği üzere, zabt ve hıfz şartları yeter miktarda bulunduğu takdirde sahîh olacağı gayet açıktır[6].

3. Muttasıl Veya Mevsûl: İster Rasûlullah (s.a.v.)'a ref' edilmiş olsun, ister sahâbî veya daha berideki bir şahısta kalsın, senedinde kesiklik olmayan hadîse bu ad verilir.[7] Nevar ki, Hatîbu'l-Bağdâdî, **Muttasıl** ile Müsned'i hemen hemen bir tutarak, aralarında çok istîmâl edilmekten başka bir fark görmez[8]. Çünkü Müsned tâbiri çoğu zaman Rasûlullah (s.a.v.)'a isnâd edilen haberler hakkında kullanılır. Müsned hadîs'deki merfû'luk keyfiyeti, onda çoğu zaman bulunan bir şarttır. Hatîbu'l-Bağdâdî'nin Mürsel ile Munkatı' arasında bir fark gözetmeyişinde olduğu gibi, bu da yine ona mahsus bir ıstılâhtır. Hatîbu'l-Bağdâdî'nin Mürsel ile Munkatı' arasında çok istîmal edilmekten başka bir fark gözetmediğini de görmüştük. Müsnedin târifinde merfû'luk keyfiyetini çoğu zaman bulunan

---

1 Krş. İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 48.
2 Tedrîbu'r-râvî, s. 60.
3 Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 258.
4 Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 258.
5 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 19.
6 Bk. Bu eser, Sahîh hadîs bölümü.
7 İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 48.
8 Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 155.

bir şart olarak değil de, her hâl-u kârda bulunması gereken bir şart olarak gereken mûteber görüşü esas aldık.

Merfû' hadîs hakkında verilen misâller **Muttasıl Merfû'** hakkında da câri olduğu için tekrara lüzûm yoktur. Aynı şekilde mevkûf için verilen bütün misâller **Muttasıl Mevkûf** için de verilebilir. İbnu Salâh, Mâlik'in (عَنْ نَافِعٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ عَنْ عُمَرَ) tarîkiyle rivâyet ettiği hadîsi buna misâl olarak göstermektedir [1].

Tâbi'înin sözlerine gelince: İsnâdları muttasıl olursa, **Mukayyed Muttasıl** denir; nitekim (هٰذَا مُتَّصِلٌ الى سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيِّبِ) ifâdesi de bunu gösterir. Senedin dayandığı tâbi'îyi söylemeksizin **Mutlak Muttasıl** demek câiz değildir; zîrâ tâbi'îde nihâyet bulan haberler için **Maktû'** tâbirini kullanırlar. Maktû'un gerek dil ve gerekse zevk bakımlarından mevsûlün zıddı olduğunda şüphe bulunmadığı için, bir şeye onun tam zıddının adını vermeyi doğru bulmamışlardır [2]. Belki bu hassâs çekingenlik yardımıyle İbnu's-Salâh'ın "merfû'a da, mevkûfa da mutlak mânâda muttasıl denebilir [3]", cümlesini daha iyi anlarız. Zâten biz **Muttasıl**'ı târif ederken, onun bâzan sahâbînin berisinde bulunanların yâni tâbi'înin sözleri hakkında da kullanılabileceğine işâret etmiştik.

Bu üç ıstılâh hakkında hulâsa olarak diyebiliriz ki, Merfû' bâzan muttasıl olduğu gibi, olmayabilir de; nitekim **Muttasıl**'da bâzan merfû' olur; bâzan olmaz. **Müsned** ise bu iki tâbirden daha umûmî olup aynı **zamanda Muttasıl ve Merfû'**dur [4]. Bütün bu ıstılâhlar, râvîlerinin durumlarına göre sahîh, hasen veya zayıf olmaya müsâittir.

B. 4.5.6) Mu'an'an, Mü'ennen Ve Mu'allak.

(الْمُعَنْعَنُ و الْمُؤَنَّنُ و الْمُعَلَّقُ)

4. Mu'an'an Hadîs: – Lâfzından da anlaşılacağı üzere – **tahdîs ve sema' sözleri açıkca belirtilmeden senedinde (فُلَانٌ عَنْ فُلَانٍ) denen hadîstir [5]. Mu'an'an hadîs**'te – mûtemed olan

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 60.
[2] Tavzîhu'l-efkâr. c. I, s. 260; ayrıca dip nota da bk.; krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 60, 61.
[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 60.
[4] Krş. Kavâ'idu't-tahdîs, s. 104.
[5] Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 330.

görüşe nazaran – şu üç şart bulunursa, muttasıl isnâd gibi kabûl edilir. Üç şart şunlardır: **râvînin adâleti, râvînin rivâyeti aldığı zâtla görüştüğünün sübûtu ve tedlîsten sâlim olmak**[1].

Mu'an'an hadîs, Sahîheyn'de de bol miktarda mevcûttur; Sahîh-i Müslim'de daha çok bulunmaktadır; zîrâ Müslim, râvî ile ondan (عَنْ) lâfzıyle hadîs nakleden şahsın görüşmüş olmasını şart koşmamıştır; hatta Alî b. el-Medînî, Buhârî ve başka hadîs imâmlarının kabûl etmesine rağmen o, Sahîh'inin mukaddimesinde bu şartı reddetmiştir. Müslim görüşünü, **'an'ane** ile rivâyetin kabûl edilip ihticâcı gerektirdiğini ileri süren eski ve yeni ulemânın görüşlerine istinâd ettirmektedir. Buna göre sika ve mu'âsır oldukları takdirde râvînin rivâyeti aldığı şahıstan hadîsi bizzat işitmiş olduğu kabûl edilir[2].

Müslim'in bu görüşüne iştirâk eden bir kimse olmadıktan başka, üstelik onu tenkîd ve muâhaze edenler dahî mevcuttur. İbnu's-Salâh diyor ki:

"Müslim'in söylediği hususta düşünmek lâzımdır. Ayrıca Müslim'in reddettiği görüşün, Ali b. el-Medînî, Buhârî ve bunlardan başka zevâtın üzerinde birleştiği görüş olduğunu söyleyenler de vardır"[3]. Nevevî'nin bu mevzûdaki sözü gayet açık ve nettir; diyor ki:

"Müslim'in bu görüşünü âlimler reddetmekte ve zayıf olduğunu söylemektedirler. Onun kabûl etmediği görüş de, hadîs imâmlarının üzerinde birleştiği makbûl ve sahîh olan görüştür"[4].

Bâzı münekkidler, **Mu'an'an Hadîsi Mürsel** gibi telâkki ederek onunla ihticâc edilemeyeceğini söylemişlerdir. Buna rağmen **Mu'an'an** ile ihticâc edilebileceğini söyleyen münekkidler de vardır. Çünkü onu, sahâbînin mürseline nazaran ihticâca daha elverişli bulmuşlardır. Bununla berâber **Mu'an'an Hadîs**'in rivâyet ederken kullanılan muayyen bir ıstılâhı yoktur. Kâh "سَمِعْتُ", kâh عَنْ رَسُولِ اللهِ bâzan da "قَالَ رَسُولُ اللهِ" demek sûretiyle ifâde edilir. Bu sebeple meseleyi açıklamaya lüzûm görmüşler ve Rasûlullah (s.a.v.)'dan ayrılmayan sahâbînin rivâyetini, hangi lâfız ile rivâyet edilirse edilsin, Rasûlullah (s.a.v.)'dan duyulmuş olarak kabûl etmişlerdir. Rasûl-i Ekrem'in

---

[1] Bk. 'Irâkî, Şerhu 'ulûmi'l-hadîs, s. 67.
[2] Krş. Mukaddemetu Sahîhi Müslim, c. I, s. 23.
[3] İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, s. 72.
[4] Nevevî, Şerhu Sahîhi Müslim, c. I, s. 128.

yanında her zaman bulunmayanların rivâyetinde iki ihtimâl mevcuttur. Hz. Ömer – ki seçkin sahâbîlerdendir – Rasûlullah (s.a.v.)'ı dinlemek için bir komşusuyla nöbetleşirlerdi. Birgün Hz. Ömer Rasûl-i Ekrem'in yanında kalarak duyduklarını komşusuna iletir; ertesi gün komşusu Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanında kalarak duyduklarını Hz. Ömer'e aktarırdı. Bu durumu Buhârî, Sahîh'inde anlatmaktadır[1]. Fakat İmâm Nevevî, **Mu'an'an**'ı Mürsel gibi telakki etmenin selefin icmâı ile merdûd olduğunu beyân etmektedir[2].

Sahîhayn'de, hele Sahîh-i Müslim'de **Mu'an'an Hadîs**'in çok kullanıldığından, tahdîs ve semâ'ın açıkca ifâde edildiği birçok tarîklerle bu iki esere yazılan tahrîclerde şikâyet edilmektedir[3]. Bundan başka Sahîh'inde, bir hadîsin hepsi **Mu'an'an** olmayan birçok tarîkinin bulunuşu da Müslim'in lehinedir[4].

Mu'an'an Hadîs'in üç durumunu Hâfız İbnu Hacer kesin sûrette halletmektedir. **Birinci mesele:** (عَنْ) lâfzı, "حَدَّثَنَا" ve "أَخْبَرَنَا" gibidir. **İkincisi:** Eğer hadîs bir müdellisten sâdır olmuşsa, bu mertebede değildir. **Üçüncüsü:** (عَنْ) lâfzı, icâzetle kullanılan "أَخْبَرَنَا" gibidir; hadîs yine muttasıldır. Lâkin tahammül şekillerinde de açıkladığımız üzere, sema'dan aşağı mertebededir[5].

5. **Mü'ennen Hadîs: Senedinde "حَدَّثَنَا فُلاَنٌ أَنَّ فُلاَنًا" ibâresi kullanılan hadîstir.** İmâm Mâlik'e bir râvînin: "عَنْ فُلاَنٍ أَنَّهُ قَالَ كَذَا" demesiyle "أَنَّ فُلاَنًا قَالَ كَذَا" demesi arasında ne fark vardır? diye sorulduğunda, O, her ikisi de birdir. demek sûretiyle **Mü'ennen** hadîs ile Mu'an'an hadîs arasında bir fark gözetmemiştir[6]. Berdîcî[7], **Mü'ennen hadîs**'te sema' vukû bulduğu, bir başka hadîsle meydana çıkıncaya kadar onu munkatı' kabûl eder[8]. Gerçek şudur

---

1 Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 235.
2 Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 335.
3 Kavâ'idu't-tahdîs, s. 104.
4 Nevevî, Şerhu Sahîhi Müslim, c. I, s. 14.
5 Bu üç durum için bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 336.
6 Aynı eser, c. I, s. 337.
7 Terceme-i hâli daha önce verilmiştir.
8 Tavzîhu'l-efkâr, c. I, s. 338.

ki, – sema' bahsinde de işâret ettiğimiz üzere – râvînin kullandığı muhtelif lâfızlar, lisân ulemâsınca **tahdîs** olarak kabûl edilmektedir. Bu meseledeki ihtilâf örf ve âdet bakımından olup sâdece hadîs münekkidleri arasında bahis mevzûudur.

6. Mu'allak Hadîs: İsnâdın baş tarafından bir veya birbiri peşine daha fazla râvînin ismi hazf edilerek, mahzûfun üst tarafındaki râvîye isnâd edilen hadîstir[1]. **Mu'allak** hadîs, Buhârî'de pek çoktur. Misâli şu hadîstir: "قال عثمان بن الهيثم ابو عمرو : حدثنا عوف عن محمد بن سيرين عن ابى هريرة رضى الله عنه قال : وكلنى رسول الله صلى الله عليه وسلم بحفظ زكاة رمضان فأتانى آت فجعل يحثو من الطعام : فأخذته وقلت له : والله لأرفعنك إلى رسول الله . . . = Ebû 'Amr Osman b. el-Heysem dedi ki, 'Avf, Muhammed b. Sîrîn'den, O da Ebû Hureyre'den bize şunu rivâyet etmiştir: Ebû Hureyre dedi ki: Rasûlullah (s.a.v.) beni Ramazan zekâtını korumaya memûr ettiğinde biri gelerek yiyeceklerden çalmak istedi. Ben de adamı yakalayarak, Vallahi seni Rasûlullah (s.a.v.)'ın huzûruna çıkaracağım, dedim. . ."[2].

Sahîh-i Buhârî'deki **Mu'allak hadîsler** iki türlüdür. Bir kısmı kitabının birbaşka yerinde **mevsûl** olarak yer almış olanlardır ki, Buhârî fazla uzatmak endişesiyle senedde tasarruf ederek kısaca zikretmektedir. Diğeri ise, sırf **mu'allak** olanlardır ki, Buhârî bunları **cezm sîğası** ile îrâd etmektedir. Böylece hadîsin, adı zikredilmeyen râvîlerden kesin sûrette rivâyet edilmiş olduğu anlaşılır. Nevevî diyor ki: "Bunlardan (قال ، فعل ، أمر ، روى ، ذكر) gibi cezm sîğası ile zikredilenler **ma'ruf**tur. Buhârî, bu sûretle hadîsin, kendine izâfe edilen kimseden sahîh bir şekilde geldiğini kabûl etmiş demektir. Ayrıca onun Sahîh'inde bu **Mu'allak hadîsi** zikredişi, aslının güvenilir ve îtimat edilir sahîh bir hadîs olduğunu gösterir. O hadîsle istidlâl etmek isteyen âlimin, hadîsin ihticâca elverişli olup olmadığını anlamak için râvîlerine ve senedinin durumuna bakması lâzımdır"[3].

---

[1] el-Kifâye, s. 288.
[2] Sahîh-i Buhârî ,c. III, s. 64, kitâbu'l-vekâle.
[3] Kavâ'idu't-tahdîs, s. 105.

Bâzı âlimler **Mu'allak hadîsi,** isnâdından bir kişinin düştüğü veya mübhem birinin zikredildiği **Munkatı' hadîs**'in bir nev'i olarak kabûl etmek istemektedir. Suyûtî, "Sahîh-i Müslim'de, râvîlerinden bir kısmı mübhem olan hadîsler bulunduğunu" göz önünde bulundurarak bunlardan bir kısmını Munkatı' hadîs bahsinde zikretmiştir[1]. Bununla berâber Nevevî, böylelerine **Mu'allak** demekte veya Munkatı' mı, yoksa **Mu'allak** mı diyeceğini ketirememekte ve şöyle demektedir:

"(Müslim, el-Leys b. Sa'd şöyle rivâyet etti, dedi...) sözüyle hadîsi zikrettikten sonra devâmla şunları söylemektedir: Hadîs, Sahîh-i Müslim'de bütün rivâyetlerde, Müslim ile Leys arasında munkatı' olarak rivâyet edilmektedir ki, bu nev'e **Mu'âllak** denir"[2].

Bu üç hadîste de mühim olan nokta şudur: Bunları sırf zayıf olarak kabûl etmek doğru olmamakla berâber râvîlerinin hâline bakarak sahîh, hasen ve zayıf sıfatlarından biri verilebilir.

C. 7.8) Ferd ve Garîb (الفَرْد و الغَرِيب).

Ferd ile Garîb hadîsler arasında lûgat ve ıstılâh bakımından müşterek bir râbıta vardır ki, o da **teferrüd** mefhûmudur. Bu îtibarla bâzı âlimler **Ferd ile Garîb**'in müterâdif olduğunu söylemekte beis görmemişler, bâzan "تَفَرَّدَ بِهِ فُلَانٌ = Bu hadîste falan teferrüd etmiştir", bâzan da "أَغْرَبَ بِهِ فُلَانٌ = Bu hadîs falan sebebiyle garîb olmuştur" derken aynı şeyi kasdetmişlerdir[3].

Gerçek şudur ki, muhaddislerin çoğu, az veya çok istîmâl edilmek îtibariyle aralarında fark gözetirler. Ferd tâbirini çoğu zaman, herhangi bir şekilde takyîd edilmeyen mutlak ferd hakkında; garîb tâbirini ise, ekseriya muayyen bir şeyle kayıtlanan nisbî ferd hakkında kullanmaktadırlar. Bu iki tâbiri ancak ıstılâhî mânâda kullandıkları zaman ayırdetmektedirler. Bu durumlarda esasen iki ıstılâhın da müterâdif mânâda kullanılması lâzımdır. Müştak fiil olarak istîmâl ederken de, **teferrüd ile garîblik** arasında bir ayırım yapmazlar[4].

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 117-118.
[2] Nevevî, Şerhu Sahîh-i Müslim, c. IV, s, 63.
[3] Krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 8, dip not.
[4] Şerhu'n-nuhbe, s. 8.

Mutlak Ferd'in şâz ile karıştırılması doğru değildir. Daha önce de gördüğümüz üzere, şâz'da, **teferrüd ve muhâlefet** şartlarının bulunması gereklidir[1]. **Ferd** denince akla gelen **Mutlak Ferd**'dir. Bu sebeple onu "tarîkleri çok olsa bile tek râvînin infirâd ettiği hadîstir" diye târif etmektedirler[2]. Râvîlerinin durumuna göre de **Ferd hadîs,** sahîh, hasen yahut zayıf adlarını alır. **Sahîh olan mutlak ferde misâl** olarak velânın bey ve hibe edilmesini nehy eden hadîsi zikretmektedirler. Zîrâ bu hadîsi Abdullah b. Ömer'den rivâyet eden Abdullah b. Dînâr, onda teferrüd etmektedir[3]. Abdullah b. Dînâr'ın sika, zâbıt ve sağlam olduğu da bilinmektedir.

Nisbî ferd olan (veya ıstılâhta garîb denilen) hadîse gelince; onun da şâz ile karışması doğru değildir. Nisbî ferdde, teferrüd ile birlikte muhâlefet şartı aranmaz. O, bir râvî ile mukayyed olan veya muayyen bir râvîden, yahut bir şehir halkından v.b. rivâyet edilmek sûretiyle kayıtlanan teferrüdün bir nev'i olur. Bu sebeple Garîb'i şöyle târif etmişlerdir: **"Senedin herhangi bir yerinde, bir şahsın rivâyetinde teferrüd ettiği hadîstir"**[4]. **Garîb hadîs**te teferrüd, senedin başında değil, devâmında olur ve sâdece bulunduğu yerle kayıtlı olur. Meselâ : Bir sahâbîden birkaç kişi rivâyet eder de, sonra o hadîsi bu râvîlerden sâdece biri rivâyet eder[5]. **Ferd hadîsteki teferrüd,** senedin aslında, yâni sahâbînin bulunduğu kısımda vukû bulur. Hadîs muhtelif tarîklerle rivâyet edilse bile, yine o sahâbîye ircâ edilmiş olur[6]. **Garîb hadîs,** herhangi bir şehir ahâlîsi ile takyîd edilirse, onların teferrüdü sözünden yalnız, içlerinden birinin münferid olarak rivâyet ettiği anlaşılır[7]. **Garîb**'in râvîsi, her hâl-ü kârda, bir kişidir.

Garîb'in birçok nev'ileri vardır. Bunlar da **Garîb**'teki teferrüdün nisbet edildiği muayyen durumlara göre tesbît edilir. Bu nev'îlerin en önemlilerini üç grupta toplamak mümkündür:

---

[1] Şâz hadîs kısmına bk.

[2] Suyûtî, Elfiyye, s. 95, 184. beyt hakkındaki dip nota bk.

[3] Şerhu'n-nuhbe, s. 8.

[4] Aynı eser, s. 6.

[5] Aynı eser, s. 8.

[6] Aynı eser, s. 7.

[7] Tedrîbu'r-râvî, s. 88.

1 — **Bir şahsın diğer bir şahıstan teferrüdü**[1]. Meselâ : Abdurrahman b. Mehdî'nin, Sevrî'den, onun da Vâsıl'dan Abdullah b. Mes'ûd'un şu hadîsiyle teferrüd etmesi gibi :

"Abdullah b. Mes'ûd diyor ki, yâ Rasûlallah, en büyük günâh hangisidir? diye sordum. Seni yaratmış olduğu hâlde, Allah Taâlâ'ya şirk koşmandır, dedi. Sonra hangisidir? diye sordum. Komşunun karısı ile zinâ etmendir, dedi[2]. Bu nev'î çok olup muhaddislerce pek mâruftur.

2 — **Bir şehir halkının bir şahıstan teferrüdü**[3]. Bunun misâli İbnu Bureyde'nin şu hadîsidir:

"Ebû Bureyde'den Rasûlullah (s.a.v.)'ın şu hadîsini duyduktan sonra bir meselede hüküm veremem. Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: "Kadılar üç sınıftır. İki sınıfı cehennemlik, bir sınıfı da cennetlik olacaktır. Cehennemlik olanlardan biri, bile - bile haksız hüküm veren hâkim, öteki de bilmeyerek haksız hüküm veren hâkimdir. Cennetlik olanı ise, hakkıyle hüküm veren hâkimdir". Hâkim en-Neysâbûrî diyor ki, bu hadîste Horasanlılar teferrüd etmişlerdir; zîrâ son kısımlardaki râvîler Mervlidir[4].

3 — **Bir şahsın diğer bir şehir halkından rivâyetiyle meydana gelen teferrüddür**[5]. Hâlid b. Nizâr el-Eylî'nin hadîsi gibi ki, onun: "اخبرنى نافع بن عُمَرَ الجُمَحِي عن بِشْر بن عاصِم عن ابيه عن عبد الله بن عمرو بن العاص عن النبي صلى الله عليه وسلم" tarîkiyle rivâyet ettiği hadîs şudur: «اَبْغَضُ الرِّجَالِ اِلى اللهِ البَلِيغُ الَّذى يَتَخَلَّلُ بِلِسَانِهِ تَخَلُّلَ البَاقِرَةِ بِلِسَانِهَا = Allah Taâlâ'nın en çok sevmediği kimse, sığırın diliyle yalanması gibi, dilini dişleri üzerinde dolaştıran hatîbtir".

---

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 10. Bu, Hâkim'in, "bir kişinin imâmlardan birinden teferrüd ettiği hadîsler" diye adlandırdığı ikinci hadîstir. Bk. Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 99.

[2] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 100.

[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 10. Hâkim'in: "Bir şehir halkının bir sahâbîden teferrüd ettiği sünnetleri bilmek" adını verdiği birinci nev'îdir. Bk. Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 96.

[4] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 99. Talebu'l-hadîs için yapılan seyâhatler faslındaki "Hadîs tedvîninde muhîtin tesiri" kısmına bk. s. 50. Bâzı şehirlerin hadîs rivâyetinde teferrüd etmesinin misâlleri (s. 41).

[5] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 10.

Hâkim diyor ki, bu, Mısırlıların Mekkelilerden infirâd ettiği hadîslerdendir; zîrâ Hâlid b. Nizâr Mısırlı, Nâfi' b. Ömer ise Mekkelidir[1]. Hâkim, bu üçüncü nev'î hakkında şunları söylemektedir: "Meselâ: Medînelilerin hadîslerini, onlardan alan Mekkeliler, o hadîslerden teferrüd etmiş olurlar. Ve yine meselâ: Horasanlıların Haremeyn ahâlîsinden teferrüd ettikleri hadîsler olabilir. Bu nev'î, mevcûdiyeti de, kavranması da pek ender ve zor olan bir nevî'dir!"[2].

Bu üç nev'înin her birinde – daha önce de söylediğimiz gibi – bir kişi teferrüd etmektedir ve bütün bu nev'îlerde teferrüd, senedin neresinde bulunursa, sâdece o kısımla mukayyeddir. Teferrüd senedin aslında değil, devâmında bulunur. **Garîb hadîs**'teki bu izâfî takyîde **Nisbî Ferd** de denebilir. Nisbî Ferd'e misâl olarak zikrettiklerimizin çoğunu, Hâkim, kitabının **Ma'rifetu'l-efrâd** adlı 25. nev'inde zikretmektedir[3]. Hâkim, mutlak ile mukayyed arasında tevcîh ve ta'lîller yapmaktan başka Ferd ile Garîb arasında herhalde bir fark görmemektedir.

D. 9.10.11) Azîz, 'Meşhûr ve Müstefîz

(العزيز والمشهور والمستفيض).

Bu üç ıstılâhın müşterek noktaları, nisbî ferd ile, mânevî tevâtür arasında yer almış olmalarıdır. Bunlarda – nisbî ferd olduğunu gördüğümüz – bir nev'î garîblik de vardır; zîrâ **bir şeyhden iki veya üç kişinin müştereken rivâyet ettikleri garîb hadîse Azîz denmektedir. Şâyet hadisi şeyhten rivâyet edenler bir cemâat olursa, hadîs meşhûr adını alır**[4]. **Şeyhten rivâyet eden bu cemâatın sayısı, baş tarafta da, son tarafta da aynı olursa, hadîse müstefîz** denir[5]. Hadîs, müteaddit rivâyetlerinin bulunduğu anlaşıldıktan sonra halk arasında yayıldığı için, onda bir nev'î mânevî tevâtür de bulunmaktadır. Şöyleki: birden fazla râvîsi bulunduğu için Azîz olmakta; halk arasında nakl edilişi sebebiyle de **meşhûr** olduğu kabûl edilmektedir.

---

[1] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 102.
[2] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 100.
[3] Aynı eser, s. 96-102.
[4] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 187.
[5] Şerhu'n-nuhbe, s. 5.

Şu da var ki, bu üç nev'î, mütevâtirden çok, garîb ile alâkalıdır; zîrâ bahisleri isnâdla alâkalıdır. Mütevâtirin ise isnâdla bir ilgisi yoktur [1]. Bunlarda râvî sayısının farklı ölçülerde değişmesi, onları âhadlık durumundan çıkarmadığı gibi, mütevâtirde bulunması şart olan cemâat seviyesine de ulaştırmaz. Bunlar teferrüdden bir kademe daha yükselseler bile, eninde - sonunda **garîb hadîs**'in isimleri ve lâkabları olmaktan başka birşey değildir. Sahîh, hasen ve zayıf kısımlarına ayrılmaları îtibariyle de **Garîb**'i andırırlar.

Bu üç nev'îye acele bir göz atan kimse, bunların mükemmel birer sahîh hadîs olması lâzım geldiğini zanneder ve bir başka tarîkten gelmesi sebebiyle yükselip kuvvet bulmuş veya bir cemâat tarafından rivâyet edilmek sûretiyle meşhûr olmuş bir hadîsin, rivâyetinde bir şahsın teferrüd ettiği garîb hadîs mertebesinde bulunacağına ihtimâl vermez. Kemiyete ve çokluğa, her yerde ve her zaman önem verildiğine halkın alışması sebebiyle, bu netîce ilk bakışta mantıkî ve doğru görülebilir. Fakat hassâs ilmî araştırmalar göstermiştir ki, muhaddislerin, rivâyetleri sahîh ve zayıf olarak değerlendiren ölçüleri kemiyetle alâkalı olmadığından, rakamlara ve adetlere ehemmiyet vermezler. Fertler ve cemâatlar arasında bir mukayese yapmazlar. Onların ölçüleri kıymet ölçüsü olduğu için, senedlerde adı geçen râvîlerin vasıflarını îtibar ederek bunların azlık veya çokluklarına bakarlar. Buradan da anlamış oluyoruz ki, hadîs münekkidleri, mütevâtir hadîste bile onu rivâyet eden cemâatın sayısını tâyine ehemmiyet vermeyip, bu cemâatın örf ve âdet bakımından yalan üzere birleşmelerinin imkânsız olması lâzım geldiğini şart koşarlar [2].

Araştırıcı, bir hadîsin sahîh olması husûsunda bâzı münekkidlerin râvî sayısını gözden uzak tutmadıklarını zannetmekle zaman zaman aldanır. Hâkim Ebû Abdillâh'in, sahîh hadîsin iki râvîsi bulunmasını şart koşarken, bu adet ölçüsünü dikkate aldığı sanılmaktadır. Onun bu tutumunu **sahîh hadîs** bahsinde îzâh etmiştik [3]. Bu meseledeki görüşünü daha net bir şekilde açıklamamız, Hâkim'in bizim üzerimizdeki haklarından biridir.

Hâkim, Sahîh'in **azîz** olmasını şart koşarken, **Azîz**'in sahîh olduğuna hükm etmez. Ona göre Sahîh'in **azîz** olması gerekir; ferd ve

[1] Bk. Bu eser, s. 124.
[2] Krş. Bu eser, s. 123.
[3] Bk. s. 125.

garîb olması câiz değildir. **Azîz** ise her zaman sahîh olmaz. Hatta **Meşhûr ve Müstefîz hadîs bile** – râvîlerinin mütteaddit ve bir cemâat hâlinde bulunmasının şart olmasına rağmen – her zaman sahîh değildir: Çünkü hasen ve zayıf oldukları gibi, bâzan bâtıl ve mevzû' da olabilirler. Hâkim'in bu bâbtaki sözü, te'vîle lüzûm kalmayacak kadar açıktır. O diyor ki:

"**Meşhûr hadîs,** sahîh hadîsten başkadır. Nice meşhûr hadîsler vardır ki, sahîhler arasında tahrîc edilmemiştir"[1]. Hâkim buna misâl olarak aralarında hasen ve zayıfların da bulunduğu birtakım hadîsleri zikretmekte ve demektedir ki:

"Bütün bu hadîsler isnâdlarıyle, tarîkleriyle ve hadîscilerin cem' ettiği bâblarıyle meşhûrdur. Tarîkleri bir veya iki cüz'de cem' edilen bu hadîslerin bir harfleri bile sahîh olarak tahrîc edilmemiştir.

Hâkim'in istişhâd ettiği bu hadîsleri gören Suyûtî, bunları inceden inceye tetkîk ederek ve aralarında mükemmel bir şekilde temyîzler yaparak her birine uygun ıstılâhî isimler vermiş; ayrıca İmâm Zerkeşî'nin **et-Tezkira fi'l-ehâdîsi'l-müştehira** adlı kitabına alamadıklarını da toplayarak birçok ilâveler yapmış ve alfabetik bir tarzda tertîb etmiştir[2]. Suyûtî'nin **Meşhûr hadîs**'in sahîh, hasen, zayıf ve bâtıl olmak üzere bütün durumlarına misâl olarak zikrettiği bu şevâhidden bir kısmı Tedrîbu'r-râvî'de mevcuttur.

Sahîh olan Meşhûr'un misâli şu hadîstir: "«إنَّ اللهَ لا يَقْبِضُ العِلْمَ إنْتِزاعاً يَنْتَزِعُهُ مِنَ النَّاسِ، ولكِن يَقْبِضُ العُلَمَاءَ، حتى اذا لَمْ يُبْقِ عَالِماً إتَّخَذَ النَّاسُ رؤوساً جُهَّالاً فَسُئِلُوا فأفْتَوْا بِغَيْرِ عِلْمٍ فَضَلُّوا وَأضَلُّوا». = Allah Taâlâ ilmi, insanların arasından çekip almak sûretiyle değil, âlimleri vefât ettirmek sûretiyle ortadan kaldırır. Nihâyet ortada âlim kalmayınca, halk birtakım câhil insanları kendilerine lider seçer; bunlara birşeyler sorulur; onlar da rastgele, bilmeden cevap verirler. Böylece hem kendileri doğru yoldan saparlar; hem de başkalarını saptırırlar"[3].

---

[1] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 92.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 188.
[3] Gösterilen yer; krş. Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 92.

Hasen olan Meşhûr'un misâli de şu hadîstir: «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ» = İlim öğrenmek her müslümana farzdır". Mizzî[1], bu hadîsi hasen derecesine yükseltecek tarîkleri bulunduğunu söylemektedir[2].

Zayıf olan Meşhûr'un misâli: "جُبِلَتِ الْقُلُوبُ عَلَى حُبِّ مَنْ أَحْسَنَ إِلَيْهَا = Kalbler, kendîlerine iyilik yapanları sevmeye mâil olarak yaratılmıştır"[3].

Bâtıl olan Meşhûr'un misâli ise hadsiz hesapsızdır. Bir kısmı merfû', bir kısmı mevkûf, bir kısmı da maktû' olarak nakledilmektedir. Çoğu da avâm arasında pek yaygındır. Misâl olarak şunları zikredebiliriz: "مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ = Kendini bilen kimse, Rabb'ini de bilir"; "يَوْمُ صَوْمِكُمْ يَوْمُ نَحْرِكُمْ = Oruç tutacağınız gün, kurban kestiğiniz gündür"; "كُنْتُ كَنْزاً لَا أُعْرَفُ ... = Ben bilinmeyen bir hazîne idim..." "الْبَاذِنْجَانُ لِمَا أُكِلَ لَهُ = Patlıcan her derde devâdır"[4].

Hadîsin meşhûr olması nisbî bir iştir[5]. Bâzan sâdece hadîsciler arasında meşhûr olur; bâzan da hem hadîsciler, hem diğer İslâm âlimleri ve hem de avâm arasında meşhûr olabilir. İşte bu sebeple deniyor ki:

"أَبْغَضُ الْحَلَالِ إِلَى اللهِ الطَّلَاقُ = Allah Taâlâ'nın ençok buğz ettiği helâl, talâktır" hadîsi, fakîhler arasında meşhûrdur.

"رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأُ وَالنِّسْيَانُ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ"

---

[1] Ebu'l-Haccâc, Yûsuf b. Abdirrahman, Dımeşk köylerinden olan el-Mizze'ye nisbet edilerek el-Mizzî diye tanınmıştır. Dımeşk'teki Eşrefiyye Dâru'l-hadîs'inde 742 târihinde vefât etmiştir (er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 126).

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 189. Hâkim, bu hadîs hakkında sâdece "sahîh olarak tahrîc edilmemiştir" diyerek, Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs'ine almıştır.

[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 189

[4] Suyûtî, bunların mevzû' olduğunu açıkca ifâde ederek: "Bütün bunlar bâtıldır, asılsızdır" demiştir (Tedrîbu'r-râvî, s. 189).

[5] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 185.

= Ümmetim, hatâ, unutkanlık ve zorlanmak sûretiyle yaptıkları hareketlerden mes'ûl tutulmamıştır", hadîsi usûlcüler arasında meşhûrdur.

"نِعْمَ الْعَبْدُ صُهَيْبٌ، لَوْ لَمْ يَخَفِ اللهَ لَمْ يَعْصِهِ" = Suhayb ne güzel bir kuldur. Allah'dan korkmasa bile, ona âsî olmazdı" hadîsi, nahivciler arasında meşhûrdur.

"مُدَارَاةُ النَّاسِ صَدَقَةٌ" = Halka iyi muâmele etmek sadakadır" hadîsi, avâm arasında meşhûrdur.

"الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ" = Müslüman, elinden ve dilinden diğer müslümanların zarar görmediği kimsedir" hadîsi, hem hadîsciler, hem bütün İslâm âlimleri, hem de halk tabakası arasında meşhûrdur[1].

Şurası var ki, hadîs münekkidlerince mâruf olan ıstılâhî mânâdaki meşhûr sözü ile, âlimler ve avâm dilinde yaygın olan meşhûr hadîs değil, üç veya daha çok kişinin rivâyet ettiği hadîs kastedilmektedir[2]. Bunun misâllerinin pek çok olmasına rağmen, onları cem' etmek ve tanımak için hadîsciler ile müctehidlerden başkası pek gayret etmez[3]. Bunun en açık misâli Enes'in rivâyet ettiği şu hadîstir: "أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عليه وسلم قَنَتَ شَهْرًا بَعْدَ الرُّكُوعِ يَدْعُو عَلَى رِعْلٍ وَذَكْوَانَ = Rasûlullah (s.a.v.) bir ay müddetle rükû'dan sonra kunût yaparak Ra'l ve Zekvân kabîlelerine bedduâ etmiştir." Bu hadîsi Buhârî ve Müslim, (سُلَيْمَانَ التَّيْمِي عن ابى مِجْلَزٍ عَنْ أَنَسٍ) senediyle tahrîc etmişlerdir[4]. Bu hadîse meşhûr denmesinin sebeplerini açıklayarak Hâkim der ki:

"Bu hadîs sahîh hadîsler arasında rivâyet edilmiştir. Onu Enes (r.a.)'den Ebû Mecliz'den başka, Ebû Mecliz'den Teymî'den başka, Teymî'den de Ensârî'den başka râvîler rivâyet etmektedir. Bunu hadîsci olmayanlar bilemez. Başkaları onun üzerine düşündüğü zaman der ki: "Süleymân et-Teymî, Enes'in arkadaşıdır. Teymî hadîsi,

---

1 Bütün bunlar hakkında daha mufassal bilgi almak için bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 189; krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 408.

2 Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 409.

3 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 94.

4 Tedrîbu'r-râvî, s. 189.

Enes'den rivâyet eden adı zikredilmeyen bir şahıstan aldığına göre, bu hadîs garîb olmaktadır!". Böyle söyleyen bilmez ki, hadîs, Zührî ve Katâde tarafından da bilinmektedir. Hadîsin Katâde'den gelen pekçok tarîkleri vardır. Ve yine bilmez ki, bütün uzunluğuyla hadîs Urenîler hakkında olup tarîkleri cem' ve müzâkere edilmektedir"[1].

Meşhûr için verilen misâllerin çoğu **Müstefîz** için de verilebilir. Fukahâ imâmlarından bir kısmının görüşlerine nazaran bu iki ıstılâh müterâdîftir. Fakat doğrusu, aralarında bir farkın mevcut olduğudur. Şöyle ki, **Müstefîz**'in baş ve sonundaki râvî sayısı bir olup, **Meşhûr** ise bundan daha umûmîdir[2]. Bu iki ıstılâhı bir başka bakımdan da farklı mütalâa edenler vardır. Bunlar, **Meşhûr'u** rivâyet eden üç veya üçden fazla kişiyi düşünerek, **Meşhûr**'un tarîklerini ikiden fazla olmakla sınırlandırırlar. Bu arada **Müstefîz**'in tarîklerinin ise üçden fazla olması lâzım geldiği, üçten az olmasının imkânı bulunmadığını da söylerler[3]. Suyun kabın etrafından taşması göz önünde bulundurularak (فَاضَ الماءُ ، يَفِيضُ ، فَيْضاً) şeklindeki yaygın istîmâle binâen **Müstefîz** adını almıştır[4].

Muhaddisler, ne **Meşhûr,** ne de **Müstefîz** hakkında her hangi bir şüphe ızhâr etmişlerdir. Bunların pek çok misâlleri vardır. Muhaddislerin şüphesi **Azîz hadîs** hakkındadır. **İbnu Hibbân el-Büstî**[5]. **Azîz hadîsi, senedinin sonuna kadar hep iki kişinin, diğer iki kişiden rivâyet ettiği hadîs,** olarak kabûl ettiği için, onun hiç mevcut olmadığını zannetmiştir[6]. İbnu Hibbân, hadîse **azîz** denmesini, az ve nâdir bulunuşuyla değil de, her halde hiç mevcut olmayışıyle îzâh etmektedir. **Şeyhu'l-İslâm İbnu Hacer,** onun bu görüşünü şu sözleriyle reddetmektedir:

"İbnu Hibbân, iki kişinin, yalnız iki kişiden rivâyetini kastediyorsa, o taktirde **azîz hadîs** hiç bulunmaz ve ona hak verilebilir. Ama bizim bahsettiğimiz **azîz hadîs** vardır; şartı da: **İkiden az olmayan râvîlerin, yine en az iki râvîden rivâyet etmesidir.** Bunun misâli,

---

1 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 93, 94.
2 Şerhu'n-nuhbe, s. 5.
3 Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 402-403. dip not.
4 Tedrîbu'r-râvî, s. 188; Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 407.
5 Terceme-i hâli daha önce verildi.
6 Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 405, dip not.

Buhârî ve Müslim'in Enes hadîsinden müştereken rivâyet ettiği, Buhârî'nin de ayrıca Ebû Hureyre hadîsinden rivâyet ettiği şu hadîstir. Rasûlullah (s.a.v.) buyurmuştur ki: "«لا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَ وَالِدَتِهِ» = Herhangi biriniz beni babasından ve annesinden daha çok sevmedikçe hakkıyle îmân etmiş olmaz . . .". Bu hadîsi Enes'ten Katâde ve Abdulâzîz b. Suheyb rivâyet etmiştir. Katâde'den de Şu'be ve Sa'îd, Abdulazîz'den de İsmâîl b. 'Uyelye ve Abdulvâris rivâyet etmiş; bunların her birinden de birer cemâat rivâyet etmiştir"[1].

Istılâhta nâdir görülen bir durum da, hadîste hem **azîzlik** ve hem de **meşhûrluk** vasıflarının müştereken bulunmasıdır ki, bu takdirde hadîse Meşhûr azîz denir. Bunun için de, hadîsin iki kişinin rivâyeti ile bâzı tabakalarında **azîz** olduğu, daha evvel veya daha sonraki tabakalarda ise çok râvîden rivâyet edilmek sûretiyle meşhûr olduğu ortaya çıkmalıdır. Hâfız 'Alâ'î[2] buna misâl olarak: "«نَحْنُ الآخِرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» =Biz kıyâmette en öne geçecek olan sonra gelenleriz" hadîsini zikretmekte ve şöyle demektedir: Bu hadîs, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den **azîz** olarak gelmektedir; zîrâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den Huzeyfe b. Yemân ve Ebû Hureyre rivâyet etmekte, Ebû Hureyre'den de şu yedi zât rivâyet etmektedir: Ebû Seleme b. Abdirrahmân, Ebû Hâzim, Tavûs, el-A'rec, Hemmâm, Ebû Sâlih, Ümmü Bürsün'ün mevlâsı Abdurrahman[3].

E. 12.13) 'Âlî ve Nâzil (العَالِي وَ النَّازِل).

Mütteki hadîsciler, "**isnâdda yakınlık, Allâh'a yakınlıktır**" inancıyle isnâdı **'âlî** olup Rasûlullah (s.a.v.)'a yakın olan râvîlerden hadîs almayı tercih ediyorlardı[4]. Her zaman Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e yakın olan isnâdları elde edemiyorlar ve bu sebeple de sahâbe, tâbi'în ve büyük âlimlere yakın olan isnâdlara îtimat ediyorlardı. Bu sûretle **'âlî isnâdın mutlak ve nisbî** olmak üzere iki nev'i meydana geldi.

---

[1] Nüzhetu'n-nazar, s. 8; bunu Tedrîbu'r-râvî, s. 191'den nakletmiştir.
[2] Terceme-i hâli daha önce verilmiştir.
[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 193.
[4] el-Câmi', c. I, v. 13 b.

Mutlak 'âlî isnâd, senedinde birçok râvînin yer aldığı başka bir senede nazaran, adetlerinin azlığı sebebiyle râvîleri Rasûlullah (s.a.v.)'a yaklaşan isnâddır[1].

Ulûvvün her türlüsü, sahîh ve güzel bir isnâdla gelmek şartıyle, isnâdların en değerlisidir. Zayıf bir isnâdla geldiği takdirde ise, önemi yoktur. Hele içinde sahâbeden hadîs işittiğini iddia eden sonraki yalancılardan İbnu Hüdbe, Dînâr, Hırâşe, Nu'aym b. Sâlim ve Ebu'd-Dünyâ el-Eşec gibileri bulunduğu takdirde, o isnâdın hiçbir değeri yoktur. Hâfız Zehebî bu sebeple:

"Muhaddisin şu saydığımız adamlara yakınlık sebebiyle övündüğünü görürsen, o kimsenin avâmdan biri olduğunda şüphe etme"[2] demiştir.

Nisbî 'âlî isnâd ise, senedindeki râvîler, sağlam bir şekilde A'meş, İbnu Cureyc, Mâlik, Şu'be v.b. hadîs imâmlarından birine veya Kütüb-i Sitte, Muvatta' v.b. meşhûr ve mûtemet kitapların müelliflerinden birine yakın olan isnâddır[3]. **Nisbî** denişinin sebebi de ondaki ulüvvün hakikî değil de izâfî oluşudur.

Nisbî 'âlî isnâd'ın birçok çeşitleri vardır. En meşhûru da Buhârî'nin rivâyet ettiği hadîsin bir benzerini getirmekdir. Bu da bir hadîsi Buhârî'nin şeyhine veya şeyhinin şeyhine kadar isnâdla götürmek sûretiyle yapılır. Böylece hadîsin senedindeki râvîler, Buhârî'nin tarîkinden rivâyet edildiği takdirde mevcut olacak râvî sayısından daha az olur[4].

İbnu Hacer, **nisbî 'âlî isnâd'ı Muvâfakât, Bedel, Müsâvât ve Musâfaha** olmak üzere dört neviye ayırır.

Muvâfakât: Musannıflardan birinin şeyhine, başka bir tarîkle olan vüsûldür. Meselâ: Buhârî'nin Kuteybe'den, onun da Mâlik'den rivâyet ettiği hadîsi, Kuteybe'den başka bir isnâdla ve Buhârî tarîkiyle Kuteybe'den rivâyet edildiği takdirde mevcut olacak râvî adedinden daha az bir adetle rivâyet etmek gibi[5].

Bedel: Bir musannıfın şeyhinin şeyhine, yine başka bir tarîkle olan vüsûldür. Bunun misâli de daha önce zikredilen isnâdın aynen ve

---

[1] Krş. Kavâ'idu't-tahdîs, s. 108.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 184.
[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 185.
[4] Krş. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 182.
[5] Şerhu'n-nuhbe, s. 31.

başka bir tarîkle Mâlik'den rivâyet eden Ka'nebî'ye ulaşması gibi ki; burada Ka'nebi Kuteybe'nin yerini almaktadır[1].

Müsâvât: Sona kadar isnâddaki râvî adedinin musannıflardan birinin isnâdıyle müsâvî olmasıdır. Bunun misâli: – İbnu Hacer'in dediği gibi – şudur: Diyelim ki Nese'î'nin rivâyet ettiği bir hadîste kendiyle Rasûlullah (s.a.v.) arasında onbir kişi bulunsun. Bu hadîsi Rasûlullah (s.a.v.)'a kadar varan başka bir isnâdla aynen elde edelim. Bu hadîste de bizimle Rasûlullah (s.a.v.) arasında onbir râvî bulunsun, bu takdirde biz o husûsî isnâdı bir an düşünmediğimiz takdirde adet îtibariyle Nese'î ile müsâvî olmaktayız[2].

İbnu's-Salâh der ki:

"Asrımızda müsâvât, ısnâddaki adedin az olması demektir. Ne Müslim'in ve emsâlinin şeyhine, ne de şeyhlerinin şeyhine ulaşmak değil, aksine sahâbî veya ona yakın olan birine ulaşmak matlûbdur. Bâzan seninle meselâ; sahâbî arasındaki râvî sayısı, Müslim ile o sahâbî arasındaki râvî sayısı kadar olabilir. Bu takdirde sen isnâd yakınlığı ve ricâl adedi îtibariyle Müslim ile müsâvî olursun"[3].

Musâfaha: O musannıfın tilmîzi ile müsâvî olmak demektir. **Musâfaha** denmesinin sebebi de karşılaşan iki insanın **musâfaha** etmelerinin âdet olmasıdır[4]. **Müsâvât** senin şeyhinle olursa, sen musannıfla **musâfaha** ederek hadîsi ondan aldın demektir. Müsâvât seninle değil de şeyhinin şeyhiyle olmuşsa, **musâfaha** şeyhinle cereyan etmiş olur. **Müsâvât** şeyhinin şeyhinin şeyhiyle olmuşsa, **musâfaha** da şeyhinin şeyhiyle yapılmış demektir[5].

Müsâvât ve **Musâfaha**'nın her birinde ulüvvün nisbî oluşunu îzâha lüzûm yoktur. Bu iki nev'î, kitabın müellifin isnâdındaki nüzûle nisbetle 'âlîdir. İşte bu sebeple, zamanımızda, yâni H. XIV. asırda ve buna yakın geçmiş asırlarda bu iki nev'i elde etmek imkânsızdır; zîrâ isnâd bize nisbetle çok uzaklaşmıştır. İbnu's-Salâh, **müsâvât** ve **musâfaha**'dan hakikî ulüvlük vasfını kaldırarak, ikisini aynı hükme tâbi tutmuş, ikisine aynı ölçüyle bakmış ve kesin olarak demiştir ki:

---

[1] Şerhun'n-nuhbe, s. 31; krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 185.
[2] Şerhun'n-nuhbe, s. 32.
[3] İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, s. 219.
[4] Şerhu'n-nuhbe, s. 32.
[5] Tedrîbu'r-râvî, s. 186.

"Ulüvvün bu türlüsü nüzûle bağlıdır; çünkü o imâmın isnâdı nâzil olmasaydı, senin isnâdın da 'âlî olmazdı![1]."

Nisbî ulüvvün çeşitlerinden biri de adet bir olduğu halde râvînin, rivâyeti telâkki ettiği zâttan önce vefâtıyle olan ulüvdür. Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ini (الحاوى عن أبى العبّاس الحلبى عن النّجيب) tarîkiyle dinleyenin isnâdı, (الجمّال عن الكتّانى عن القرضى عن زينب بنت مكّى) tarîkiyle dinleyenin isnâdına nisbetle 'âlîdir. Sebebi de ilk üç zâtın, son üç zâttan önce vefât etmeleridir[2]. Böylece, önce vefât edenler Ahmed b. Hanbel'e ve Müsned'ine daha yakın olmaktadır.

Nisbî ulüvvün çeşitlerinden biri de Semâ'ın tekaddümüdür[3]. Şeyhten, önce hadîs alanların isnâdı, daha sonra alanlarınkinden 'âlîdir. Meselâ: Bir şeyhten iki kişi hadîs dinlemiş olsun. Bunlardan biri o hadîsi şeyhten altmış sene önce, diğeri de kırk sene önce almışsa, birinci zâtın isnâdı, ikincisinin isnâdından 'âlîdir[4].

Müteahhirîn muhaddisleri, **mutlak ve nisbî 'âlî isnâda** karşı büyük bir ehemmiyet vermişlerdir. Bu iş muhaddislerin çoğu arasında o derece yaygın bir hâle gelmiştir ki, daha mühim meseleleri bırakarak **ulüvv-i isnâd** meselesiyle meşgûl olmaya başlamışlardır. **Talebu'l-hadîs için yapılan seyâhatler** ve **Râvînin şartları** fasıllarında da îzâh ettiğimiz üzere, garîb ve münker hadîsleri arayıp bulmayı nasıl bir iftihâr vesilesi yapmışlarsa, **'âlî isnâd** bulmakla da aynı şekilde iftihâr etmeye başlamışlardır. "'Âlî isnâd sıhhate daha yakın olduğu ve onda hata ihtimâli daha az bulunduğu için rağbette idi; zîrâ sened zincirini teşkil eden her râvî hata edebilir. Hele vâsıtalar çoğalıp sened uzadıkça hata ihtimâli de artar. Vâsıtalar azalıp sened kısaldıkça da, hata ihtimâli azalır"[5].

İşte bu sebeple muhaddisler arasında **'âlî isnâdın nâzil isnâddan üstün olduğu** kanâati yayılmıştır.[6] Suyûtî Elfiyye'sinde der ki:

---

[1] İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, s. 220.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 186.
[3] İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, s. 220.
[4] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 184; krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 187.
[5] Şerhu'n-nuhbe, s. 31.
[6] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 184.

"وَطَلَبُ العُلُوِّ سُنَّةٌ وَمَنْ يُفَضِّلُ النُّزُولَ عَنْهُ مَا فَطِنْ"

= 'Âlî isnâdı aramak sünnettir. Nâzili 'âlîye tercih eden kimse ise, meseleyi kavramamış demektir"[1].

Nâzil İsnâd'ın, **'âlî İsnâd**'ın mukabili olduğunu söylemeye hâcet yoktur. Nâzil isnâdın kısımları ise, **'âlî isnâdın** îzâh edilen kısımlarına bakarak anlaşılır[2].

'Âlî'nin Nâzil'den üstün olduğunu mutlak olarak söyleyip geç-geçmemelidir. Bir husus ile değer kazanan nice **nâzil isnâd**lar vardır ki, **'âlî isnâddan** üstündür. Nitekim **nâzil isnâdın** ricâli daha sika, veya daha hâfız yahut daha fakîh olursa, veyahut tahammül tarzı semâ'a daha yakın bulunursa, **'âlî isnâddan** üstün olur[3].

Vekî'[4] arkadaşlarına şöyle sordu:

"Sizce (الأعمش عن أبي وائل عن ابن مسعود) isnâdı mı, yoksa (سفيان عن منصور عن إبراهيم عن علقمة عن ابن مسعود) isnâdı mı daha makbûldür? Birincisi daha makbûldür, cevâbını verdiler. O zaman Vekî' dedi ki: (الأعمش عن أبي وائل) senedinde bir şeyh, diğer bir şeyhten rivâyet etmekte, (سفيان عن منصور عن ابراهيم عن علقمة عن ابن مسعود) senedinde ise, bir fakîh diğer bir fakîhten rivâyet etmektedir. Fukahânın rivâyet ettiği hadîs, bizce şeyhleıin rivâyet etmekte olduğu hadîsten daha makbûldür[5]. Hâfız Silefî[6], bundan şu netîceyi çıkarmaktadır:

"Rivâyette makbûl olan husus, hadîsi âlimlerden almaktır. Muhakkak râvîlerce, âlimlerin nâzil isnâdı, câhillerin 'âlî isnâdından

[1] Suyûtî, Elfiyye, s. 260, beyt 604.
[2] İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, s. 222.
[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 188; krş. bu eser, s. 107 sika râvîlerden gelen nâzil isnâdın, sika olmayan râvîlerden gelen 'âlî isnâda tercîh edilmesi bahsi.
[4] Ebû Süfyân, Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh b. 'Adî, er-Ru'âsî, el-Kûfî; H. 128 târihinde doğup, 198'de vefât etmiştir. O'nun hakkında Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'în der ki: Bizce Irak'taki en sağlam hadîsci Vekî'dir. (Bk. Târîhu Bağdâd, c. XIII, s. 466-481).
[5] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 185.
[6] Terceme-i hâli daha önce verildi.

evlâdır. Bu takdirde nâzil olan bir isnâd, mütehassıs âlimler katında 'âlî olmuş olur!"[1].

F. 14.15) Mütâbi' ve Şâhid (المُتَابِع و الشَّاهِد)

Bâzı muhaddisler, **Mütâbi**'e şâhid, **Şâhid**'e de **Mütâbi'** demekte bir beis görmemektedirler[2]. Her ikisinde de nisbî ferd'in (Garîb'in) bir nev'î azîzleştirilmesi mevcuttur. Bu da iki ıstılâhın müterâdif olması mânâsına gelmez. Aralarında âlimlerin tahdîdinde ittifak edemediği bir fark mevcuttur.

Biz – bu bâbta söylenmiş sözlerden ve misâllerden de – anlamaktayız ki, **Şâhid, Mütâbi'den** daha umûmîdir. **Şâhid** bâzan mânâyı, bâzan hem söz hem de mânâyı takviye etmektedir. Halbuki mütâba'at lâfızla ilgili olup mânâ ile bir alâkası yoktur[3]. Şimdi – bu asıl farkın ışığı altında – **Mütâbi'î, râvîsine, hadîsi tahrîc edilmeye elverişli olan başka bir râvînin muvâfakat ettiği ve bu ikinci râvînin o hadîsi şeyhinden veya daha üstteki birinden yaklaşık sözlerle rivâyet ettiği hadîstir**, diye tanıtabiliriz[4].

Şâhid'i de şu sözlerle târif edebiliriz:

Hadîsin râvîsine, bir başka râvînin, aynı hadîsi diğer bir sahâbîden lâfzan ve mânen benzeyen – veya sâdece mânâ îtibariyle benzeyen – bir metinle rivâyet ederek müvâfakat ettiği hadîstir[5].

Mütâbi', tam ve kâsır olmak üzere iki kısımdır, **Şâhid** de lâfzî ve mânevî olmak üzere iki kısımdır.

Tam mütâbi': Aynı râvî için gelen mütâba'attır. Misâli de Şâfi'î'nin **el-Ümm**'de (عن مالِكٍ عن عَبدِ اللهِ بن دِينارٍ عن ابن عمر أنَّ رسولَ الله صلى الله عليه وسلم قال) Senediyle rivâyet ettiği şu hadîstir: "الشهرُ تِسْعٌ وعِشْرونَ ، فلاتَصُومُوا حتّى تَرَوُا الهِلالَ ، ولاَ تُفْطِرُوا حتى تَرَوْهُ ، فَإِنْ غُمَّ عليكم فَأَكْمِلوا العِدَّةَ ثَلاثِينَ» = Ay yirmi dokuz gündür. Hilâli görmedikçe oruç tutmayınız. Hilâli

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 188.
[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 15; buradan da Tedrîbu'r-râvî, s. 85'de iktibâs edilmiştir.
[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 85.
[4] Krş. Kavâ'idu't-tahdîs, s. 109.
[5] Şerhu'n-nuhbe, s. 15.

görmedikçe de bayram etmeyiniz. Eğer ufkun bulutlu olması sebebiyle ayı göremiyorsanız, sayıyı otuza tamamlayınız". Bâzıları bu hadîsi bu lâfızla Mâlik'ten sâdece İmâm Şâfi'î'nin rivâyet ettiğini zannederek hadîsi Şâfi'î'nin garîblerinden biri olarak kabûl etmişlerdir. Bunun sebebi de, Mâlik'in ashâbının aynı hadîsi bu isnâdla ve "فإن غم عليكم فاقدروا له Hava bulutlu olursa, hesaplayarak takdîr ediniz" lâfzıyle rivâyet etmeleridir. Fakat âlimler, Şâfi'î'nin hadîsinin mütâbi'ini bulmuşlardır ki, o da Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî'dir. Ayrıca bu hadîsi Buhârî, Mâlik'ten rivâyet etmiş olan Şâfi'î'den tahrîc etmiştir[1].

Kâsır Mütâbi': Mütâba'atın, râvînin şeyhinden daha yukarıda olmasıdır. Misâli de İbnu Huzeyme'nin Sahîh'inde vârid olan yukarıda zikrettiğimiz, (عاصم بن محمد عن ابيه محمد بن زيد عن جده عبد الله بن عمر) tarîkiyle ve "فأكملوا ثلاثين" lâfzıyle rivâyet edilen hadîstir. Aynı hadîs, Sahîh-i Müslim'de (عبيد الله بن عمر عن نافع عن ابن عمر) isnâdıyle ve "فاقدروا ثلاثين" lâfzıyle rivâyet edilmiştir[2].

Lâfzî Şâhid: Hadîs metninin lâfzen azîzleşmesidir. Bunun misâli de daha evvel zikrettiğimiz Nese'î'nin (محمد بن حنين عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه و سلم) tarîkiyle rivâyet ettiği hadîse muvâfık olmasıdır[3].

Mânevî Şâhid: Hadîsin lâfzen değil mânen azîzleşmesidir. Bunun misâli de Buhârî'nin Muhammed b. Ziyâd'dan, onun da Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği mezkûr "فإن غم عليكم فأكملوا عدة شعبان ثلاثين = Eğer ay, bulut sebebiyle görünmüyorsa, Şa'bân'ın sayısını otuza tamamlayınız" lâfzıyle rivâyet ettiği hadîstir[4].

Böylece görüyoruz ki **rü'yet-i hilâl hadîsi**, hem tam mütâbi'e, hem kâsır mütâbi'e, hem lâfzî şâhide, hem de mânevî şâhide misâl teşkil etmektedir[5].

---

[1] Şerhu'n-nuhbe, s. 14.
[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 14; krş. Şerhü'n-nuhbe, s. 14.
[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 86.
[4] Şerhu'n-nuhbe, s. 15.
[5] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 15.

Mustalahu'l-hadîs kitaplarında **mütâbi' ve şâhid**'in yanısıra îtibârın.da zikredilmesi âdet olmuştur. Hadîs ilmiyle alâkası olmayan bir okuyucu, bunların üç nev'î olduğunu zannedebilir. Halbuki **itibâr, mütâbi'** ve **Şâhid**'i tanımak için bir vesıle olmaktan öteye geçmez. Suyûtî Elfiyye'sinde der ki:

"والاعتبار سبر ما يرويه هل شارك الراوي سواه فيه"

= **İ'tibâr**, rivâyet edilen hadîsi, başka bir râvînin rivâyet edip etmediğini araştırmak demektir"[1].

İbnu Hacer de şöyle demektedir:

"Ferd olduğu zannedilen bir hadîsin **mütâbi'**i olup olmadığını anlamak için tarîklerini câmi'lerden, müsnedlerden ve cüz'lerden aramaya i'tibâr denir. İbnu's-Salâh'ın **Ma'rifetu'l-i'tibâr ve'l-mütâba'ât ve'ş-şevâhid** başlığı ile bu kısmı incelemesi, i'tibârın, bu iki ıstılâhın bir bölümü olduğu zannını uyandırmaktadır ki, durum hiç de böyle değildir. Aksine **i'tibâr**, mütâbi' ve şevâhidi elde etme durumundan ibârettir"[2].

Hadîs münekkidleri, asıl hadîslerde gösterdikleri titizliği, **şevâhid ve mütâbi'**de göstermezler ve asıl hadîslerde müsâmaha etmedikleri bir miktar za'fa, bunlarda müsâmaha göstererek aldırış etmezler. Bu gibi şeyler bâzan Sahîhayn'de de vukû bulmuştur. İşte bu sebeple Dârekutnî ve emsâli münekkidler, bâzı zayıflar hakkında: "هذا يصلح للاعتبار = Bu hadîs i'tibâra elverişlidir", ve "هذا لا يصلح ان يعتبر به = Bununla i'tibâr etmek doğru değildir", demektedirler[3].

Zayıf bir hadîs, "متروك الحديث" damgasını aldıktan sonra i'tibâr için kullanılmaz. Bunun misâli:

"احبب حبيبك هونا ما = Dostunu fazla ileri gitmeksizin biraz az sev", hadîsidir. Bu hadîsi "حماد بن سلمة عن ايوب عن ابن سيرين عن ابى هريرة عن النبى صلى الله عليه وسلم" tarîkiyle rivâyet eden Tirmizî der ki:

[1] Suyûtî, Elfiyye, s. 104, beyit 204.
[2] Nüzhetu'n-nazar, s. 23; krş. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 11-12.
[3] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 64.

"Bu hadîs garîbtir. Onu yalnız bu tarîkten bu isnâd ile bilmekteyiz". Suyûtî, Tirmizî'nin bu sözünü şöyle açıklamaktadır:

"Yâni hadîs bir vecihten sâbittir. Yoksa onu el-Hasen b. Dînâr, İbnu Sîrîn'den rivâyet etmektedir. el-Hasen ise metrûktür, **mütâba'at**'ta bir işe yaramaz" [1].

Şâhid ve mütâbi'lere elverişli tarîkleri araştırmak isteyen kimsenin câmi'lere, müsnedlere ve cüz'lere baş vurması gerekir. Bunların mâhiyetini 99. sayfa ve devâmında açıklamıştık.

16. Müdrec (المُدْرَج).

Müdrec, metninde veya senedinde kendine ait olmayan bir fazlalık görülen hadîstir [2]. Niçin müdrec dendiği de açıktır. "أَدْرَجْتُ الشَّيْءَ فِى الشَّيْءِ = Bir şeyi ötekinin içine sokup yerleştirmek", sözünden alınmıştır [3].

Sahîh, hasen ve müsnedlerin râvîleri çoğu zaman hadîslerin – gerek metninde gerek senedinde – bulunan, önemsiz de olsa ziyâdeleri ve bu ziyâdeleri yapanları gösterirler. Böyle yapmalarının sebebi de, **müdrec** sözü ve o sözü söyleyeni göstermedikleri takdirde, bunların **müdrec** olduğunu düşünmeyerek, kendilerinden olduğu gibi rivâyet edecek insanların bulunabileceğini ve bu sûretle – istemeyerek – Rasûlullah (s.a.v.)'a veya onun hadîslerini edâ edecek kimseye karşı yalan söylenmesine müsâade etmiş olacaklarından korkmalarıdır. Kasden müdrec yapmanın bir nev'î kizb ve tedlîs olduğundan ve bunu da ancak îmânı zayıf ve akîdesi bozuk kimselerin yapacağından şüphe yoktur. Sem'ânî der ki:

"Kasden **müdrec** yapan, âdil olmaktan çıkar; kelimeleri yerlerinden çıkararak tahrîf eden kimse de yalancılardandır" [4].

Metindeki **idrâc** çoğu zaman hadîsin sonunda olur. Hadîse kendi sözlerini katan bâzı râvîler, bunu, hadîsi îzâh ve tefsîr etmek için yaparlar.

---

[1] el-Bâi'su'l-hasîs, s. 64. Tedrîbu'r-râvî, s. 85'den naklen.
[2] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 80 ile krş.
[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 50, dip not.
[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 98.

İdrâc, bâzan da hadîsin başında veya sonunda olur. Hadîsin baş tarafında olan **idrâc**, ortasında olan **idrâc**'dan daha çoktur[1].

Hadîsin ortasında olan idrâca misâl: Nese'î'nin Fedâle'den merfû' olarak rivâyet ettiği şu hadîstir:

"«أنَا زَعِيمٌ – والزَّعِيمُ الحَمِيلُ – لِمَنْ آمَنَ بِي وَأَسْلَمَ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللهِ بِبَيْتٍ فِي رَبَضِ الجَنَّةِ» = Ben bana îmân ederek müslüman olan ve Allah yolunda cihâd eden kimseye, Cennette bulunan bir köşkü garanti ediyorum"[2]. "والزَّعِيمُ الحَمِيلُ = Za'îm, kefîl demektir" kısmı hadîsin aslında, Rasûlullah (s.a.v.)'ın sözü olarak mevcut değildir; **müdrec**'tir. Bu sözü, hadîsin râvîlerinden biri olan İbnu Vehb, vâzıh olmadığını zannettiği "زَعِيم" sözünü tefsîr etmek maksadıyle ilâve etmiştir.

Hadîsin baş tarafındaki idrâca misâl: Hatîbu'l-Bağdâdî'nin, (ابو قَطَن وشَبَابَة عن شُعْبَة عن مُحَمَّد بن زياد عن ابي هريرة قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم) tarîkiyle rivâyet ettiği: "أَسْبِغُوا الوُضُوءَ وَيْلٌ لِلأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ = Abdesti eksiksiz alınız. Cehennemde yanacak ökçelere yazık" hadîsidir. Hadîsin baş tarafındaki: "أَسْبِغُوا الوُضُوءَ" sözü Rasûlullah (s.a.v.)'a âit değildir. O sâdece: "وَيْلٌ لِلأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ" buyurmuştur. Fakat bu sözü hadîsin baş tarafına Ebû Hureyre getirmiş; Ebû Katan ve Şebâbe de hadîsi Şu'be'den rivâyet ederken, bu ilâveyi Ebû Hureyre nin değil de Rasûlullah (s.a.v.)'ın sözü zannetmişlerdir[3].

---

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 53, dip not.

[2] Tedrîbu'r-râvi, s. 97.

[3] Bu hadîste idrâcın bulunduğunu, içinde "أَسْبِغُوا الوُضُوءَ" sözü bulunmayan diğer birçok rivâyetlerden öğrenmekteyiz. Bu rivâyetlerin, üzerinde ehemmiyetle durmaya en çok lâyık olanı, Sahîh-i Buhârî'deki şu hadîstir: " عن آدمَ عن شُعْبَةَ عن محمد بن زِيَادٍ عن ابي هُرَيْرَةَ قال : «أَسْبِغُوا الوُضُوءَ» فَإِنَّ ابا القَاسِمِ صلى الله عليه وسلم قال : «وَيْلٌ لِلأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ» " = Ebû Hureyre (r.a.) dedi ki: "Abdesti eksiksiz alınız", zîrâ

Hadîsin sonundaki idrâca misâl: Sahîh-i Buhârî'deki Ebû Hureyre'nin şu merfû' hadîsidir: «لِلْعَبْدِ الْمَمْلُوكِ اَجْرَانِ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ ، لَوْلاَ الْجِهَادُ وَالْحَجُّ وَبِرُّ أُمِّي لأَحْبَبْتُ أَنْ أَمُوتَ وَأَنَا مَمْلُوكٌ» = Kölenin iki kat mükâfâtı vardır. Nefsim kudret elinde olan Allâh'a yemin ederim ki, Allah yolunda cihâd ile hac ve anamın gönlünü hoş etmek kaygûsu olmasaydı, köle olarak ölmeyi tercih ederdim"[1]. Bu hadîsteki Rasûlullah (s.a.v.)'a âit olan söz sâdece: "لِلْعَبْدِ الْمَمْلُوكِ اَجْرَانِ" kısmından ibârettir. Ne var ki, Ebû Hureyre, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in söylediği iki ecri, köleliği temennî eden kısımlarla izâh etmek istemiştir. Getirdiği prensiplerle köleleri hürriyete kavuşturmaya teşvîk eden bir Peygamberin kalbine böyle bir temenninin gelmesi muhâldir. Kaldı ki, Rasûlullah (s.a.v.)'ın annesi, o daha küçük iken vefât etmiştir. Binâenaleyh bu son kısmın Rasûl-i Ekrem'e ait olmasına katiyen imkân yoktur[2].

İsnâddaki idrâc, netîce îtibariyle metne râci'dir[3] ve başlıca iki kısımdır[4].

Birincisi: Bir râvînin, muhtelif isnâdları bulunan bir hadîsi, bu senedlerin aslında muhtelif olduğunu söylemeden tek isnâdla rivâyet etmesidir[5]. Bunun misâli; Tirmizî'nin «اِبْنِ مَهْدِي عَنِ الثَّوْرِي" "عَنْ وَاصِلِ الاحْدَبِ وَمَنْصُورِ وَالأَعْمَشِ" tarîkıyle rivâyet ettiği hadîstir ki, İbnu Mes'ûd bu hadîste: «عَنْ اَبِي وَائِلِ عَنْ عَمْرِو بْنِ شُرَحْبِيلِ عَنْ اِبْنِ مَسْعُودٍ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللهِ اَىُّ الذَّنْبِ اَعْظَمُ» = Ya Rasûlallah, en büyük günâh hangisidir?..." diye sorduğunu söylemektedir. Vâsıl

---

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): Cehennemde yanacak ökçelere yazık", buyurdu." Suyûtî, Tedrîbu'r-râvî, s. 96'da, Hatîbu'l-Bağdâdî'den naklen, bu hadîsin son rivâyet şekliyle, "Ebû Hureyre'den Âdem'in rivâyeti olarak birçok râvî tarafından nakledilmiş olduğunu" söylemektedir.

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 96.

[2] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 62.

[3] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 82.

[4] İbnu Hacer Askalânî, Şerhu'n-nuhbe, s. 21-22'de isnâddaki idrâcın dört şeklinden bahsetmektedir. Gösterilen yere bakılabilir.

[5] Krş. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 82.

ise, rivâyetinde **'Amr b. Şurahbîl**'i zikretmeyip Ebû Vâil'den, o da doğrudan doğruya İbnu Mes'ûd'dan rivâyet etmektedir. Mansûr ve A'meş'in rivâyetlerine göre 'Amr b. Şurahbîl'in senedde zikredilmesi idrâcdır. Böyle olduğu da Yahyâ b. Kattân'ın Sevrî'den bu hadîsi Vâsıl'a varan iki isnâdla yaptığı rivâyetlerde mezkûr idrâcın bulunmasından anlaşılmaktadır. Bu rivâyetlerden biri Mansûr'dan, ikincisi de A'meş'dendir. Kattân'ın rivâyetini de Buhârî tahrîc etmiştir[1]. İsnâd müteaddittir. Râvî son iki isnâdda hadîsin Mansûr ve A'meş'den geldiğini açıkca gördüğümüz bu müteaddidlik durumuna işâret etmeyerek Vâsıl'ın 'Amr b. Şurahbîl'den rivâyet ettiğini zannetmiştir[2].

İkincisi: Bir râvîde bir hadîs, senediyle birlikte bulunmaktadır. O râvînin yanında başka bir isnâdla diğer bir hadîs de mevcuttur. Bir şahıs bu żâtın yanına gelerek hadîslerden birini o zâtın isnâdıyle alır ve bir açıklamada bulunmaksızın öteki hadîsi buna katar. Bunun misâli:

"سَعِيدُ بن أبي مَرْيَمَ عن مَالِك عن الزُّهْرِى عن أنَس" tarîkiyle merfû' olarak rivâyet edilen "لاَ تَبَاغَضُوا وَلاَ تَحَاسَدُوا وَلاَ تَدَابَرُوا وَلاَ تَنَافَسُوا = Birbirinize gazablanmayın, birbirinize haset etmeyin, birbirinizden yüz çevirmeyin, birbirinizle rakâbete kalkışmayın . ." hadîsidir. İbnu Ebî Meryem bu hadîse, aslında bulunmayan bir sözü katmıştır. Halbuki bu söz ayrıca bir isnâdı olan ve: (عن مَالِك عن أبى الزِّنَاد عن الأعْرَج عن ابى هريرة) tarîkiyle merfû' olarak gelen başka bir hadîse âittir. Bu ilâve edilen söz de Sahîhayn'de ve Muvatta'da olduğu üzere, başka bir senedle rivâyet edildiği bilinen "وَلاَ تَنَافَسُوا" sözüdür[3].

Müdrec'in birçok sebepleri vardır. Biri de hadîs-i nebevîdeki bâzı garîb lâfızların tefsır edilmesidir. Diğeri, râvînin, Rasûlullah (s.a.v.)'ın sözünü söylemeye bir hazırlık olmak üzere zikrettiği şer'î hükümdür ki, metnin başındaki idrâclarda olur. Bir başkası, hadîsten bir hüküm istinbât etmektir ki, bu da metnin ortasındaki veya

---

[1] Bu rivâyetteki idrâc nev'i hakkında geniş bilgi için bk. Tedîbu'r-râvî, s. 98.
[2] Krş. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 83.
[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 65; Hâşiyetu laktı'd-dürer, s. 79.

sonundaki idrâclarda bulunur[1]. Bütün bunları râvî kasden bile yapmış olsa, onun bu hareketini normâl karşılayabiliriz. Bu sebepledir ki, Zührî ve başka imâmlar, garîbi tefsîr v.b. zikrettiğimiz maksatlardan biri için **müdrec** yapmakta bir beis görmemişlerdir[2]. Bu saydığımız sebepler dışında kasden yapılan **idrâc** ise, hadîs ve fıkıh imâmlarının icmâ'ıyle haramdır. Buraya, "sahîh-hasen-zayıf arasında müşterek olan ıstılâhlar" kısmına aldığımız **Müdrec'in** herhangi bir tedlîs çeşidi ile alâkalı olmadığı açıktır. Yine **Müdrec hadîs, müdrec** olduğu bilinen kısmının dışında, sahîh ve hasen olmaz. Şurası anlaşılmış oldu ki, müdrec sırf, şerh ve tefsîr etmek için zikredilir. Hadîsin aslında sâdece Rasûlullah (s.a.v.)'ın merfû' akvâli veya sahâbe ve tâbi'înin mevkûf ve maktu' sözleri bulunmakta olup, müdrec kısım mevcut değildir.

Müdrec olan kısım birkaç şekilde bilinir[3]:

1. **O kısmın Peygamber (s.a.v.)'e izâfe edilmesi muhâl olur.** Bunun misâli: "الطِّيَرَةُ شِرْكٌ، وما مِنَّا إلَّا . . . = Teşe'üm şirktir..." hadîsidir. Bunun son kısmı **müdrec** olup İbnu Mes'ûd'a âittir; çünkü Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e herhangi bir şekilde şirk izâfe edilemez. Biraz önce gördüğümüz, Ebû Hureyre'nin hadîse kölelik temennisini ilâvesi de buna misâldir.

2. **Sahâbînin müdrec cümleyi Peygamber (s.a.v.)'den duymadığını açıkca söylemesidir.** Misâli, İbnu Mes'ûd'un: "Rasûlullah (s.a.v.)'ın "مَنْ جَعَلَ لله نِدّاً دَخَلَ النَّارَ = Allâh'a şirk koşan Cehenneme girer" dediğini işittim; ben de ona ilâveten diyorum ki: "«مَنْ مَاتَ لايَجْعَلُ لله نِدّاً دَخَلَ الجَنَّةَ» =Kim de Allâh'a şirk isnâd etmeden ölürse, Cennete girer" hadîsidir. Hadîs Sahîh-i Müslim'de: "قَالَ رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه و سلم كَلِمَةً وقُلْتُ أُخْرَى» = Rasûlullah (s.a.v.) bir söz söyledi; ben de ilâveten birşey söyledim", lâfzıyledir. Rivâyetlerin muhtelif olması sebebiyle

---

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 52, dip not.

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 98.

[3] Bu şekiller hakkında geniş bilgi almak için bk. Laktu'd-dürer, s. 91; Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 62.

müdrec olan kısmın, Allâh'a şirk koşmayanın Cennete gireceği kısmı mı, yoksa Allâh'a şirk koşanın Cehenneme gireceği kısmı mı olduğunu katî olarak bilemiyoruz.

3. **Bâzı râvîler müdrec olan sözü merfû' metinden ayırarak kimin söylediğini belirtir ve ilâve edilen kısımla, edilmeyeni gösterir. Bunun** misâli de İbnu Mes'ûd'un **teşehhüd hadîsini** rivâyet ettikten sonra: «فاذا فعلت ذلك فقد تمت صلاتك ، إن شئت ان تقوم فقم وان شئت ان تقعد فاقعد» = Bunu yapınca namazın tamam olmuştur. Eğer kalkmak istiyorsan kalkar, oturmak istiyorsan oturursun" demesidir. Bunu Ebû Dâvûd kitâbına almıştır. Bu söz **müdrectir. Müdrec** olduğunu da Şebâbe b. Sivâr'ın İbnu Mes'ûd'dan:

"(..اذ قال : قال عبد الله (فاذا فعلت ذلك = Abdullah dedi ki: Bunu yapınca..." diyerek rivâyet etmesinden kesin sûrette anlamaktayız. Bu hadîsi Dârekutnî rivâyet etmiş ve Şebâbe sika'dır, demiştir.

17. Müselsel Hadîs (المسلسل).

Müselsel, müsned ve muttasıl olup, içinde tedlîs bulunmayan ve rivâyet şekli hakkında Rasûlullah (s.a.v.)'a varıncaya kadar her râvînin bir önceki râvîden naklettiği birbirinin aynı sözlerin ve hareketlerin senedinde tekrar edildiği hadîstir[1]. Hadîsin tedlîs ve ınkıta'dan sâlim oluşu, bu ilme yenî başlayanlara, o hadîsin sahîh olduğuna dâir fevrî bir hüküm verdirebilir. Ve râvî bu hükmünde pek acele davranmış olur. Çünkü o bu sözlerin ve birbirinin aynı olan hareketlerin müteselsil oluşunda rivâyetin aynen edâ edilip edilmediğine dâir mevcut olan şüpheden habersizdir. İbnu Kesîr:

"**Müselsel hadîs**'in faydası, tedlîs ve ınkıta'dan uzak oluşudur. Bununla berâber **müselsel** tarîkle gelen bir hadîs, nâdiren sahîh olur", demektedir[2]. Müselsel bir hadîsin metni, tedlîsten sâlim olduğu için bâzan sahîh olur. Fakat haberlerin nakl edilişinde bu derece

---

[1] İbnu Cemâ'a'nın Hâşiyetu Laktı'd-dürer, s. 136'daki Müselsel hadîs hakkındaki târifi ile krş. İbnu Cemâ'a diyor ki: Müselsel, râvîlerinin bir sıfat veya bir hâl yahut bir keyfiyet üzerinde ittifak ettiği hadîstir.

[2] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 189.

teselsülün imkânsız ve böyle bir benzeyişin nâdir olacağı için, aynı rivâyette bâzı akvâl veya ef'âlin her cihetten mükemmel bir sûrette müteselsil oluşu yüzünden hadîse zayıflık ârız olur. İşte bu sebeple birçok hadîslerin sâdece rivâyetleri, anlattığımız tarzdaki bir teselsül ile sahîh olmamakla berâber, metinleri sahîh olur[1].

İbnu Hacer'in: "**Müselsellik isnâdın sıfatlarındandır**"[2], deyişi bu yüzdendir. Merfû'luk ve benzeri durumlar bunun hilâfınadır; çünkü ref' hâli, metnin sıfatlarındandır. Sahîhlik ise böyle değildir; çünkü sıhhat, hem metnin, hem de isnâdın sıfatlarındandır.

Rivâyeti sırasında söylenen sözler birbirinin aynı olan ve fakat böyle bir ayniyetin vukûu garîb görülen **müselsel hadîs**'in misâli, Ebû Bekir Muhammed b. Dâvûd b. Süleyman ez-Zâhid'in: (حدثنا
ابو عبد الله محمد بن احمد بن المُؤَمّل الضّرير حدثنى ابراهيم بن راشد الأدمى ،
حدثنى محمد بن يحيي الواسطى خادم ابى منصور الشّنّابزِى قال: قال لى ابو
منصور :) tarîkiyle rivâyet ettiği şu hadîstir: «قُمْ فصَبَّ علَيَّ حتّى
أُرِيكَ وُضُوءَ مَنصُورٍ ، فَانَّ مَنْصُوراً قَالَ لِى : قُمْ فَصَبَّ على حتى
أُريك وُضوء ابراهيمَ ، فَانَّ ابراهيم قال لى : قُم فَصَبَّ علىَّ حتى أريك
وُضوءَ ابن مَسْعُودٍ ، فانَّ ابنَ مَسعودٍ قال لى : قم فَصَبَّ عَلَىَّ حتى أريك
وُضوء النبيّ صلى الله عليه وسلم فان النبى صلى الله عليه وسلم قال لى: قم فصَبَّ
عَلَيَّ حتّى أريكَ وُضوءَ جبْرَائيلَ عليه السلام» = eş-Şenâbuzî diyor ki: Bana Ebû Mansûr: "Kalk, abdest suyumu dök de, sana Mansûr'un nasıl abdest aldığını söyleyeyim" dedi. Ona da Mansûr: "Kalk, bana abdest suyumu dök de sana İbrâhîm'in nasıl abdest aldığını göstereyim" dedi. Ona da İbrâhîm: "Kalk bana abdest suyumu dök de sana Alkame'nin nasıl abdest aldığını söyleyeyim", dedi. Ona da Alkame: "Kalk, bana abdest suyumu dök de sana İbnu Mes'ûd'un nasıl abdest aldığını söyleyeyim", dedi. Ona da İbnu Mes'ûd: "Kalk, bana abdest suyumu dök de, sana Rasûlullah (s.a.v.)'ın nasıl abdest aldığını söyleyeyim", dedi. Ona da Rasûlullah (s.a.v.): "Kalk, bana abdest

---

[1] Hâşiyetu Lakti'd-dürer, s. 136.
[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 34.

suyumu dök de sana Cebrâil (a.s.)'in nasıl abdest aldığını söyleyeyim", dedi"[1].

Rivâyetinde yapılan hareketler birbirinin aynı olan hadîsin misâli de Hâkim'in rivâyet ettiği şu hadîstir; fakat bundaki ayniyet de en azından mezkûr hadîsteki kadar garîb görülmektedir. Hâkim diyor ki, Mukrı Ahmed b. el-Huseyin elimi kenetledi ve dedi ki: Ebû Amr Abdulazîz b. Ömer b. el-Hasen b. Bekr eş-Şerûd es-San'ânî elimi kenetledi ve dedi ki: Elimi babam kenetledi ve dedi ki: İbrâhîm b. Ebî Yahyâ elimi kenetledi ve dedi ki: Safvân b. Selîm elimi kenetledi ve dedi ki: Eyyûb b. Hâlid el-Ansârî elimi kenetledi ve dedi ki: Abdullah b. Râfi' elimi kenetledi ve dedi ki: Ebû Hureyre elimi kenetledi ve dedi ki: Ebu'l-Kâsım (s.a.v.) elimi kenetledi ve buyurdu ki "« خَلَقَ اللهُ الأرْضَ يَوْمَ السَّبْتِ والجِبَالَ يَوْمَ الأحَدِ والشَّجَرَ يَوْمَ الاِثْنَيْنِ والمَكْرُوهَ يَوْمَ الثُّلاثَاءِ والنُّورَ يَوْمَ الأرْبِعَاءِ والدَّوابَّ يَوْمَ الخَمِيسِ وآدَمَ يَوْمَ الجُمُعَةِ » = Allah Taâlâ yeryüzünü cumartesi günü, dağları pazar günü, ağaçları pazartesi günü, mekrûhu salı günü, nûru çarşamba günü, hayvanları perşembe günü ve Âdemi de cum'a günü yarattı"[2].

Hadîs râvîleri, birbirin aynı olan bu söz ve hareketlerin, o rivâyetler hakkında şüpheye düşüreceğini ve bunun da rivâyetleri cerh edeceğini mutlaka hissetmişlerdir. Hâkim bu kısma misâl olarak zikrettiği şevâhidin akabinde der ki:

"İşte bunlar, tedlîs karışmayan muttasıl isnâdlardan meydana gelen **müselsel**'in nev'ileridir. Râvîler arasında semâ' vukû bulduğu da zâhirdir. Ne var ki, bu isnâdlarda cerh ve ta'dîl izi kuvvetle görülmektedir. Ben bu isnâdların bir kısmının sahîh olduğunu söyleyemem. Bunları, şevâhidleriyle Allah Taâlâ'nın müsâadesi nisbetinde istidlâl edilsin diye zikrettim"[3].

Hâkim, – kendi ifâdesince – zikrettiği bu isnâdların bir kısmına sahîh demediğine göre, diğer bir kısmına sahîh veya hasen demiş olması gerekir. O, bu sözüyle zâbıt oldukları fiilen sâbit olan râvîlerin

---

1 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 30.
2 Aynı eser, s. 33, 34.
3 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 34.

de, vücûda getirdiği bir teselsül nev'ine işaret etmektedir ki, bu zâbıt râvîler de aynen duydukları şekilde "سَمِعْتُ" veya "حَدَّثَنَا" yahut "اَخْبَرَنَا" gibi mümâsil ibârelerle, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e varıncaya kadar hadîsleri aldıkları tarzda edâ ederler. Edâ şekillerini gösteren lâfızlardaki bu teselsülün vukûu mümkündür. Veya – en azından – rivâyet lâfızlarının yahut râvîlerin yaptığı hareketlerin aynı şekilde tetkrarlanmasından daha çok imkân dâhilindedir. Hâkim'in şu sözü bunun misâlidir:

"«سَمِعْتُ أبَا الحَسَنِ بنَ عَلِيٍّ الحافظ يقول: سَمِعْتُ عليَّ بنَ سَالِمٍ الاِصْبهانيَّ يقول: سَمِعْتُ ابا سَعِيد يَحيى بنَ حكيم يقول: سَمِعْتُ عَبْدَ الرحمنِ بنَ مَهْدِي يقول: سَمِعْتُ سُفيانَ الثَّوْرىّ يقول: سَمِعْتُ ابا عَوْن الثَّقَفِيّ يقول: سَمِعْتُ عبد الله بن شَدَّاد يقول: سَمِعْتُ ابا هريرة يقول: (الوُضُوءُ مِمَّا مَسَّتِ النَّارُ). قال: فَذَكَرْتُ ذَلكَ لِمروانَ أوْ ذُكِر له، فَأَرْسَلَ أو اَرْسَلَنِى إلىَ اُمِّ سَلَمَةَ فحدَّثنى أنَّ رسولَ الله صلى الله عليه وسلم كانَ يَخْرُجُ إلىَ الصَّلاةِ، فَانْتَشَلَ عَظْماً أوْ اَكَلَ كَتِفاً، ثم صَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ» = ...Ebû Hureyre diyordu ki: "Ateşte pişen şeyler yenildiği zaman abdest alınır". Bunu Mervân'a anlattım veya ona biri anlattı. O da, o kimseyi veya beni Ümmü Seleme'ye gönderdi. Ümmü Seleme bana şunları söyledi: Rasûlullah (s.a.v.) bir kemikteki etleri yerdi veya bir uyluktan yerdi; sonra namaza gider ve yeniden abdest almadan namaz kılardı"[1].

Sahîh Müselsel'den biri de hâfızların müselselidir. Bu, her biri hıfz mertebesine ulaşmış aynı sıfattaki râvîlerin rivâyet ettiği hadîstir. Müselsel'in bu türlüsü kat'î ilim ifâde eder[2].

Rivâyet edilen **müselsel hadîs**lerin en sahîhi, Sâf sûresinin kırâatı hakkındaki hadîstir[3]. Bunu rivâyet eden Abdullah b. Selâm der ki: Rasûlullah (s.a.v.)'ın ashâbından bir kaç kişi ile konuştuk ve dedik ki, hangi amellerin Allah katında en makbûl olduğunu bilsek

---

[1] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadis, s. 30.
[2] Tedrîbu'r-râvi, s. 195.
[3] Aynı eser, s. 194.

de onu yapsak. O zaman şu âyet nâzil oldu: «سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ . يَاۤ اَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لاَ تَفْعَلُونَ» = Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allâh'ı tesbîh etmekte...
O, Azîz'dir, Hakîm'dir. Ey îmân edenler, niçin yapmıyacağınız şeyi söylersiniz?" Abdullah b. Selâm dedi ki: Onu bize Rasûlullah (s.a.v.) böylece okudu. Ebû Seleme dedi ki: Onu bize Abdullah b. Selâm (r.a.) böyle okudu. Yahyâ dedi ki: Onu bize Ebû Seleme okudu. Evzâ'î dedi ki: Onu bize Yahyâ okudu. Muhammed b. Kesîr dedi ki: Onu bize Evzâ'î okudu. Dârimî dedi ki: Onu bize Muhammed b. Kesîr okudu[1].

Münekkidlerin gerek metin ve gerekse silsile itibariyle bâtıl olduğuna hükmettikleri müselsel hadîslerden biri de kasem ile teselsül eden şu hadîstir: "«أنّ النبى صلى الله عليه وسلم قال : بالله العظيم لقد حدّثنى جبريلُ عليه السلام وقال : بالله العظيم لقد حدّثنى ميكائيلُ عليه السّلامُ (إلى أن ينتهى إلى ربّ العزّة تباركَ وتعالى)» = Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki, Vallahi bana Cebrâil (a.s.) söyledi: Cebrâil dedi ki, Vallahi bana Mikâil (a.s.) söyledi, ve bu silsile Allah Taâlâ'ya varıncaya kadar bu lâfızlarla devâm eder...". Sehâvî diyor ki: Bu hadîs hem metin; hem de teselsül bakımından bâtıldır[2].

Hülâsa, herhangi bir hadîsin sahîh veya zayıf olduğu kesin olarak söylenemez. Sened ve metnin hâiz olduğu vasfı isâbetli ve temkinli bir şekilde verebilmek ve hatâya düşmemek, – büyük ölçüde – senedle metni, her durumuyla araştırmaya bağlıdır.

18. Musahhaf Hadîs (المُصَحَّف).

Mütehassıs hâfızlar, metni ve isnâdı tashîfe uğramış hadîsleri tanımak için büyük gayretler sarfetmişler ve "bu nev'i tanımayı çok mühim"[3] bir vazîfe kabûl ederek bu sâhada yetişenleri takdirle karşılamışlardır. Zîrâ **Musahhaf'ı** gösterirken, birçok âlimlerin hata ettiklerini söylemek durumu bahis mevzûudur.

---

[1] Hâşiyetu Laktı'd-dürer, s. 135.
[2] Hâşiyetu Laktı'd-dürer, s. 136.
[3] Şerhu'n-Nuhbe, s. 22.

Eski hadîs münekkidleri **Musahhaf** ile **Muharref**'i birbirinden ayırmamışlardır. Her ikisinde de hatâ mevcuttur. Bu hatâ müşâfehe ve semâ' ile nakilden değil, sahîfelerden doğduğu için bu adı almıştır. Bu iki lâfız arasındaki müterâdifliğe bakarak İmâm el-'Askerî[1] kitabına: **et-Tashîf ve't-tahrîf ve şerhu mâ yaka'u fîh**[2] adını vermiştir. Bu kitâb, âlimlerin, Kur'ân ve sünnette yatpıkları tashîfleri açıklaması bakımından çok değerli bir eserdir. 'Askerî şu sözleriyle okuyucusuna, **tashîf** ile **tahrîfi** bir tuttuğunu söylemek istemiştir:

"Kitâbımda yazılışı bakımından birbirine benzeyen, bu sebeple de **tashîf ve tahrîf** vâki olan şu lâfızları ve müşkil isimleri şerh ettim"[3]. Başka bir yerde de şöyle demektedir:

"Tashîfin sebebi şudur: Bâzıları âlimlerle görüşüp onlara arzetmeden, ilmi sahîfelerden almışlar; böylece rivâyetlerinde değişiklikler vukû bulmuştur"[4].

Fakat daha sonraki hâfızlar, **Musahhaf** ile **muharref**'i birbirinden ayırmak istemişler; bununla berâber yaptıkları ayırım lâfız ve şekil bakımından olmuştur. İbnu Hacer, yazılışı aynı olmakla berâber, noktaların değişmesiyle meydana gelen harf veya harflerin değişikliğine **Musahhaf**, şekil ile alâkalı olan değişikliğe de **Muharref** adını vermiştir[5].

Musahhaf'ın misâli, – bu ıstılaha göre – şu hadîstir: "مَنْ صَامَ رَمَضَانَ وَ أَتْبَعَهُ سِتًّا مِنْ شَوَّالٍ" = Kim Ramazan'ı tutar ve ardından da Şevvâl ayında altı oruç tutarsa...". Bu hadîsteki "سِتًّا" lâfzını, Ebû Bekir es-Sûlî tashîf ederek, "شَيْئًا" yapmıştır.

---

[1] Büyük lûgat âlimi Ebû Ahmed el-'Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sa'îd'dir; hadîs imlâ ve rivâyeti üstâdlığı yaptı. **Sınâ'atu'ş-şi'r, el-Hikem ve'l-emsâl, el-Muhtelef ve'l-mü'telef** adlı eserleri yazdı. Eserlerinin en mühimmi, bu bahiste zikrettiğimiz **et-Tashîf** adlı kitaptır. **es-Sınâ'ateyn** adlı eserin müellifi Ebû Hilâl el'Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, onun talebelerindendir. Hem üstâdın, hem de şeyhin ismi, baba adı ve nisbesi aynıdır. Bu sebeple Brockelmann, Târîhu âdâbi'l-Arab, c. I, s. 127'de bu iki zâtı birbirine karıştırmış; bilâhare bu hatasını anlayarak Zeyl'inde (Supplement) tashîh etmiştir. Ebû Ahmed el-'Askerî, 382 târihinde vefât etmiştir (Bk. Buğyetu'l-vu'ât, s. 122).

[2] Bu eser Mısır'da 1326 senesinde dikkatsiz bir şekilde basılmıştır. Eserin aslı Dâru'l-kütübi'l-Mısrıyye'de yazma olarak bulunmaktadır, tamamını 156 varaktır.

[3] et-Tashîf, s. 3.

[4] et-Tashîf, s. 9.

[5] Şerhu'n-nuhbe, s. 22.

Muharref'in misâli de, Câbir'in şu hadîsidir: "رمى أُبَىّ يَوْمَ الأَحْزَاب على أَكْحَلِه فَكَوَاه رسول الله صلى الله عليه وسلم" = Ahzâb muhârebesinde, Ubey omuzundan vuruldu. Rasûlullah (s.a.v.) da onu dağladı". Bu hadîsteki "أُبَىّ" lâfzını Ğunder tashîf ederek izâfetle "أَبِى" hâline getirmiştir. Halbuki "أُبَىّ" den maksat Ubeyy b. Ka'b'dir. Üstelik Câbir'in babası da Ahzâb'dan önce Uhud'da şehîd düştüğü için, "أَبِى" olması mümkün değildir[1].

Tashîfin hadîste olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim'de de vukû bulduğu hakkında pek çok haber vardır. Tashîfi yapanların çoğu da hatalarını kendilerine haber verip ikaz edecek kurrâ ve hâfızlardan üstâdları bulunmayan ve halk arasında âlim geçinen insanlardır[2]. Ebû Bekir el-Mu'aytî diyor ki:

"Önünde oturan çocuğa imlâ ettiren bir muallime rastladım: "فَرِيقٌ فى الحَبَّةِ وَفَرِيقٌ فى الشَّعِيرِ" diye yazdırıyordu. Ona: Ey falan, dedim, Allah Taâlâ böyle bir şey söylememiştir. Senin yazdırdığın: "فَرِيقٌ فى الجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فى السَّعِيرِ" olacaktır. Adam hemen cevâbı yapıştırdı: "Sen Ebû Âsım b. el-'Alâ el-Kisâ'î'nin kırâatı üzere okuyorsun; ben ise Ebû Hamza b. Âsım el-Medenî'nin kırâatına göre okuyorum. Ben de ona: Kırâat bilgine bayıldım doğrusu!!, diyerek yanından kalkıp gittim[3].

Osman b. Ebî Şeybe[4]'nin Kur'ân-ı Kerîm'de yaptığı söylenen tashîfler kadar çok tashîfi hiçbir muhaddis yapmamıştır. Dârakutnî, **et-Tashîf** adlı kitâbında onun pek çok hatâlarını ve tahrîflerini zikretmektedir[5]. Bu hatâlarından biri tefsîr hakkında arkadaşlarıyla

---

[1] Hâşiyetu Laktı'd-dürer, s. 95.

[2] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 192.

[3] el-Câmi', c.IV, v. 64 a.

[4] el-Câmi', c. IV, v. 63 b. Osman b. Ebî Şeybe, hâfız Ebu'l-Hasen Osman b. Muhammed'dir; dedesi Ebû Şeybe'ye nisbet edilmektedir. Kendisi ve kardeşi Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebî Şeybe'nin **müsnedleri vardır.** Osman b. Ebî Şeybe, 239 tarihinde vefât etmiştir (Bk. er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 50).

[5] Tedrîbu'r-râvî, s. 197. Dârekutnî'nin tashîf mevzûundaki kitâbı ile, el-'Askerî'nin – biraz önce bahsettiğimiz – kitâbını İbnu Hacer 'Askalânî, Şerhu'n-nuhbe, s. 22'de bahis mevzûu etmektedir.

konuşurken: "جَعَلَ السَّفِينَةَ فِى رَحْلِ أَخِيهِ" diye okumasıdır. Bunun üzerine ona doğrusu: "جَعَلَ السِّقَايَةَ" dir denilince, şu cevâbı vermiştir: Ben ve kardeşim Ebû Bekir, Âsım'ın kırâatı üzere okumayız [1]!. Osmân arkadaşlarına yine tefsîr bâbında: "أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ" âyetinin evvelindeki "أَلَمْ" harfini, sûre başlarının okunduğu şekilde ve sanki Bakara sûresinin başındaki "الٓمٓ" gibi tecvîd üzere okumuştur [1]. Osman b. Ebî Şeybe, yine bir seferinde, âyet-i kerîmeyi: "فَضُرِبَ بَيْنَهُم بِسَنُّورٍ لَّهُ نَابٌ" şeklinde okumuştur. Arkadaşlarından bâzıları, doğrusunun "بِسُورٍ لَهُ بَابٌ" olduğunu söyleyince şu cevâbı vermiştir: "Ben Hamza'nın kırâatı üzere okumam, bizce onun kırâatı bid'attır" [2].

İbnu Kesîr, Osmân b. Ebî Şeybe'ye nisbet edilen bu haberlerin doğru olmadığını söyleyerek onu hararetle müdâfaa eder ve der ki:

"Birçoklarının Osman b. Ebî Şeybe'nin Kur'ân kırâatını tashîf ettiğini söylemesi hakikaten çok garîbtir. Zîrâ onun tefsîr mevzu'unda bir kitâbı vardır! Onda öyle şeyler naklediyor ki, bunları mektep çocukları bile yapmaz!!" [4].

Böylesi tashîflerin Kur'ân-ı Kerîm'de cereyan edip üstelik hâfız, müfessir ve muhaddis bir âlim tarafından yapılması, bu iddiaların sıhhati hakkında çok şüphe edilmesine sebep olmaktadır. Bizim bâzan hadîs metinlerinde, bâzan isnâdlarda vukû bulan birçok tashîf çeşitlerinin mevcûdiyetini inkâr etmemiz pek güçtür. Şurası da var ki, hadîs ıstılâhları hakkında yazılmış olan her kitapta bu mevzûa dâir birçok misâller vardır. İmâm Ahmed b. Hanbel'in: "Hatâ ve tashîfi kim yapmamış ki?!" sözü ne kadar güzeldir [5].

Musahhaf daha çok metinlerde, bâzan da isnâdlardaki isimlerde vukû bulur [6]. Metindeki Musahhaf'ın misâli şudur:

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 197; krş, el-Câmi', c. IV, v. 64 a.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 197.
[3] el-Câmi', c. IV, v. 64 a.
[4] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 192.
[5] Tedrîbu'r-râvî, s. 196.
[6] Şerhu'n-nuhbe, s. 22. İbnu Hacer metinlerde geçen isimler zannedilmesin diye "isnâdlardaki isimler" demiştir; tashîf isimlerde bile olsa, bu metne âit bir tashîf olarak kabûl edilir.

Muhammed b. Yahyâ ez-Zühelî öldüğü zaman tahdîs için Mahmiş diye bilinen bir şeyh vazîfelendirildi. Mahmiş, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in: "يا أبا عُمَيْر ما فَعَلَ البَعِير" buyurduğunu rivâyet etti. Halbukị doğrusu: "مَا فَعَلَ النُّغَيْر" dır[1].

Zekeriyâ b. Mihrân'ın zikrettiği misâl de böyledir. Zekeriyâ diyor ki:

Bâzıları, "لا يورث حميل إلا ببيّنة" kısmını tashîf ederek: "لا يرث جميل إلّا بُثَيْنَة!" şeklinde okumuştur[2]. Yine bâzıları, "زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا" hadîsini tashîf edip "زَرْعُنَا تَرْدَادُ حِنَّاً" okuduktan sonra bununla ilgili olarak uzunca bir kıssa da anlatarak şöyle demiştir: Bir kavim kazandıklarının ne öşrünü veriyor, ne de fukarâya sadaka veriyordu. Bunun üzerine bütün ekinleri kına oldu... [3].

Metin tashîflerine dâir anlatılanların en garîblerinden biri de şudur: Adamın biri el-Leys b. Sa'd'ın evine gelerek der ki: "كيف حدّثك نافع عن النبى صلى الله عليه و سلم فى الذى نُشِرت فى ابيه القصّة؟" Leys, adama dönerek: Yazıklar olsun sana, okumak istediğin hadîs öyle değil, "فى الذى يَشْرَبُ فى آنِيَةِ الفِضَّةِ يُجَرْجِرُ فى بَطْنِه نارَ جَهَنَّم!" şeklindedir, der[4].

İsnâdda vâki olan tashîfe misâl de Kur'ân-ı Kerîm kâri'lerinden Muhammed b. Abdilkuddûs'ün bir şeyhinden rivâyet ettiği şu sözlerdir:

"Bağdtâ'ta bir şeyh bize rivâyet ederken dedi ki: (عن سُفْيَانَ الثَّوْرِيّ عن جلد الجدا عن الجسر)[5]. Halbuki demek istediğinin doğrusu şöyledir: (عن سفيان الثورى عن خالد الحذّاء ، عن الحسن)[6].

---

1 "النُّغَيْر" kelimesi, "نغر" kelimesinin ism-i tasğîridir; serçeye benzeyen kırmızı gagalı küçük bir kuşun adıdır. Bu hadîs meşhûrdur. Bk. Ma'rifetu 'ulûmi'l hadîs, s. 146; krş. İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 193.

2 el-Câmi', c. IV, v. 62 b.

3 Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 148; krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 196.

4 el-Câmi', c. IV, v. 62 b.

5 Mari'fetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 152.

6 Hepsinin de terceme-i hâli daha önce verildi.

İmâm Şâfiʻî'nin, İmâm Mâlik'in tashîfleri hakkında anlattıkları da böyledir. el-Müzenî diyor ki, Şâfiʻî'nin şöyle söylediğini duydum:

"Mâlik, (عَمْرو بن عثمان)'ı tashîf ederek, (عُمَر بن عثمان) diye okumuştur. (جَبْر بن عَتِيك)'i tashîf yaparak, (جابر بن عتيك) diye okumuştur. (عَبْدُ الملك بن قُرَيْب)'i tashîf ederek, (عَبْد العزيز بن قرير) okumuştur"[1].

Önceki iki isimde tashîf yapıldığı âşikârdır; üçüncu isim hakkında Hâkim şunları söyler:

"İmâm Şâfiʻî'nin Abdulazîz hakkındaki sözleri vehimden ibârettir; şüphe yok ki o, (عبد الملك بن قُرَيْب) değil, (عبد العزيز بن قرير)'dir: Zîrâ Mâlik Asmaʻî[2]'den, yâni Abdulmelik b. Kureyb'den rivâyet etmemiştir. Abdulazîz'den ise Mâlik'den başkaları da rivâyet etmiştir[3].

Müelliflerin semâʻ tashîhi hakkında rivâyet ettikleri de buna benzemektedir. Şöyle ki:

Şuʻbe b. Haccâc, (خالد بن عَلْقَمَة)'nin ismini tashîf ederek (مالك بن عُرْفُطَة) yapmıştır[4]. Şurâsı âşikârdır ki, bunun ikisi de şeyhtir. Şuʻbe, bunların birinden rivâyet etmiştir. Ötekinden de bir başkası rivâyet etmiştir. (مالك بن عُرْفُطَة), Şuʻbe'nin şeyhidir. Onun ismini semâʻ yoluyla tashîf edeceği düşünülemez; fakat isnâdda Şuʻbe yanılarak, bunlardan birini ötekinin yerine koymuş, münekkidler de bunu tashîf zannetmişlerdir[5].

---

[1] Maʻrifetu ʻulûmi'l-hadîs, s. 150.

[2] Mâlik'in Abdulmelik b. Kureyb'den rivâyet etmediğini söylemek istiyor; zîrâ bilindiği üzere Asmaʻî'nin adı Abdulmelik b. Kureyb'dir.

[3] Maʻrifetu ʻulûmi'l-hadîs, s. 150.

[4] Bk. meselâ: Tedrîbu'r-râvî, s. 197.

[5] Bu tashîfi Ahmed Muhammed Şâkir, Sünen-i Tirmizî'ye yazdığı şerhde mükemmel bir şekilde incelemiştir (c. I, s. 67-70); yine onun tahkîkli olarak neşrettiği Ahmed b. Hanbel'in Müsned'indeki, 928 ve 989 numaralı hadîslere bakıldığı zaman, orada, birinde (خالد بن عَلْقَمَة), diğerinde de (مالك بن عرفطة) isimleri bulunan iki isnâd görülür.

Tashîfde hata, gördüğümüz üzere, sayfalara bakarken gözün yanılmasıyle meydana gelmektedir. İsim söylenirken yapılan hatâ da bu kısma girer. **Bir de işitme tashîfi** denen bir nev'î vardır. Şöyle ki:

İsmin ve lâkabın veya ismin ve baba adının, başka bir isim ve lâkabıyle veya başka bir isim ve baba adıyle aynı vezinli oluşudur. Harfler, şekil ve nokta bakımından farklı olduğu için, bunları kulak birbirine benzetir. Meselâ : (عَاصِم الأحْوَل)'in hadîsini, bâzıları (وَاصِل الأحْدَب) 'in hadîsi diye rivâyet etmişlerdir[1]. İbnu's-Salâh diyor ki:

"Dârakutnî bunun göz tashîfi değil, işitme tashîfi olduğunu söyler. O, – Allah bilir ya – bunların yazı bakımından karışmadığı, aksine onu rivâyet edenin yanlış işitmiş olduğu kanâatinde olsa gerektir"[2].

İşitme tashîfinden biri de, Ehvâzlıların (بِكَيْر)'i (أكَيْل) diye tashîf etmeleridir. Hâkim diyor ki:

"Herhalde râvî bunu imlâ yoluyla aldı ve (بِكَيْر)'i (أكَيْل) diye duydu"[3].

Râvîlerin isimlerinde pekçok tashîf yapılması, münekkidleri bu isimlerden birbirine benzeyenler üzerinde dikkatle durmaya sevketmiştir. Onlar daha da ileri giderek râvî kabîlelerinden, şehirlerinden, künyelerinden, san'atlarından[4] birbirine benzeyenleri bellemişler; birkaç adı olanları[5], künyesiyle değil de adıyla meşhûr olanları[6], isim, lâkab ve neseblerden **mü'telef ve muhtelef** olanları[7] öğrenmişler ve bu mevzûlarda bir kısmı basılan çoğu da hâlâ yazma olarak duran pekçok eser vücûda getirmişlerdir.

Hangi çeşidiyle olursa olsun, metindeki tashîfler, çoğu zaman mânâyı değiştirir ve gerçekleri çirkinleştirir[8]. Hele tashîf yapan kimse, bilgisi az ve zabtı kötü biri ise daha fenâdır. Bu mevzûda

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 196, 197.
[2] İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, s. 233.
[3] Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs, s. 151.
[4] Aynı eser, s. 221.
[5] İhtisaru 'ulûmi'l-hadîs, s. 235.
[6] Aynı eser, s. 247.
[7] Tedrîbu'r-râvî, s. 235.
[8] Bu sebeple Musahhaf'ı, lâfzı musahhaf ve mânâsı musahhaf olmak üzere ikiye ayırırlar (Bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 196, 197).

Hatîbu'l-Bağdâdî'nin, Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Müsennâ el-'Anezî'den rivâyet ettiği şu misâl ne garîbtir. Birgün kabîlesiyle iftihâr ederek Ebû Mûsâ dedi ki:

"Biz şerefli bir kavimiz. Biz 'Aneze (عَنَزَة) kabîlesindeniz. Muhakkak ki Rasûlullah bizim kabîlemize doğru yönelerek namaz kılmıştır!". Böyle söylemesinin sebebi şudur: Rasûlullah (s.a.v.) ın (عَنَزَة)'ye doğru yönelip namaz kıldığına dâir bir rivâyet vardır. Fakat Ebû Mûsâ Rasûl-i Ekrem'in, kendi kabîlelerine doğru yönelip namaz kıldığı vehmine kapılmıştır. Halbuki Onun yönelerek namaz kıldığı anaze, (عَنَزَة), namaz kılacağı zaman önüne dikilen bir mızraktır![1].

Musahhaf'ın hemen hemen bütün çeşitlerinde göze çarpan zayıflığa rağmen, "sahîh-hasen-zayıf hadîsler arasında müşterek olan ıstılâhlar" kısmında zikredilmesi, bir çoklarınca acâib karşılanacaktır. Araştırıcı, ona mevzû' damgası vurulmasa bile, tamamen zayıf olarak kabûl edilmesi gerektiğini zannedecektir.

Bu zannın hatalı olduğu, daha işin başında bellidir; zîrâ bu zan, fâsit bir kanâate dayanmaktadır. Kısaca bu kanâate göre, tashîfcilerin sahîh ve hasen hadîsleri tahrîf etmeleri yasaklanmış ve son derece zayıf rivâyetlerle, istedikleri gibi oynamalarına da müsâade edilmiştir. Vâkı'a bu kanâati tekzîb etmektedir; zîrâ tashîfciler, bütün hadîs nev'ilerini tahrîfe yeltenmekle kalmamışlar; hatta bâzılarının hayâsızlığı Allâh'ın Kitâbı'nda bile tashîf yapacak kadar aşırı bir hadde varmıştır. Mütevâtir olan Kur'ân-ı Kerîm'in, bu tashîflerden berî olduğu ve onda katiyen tashîf yapılmadığı gibi, sahîh, hasen ve zayıf hadîs-i şerîfler dahi bu tashîflerden berîdir.

Tashîf yapılan hadîsler hakkında şu ifâdeler kullanılır: **Bu hadîs sahîhtir; fakat onu falan tashîf etmiştir. Bu hasendir; onda tashîf yapılmıştır.** Nitekim zayıf hadîs için de, ister tashîf edilsin, ister edilmesin, bu hadîs zayıftır, denir.

İşte böylece **Musahhaf**'ın da incelenmesiyle, sahîh-hasen-zayıf hadîsler arasında müşterek olan yirmi ıstılâh anlatılmış olmaktadır. Bu bölümün başında da söylediğimiz gibi, mevkûf ve maktû' hadîsi de bu kısma dâhil ettik.

---

[1] el-Câmi', c. IV, v. 63 a.

Bu ıstılâhları, birbirine yakın veya zıt olmaları bakımından üçlü veya ikili gruplar hâlinde tetkik edişimiz, şüphesiz onların târiflerini, şekil ve misâllerini anlamamızı kolaylaştırmıştır. Bu tetkîk tarzı ayrıca bize, muhaddislerin, kendi fikir ve düşünce tarzlarını, bir târihçi dikkati, mantıkçı anlayışı, hatîb belâğati ve hadîsin din olduğuna inanan râvî eminliğini hâiz açık bir dille ortaya koydukları tenkîd ölçülerinin bir çoğunu gözümüzün önüne sermiştir!

ALTINCI FASIL

MEVZÛ HADÎSLER VE UYDURMA SEBEPLERİ

Mevzû' hadîs, yalancıların uydurduğu ve iftirâ ederek Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e nisbet ettiği haberdir[1]. Bu uydurma işi, çoğu zaman, uyduranın (وضّاع) bizzat hazırladığı sözler ve düzüp-kostuğu senedlerle meydana gelmektedir. Birtakım müfterîler, hadîs uydurmak için geniş hayâller kuramadıklarında, Rasûlullah (s.a.v.)'a kadar varan uydurma senedlerle, onun ağzından parlak hikmetler, özlü sözler yahut vecîz misâller elde etme yoluna başvururlar[2].

Abdullah b. el-Mübârek'e, bu uydurma hadîsler için ne dersiniz? diye sorulduğunda şu cevâbı verdi:

"Hadîs mütehassısları ne güne duruyor; onlar bunun için yaşarlar. "إنا نحن نزّلنا الذكر وإنا له لحافظون" = Muhakkak ki Kur'ân-ı Biz indirdik. Onu koruyacak olan da biziz biz"[3]. Gerçekten de mütehassıslar bunun için yaşadı. Sahîh rivâyeti, uydurmasından ayıracak ilmî ve hassâs ölçüler hazırladılar. Bu ölçülerin esâsları çok olmakla berâber, en meşhûrları aşağıdaki beş maddedir. Bir haberin uydurma olduğuna hükm etmek için, bunlardan birinin bulunması dahî kâfidir.

Birinci kâide: Hadîs uyduran kimsenin, yaptığı işi bizzat itiraf etmesidir[4]. Nûh el-Câmi' diye şöhret bulan Ebû İsmet Nûh b. Ebî Meryem'in yaptığı gibi ki, bu zât Kur'ân-ı Kerîm'in her

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 98.

[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 20.

[3] Tedrîbu'r-râvî, s. 102; Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 89'da bu sözün Abdurrahman b. Mehdî'ye âit olduğu söylenmektedir.

[4] Şerhu'n-nuhbe, s. 20.

sûresinin fazîletine dâir İbnu Abbas (r.a.)'a nisbet ederek hadîsler uydurduğunu îtiraf etmiştir[1].

İkinci kâide: Rivâyet edilen sözde bir gramer hatâsı veya bir mânâ bozukluğu bulunmasıdır[2]. Böyle bir kusûrun, Arapların en fasîhi olan Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den sâdır olması imkânsızdır. Hadîs ilmiyle meşgûl olanlar için bu kâidenin tatbîki gâyet kolaydır. er-Rabî' b. Cuseym'in dediği gibi: "Hadîste gün ışığı gibi bir pırıltı vardır ki, onun hadîs olduğunu derhâl tanırsın, veya gece karanlığı gibi bir zulmet vardır ki, o sözü derhâl reddedersin"[3].

Hadîs münekkidleri, lâfız hatâsından önce mânâ bozukluğuna dikkat ederler; zîrâ mânâ bozukluğu, hadîsin uydurma olduğunu gösteren en açık bir delîldir. Hâfız İbnu Hacer der ki:

"Esâs rekâket, mânâ bozukluğudur. Bunâ lâfız bozukluğu eklenmese bile, sâdece mânâ bozukluğu, o sözün uydurma olduğunu gösterir; zîrâ İslâm, baştan sona güzeldir; rekâket ise çirkin olan bir şeyde bulunur. Sâdece lâfız bozukluğu bunu göstermez; çünkü bir hadîs, mânen rivâyet edilirken, lâfızları, fasîh olmayan lâfızlarla değiştirilerek rivâyet edilmiş olabilir. Evet, eğer râvî o lâfızların Peygamber (s.a.v.)'in lâfızları olduğunu söylerse yalancıdır"[4].

Üçüncü kâide: Rivâyet edilen sözün tevîli mümkün olmadan akla veya his ve müşâhedeye aykırı düşmesidir[5]. Abdurrahman b. Zeyd'e: Sana baban, dedenden rivâyet ederek Rasûlullah (s.a.v.)'ın:

"إنّ سفينة نوح طافت بالبيت وصلّت خلف المقام ركعتين =

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 102. Ömer b. Subh b. 'İmrân et-Teymî'nin, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) adına bir hutbe uydurduğunu söylemesi Meysere b. Abdirabbih el-Fârisî'nin, Ali b. Ebî Tâlib'in fazîletine dâir yetmiş adet hadîs uydurduğunu ikrâr etmesi bu cümledendir.

Ebû İsmet'in, el-Câmi' lâkabını almasının sebebi Ebû Hanîfe ve İbnu Ebî Leylâ'dan fıkıh, Haccâc b. Ertâd'dan hadîs, el-Kelbî ve Mukâtil'den tefsîr, Ebû İshâk'dan meğâzî okumuş olmasıdır. Onun böylece bütün fazîletleri nefsinde toplamış olduğu kabûl edilmektedir. Nûh b. Ebî Meryem hakkında Ebû Hâtim şöyle der: "Doğruluktan başka her şeyi kendinde toplamıştır". Nûh, Mansûr'un hilâfeti zamanında Merv kadılığı yapmıştır (Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 81).

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 88. Gramer hatâsı hakkında s. 65'de söylediklerimizle krş.

[3] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 94.

[4] Tedrîbu'r-râvî, s. 99.

[5] el-Kifâye, s. 17; Şerhu'n-nuhbe, s. 20.

Nûh'un gemisi Kâ'be'yi tavâf etmiş ve Makâm'ın arkasında iki rek'at namaz kılmıştır", buyurduğunu söyledi mi? diye sordular. O da: "Evet", diye tasdîk etti[1]. Bu haberi, yalan ve iftirâsı ile meşhûr olan Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem uydurmuştur. **Tehzîb**'de İmâm Şâfi'î'nin şöyle dediği nakl edilmektedir:

"Adamın biri İmâm Mâlik'e munkatı' bir hadîs okudu. Mâlik ona şunu söyledi: Abdurrahman b. Zeyd'e git; o sana babası tarîkiyle Nûh'dan rivâyet etsin!!"[2].

Dördüncü kâide: Hadîs diye rivâyet edilen sözün, basit bir iş yüzünden şiddetli cezalar veya büyük mükâfatlar görüleceğini ifâde etmesidir[3]. Meselâ: Mendûp bir işin yapılmasıyle, veya bir mekrûhun terk edilmesiyle binlerce hûri ile berâber altından ırmaklar akan Cennetlerde ebediyyen yaşanacağını[4], veya yine bir mendûbu terk etmek, yâhut bir mekrûhu işlemekle, Allâh'ın gazabını kazanmış olarak ebediyyen Cehennemde kalınacağını anlatan uydurma sözler bu kabîldendir.

Hikâyeci vâ'izler, halk tabakasının kalbini kazanmak için bu nev'î sözler uydurmaya pek hevesli idiler[5].

Beşinci kâide: Hadîs uyduran kimsenin, yalancılıkla meşhûr olan, dindâr olmayan ve şahsî arzularını tahakkuk ettirmek hevesiyle hadîsler ve senedler uydurmaktan korkmayan biri olmasıdır[6].

---

[1] et-Tehzîb, c. VI, s. 179; krş. Tedrîbu'r-Râvî. s. 100. İbnu Cevzî'nin Mevzûât'ında: (محمد بن شجاع الثلجي عن حبان بن هلال عن حماد بن سلمة عن ابى المهزم عن ابى هريرة) senediyle merfû' olarak rivâyet ettiği: "إنّ اللهَ خلقَ الفرسَ فأجراها، فعرقتْ، فخلقَ نفسهُ منها!!" = Allah kısrağı yarattı ve onu koşturdu. Kısrak terledi; Allah da kendini ondan yarattı!!", sözü de bu cümledendir. Suyûtî, Tedrîbu'r-râvî, s. 100'de bu söze ilâveten der ki:

"Böyle bir şeyi müslüman olan uyduramaz. Burada müttehem olan Muhammed b. Şüca'dır; o da samîmî bir dindâr değildi. Senedde Ebu'l-Mühezzem de vardır. Şu'be onun hakkında diyor ki: "Ona bir kuruş verilse, elli hadîs uydurur!".

[2] el-Bâi'su'l-hasîs, s. 91.

[3] Krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 99.

[4] Laktu'd-dürer, s. 83.

[5] Tedrîbu'r-râvî, s. 99.

[6] Şerhu'n-nuhbe, s. 20.

Me'mûn b. Ahmed el-Herevî'ye: "Şâfi'î ve Horasan'da ona tâbi' olanlar hakkında ne dersin?", diye sordular. Cevâben dedi ki:

"Ahmed b. Abdullah, bize Abdullah b. Ma'dân el-Ezdî'den rivâyet etti, o da Enes'den merfû' olarak rivâyet etti, Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki: (يَكُونُ فى أمتى رَجل يُقَال لهُ محمد بن إدريس أضرّ على أمتى من إبليس ويكون فى أمتى رَجُل يُقال له ابو حنيفة هو سراج أمتى !!) = Ümmetim içinde Muhammed b. İdrîs adında biri çıkacaktır ve ümmetime İblîs'ten daha zararlı olacaktır. Yine ümmetim içinden Ebû Hanîfe denilen bir zât çıkacaktır ki, o ümmetimin meş'alesidir!!"[1].

Bundan daha garîbi Hâkim'in Seyf b. Ömer et-Temîmî'ye isnâd ettiği şu sözdür. et-Temîmî diyor ki:

"Sa'd b. Tarîf'in yanında bulunuyordum. Oğlu mektebten ağlayarak geldi. Ona neyin var?, diye sordu. Oğlu: Beni mu'allim dövdü, dedi. O zaman Sa'd b. Tarîf şunları söyledi: Bugün onları rezîl edeceğim. İkrime İbnu Abbâs'dan merfû' olarak bana şöyle rivâyet etti: Sizin en şerlileriniz, çocuklarınızın mu'allimleridir; onlar yetime karşı merhametsiz ve fukarâya karşı çok haşîndirler!"[2].

Hadîs uydurma hareketi, hicretin 41. senesinde, IV. halîfe Ali b. Ebî Tâlib (k.v.)'in hilâfeti zamanında başlamıştır. O zamanlar, müslümanlar arasında çeşitli grup ve parti münâkaşaları baş göstermiş, siyâsî olarak cumhûr, hâricîler ve şî'a kısımlarına ayrılmışlar; arzularına uygun olan hadîsleri îmâl etmeye başlayarak İbnu Abbâs'ın dediği gibi: "Şerkeş ve uysal atlara binmişlerdi". İlk zamanlar hadîs uydurmanın en mühim sebeplerinden biri, mensûb olduğu mezhebi gâlip getirme çabaları idi.

Muhtelif asırlarda bid'atçılar Rasûlullah (s.a.v.)'a iftirâ etmek için uğraşıp durmuşlardır. Nitekim Abdullah b. Yezîd el-Mukrî diyor ki:

---

[1] Lisânu'l-mizân, c. V, s. 7-8; krş. Tedrîbu'r-râvî, s. 100; Laktu'd-dürer, s. 24.

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 100. Sa'd b. Tarîf hakkında İbnu Hibbân: hadîs uydururdu, demiştir. Yahyâ b. Ma'în de: Ondan rivâyet etmek hiç kimseye helâl değildir, demiştir. Hikâyeyi Sa'd b. Tarîf'ten rivâyet eden Seyf b. Ömer hakkında da Hâkim: "Zındıklıkla ittiham edilmiştir. Onun rivâyetinin hiçbir önemi yoktur", demektedir (Krş. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 89).

"Eski hâlini bırakan bid'atçılardan biri şöyle derdi: Hadîsi kimden aldığınıza dikkat ediniz. Eskiden biz ortaya yeni birşey atmak istediğimizde, o mesele hakkında bir hadîs uydururduk!"[1]. Hammad b. Seleme de şöyle demiştir: "Râfizîlerden yaşlı bir adam, hadîs uydurmak mevzûunda râfizîlerin ittifak hâlinde bulunduğunu bana söyledi"[2].

Bid'atçılardan biri de, mezheplerini iftirâ ve tezvîr yoluyla müdâfaaya çalışan ve kitaplarını mevzû hadîslerle dolduran fakîhlerdir. Onların bizzat hadîs uydurmaları ile, kendilerine hizmet edip bâtıl dâvâlarını desteklemek için hadîs uydurmayı meslek edinenlerin düzüp-koşması arasında bir fark yoktur. Bunların cür'etleri, kendi kıyasları ile Rasûlullah (s.a.v.)'ın hadîslerini birbirine karıştıracak dereceye varmıştır. Böylece ictihâdları ile elde ettikleri kıyâslarını, tamamen Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e nisbet etmişlerdir. Ekseriyetle bu fakîhler, kıyâsa husûsî bir ehemmiyet veren re'y medresesine mensup idiler. Ebu'l-Abbas el-Kurtubî[3] der ki:

"Bâzı ehl-i re'y fakîhleri, kıyâs-ı celî ile elde ettikleri hükmü, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e nisbet etmeyi câiz görecek kadar ileri gitmişlerdir. Bu sebeple onların kitaplarını, fakîhlerin fetvâlarına benzeyen hadîslerle dop-dolu bulursun ve onlar bu hadîslere bir sened de gösteremezler!"

Bunun en fecîsi ve en bayağısı, her asırda görülen bâzı âlim taslaklarının, hükümet adamlarına yaklaşmak ve onlardan dünyâlık koparmak maksadıyle hadîs uydurmalarıdır. Gıyâs b. İbrahîm en-Neha'î el-Kûfî'nin yaptığı da böyledir. Gıyâs, güvercinlerle oynamasını seven halîfe Mehdî'nin huzûruna **girdiği** zaman, halifenin önünde güvercin bulunduğunu gördü. Ona: Mü'minlerin emîrine hadîs oku dediler. Gıyâs söze başlayarak dedi ki: (حدثنا فلان عن فلانٍ أنّ النبى صلى الله عليه وسلم قال: لاسَبَقَ إلّا فى نَصْلٍ او خُفٍّ أوْ حافِرٍ أوْ جَنَاحٍ)" = Bize falan rivâyet etti, o da falandan Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu nakletti: "Ok,

---

[1] Tedrîbu'r-râvî, s. 103.

[2] Gösterilen yer.

[3] Ebu'l-Abbas el-Kurtubi, **el-Müfhim şerhu Sahîh-i Müslim** adlı kitâbın müellifidir. Onun ehl-i re'y fakîhlerinden bahs eden bu sözünü Sehâvî, **Elfiyyetu'l-'Irâkî fî mustalahı'l-hadîs**'e yazdığı şerhte yine ondan nakletmektedir, s. 111

deve, at ve kuş yarışlarından başkası için ödül almak helâl olmaz". Bunun üzerine Halife Mehdî, ona bir kese verilmesini emretti; kalkıp giderken de ona şunları söyledi: Senin şu kafan yok mu? Fu Rasûlullah (s.a.v.)'a iftirâ eden bir adamın kafasıdır. Sonra Mehdî, onu bu işe ben teşvik ettim, diyerek güvercinin kesilmesini emretti ve güvercinle oynamaktan vaz geçti[1].

Bâzan halk arasında bilgiç görünmek gayreti, hadîs uydurmaya sebep olmaktadır. Âlim kılığında bir câhilin ortaya çıkıp halk arasında parmakla gösterilen bir âlim olmak hevesine kapılması bu netîceyi doğurmaktadır Her asırda görülebilen böylesi açık gözler, halkın aklını çelen birtakım garip sözler uydurmak sûretiyle cehâletini gizleyebilmektedirler. İbnu'l-Cevzî, isnâdı Ebû Ca'fer b. Muhammed et-Tayâlisî'ye varan şu haberi rivâyet etmektedir:

"Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'în Rusâfe mescidinde namaz kıldılar. Ortaya bir kıssacı çıkarak şöyle konuşmaya başladı: Bize Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'în, (حدثنا عبد الرزّاق عن معمر عن قتادة عن أنس) senediyle Rasûlullah (s.a.v.)'ın şöyle buyurduğunu rivâyet ettiler: Kim (لا إله إلا الله) derse, Allah Taâlâ bu sözün her kelimesine mukâbil, gagası altından ve kanatları mercandan bir kuş yaratır! diye başlayarak, tahmînen yirmi yaprak tutacak bir hikâye anlatmaya başladı! Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel, Yahyâ'nın; Yahyâ, Ahmed b. Hanbel'in yüzüne bakıp duruyordu. Yahyâ b. Ma'în, Ahmed b. Hanbel'e sordu: Sen bu adama böyle bir şey söyledin mi?. Ahmed: vallâhi ilk defa burada duyuyorum, dedi. Adam kıssasını bitirip hediyeler aldıktan sonra, oturarak verilecek başka hediyeleri beklemeye başladı. Yahyâ b. Ma'în, eliyle buraya gel diye işâret etti. Adam bir şeyler daha koparmak ümidiyle yaklaştı. Yahyâ ona: Bu hadîsi sana kim rivâyet etti?, diye sordu. Kıssacı: Ahmed b. Hanbel ile Yahya b. Ma'în rivâyet etti, cevâbını verdi. Yahyâ: Yahyâ b. Ma'în benim, Ahmed b. Hanbel de budur. Biz Rasûlullah (s.a.v.)'ın hadîsleri arasında böylesini hiç duymadık, dedi. Hikâyeci vâ'iz şu cevâbı verdi: Öteden beri Yahyâ b. Ma'în'in ahmağın biri olduğunu duyardım. Bunun doğru

---

[1] Şerhu'n-nuhbe, s. 20; Tedrîbu'r-râvî, s. 103; Tavzîhu'l-efkâr, c. II, ş. 76. Hadîs dört Sünen'de de vardır. Yalnız Sünen sâhipleri, " جناح = kuş" sözünü zikretmemişlerdir (Bk. Laktu'd-Dürer, s. 62).

olduğu şimdi iyice anlaşıldı. Dünyâda sizden başka Yahyâ b. Ma'în ile Ahmed b. Hanbel kalmadı mı?. Ben on yedi tane Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'în'den hadîs yazmışımdır. Bu sözleri duyan Ahmed b. Hanbel, eliyle yüzünü kapayarak: Bırak şunu gitsin, dedi. Adam onlarla alay ederek kalkıp gitti!!"[1].

Âlim geçinen kıssacılar, en yüzsüz ve en hayâsız insanlardır. Bunlar uydurdukları sözlerin revâç bulması için birtakım meşhûr isnâdları papağan gibi ezberleyip, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'în ile karşılaşan şu utanmaz adamın yaptığı gibi, uydurmalarını bu senedlerle rivâyet ederler.

Başka bir kıssacı ile de Ebû Hâtim el-Bustî karşılaşmıştır ki, Ebû Hâtim, onun, cehâletini ve yalancılığını hemencecik itiraf ettiğini şöyle anlatır:

"Bir mescide girmiştim; namazdan sonra bir genç ayağa kalkarak:

(حدّثنا ابو خَلِيفَةَ ، حدّثنا ابو الوليد عن شُعْبة عن قَتَادَةَ عن أنس)

senediyle bir hadîs okudu. Okumasını bitirdikten sonra onu yanıma çağırdım ve Ebû Halîfe'yi gördün mü? diye sordum. "Hayır, görmedim", dedi. "Görmediğin birinden nasıl rivâyet edersin?", şeklindeki soruma şu cevabı verdi: Bizimle münâkaşa etmek terbiyesizlik sayılır. Bu senedi ezberledim, duyduğum hadîsleri de bu senedle rivâyet ediyorum!!"[2].

Bâzı zâhid ve mutasavvıfların, insanları sâlih amellere teşvîk etmek için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in söylemediği bir sözü hadîs diye uydurmakta bir beis görmemeleri hakîkaten çok garîbtir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in seçkin hikmetlerinden ve özlü sözlerinden meydana gelen, dilin sayıp dökemediği bu büyük servet onlara kâfi gelmemiş gibidir. Bu adamların ibâdetle meşgûl olmaları, zühd ve iffetle tanınmaları, halkı, uydurdukları şeye aldanmaya sevketmektedir. Bu cihetten zararları tasavvurumuzun çok fevkindedir. Cehâletleri sebebiyle İslâm'ın güzel yüzünü çirkinleştirmişler, İslâm prensiplerinin arasında bulunmayan şeyleri, İslâm esâslarındandır, diye sokuşturmuşlardır. Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân:

---

[1] Ahmed Muhammed Şâkir, Şerhu Elfiyyeti's-Suyûtî fî mustalahi'l-hadîs. s. 87-88; el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 93, 94; Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 76, 77.

[2] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 93.

"Hakkında, iyidir denen bir adamdan daha fazla yalan söyleyen birini görmedim"[1]. demektedir.

Hadîs uyduranların, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e nisbet ettiği iftirâları saymaya kalksak, tüketemeyiz. **Sâdece din düşmanları,** – Hammâd b. Zeyd'in dediği gibi – **ondörtbin hadîs uydurmuşlardır**[2], **Abdulkerim b. Ebi'l-'Avcâ'**[3], yalnız başına, – kendinin de îtiraf ettiği gibi – **dörtbin hadîs uydurmuştur; halîfe Mehdî zamanında boynu vurulmak üzere yakalandığı zaman, şöyle bağırmıştır:**

"Ben dîninizde helâli haram, haramı da helâl göstermek üzere dörtbin hadîs uydurmuşumdur!".

Kendi dînini âdî kimselerin oyuncağı olmaktan ve Peygamberinin hadîsini de uydurmacıların yalanından koruyan Allah Teâlâ'ya hamd-ü senâlar etmeliyiz. Cenâb-ı Mevlâ, kendine güvenilir, ihlâslı, temizi pisinden ayıran, bize uydurma sebeplerini öğreten, hadîs uyduranları cerh eden, onların bayağı hareketlerini ortaya döken, mevzû' hadîsleri bir araya topladıkları kitaplar têlîf eden, bu uydurma hadîsler kendilerini müşkil durum'a bırakmasın diye zaman zaman onları ezberleyen âlimler göndermek sûretiyle ümmet-i Muhammed'e büyük lûtuflarda bulunmuştur.

Muhtelif seviyedeki hadîslere dâir yazılan kitapların en meşhûru, **Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî (v. 597)'nin Kitâbu'l-**

---

[1] Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 78. Müsteşrik Nöldeke, muhaddislerin ölçülerinin mükemmelliğine işâret etmekle berâber, bu nev'î ibârelerde de tenkîde elverişli noktalar bulmaktadır (Bk. Geschichte des Corans, p. XXII).

[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 103.

[3] Meşhûr kumandan Ma'n b. Zâ'ide eş-Şeybânî'nin dayısıdır. Mekke emîri Muhammed b. Süleyman b. Ali, onun boynunu vurmuştur. Zehebî, Mîzân'da Abdulkerîm'in hâl tercemesini verirken: "Onun zındıklığı âşikârdır", der; krş. Tavzîhu'l-efkâr c. II, s. 75.

Zındıklık ve yalancılık bakımından onun gibi olan biri de, asılarak îdâm edilen Muhammed b. Sa'îd b. Hassân el-Esedî eş-Şâmîdir. **O da dörtbin hadîs uydurmuştur.** Hâkim Ebû Abdillâh'in söylediğine göre, onun uydurduğu hadîslerden biri merfû' olarak Humeyd ve Enes tarîkiyle rivâyet ettiği şu sözdür: " أنا خاتم النبيين لا نبي بعدي إلا ان يشاء الله = Ben peygamberlerin sonuncusuyum. Allâh'ın dilediği müstesnâ, benden sonra Peygamber yoktur". Hâkim bunu şöyle tenkîd ve tefsîr eder:

"Küfre, zındıklığa teşvîk edip peygamberlik iddiâsında bulunduğu için bu istisnâyı uydurmuştur" (Bk. Tedrîbu'r-râvî, s. 103).

Mevzû'ât'ıdır. İbnu'l-Cevzî, kitabındaki mevzû' hadîslerin çoğunu **el-Cevzekânî**'nin **el-Ebâtîl**'inden almıştır. Bu sonuncu zât, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetine – yapması veya terk etmesi bakımından – muhâlif olan her hadîse mevzû' damgasını vurur[1]. İbnu'l-Cevzî Cevzekânî'nin metodunu kullandığına göre, Cevzekânî'nin düştüğü hatâlara onun da düşmesi lâzımgelirdi. Bu sebeple İbnu'l-Cevzî, bâzı sahîh ve hasen hadîslere mevzû' damgasını vurmuştur. Hatta Sahîh-i Müslim'de bulunan bir hadîsi de mevzû' saymıştır. Bu, Ebû Hureyre'nin merfû' olarak rivâyet ettiği şu hadîstir: "«إنْ طَالَتْ بِكَ مُدَّةٌ أَوْشَكَ أَنْ تَرَى قَوْماً يَغْدُونَ فِى سَخَطِ اللهِ وَيَرُوحُونَ فِى لَعْنَتِهِ فِى أَيْدِيهِمْ مِثْلُ أَذْنابِ الْبَقَرِ» = Eğer uzun müddet daha yaşayacak olursan, Allâh'ın gazabına uğrayan ve lâ'netine yakalanan bir kavim göreceksin. Onların ellerinde sığır kuyruğuna benzer birşeyler vardır"[2]. Bu hadîsi tetkîk eden İbnu Hacer 'Askalânî şöyle der:

"İbnu'l-Cevzî'nin Kitâbu'l-Mevzû'ât'ında bu hadîs müstesna, Sahîheyn'deki bir başka hadîs için mevzû' dediğini görmedim. Bu hadîsi mevzû' sayışı da onun büyük bir gafletidir"[3].

İbnu'l-Cevzî'nin Kitâbu'l-Mevzû'ât'ını tetkik eden İbnu Hacer, **el-Müsned**'de bulunan yirmidört hadîsin, bu eserde mevzû' kabûl edildiğini görmüş, **el-Kavlu'l-müsedded fi'z-zebbi 'ani'l-Müsnedi Ahmed,** adıyle yazdığı bir kitapta, İbnu'l-Cevzî'nin bu hükmünü reddederek, Ahmet b. Hanbel'i müdâfaa etmiştir. Bu kitâba bir zeyl yazan Suyûtî, İbnu'l-Cevzî'nin Kitâbu'l-Mevzû'ât'ında bu yirmi dört hadîsten başka, Müsned'deki ondört hadîsin daha mevzû' sayıldığını söylemiş ve bunlara mevzû' denemeyeceğine işâret etmiştir. **Suyûtî, el-Kavlu'l-müsedded ve zeyluhû 'aleyh** adlı kitaplara bir zeyl yazmış ve **el-Kavlu'l-hasen fi'z-zebbi 'ani's-sünen** adını vermiştir. Bu kitapta, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nese'î ve İbnu Mâce'nin Sünenlerindeki hadîslerden **yüzyirmidört kadarının** İbnu'l-Cevzî'nin eserinde mevzû' sayıldığını göstermiş ve İbnu'l-Cevzî'nin bunlara mevzû' damgasını vurmakta haklı olmadığına işâret etmiştir.

---

[1] er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 112. Müellifin, sünnet sözünü, mütevâtir sünnet olarak kayıtlaması lâzımdı (Bk. Tavzîhu'l-efkâr, c. II, s. 96).

[2] Sahîhu Müslim, c. II, s. 355

[3] İbnu Hacer 'Askalânî, el-Kavlu'l-müsessed fi'z-zebbi 'ani'l-Müsned, s. 31.

Daha sonraları Suyûtî, İbnu'l-Cevzî'nin kitâbını telhîs etme ve bu kitaptaki bâzı hadîsleri tenkîd eden hâfızların sözlerini araştırma lüzûmunu duymuş, bu sûretle meydana getirdiği kitâba **el-Le'âli'l-masnû'a**, sâdece tenkîd edilen hadîsler için yazdığı kitâba da **Zeylu'l-Le'âli'l-masnû'a** adını vermiştir[1].

Âlimlerin, İbnu'l-Cevzî'yi ve Kitâbu'l-Mevzû'ât'ını sırf ilmî bir tarzda tenkîd etmeleri sebebiyle, bu eserden istifâde imkânları çok kolaylaşmıştır. Bilhassa hadîs ilmi ile meşgûl olan kimse, bu eserin mevzûlarını büyük bir arzu ve ihtimâmla okur. Şunu da söylemek lâzımdır ki, İbnu'l-Cevzî'nin kitâbındaki zarar, – âlimler tenkîd etmeden önceki durumuyla – meşhûr mevzû' hadîslerin ve hadîs uydurانların meydana getirdiği zarara benzemez. **İbnu Hacer'in de söylediği gibi, "bu kitâbın zararı, mevzû' olmayan hadîsi, mevzû' diye göstermesidir. Hâkim'in Müstedrek'indeki hadîslerin zararı da bunun aksinedir; o da, sahîh olmayan hadîsleri sahîh diye göstermiştir"**[2].

Şuna da işâret etmek zarûreti vardır: Bâzı âlimlerin mevzû' dediği hadîsler, Müdrec'e daha yakın olup, ona daha fazla benzemektedir. Şöyle ki:

Şeyh bir hadîs rivâyet ederken, muayyen bir isnâd zikreder. Sonra da rivâyet etmek istediği hadîsle alâkası olmayan bir söz söylemek lüzûmunu duyar. Hadîs dinlemek için bekleyen râvî, bu sözü, zikredilen senede bağlı olan metin zanneder ve şeyhten alır, başkalarına rivâyet eder. Bunun misâli İbnu Mâce'nin: (عن إسمعيل الطَّلْحى عن ثابت بن موسى العابد الزّاهد عن شريك عن الأعمش عن ابى سُفْيان عن جابر) tarîkiyle merfû' olarak rivâyet ettiği şu sözdür: "«من كثُرَتْ صلاته بِاللَّيْل حَسُنَ وَجْهُهُ بِالنَّهَار» = Gece çok namaz kılanın yüzü, gündüz güzelleşir". Hâkim diyor ki:

"Şerîk, hadîs imlâ ettirirken, yanında Sâbit giriyor. Bu esnâda Şerîk, şu isnâdı yazdırıyordu: : (حدثنا الأعمش عن ابى سُفيان عن جابر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم) = Bu sırada, hadîsi yazanlar yazıp

[1] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 87; krş. Tedrîbu'r-râvi, s. 101.
[2] Tedrîbu'r-râvî, s. 100.

yetiştirsin diye Şerîk sustu ve Sâbit'in yüzüne bakarak: "مَنْ كَثُرَتْ صَلاَتُهُ بِاللَّيْلِ حَسُنَ وَجْهُهُ بِالنَّهَارِ" = Gece çok namaz kılanın yüzü gündüz güzelleşir", dedi ve bu sözle de zühd ve takvâ sâhibi bir zât olan Sâbit i kasdetti. Sâbit de bu sözü mezkûr isnâdın metni zannetti ve hadîs diye rivâyet ederdi". İbnu Hibbân diyor ki:

"Bu söz, Şerîk'in sözüdür. A'meş'in Ebû Süfyân'dan, onun da merfû' olarak Câbir'den rivâyet ettiği hadîsin akabinde bunu söylemiştir; hadîs şudur: "يَعْقِدُ الشَّيْطَانُ عَلَى قَافِيَةِ رَأْسِ أَحَدِكُمْ." = Şeytan birinizin ensesine düğüm atar". Sâbit o sözü hadîse katmış; sonra da birtakım zayıf râvîler bunu Sâbit'den çalarak, Şerîk'ten rivâyet etmişlerdir"[1].

Böyle hadîsleri İbnu Hacer Müdrec sayar. Bunların zayıf olduğunu, fakat mevzû' olmadığını kabûl eder. Ebû 'Amr İbnu's-Salâh ise bunları, kasden uydurulmayan bir nev'î mevzû' hadîs telâkki eder. Nevevî ve Suyûtî de İbnu's-Salâh'ın görüşüne katılmaktadır.

Şurası bir gerçektir ki, herhangi bir hadîse mevzû' damgasını vurmak çok güçtür; zîrâ bir hadîse hemen sahîhtir, demek gibi, arayıp sormadan mevzû' damgasını basmak da, ancak ağzına geldiği gibi konuşan, mes'ûliyetini idrâk etmemiş araştırıcıların yapacağı bir şeydir. Yukarıda zikrettiğimiz beş kâideden birinin şümûlüne giren bir söz hakkında, mevzûdur demekte acele etmek, diye bir şey bahis mevzûu değildir. Şu sözleri İbnu'l-Cevzî ile birlikte tekrarlıyoruz:

"Akla uymayan, nakle muhâlif ve İslâm prensiplerine zıt bir hadîs görürsen, bil ki o mutlaka mevzû'dur, diyen ne güzel söylemiş"[2].

Bütün bunlardan sonra, mevzû' olduğunu kat'î sûrette bildiğimiz bir haberin mevzû' olduğunu söylemeden nakletmenin haram olacağını belirtmeye lüzûm yoktur; zîrâ Rasûl-i Ekrem buyuruyor ki:

"مَنْ حَدَّثَ عَنِّي بِحَدِيثٍ يُرَى أَنَّهُ كَذِبٌ فَهُوَ أَحَدُ الْكَاذِبِينَ" = Yalan olduğunu bildiği bir sözü, ben söylemişim gibi nakleden kimse

1. Tedrîbu'r-râvî, s. 104'den naklen el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 84.

2 İbnu'l-Cevzî'den naklen Suyûtî bunu Tedrîbu'r-râvî, s. 100'de nakletmektedir.

de yalancılardan biridir"[1]. Uydurma olan bir sözü, herhangi bir insan Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e âit sanmasın diye, işi bu derece sıkı tutuyoruz. Ama birı tutar da mevzû' olan bir sözü, mevzû' hadîse misâl olarak zikrederse, bunda bir beis yoktur; zîrâ bundan maksat, anlatmak ve öğretmektir.

[1] Müslim bunu, Semure b. Cündüb ve Muğîre b. Şu'be'den gelen hadîste rivâyet etmektedir (Tavzihu'l-efkâr, c. II, s. 71). (يرى) kelimesinde, yâ'nın zammı ve fethi ile olmak üzere iki rivâyet vardır. (الكاذبين) kelimesinde de bâ'nın kesri ve fethi ile olmak üzere yine iki rivâyet mevcuttur.

YEDİNCİ FASIL

SENED VE METİN BAKIMINDAN HADÎS

İnsaflı araştırıcının, bu kitabın mufassal fihristini sâdece şöyle bir karıştırıvermesi, onu, hadîs mustalahının ilimler târihindeki yerinin, asırlar boyu mustalahlar felsefesinin çıktığı en yüksek mertebeyi işgâl edeceğine inandırır. Araştırıcı, kitâbın fihristine çabucak bir göz gezdirdikten sonra, hoşuna giden bâzı mevzûları dikkatli bir şekilde tetkik edecek olursa, muhaddislerin târihî araştırmalar ve ıstılâhlar için yapılan tahlîlî incelemeler yanında, zevâhiri kurtarmak için değil de, hakîkatleri meydana çıkarmak maksadıyle têsîs ettikleri ilmî ve hassâs tenkîd ölçülerinin de mevcut olduğunu görür. Bu mütehassıs tenkîdcilerin üzerinde dikkatle durdukları şey, muhtevâ, yâni hadîs metnidir. Senede gelince o, bu muhtevâyı tetkîke yardım ettiği ölçüde değerlidir.

Muhtelif yerlerde ve asırlarda, şekil ile muhtevâ veya sened ile metin yahut lâfız ile mânâ... etrâfında şiddetli ve uzun süre devâm eden anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Bu anlaşmazlıklar şiir ve edebiyât sâhalarında da devâm etmiş, sonra ilim ve felsefe sâhasına atlamıştır. Onun tehlikesi her branşa ve kâinattaki her hakikate sirâyet etmiş, nihâyet din sâhasına sokulmuş, gayb hudûduna geçmiştir. İşte böylece bu anlaşmazlıklar, her dînin îtirazsız kabûl edilen hakikatleri, yerleşmiş kökleri ve alışılmış prensipleri ile, bu hakîkatleri, kökleri ve prensipleri günümüze aktaran târihî vesîkaların, bu vesîkaları bize açıklayan dilin ve bu dile yön veren mantığın... arasını açmıştır.

Önünden, arkasından... hiçbir yanından bâtılın yol bulup da yanaşamayacağı Allâh'ın azîz Kitâb'ı, bugün kâh müsteşriklerle, bizden yeni yetişen mukallitleri, kâh bizdeki fikir öncüleri tarafından, semâ' ile hiçbir alâkası olmayan herhangi bir din gibi tetkik edilmekte; gâyet kesin ve hiçbir kayda tâbi olmayan hükümler verilmekte, derûnundakileri meydana çıkarmak maksadıyle onu aydınlatacak olan ışıklar tutulmakta; bütün bahisler garplı veya garplılaşmaya çalışan tamamen şüpheci veya ne yaptığını bilemeyecek derecede şaşkın akılların istediği sonradan ortaya konan ilmî araştırma metodlarına âmâde bulundurulmaktadır.

Birtakım araştırıcılar, fıtrî olmayan bu prensip, ma'kûl olmayan bu mantık, insânî olmayan bu inceleme usûlü çerçevesinde Kur'ân-ı Kerîm'i araştırdılar. Onun hakîkatlerine elleriyle dokunmak, nâzil oluşunu gözleriyle görmek, Mekkîsini, Medenîsini, nâsihini, mensûhunu, cem'ini, tertîbini, te'vîlini, tefsîrini tenkid etmek istediler; ama Kur'ân-ı Kerîm'i inzâl eden: "إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ" = Bu azîz Kitâbı Biz indirdik, onu tahrîflerden koruyacak olan da biziz biz"[1] âyet-i kerîmesi mûcibince, onu bu adamların oyuncağı olmaktan korudu.

Allah kitâbı olan Kur'ân-ı Kerîm'in durumu böyle olursa, bu **tenkidli ilmî araştırmanın** hadîs-i nebevîye sokularak onun usûlü, nakil yolları, ezberlenmesi, tedvîni ve ıstılâhları hakkında münâkaşalar yapmasına, epey bir zaman önce câhiliyye şiirinin sıhhati hakkında şüpheler yaydığı gibi, hadîsin sıhhati hakkında da şüpheler uyandırmasına şaşmamak lâzımdır. Ağır bir silâha karşı, şüphe yok ki, yine kendi gibi ağır bir silâhla karşı konabilir. Şurası da mâlûmdur ki, bilgili düşmanın veya câhil dostun uyandırdığı şüpheler, bağırıp çağırmakla yok edilemez. Bâtılı ancak hak mahveder. Karanlık şüpheleri de, "gecesi gündüzü gibi aydınlık ve mahv u perîşan olmuş kimselerden başkasının sapıtmayacağı şekilde parlak olan" deliller siler, süpürür!

Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân adlı kitabımızda[2] müsteşriklerin şüphelerini inceleyip reddettiğimiz veya – çok gevşek olup birbirini tutmadığı için bunların kendi kendilerini reddettikleri gibi, **'ulûmu'l-hadîs**'te de bu şüphelerin belli-başlılarını tetkîk ettik ve pek değerli âlimlerimizin izinde giderek bu ilimlerin çeşitli meselelerini, elimizden geldiği kadar, hassâs bir şekilde tahlîl ettik. Müsteşrikleri ve kendi diyârımızda bulunan onların mukallidlerini meşgûl etmekte olan esas problemi incelemek üzere, – ki bütün bunlar halledilmiştir – müstakil bir fasıl açmaya lüzûm görmedik. **Bu problem de hadîs ve usûl-i hadîsteki lâfız ve mânâ, şekil ve muhtevâ yâni sened ve metin problemidir.** Böyle yapmak yerine, mevzûumuza devâm edip hedefe

---

[1] Hıcr sûresi, âyet 9.

[2] Bu kitap 1377 yılında Câmi'atu Dımeşk matbaasında basılmış, 1381 târihinde ikinci tab'ı yapılmış, son olarak da Beyrut'ta Dâru'l-ilm li'l-melâyîn'in yayınları arasında neşr edilmiştir.

doğru ilerledik. Şimdi de ıstılâhımızı sâdece şekilden ibâret görüp, onun muhtevâyı ihmâl ettiğini sanan veya kendi tâbirleri ile senedlere önem verip metinlere dikkat etmediğini söyleyenlerden bu kısımda hayretle bahsetmekteyiz. Gerek müsteşriklere ve gerekse onlara aldananlara yönelerek şunu açıkça söylüyoruz ki, âlimlerimizin hadîs ıstılâhları hakkındaki kitaplarından anlaşıldığına göre, – Allâh'a şükür, bu ana eserlerin matbû veya yazma, hiçbirini gözden kaçırmadık – onların şekille meşgûl olduklarını, şekil dışında hiçbir şeye ehemmiyet vermediklerini söylemek katiyen doğru değildir. Kitabımızın sayfalarına dikkatle şöyle bir bakmak, insaflı okuyucunun bu açık hakîkatı kabûl etmesi için kâfidir.

Bu kısımda, bütün dikkatiyle kulak veren kimseler için muhaddislerin birtakım sözlerinden güzel aks-i sadâlar vermeyi, onların îcâdı olan bazı tenkîd ölçülerini gözlerinin önüne bir daha sermeyi uygun görüyoruz. Bu sözleri uzun boylu araştıracak değiliz; zîrâ onlar bu kitabın ileriki sayfalarında önümüze çıkacaktır. Bu sayfalara işâret edip geçmemiz kâfidir. Orada, kendini beğenmiş bir inatçıdan başka hiçbir kimsenin inkâr edemeyeceği hakîkatler konuşacaktır!

Muhaddisler şuna kuvvetle inanmışlardır ki, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözlerini ve hareketlerini târihî ve tahlîlî bakımdan araştırmak demek olan dirâyetu'l-hadîs ilmine istinat etmeyen hadîs metni çalışması ve rivâyet kitaplarını ezberleme gayreti, pek önemli bir şey değildir. Dirâyetu'l-hadîs ilminde muhaddislerin, râvî ile mervînin hâllerini incelediklerini görmekteyiz. Râvî sözü ile sened zincirindeki bir halkayı, mervî ile de sâdece hadîs metnini kastederler. **Şu hâlde, Mustalahu'l-hadîs ilmi, sâdece senedle ilgili bahislerle uğraşmaz; ayrıca metne âit birtakım mes'elelerle de meşgûl olur.** İşin yalnız dış görünüşüne bakan bir araştırıcı, muhaddislerin metinden çok senedle meşgûl olduklarını zanneder. Fakat bu kanâat, derin tetkik ve incelemeler karşısında eriyip gidecek bir vehimden ibârettir.

Muhaddislerin incelemeleri, kabûle şâyân olup olmaması bakımından senedle metin etrafında cereyan eder. Makbûl gurûbunda Sahîh ile Hasen'i, merdûd grubunda da zayıf ile Mevzû'u incelerler. Onların bütün ıstılâhlarında hem senedi, hem de metni içine alan ikili bir taksim görülür. Burada dikkat edilecek husus, muhaddislerin sened ile metni aynı derecede göz önünde bulundurduğudur. Şöyle ki:

Sahîh ve Hasen bahislerinde müşterek bir durum vardır, yâni hem sened, hem de metin berâberce sahîh olur veya sened sahîh, metin zayıf; bâzan metin sahîh, sened zayıf olur. Hasen de böyledir. **Bir hadîsin sahîh veya hasen olduğuna mutlak olarak hükm edilemez; bilâkis sahîh veya hasen olan sened mi, yoksa metin midir?, açıklanır. Senedi sahîh olan her hadîsin metni de sahîh olmaz.**

Sahih hadîs, mütevâtir derecesine ulaşmışsa, râvîlerinin sayısının çoğalması ve onda ittifak hâsıl olması îtibariyle isnâdına değil, bu kadar çok râvî böyle bir yalanda ittifak edebilir mi, edemez mi? diye metnine bakılır; zîrâ hisse veya akla muhâlif olan bir meselede kalabalık bir topluluğun anlaşması akla gelmez. Mütevâtir ise, bunun da üzerinde, isnâd meseleleri ile alâkası olmayan bir haberdir.

Hasen li zâtihî hadîs, sahîh li gayrihî derecesine çıkınca sâdece tarîk ve isnâdlarının çokluğuna bakılmaz; sahîh li zâtihî' de olduğu gibi, her türlü şâz ve illetten sâlim olmasına dikkat edilir. **Şâz hadîsteki râvînin teferrüdü ve sikaya muhâlefeti, çoğu zaman metinde bulunur.** Bu sebepledir ki, **şâz hadîsi ancak şâz olan rivâyet eder,** derler. Münker hadîsleri rivâyet etmeyi hoş görmeyişleri de yine bu sebeptendir. **İllet ise, bizâtihî hadîste bulunan bir kusûrdur.** Bu da râvîlerin hatâları sonunda meydana gelir. İllet, mütehassısların derin nüfûzları ve ilâhî ilhâm sâyesinde anlaşılır. Yoksa râvîlerin isimlerini ve isnâdları ezberlemek sûretiyle bilinemez.

Hadîs ister sırf zayıf olsun; isterse sahîh-hasen-zayıf arasında müşterek olan bir hadîs nev'i olsun, **zayıf hadîs nev'îlerinin çoğunda hem sened, hem de metin bahis mevzûudur.** Sahâbenin mürseli, sened bakımından munkatı' olmasına rağmen makbûldür; zîrâ sahâbenin, rivâyet ettiği metni uydurmuş olması ihtimâli mevcut değildir; fakat Benî İsrâîl haberlerini nakl eden sahâbîlere karşı âlimler sıkı davranmışlar ve haberlerini tetkîke tâbi tutmadan kabûl etmemişlerdir. Zîrâ bu sahâbîlerin rivâyet ettiği haberler bâzan hadîslere muhâlif düşmektedir... Münekkidler, bu sebeple sahâbenin yaptığı tefsîrleri dikkatle incelerler ve bir kısmının, müslüman olan ehl-i kitâbın tesîrinde kalabileceği korkusuyla o nakle hemen merfû' damgasını vurmazlar.

Bir kısım münekkidler de sahâbenin mürseli diye birşey kabûl etmediği gibi, bâzı sahâbîlerin mürsellerini de müdelles saymışlardır.

Hatta açık açık: "**Tedlîsten kurtulanlar ne de azdır!**", demişlerdir [1].

Âlimler illetin daha çok senedde bulunduğunu söylemekle berâber, metindeki illeti de reddetmemişler ve şöyle demişlerdir: Bir hadîsin metninde illet bulunabileceği için, mutlak olarak onun sahîh olduğuna hükm edilmez. **Hadîste kusûr en fazla senedde bulunmakla berâber, münekkidler bu kusûrun metinde de bulunabileceğini söylemeyi ihmâl etmemişler** ve buna dâir birçok misâller göstermişlerdir.

Maklûb hadîsi, metni maklûb ve senedi maklûb diye ikiye ayırmışlardır.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e kimse yalan söylemesin diye hadîsin lâfzan edâsında senedden çok metin üzerinde titizlik göstermişlerdir. Bilhassa râvi hadîste lâhin yapmış ise, bu hatânın Rasûlullah (s.a.v.)'ın lâfzında yapıldığı düşünülerek, râvînin kasden yalan söylediğini kabûl etmişler ve onu Cehennemdeki yerine hazırlanmaya lâyık görmüşlerdir.

Sahîh-hasen-zayıf arasında müşterek olan ıstılâhların bir kısmında **sâdece metnin durumuna bakılır.** Meselâ; merfû' hadîs böyledir; **zîrâ Rasûlullah (s.a.v.)'a varan bir hadîsin, zevk-i selîmin tanıdığı gündüz aydınlığına benzer bir nûru vardır.** Rasûlullah (s.a.v.)'a nisbet edilerek onun ağzından uydurulmuş sözler gizli kalamaz; **çünkü mevzû' hadîslerde parlak basîretin yadırgadığı gece karanlığına benzer bir zulmet vardır** [2].

---

[1] Tedlîs, kizbin benzeri olmakla berâber, 136. sahîfede âlimlerin fikirleri olarak naklettiğimiz gibi, ikisi aynı mânâda değildir. Her hâl-ü kârda müdelles hadîs, mevzû' değildir. Tedlîste kizb, bir nev'î aldatmak, hadîs uydurmada kizb ise, bir nev'î yoktan îcâd etmektir. Bu iki ıstılâh arasındaki ihtilâfı, müsteşrik Frankel ve Ahlwardt, göz önünde bulundurmuşlardır. (Bk. Frankel, Die aramaischen Fremdw orter im Arabischen 188; Ahlwardt, Verzeichniss der Landbergschen Sammlung arab. Handschriften de la Biblioth. Royale de Berlin, nr. 149).

Goldziher ise bunu çok iyi bilir; Fakat hadîs uydurma hareketini ve hadîs uyduranların durumunu koruşunç göstermek için kasten bu iki ıstılâhı birbirine karıştırır.

[2] Merfû' hadîslerle, uydurulup Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e nisbet edilen sözleri birbirinden ayırmak, bilhassa bunların hayra ve fazîlete teşvik maksadıyle îcâd edilmiş olanlarını tanımak çok kolaydır. Üstâd Ahmed Han Bahâdır, Rasûlullah (s.a.v.)'a âit olan merfû' hadîslerle ona nisbet edilen sözleri birbirinden ayırmak

Bu müşterek ıstılâhlar kısmının birçok bahisleri, birinci derecede metinlerle alâkalıdır. Senedlerle ilgisi olan tarafları da vardır. Meselâ: **Müdrec hadîsin senedindeki müdreclik, aslında yine metni ilgilendirir. Musahhaf da böyle olup tashîf daha çok metinde bulunmaktadır.**

Bütün bunlardan sonra müselsel'i de misâl olarak zikredebiliriz. **Müselsel hadîste şüpheyi en çok celbeden taraf metinlerindeki ifâdelerin birbirinin aynı oluşudur.** Her ne kadar dış görünüş îtibâriyle bu benzerlik râvîlerin sözlerinde veya diğer bir deyişle isnâd silsilesinde ise de, netîce îtibariyle metni alâkadar etmektedir. İşte bu sebeple müselsel hadîs **hem metin, hem de teselsül bakımından** bâtıldır, derler. Sankî müselsel hadîsin bâtıl oluşunun sebebi, sırf ondaki teselsül değil, metninin böyle pek nâdir görülen bir şekilde tekrarlanıp durmasıdır!

Araştırıcı **ferd ve garîb** ıstılâhlarının yalnız senedle ilgili olduklarını ve daha önce gördüğümüz gibi teferrüd durumunun onları birbirine bağlayan müşterek bir tarafı olduğunu zanneder; fakat dikkatli ve nüfuzlu bir bakış, **meselenin senedden çok metinle ilgili olduğunu görür.** Şâz ve münker hadîsleri yadırgadıkları gibi, ferd ve garîb hadîsleri de çokca rivâyet etmeyi hoş görmezler. Bu îtibarla da garîb hadîslerin azîz, meşhûr ve müstefîz rivâyetlerin metinlerine muhâlefeti sebebiyle onlardan uzaklaşırlar.

Münekkidlerin bu son üç rivâyeti (azîz, meşhûr ve müstefîzi) şevâhid ve mütâba'ları ile sâdece ferd ve garîb hadîsleri takviye etmek maksadıyle bahis mevzûu ederler. Bunlar müteaddid isnâdlarla ve birçok râvîlerle takviye edilmez; zîrâ muhaddisler kemiyete değil keyfiyete bakarlar. Bu sebeple şayet hadîsteki şöhret nisbî ise, buna şaşmamak lâzımdır. Yine bâzı hadîslerin fukahâ arasında meşhûr olup onların damgasını taşımasına, bir kısmının halk tabakası, diğer bir kısmının sûfîler nezdinde şöhret bulmasına ve çoğu zaman arzularını takviye etmek için ortaya konmuş olmasına hayret etmemelidir.

Muhaddislerin – metinlere husûsî bir ihtimâm göstermelerine bakarak – mütâbeât ve şevâhidden ziyâde asıl kabûl edilen hadîsler

---

için lâzım olan bu fıtrî istîdâdı mükemmel sûrette târif edip tanıtmıştır. Onun ingilizce olarak yayınlanan bu araştırması için bk. İslâm Ansiklopedisi hadîs maddesi: Ahmed Khân Bahâdur, Essay on Mohammedan Tradition, in Huges, Dictionary of İslam. 642 a.

üzerinde daha çok durduklarını görmekteyiz. Aslın lâfzını veya mânasını takviye eden fürû'lardan çok asıl hadîslerin metinlerine îtimad etmek gerekir. Yine muhaddislerin îtibar sırasında metrûk hadîslere değer vermeyişlerinin sırrını da anlamaktayız. Zîrâ metrûk hadîsin vasıflarından biri de, onda zabt keyfiyetinin bulunmayışıdır. Zabt sıfatı olmadan ne kadar uğraşılırsa uğraşılsın, metinleri muhâfaza etmek mümkün değildir. Bu sebeple hadîsleri, îtibâra elverişli olan ve olmayan diye ikiye ayırmışlardır.

Muhaddisler, şâhidi de lâfzî ve mânevî olmak üzere ikiye ayırırlar. **Lâfzî şâhid, hadîs metninin aynı demektir. Mânevî şâhid de hadîs metniyle ilgili olup metnin lâfzına yakın ifâdelerle onu takviye eden hadîs demektir.**

Mütaba'ât'ta da hadîs lâfızlarının birbirine yakınlığı arandığı için yine metnin durumu bahis mevzûudur. İşte bütün bu ıstılâhlarda metnin ne derece ehemmiyetli olduğunu anlamış bulunuyoruz.

Biz şimdiye kadar, senedle ilgili her bahsin, mutlaka metin ile de bir münâsebetini te'mîn etmeye çalışmadık. Bizim yaptığımız iş, **metin-sened ikilisinin bu ilmin bütün meselelerini alâkadar ettiğini göstermekten ibârettir.** Metnin ehemmiyetinden bahsederken, katiyen senedin durumunu küçümsemek iddiasında değiliz. Muhterem âlimlerimizi de, sened üzerinde bu derece titremeleri sebebiyle ayıplayacak insaflı bir insanın bulunacağını da zannetmiyoruz. Sened asıl hedef sayılmadıkça bu böyledir. **Âlimlerimiz senedi bir hedefe varmak için kullanmışlardır.** Bu hedef, hadîsin sahîhini mevzûundan tefrîk etmek ve âlimlerin, hukuk, sosyoloji, iktisat, askerlik ve politika mevzûlarında hadîslerden faydalanmalarını sağlamak için onları farklı derecelere ayırmaktır. Bu hâl bütün İslâmî ilimlerde mevcut olan insânî ve asîl bir gâyedir. Bunu sâdece bizim ümmetimizin yapmış olması, bu yüce hedefin değerini azaltmaz; aksine bu bize âit bir hususiyet ve meziyet olduğundan, onunla bütün dünyaya karşı ilelebed iftihâr edeceğiz.

Şurası unutulmamalıdır ki, biz müsteşriklerin ve onların muazzam (!) ilimlerine aldanmış öğrencilerinin, hadîs-i nebevî sâhasında her araştırma yaptıklarında irtikâb ettikleri ahmaklığa kapılmayacağız; çünkü onlar birleşmelerine imkân olmayan iki hasmı veya bir araya gelmeleri mümkün olmayan iki kumayı birbirinden ayırır gibi

senedle metni ayrı ayrı mütâlaa ediyorlar[1]. Muhaddislerin sened hakkındaki ölçüleri, metne tatbik ettikleri ölçülerden, sâdece açıklama, bâbları ayırma ve taksîm etme bakımından bir farklılık arzeder. Yoksa **çoğu zaman sahîh bir sened, sahîh bir metinle son bulur; ve hisse muhâlif olmayan ma'kûl, mantıkı bir metin de çoğu zaman sahîh bir senedle berâber zikredilir.** Şu hâle göre münekkidlerin isnâddaki râvîler ve rivâyetin şartları hakkında yaptıkları bütün araştırmalar, yalnız bir netîceye götürmektedir. Bu netîce de, hadîslerin, sahîh, hasen ve zayıf gibi çeşitli seviyelerden hangisinde bulunduğunu anlamak için hadîs metinlerini tenkîd etmektir.

Muhterem okuyucu bir kere daha **rivâyetin şartları** bahsine dönerek bu kısmı dikkat ve îtina ile okuyacak olsa açıkca görür ki, münekkidlerin râvîlerde aranan şartlarda titiz davranmalarının sebebi, yalnız rivâyet edilen haberin sıhhatini meydana çıkarmak içindir. Muhaddislerin titizliği, onların râvîlerde aradığı bu şartların, insanlığın kullanmakta olduğu diğer müşterek ölçülerle mukâyese edilmesini gerektirecek durumdadır. Bu şartlar, bütün milletlerin eskiden olduğu gibi şimdi de alıp kullanmalarına elverişlidir; çünkü bunlar umûmiyetle şahısların ve kendilerini herkesin fevkinde gören veya gösteren bâzı adamların ortaya koyduğu prensiplerden çok üstün, objektif bir görüşten doğmaktadır.

Bu metodda isim ve şöhretin önemi yoktur. İşte bu sebeple bâzı sahâbîlerin tedlîs ile ittihâm edilmesi, İmâm Mâlik gibi meşhûr imâmların tashîf yapmakla suçlanması bu nisbî ölçüye göre pek mühim değildir. Sika râvîlerden teşekkül eden nâzil isnâdın, sika olmayan râvîlerin meydana getirdiği 'âlî isnâda üstün olmasında bir beis yoktur. Hayatta olan râvîlerden rivâyet etmek makbûl değildir; zîrâ mu'âsır olmak bir mahzûr sayılmaktadır. Tenkîd edilen bâzı hadîslerin Buhârî

---

[1] Nitekim Sprenger, "Doğu Almanya İctimâiyât Dergisi'nde neşr edilen Araplarda hadîs, mevzûundaki yazısında böyle davranmaktadır. Gerçi Sprenger muhaddislerin – kendi bâtıl kanâatine göre – yalnız helâl ve haram mevzûuna taalluk eden senedlerde şiddetli davrandıklarını söyleyerek aşırılığını yumuşatmaya çalışmıştır. (Bk. Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, x, p. 16. Uber das Traditionswe sen bei den Arabern).

İmâm Ahmed b. Hanbel'in:

"Helâl ve haram mevzûundaki hadîslerde şiddetli, fezâil ve benzeri mevzûulardaki rivâyetlerde ise müsâmahakâr davranırdık", sözünü incelerken, bu görüşün sakat olduğunu söylemiştik (Bk. bu eser, s. 177).

ve Müslim'in Sahîhlerinde bulunmasında[1], bâzı zayıf hadîslerin Ahmet b. Hanbel'in Müsned'inde yer almasında[2], bir mahzûr yoktur. Hatta âhad hadîslerin sahîh olmalarına, sahîh hadîste aranan bütün şartları ihtivâ etmelerine ve üstelik dînî hükümlerin büyük bir kısmının onlara dayandırılmasına rağmen, zan ifâde edip etmeyecekleri husûsunda umûmî bir münâkaşa açılmasında bir mahzûr görülmemiştir.

Muhaddisler, sened tenkîdinde zaman ve mekân, diğer bir ifâdeyle târih ve coğrafya ölçülerinden de faydalanmışlardır. Râvîler yalan söylemeye başlayınca, muhaddisler de onlara târih bilgisi ile karşı koymuşlar; râvîlerin tabakalarını bilmeyi, doğum ve ölüm târihlerine vâkıf olmayı, râvîlerin adlarıyle birlikte hadîsi rivâyet ettikleri beldenin adını da söylemeyi şart koşmuşlardır. Muhaddisin, hadîs aldığı şahsın vefât târihini bilmemesi sebebiyle tedlîs damgasını vurdukları birtakım kıssalar ve haberler anlatmışlardır. Târihî gerçeklere umûmî sûrette muhâlefet etmeyi de uydurma alâmetlerinden biri olarak kabûl etmişlerdir[3].

---

[1] Buhârî'nin 110 hadîsini tenkîd etmişlerdir. Müslim, bunlardan 32 hadîsi Sahîh'ine almıştır. 78 tanesi de yalnız Buhârî'nin Sahîh'inde bulunmaktadır. Hadîsler hakkında ileri sürülen bütün illetler, – İbnu Hacer'in söylediği bigi – cerh edici mâhiyette değildir.

[2] Bu sebeple birçok muhaddisler, 233. sahîfede gördüğümüz gibi, Müsned'i müdafaa etmeye çalışmışlardır.

[3] Hayber halkından cizyenin kaldırıldığını iddia eden hadîs böyledir. Bu sözde hadîs, birkaç bakımdan yalandır. Başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz:

Burada Sa'd b. Mu'âz'ın şehâdetinden bahsedilmektedir; halbuki Sa'd, bundan önce Hendek gazvesinde vefât etmiştir.

Mu'âviye b. Ebî Süfyân'ın kâtipliğinden söz edilmektedir; halbuki Mu'âviye Mekke fethinde müslüman olmuştur.

Üstelik cizye âyeti Tebûk yılından sonra nâzil olmuştur.

Yine bu haberde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hayberlilerden vergi ve ücretsiz çalışma mecbûriyetini kaldırdığı söylenmektedir. Halbuki asr-ı saâdette böyle bir mesele bahis mevzûu olmamıştır (Krş. el-Kâvukcî, el-Lu'lu'lmarsû' fî mâlâ asle lehû ev bi aslihî mevzû').

Bu mevzûda yazılan en güzel eser, Dr. Mustafa el-Sibâ'î'nin **es-Sunne ve mekânetuhâ fi't-teşrî'i'l-islâmî** adlı tezidir. Bu tezi, Ezher Üniversitesine doktora pâyesini elde etmek üzere takdim etmiştir. Muhterem arkadaşım tezini basılmadan önce bana göstermek lûtfunda bulunmuştur. Kitâbımın birinci baskısında Dr. es-Sibâ'î'nin tezini, ancak eserimin son fasikülleri basılmak üzere iken okumak fırsatını bulduğumu ve üstâdın tezini bastıracağını va'd ettiğini söylemiştim. Şimdi bu tezin basılmış olduğunu görüp ondan bahsetmek imkânını elde etmiş bulunmaktayım.

Adet bakımından müsâvî olsalar dahî râvînin önce vefât etmesi ve hadîsi daha önce duymuş olmasını uluvv-û nisbî şekillerinden biri olarak kabûl etmişlerdir. Medîneliler, Kûfelilerden rivâyet ettikleri zaman yanıldıklarına ve semâ'ın muhit şartlarına bağlı bulunduğuna ve en çok tedlîs yapan muhaddislerin Kûfeliler ve bâzı Basralılar olduğuna işâret etmişlerdir. Bâzı asırlarda ve çevrelerde aşırı taraftarları bulunan mezheblerin tesirlerini göz önünde bulundurmuşlardır. Bu durum çoğu zaman o nev'î hadîsleri mevzû' saymaya birer sebep teşkîl etmiştir. Şehirlerde yapılan tedlîsi, şüyûhta tedlîs arasında saymışlardır; zîrâ böyle tedlîslerde râvînin görmediği yerleri gördüğünü iddia etmesi hâli mevcuttur.

Muhaddislerin ölçülerinde psikoloji ve sosyolojiden de faydalanılmıştır. Helvâ hadîsi mevzû'dur. Onu helvâcı Muhammed b. el-Haccâc el-Lahmî uydurmuştur[1].

Çocuklarımızın mu'allimleri en şerli olanlarınızdır...", hadîsi de böyledir. Çocuğunu mu'allimin dövmesi üzerine Sa'd b. Tarîf uydurmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Cuhfe'de hamama girdiğini iddia eden hadîs de hadîs hâfızlarının ittifakı ile uydurmadır[2]; zîrâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) zamanında hamam diye bir şey yoktu.

Bu ölçülerdeki hassasiyet âşikârdır. Şöyleki, bir defa bile yalan söylediği sâbit olan râvînin hadîsi kabûl olunmaz. Hatâsını kabûl edip ondan dönmeyen aşırı râvîlerden hadîs alınmaz. Muhaddislerin kulağı tashîf yapılan bir kelimeyi kaçırmayacak kadar hassâstır. Bu tashîf, (بكير) ve (أكيل) kelimelerinde olduğu gibi bakışla ilgili bir tashîf değil de, duymakla vuku'a gelen bir tashîf olsa bile onların dikkatinden kaçmaz. Cerh mevzûunda, ta'dîlde olduğundan daha fazla titizdirler; zîrâ bu ölçülerin, – sırf insanlar tarafından ortaya konmuş olmasına rağmen – halkı Hz. Peygamber (s.a.v.)'e karşı yalan söylemekten alıkoyacak bir vasıfta olması lâzımdır. Herhangi bir hatâ ve yanılmadan tamamen emîn oluncaya kadar herkese karşı mutlaka titiz davranmak gerekir.

Mevzû' hadîsin alâmetleri olarak saydıkları bütün deliller metinle ilgilidir. Gramer hatası ve ifâde bozukluğu, akıl prensiplerine veya

---

1 Bk. Fettenî, Tezkiratu'l-mevzû'ât, s. 145.
2 el-Lu'lu'u'l-marsû,, s. 35.

hisse aykırılık, va'd ve va'îd mevzûlarındaki ölçüsüzlük ve aşırılık, hadîsin belîğ ifâdesinin, usûlcülerin veya kelâmcıların kapalı ve anlaşılması güç sözlerine benzemesi[1], devlet idâresine hâkim olan zümreye yaklaşmak arzusuyla uydurulmuş olması, işte bütün bunlar Hz. Peygamber (s.a.v.)'e yakışmayan sözlerin onun hadîsleri arasına sokulması itibariyle hadîs metnini ilgilendiren hususlardır. Yine Rasûl-i Ekrem'in ağzından çıkması mümkün olmayan sözler de bu cümledendir. Meselâ: Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadîste Rasûlullah (s.a.v.)'ın köle olmayı arzu etmesi gibi ki, buna imkân yoktur. Hadîsi kasden kalb etmek (takdim-têhîr yapmak), iki hadîs arasında uzlaştırılmasına imkân olmayan bir tenâkuz bulunması da mevzû' hadîsin alâmetlerindendir. Mütenâkız gibi görünen hadîslerden ya birinin ötekini nesh ettiğini veya îzâh yahut tahsîs edebileceğini dikkate almak lâzımdır.

Bütün bunlar bizi zarûrî bir neticeye götürmektedir: Bu durumlar karşısında muhaddislerin daha çok sened üzerinde mi, yoksa metin üzerinde mi durduklarını tâyin etmek gerekirse, kesin olarak söylenecek söz, onların metin üzerinde daha çok durduklarını beyân etmek olacaktır; çünkü sened bizi asıl söze ve metne götüren bir vesîleden ibârettir.

Bütün bunlara, her çağda râvîlerin takvâları, hadîs öğrenmek için katlandıkları eziyetler, hadîsin değerini hakkıyle anlayışları, hadîsleri dînin temeli kabûl etmeleri ilâve edilecek olursa diyebiliriz ki, **muhaddislerin îcâd ve tatbik ettikleri böylesine hassâs bir metodun târihte bir eşi ve benzeri yoktur**[2].

Müsteşrikler, bizim gördüğümüz yazma eserleri, bütün müdevvenâtı ve sahîfeleri okumak zahmetine katlandıktan sonra, metnin

---

[1] Şerhu'd-Dîbâci'l-müzehheb, s. 53'de söylendiğine göre, usûlcülerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözü olarak naklettikleri : "إِذَا رُوِيَ الحديثُ عنّي فَاعْرِضُوهُ عَلَى كِتَابِ الله ، فَإِنْ وَافَقَهُ فَاقْبَلُوهُ وَإِنْ خَالَفَهُ فَرُدُّوهُ" = Benden hâdîsim olarak rivâyet edilen sözü, Allâh Taâlâ'nın Kitâbı ile karşılaştırın; eğer ona uyarsa kabûl edin, uymazsa reddedin", haberi uydurmadır. Hattâbî: "**Bunu zındıkların uydurduğunu**" söylemektedir. Artık diğerlerini buna kıyâs et. . .

[2] Müsteşrik Goldziher böyle olduğunu itiraf etmiş; fakat bu hassasiyetin hem metinde, hem de senedde gösterildiğini söylemekten kaçınmıştır (Bk. Etudes sur la Tradition Islamique, p. 6).

sıhhatini tesbît için senedden başka bir yol olmadığını ve Arapların sâdece bu sened işine önem verdiklerini nasıl zannedebiliyorlar?. Müsteşriklerin ileri gelenleri sırf hadîse ve hadîs râvîlerine hakâret etmek, hadîs metinlerine dil uzatmak için kitaplar ve makâleler yazmak sûretiyle böylesine bir mugâlataya nasıl cesâret edebiliyorlar[1]?.

Bütün bunlara bir de daha Rasûlullah (s.a.v.)'ın hayatında hadîslerin yazıldığını gösteren; müsteşriklerin ve taraftarlarının kurdukları bütün ümitleri ve hayâlleri yıkan; muhaddislerin tâlim ve terbiyedeki metodlarını, tahammül ve edâ şekillerini birbirinden ayırdıkları lâfızlar üzerindeki titizliklerini ortaya koyan târihî vesîkaların mevcut olduğu husûsundaki isbatlarımız eklenecek olursa görürüz ki, muhaddislerin çalışma sistemleri ve hassâs metodları hakkında söylenen bütün medh-u senâlar, onların bizim kültürümüz ve dünya medeniyeti üzerindeki büyük hizmetlerini ifâde etmeye yetmez. Şunu da iyice anlamış bulunuyoruz ki, hadîs ıstılâhları üzerinde yapılacak araştırma, kültür neşri üzerindeki asıl metodumuzu takviye edecektir. Dünya, bu metodu yalnız ve yalnız bizim altın asırlarımızda ortaya konduğu zaman görüp tanımıştır. Onu başkalarının îcâd etmesi de mümkün değildir; zîrâ bu metod, bizim, îcâd etmeye muktedir düşünce sistemimizden, geniş ve yaygın kültürümüzden ve yüce mâzimizin rûhundan fışkırıp çıkmıştır.

İşte şimdi netîce olarak diyoruz ki, müsteşrikler, harbi ve hücum tarzlarını çok iyi bilirler. Şüphe uyandırmak ve zehirler saçmak husûsunda üzerlerine gelen yoktur. Biz ise yalnız bildiğimiz sağlam bir şekilde yapar ve ancak inandığımızı biliriz. Başkalarıyla harb etmeye bir zarûret ve onların üzerine saldırmayı gerektiren bir sebep olmadıkça kimseyle savaşmayız. Bizi alâkadar eden husûs, insanların hakîkatı perdesiz bir gözle ve hastalıksız bir kalble bizim gibi görmeleridir...

Bu sözlerle kültürlü gençlerimize hitâb ediyoruz; hâlâ bu sese kulak vermeyecekler mi?! hâlâ derdi anlamayacaklar mı?!

---

[1] Goldziher'in Ebû Hureyre'ye dil uzatması bu kabîldendir (Bk. Zâhiriten, 78-79).

Allah rahmet eylesin Ahmed Emîn de Goldziher'in te'sîrinde kalarak hiç de makbûl olmayan birtakım münâkaşalara dalmıştır. Edw. E. Salisburg, "Contribution from original sources to our Knowledge of the Science of Muslim Tradition" in the Journal of the American oriental Society, VII, (1862) 60-142.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HADÎSİN HUKÛK - LÛGAT VE EDEBİYATTAKİ YERİ

BİRİNCİ FASIL

HADÎSİN HUKÛK BAKIMINDAN ÖNEMİ

Kur'ân-ı Kerîm'in Rasûlullah'a itâati ve sünnete sarılmayı tavsiye etmesi:

Mütehassıs âlimler, sahîh hadîsîn bütün müslümanlara huccet olduğu netîcesine vararak, mü'minlerin Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bağlanıp onun hükmüne boyun eğmelerini farz kılan âyet-i kerîmelerle bu görüşü desteklemişlerdir. Bu görüşün aksini kabûl eden kimseye de – bu şahıs kendini veya halk onu bilgisi muazzam, dînî anlayışı tam biri olarak kabûl etse dahî – ilim adamı sıfatını vermemişlerdir[1].

Derin ilmî araştırmanın bu doğru netîceye varması tabiî idi; zîrâ mü'minlerin Rasûlullah (s.a.v.)'a itâat etmesini emreden âyet-i kerîmelerin başka türlü têvîli mümkün değildir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'e itâat de ancak onun sünnetine yapışmak, hadîsiyle amel etmek, dînî mes'elelerde ona baş vurmak ve onu; dînin Kur'ân-ı Kerîm'den sonra gelen ikinci kaynağı olarak kabûl etmekle mümkündür.

Bu işin böylesine açık bir şekilde halledilmesine rağmen, hadîsin huccet olması mes'elesi etrafında beliren bâzı pürüzlere ışık tutmakta fayda görüyoruz.

Acabâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e itâati tavsiye eden Kur'ân-ı Kerîm âyetleri, onun hadîslerinin de teşrî' bakımından müstakil olduğunu kabûl ediyormu ki, Kur'ân'ın ahkâmıyle amel edildiği gibi onun ahkâmiyle de amel edilsin? Yoksa yalnız Kur'ân-ı Kerîm'in bir tefsîri olup ona bağlı bulunması îtibariyle teşrî' yönünden müstakil olduğunu kabûl etmiyor mu? Eğer hadîs Allah Kitâbı'nın bir tefsîri veya mücmelinin îzâhı ise, bu takdirde O'nunla berâber teşrî' asıllarından biri olarak nasıl kabûl edilebilir? Halbuki din hükümleri bunların yalnız birinden, Allâh'ın yüce Kitâb'ından elde edilir. Şâyet hadîs, müstakil veya müstakil olmayan bir teşrî' kaynağı sayılacaksa, bu arada haber-i vâhidler de kabûl edilecek mi? Yoksa hadîsin mutlaka sahîh olması mı şart koşulacak?

[1] Krş. Kavâ'idu't-tahdîs, s. 263.

Bu suallere yerinde cevâp verebilmek için her şeyden evvel sünnetin Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in günlük hayatındaki amelî tatbîkatını ve ileri gelen sahâbenin, kendilerini zorlamadan hadısleri duyar duymaz nasıl anladıklarını da göz önünde bulundurarak sünnet-i seniyye ile amel etmenin vâcip olduğunu ifâde eden belli-başlı âyet-i kerîmeleri zikretmemiz îcâb edecektir.

Abdurrahman b. Yezîd, hac mevsiminde, dikişli bir elbise ile ihrâma girmiş bir zâtı görür ve ona, elbîselerini çıkararak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in giydiği şekilde ihrâma bürünmesini tavsiye eder. O şahsın:

"Bana elbîsemi çıkarmamı emreden bir âyet oku bakalım! demesi üzerine Abdurrahman ona verilecek en güzel cevâbın:

"وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا" = Peygamber (s.a.v.) size neyi getirdi ise onu alın; size neyi yasak etti ise ondan da uzak durun"[1] âyetini okumak olduğunu görür.

Dikişli elbîsenin çıkarılması Kur'ân-ı Kerîm'de açıkca zikredilmemiştir; fakat bu meseleye dâir hadîs-i şerîf vardır. Demek oluyor ki, bu şer'î hükmü sâdece sünnet ortaya koymuş ve teşrî' kaynaklarından müstakil bir kaynak durumuna gelmiştir; zîrâ Rasûlullah (s.a.v.)'ın yasak ettiği şeyden sakınmalarını mü'minlere emreden Allah Taâlâ'dır.

Büyük imâm Tâvûs[2], ikindiden sonra iki rek'at namaz kılar. Bunu gören Abdullah b. Abbas, ona, "bir daha bu namazı kılma," der. Buna karşılık Tâvûs, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, sünnet hâline getirilmesinden çekindiği için bu namazı nehyettiğini, devâmlı olmamak şartıyle bu iki rek'at namazı kılmakta bir beis olmadığını söyler. Fakat Abdullah b. Abbas Rasûlullah (s.a.v.)'ın, ikindiden sonra bir başka namaz kılınmasını mutlak sûrette yasak ettiğini ısrarla söyler ve:

"وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ" = Allah ve Peygamberi bir işe hüküm verdiği zaman mü'min olan erkekle kadına kendi işlerinde

[1] el-Haşr sûresi, âyet 7; krş. İbnu Abdilberr, Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. II, s. 188.

[2] Tâvûs b. Keysân el-Havlânî el-Hemedânî, tâbi'în büyüklerinden ve fıkıhcı hadıs râvîlerinin en meşhûrlarındandır. Hac esnasında Müzdelife'de H. 106, târihinde vefât etmiştir (Bk. Tehzîbu't-tehzîb, c. V, s. 82).

buna aykırı hareket etme muhayyerliği yoktur"[1], âyetine dayanarak Rasûl-i Ekrem (s. a.v.)'in beyân ettiği bir meselede muhayyerliğin bahis mevzûu olamayacağını tekrarlar[2].

Sünnet-i nebeviyenin vârid olduğu bir meselede mü'minin muhayyerliği, her ihtilâfta ve dâvâda şu âyet-i kerîme gereğince tam bir teslîmiyetle sünnetin vereceği hükme boyun eğmekten ibârettir: "«فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» = Rabb'ın hakkı için, onlar, aralarında çekiştikleri şeylerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükümden nefisleri hiçbir darlık duymadan tam bir teslîmiyetle boyun eğmedikçe îmân etmiş olmazlar"[3]. Bu âyet-i kerîmenin sebeb-i nüzûlü hakkındaki rivâyetlerin hepsi de, Zübeyr b. 'Avvâm'ın, Bedir'de şehîd olan Ansârî'den önce Harre çeşmesinden içmesine Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hükmettiği noktasında toplanmaktadır[4]. Burada açıkca görülüyor ki, Kur'ân-ı Kerîm'in sarîh bir hükümle temâs etmediği bu mevzûda kānun vaz' eden yalnız hadîs-i şerîf olmuştur.

Allah Taâlâ Peygamberine: "«وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ» = İnsanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın diye sana da Kur'ân-ı Kerîm'i inzâl ettik"[5], buyurmak sûretiyle, mü'minlere sünnetin teşrî'deki yerini göstermek istemiştir; zîrâ Rasûlullah (s.a.v.)'ın sözleri ve fiilleri âyet-i kerîmeyi tefsîr ederek onun mücmelini tafsîl, mutlakını takyıd, umûmî lâfizlarını tahsîs, Kur'ân-ı Kerîm'in belirtmediği ölçüleri, hadleri ve cüz'iyyâtı da tâyîn eder. Kur'ân-ı Kerîm'in açıkca bir hüküm getirmediği yerlerde sünnet, müstakil olarak kānun koyma salâhiyetini hâizdir. Kur'ân-ın tafsîl ve îzâhını kendine bıraktığı husûsları da tefsîr eder. 'İmrân b.

---

[1] el-Ahzâb sûresi, âyet 36.

[2] el-Muvâfakat, c. IV, s. 25.

[3] en-Nisâ sûresi, âyet 65.

[4] Bu rivâyet hakkında mufassal bilgi edinmek ve senedlerin tahrîci ile berâber hangisinin tercîh edildiğini de görmek için bk. İbnu Kesîr tefsîri, c. I, s. 520. Bu âyetin tefsîrindeki maksat – bütün müfessirlere göre – şudur: Hz. Zübeyr'in kendinden önce içmesine itiraz eden Medîneli zâtın, nefsine ağır gelmeksizin Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hükmünü kabûl etmesi gerekirdi.

[5] en-Nahl sûresi, âyet 44.

Husayn'ın, büyük bir gaflet ve sakat bir anlayışla suçladığı şahsa söylediği sözlerden bu sonuç elde edilmektedir. ʿImrân ona şöyle çıkışmıştı:

"Sen ahmağın birisin. Kur'ân-ı Kerîm'de, öğle namazının dört rekʿat olup, kıraâtının da cehrî olmayacağına dâir bir âyet bulabiliyor musun?". ʿImrân ona, namaza dâir bâzı hükümleri, zekâta dâir bâzı ölçüleri ve İslâm'ın buna benzer esaslarını ve farzlarını sayıp döktükten sonra sözüne şöyle devâm etti:

"Bütün bunları Kur'ân-ı Kerîm'de açıkca bulabiliyor musun? Bulamazsın; çünkü Allâh'ın Kitâb'ı bu meseleleri müphem ve mücmel bırakmıştır. Onları açıklayıp tefsîr eden ise sünnettir[1].

Sünnetin Her Mevzûda Teşrîʿ Vâsıtası Olduğu:

Sünnetin, Kur'ân-ı Kerîm'in mücmel âyetlerini tafsîl etmesi hakkında verdiğimiz misâller, ibâdât, muʿâmelât, helâl ve haram gibi İslâm hukûkunun bütün mevzûlarına şâmildir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bütün bu mevzûları, kâh kıyâs yoluyla, kâh birbirine benzeyen iki şeyi mukâyese etmek, bâzan da karşılıklı iki şey arasında bir muvâzene kurmak sûretiyle mükemmel bir şekilde açıklar. "وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا = Allah, alış-verişi helâl, fâizi haram kılmıştır"[2]. Âyet-i kerîmesinde fâizin haram oluşu meselesindeki inceliğin, karşılığı bulunmayan bir çoğalma olduğunu anlayan Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), bu nevʿî çoğalmanın bulunduğu bütün muâmeleleri kıyâs yoluyla **ribâ** sınıfına sokarak şöyle hükmetmiştir: "الذَّهَبَ بِالذَّهَبِ ، وَالْفِضَّةَ بِالْفِضَّةِ ، وَالْبُرَّ بِالْبُرِّ وَالشَّعِيرَ بِالشَّعِيرِ ، وَالتَّمْرَ بِالتَّمْرِ ، وَالْمِلْحَ بِالْمِلْحِ مِثْلاً بِمِثْلٍ ، سواءً بِسَوَاءٍ ، يَداً بِيَدٍ ، فَمَنْ زَادَ أوازْدادَ فَقَدْ أَرْبَى = Altına karşılık altın, gümüşe karşılık gümüş, buğdaya karşılık buğday, arpaya karşılık arpa, hurmaya karşılık hurma, tuza karşılık tuz; her şey kendinin mukābili ile müsâvî bir şekilde ve elde mevcut olarak muâmele görecektir. Kim artırırsa veya artırmak isterse haddi aşmış (fâiz muamelesi yapmış) olur"[3], Karşılığı olmayan muhtelif

---

[1] Krş. Câmiʿu beyâni'l-ʿilm, c. II, s. 191; el-Muvâfakat, c. IV, s. 26.

[2] el-Bakara sûresi, âyet 275.

[3] Bu hadîs Müslim'in Sahîh'inde, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde ve Ebû Dâvûd'un Sünen'inde bulunmakta olup meşhûrdur.

maddeler ise **ribâ** sınıfına girmez ve mukābili olmayan bir artma sayılmaz. Bununla ilgili olarak da Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “فَاِذَا اخْتَلَفَتْ هٰذِهِ الْاَصْنَافُ فَبِيعُوا كَيْفَ شِئْتُمْ اِذَا كَانَ يَدًا بِيَدٍ» = Maddeler değişik olduğu zaman, elde mevcut olmak şartıyle istediğiniz gibi satınız”.

Kur'ân-ı Kerîm, mâ'lûm âyet-i kerîmelerle zinâyı haram, nikâhı da mübâh kılmakla berâber, velîsinin izni olmadan bir kadının evlenmesi gibi şerîata muhâlif bir nikâhın hükmünü ise açıklamamıştır. Mutlak zinâ ile şerîata uygun olmayan böylesi bir evlenme arasında yakınlık gören Hz. Peygamber (s.a.v.), evlilik muâmelesinin usûllerine uyulmayan evlenmelerin bâtıl olduğuna hükmederek şöyle buyurmuştur: «اَيُّمَا امْرَأَةٍ نَكَحَتْ بِغَيْرِ اِذْنِ مَوَالِيهَا فَنِكَاحُهَا بَاطِلٌ» = Velîlerinin izni olmadan evlenen kadınların nikâhı bâtıldır”[1].

Deniz avını, “ أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ = Deniz avı yapmak ve onu yemek size helâl kılındı ki, hem size, hem de yolcu olanlarınıza faydalı olsun”[2], âyetiyle helâl ve temiz olarak kabûl eden Kur'ân-ı Kerîm, ölü hayvan etini de muhtelif âyetlerle kat'î sûrette haram etmiştir[3]. Deniz avının mutlak sûrette helâl olmasıyla, ölü hayvan etinin umûmî bir ifâdeyle kesin şekilde haram olması arasında bir muvâzene kuran Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), deniz meytesini umûmî hükümden istisnâ ederek helâl saymış ve deniz hakkında: “ هُوَ الطَّهُورُ مَاؤُهُ الْحِلُّ مَيْتَتُهُ = Denizin suyu temiz, ölüsü de helâldir”[4], buyurmuştur. Rasûlullah (s.a.v.), denizde ölen deniz hayvanına mahsus olan bu hükmünü şu hadîsiyle de têyît etmiştir: “«أُحِلَّتْ لَنَا مَيْتَتَانِ وَدَمَانِ ، فَاَمَّا الْمَيْتَتَانِ فَالْجَرَادُ وَالْحُوتُ وَاَمَّا الدَّمَانِ فَالْكَبِدُ وَالطِّحَالُ» = İki ölü, iki de kan

[1] Krş. Sunenu Ebî Dâvûd, c. II, s. 308, hadîs nr. 2083 (باب فى الولى); hadîs Hz. 'Âişe (r.a.) rivâyet etmiştir.
[2] el-Mâ'ide sûresi, âyet 96.
[3] Bk. Bakara sûresi, âyet 173; Mâi'de sûresi, âyet 3; En'âm sûresi, âyet. 145
[4] Krş. Ebû Dâvûd, Sünen, c. I, s. 54.

bizlere helâl kılınmıştır. İki ölü: çekirge ve balık; iki kan da ciğer ve dalaktır"[1].

Selef âlimlerinin, sünnetin Kur'ân âyetlerini açıklamadaki büyük önemini – ki bu açıklama hangi sûretle olursa olsun – anlamış olmaları, bazılarını sünnetin Kitâb üzerinde söz sâhibi olduğunu söylemeye sevketmiştir. Nitekim Evzâ'î demiştir ki:

"Sünnetin Kitâb'a olduğundan çok Kitâb'ın sünnete ihtiyâcı vardır"[2]. Gerek Evzâ'î ve gerekse başkaları bu sözle, Kur'ân-ı Kerîm'in mânâlarını en iyi bilen insanın, hevâdan konuşmayan, konuştuğu ancak vahy-i ilâhî olan Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) olduğuna işâret etmek istemişlerdir. Yine bu cümleden olarak Mutarrif b. Şıhhîr[3]'e: Bize yalnız Kur'ân-ı Kerîm'den bahs ediniz, denmişti. O böyle söyleyenlere şu karşılığı vermişti:

"Vallâhi biz, Kur'ân-ı Kerîm'in bir mukābili olduğunu söylemiyoruz; fakat Kur'ân-ı Kerîm'i bizden iyi bilen birinin bulunduğunu söylüyoruz!"[4].

Zikrettiğimiz misâller sünnetin iki fonksiyonu bulunduğunu göstermektedir. Buna göre **sünnet, ya Kur'ân-ı Kerîm'de bulunmayan meselelerin teşrîinde müstakildir; yahut da Kur'ân-ı Kerîm'deki mücmel âyetlerin açıklayıcısıdır.** Bu hâl karşısında – Şâtıbî'nin dediği gibi – şunu kabûl etmekten başka yapacak birşey yoktur:

"Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri de göstermektedir ki, Rasûlullah (s.a.v.)'ın getirdiği, emredip yasakladığı herşey Kur'ân-ı Kerîm'in hükümlerine katılmaktadır. **Şu hâlde sünnet, Kur'ân-ı Kerîm'in bir ilâvesidir"**[5], Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Kur'ân'a ilâveten getirdiği bu hükümler, hadîsi – bütün âlimlerin kanâatine göre – Kur'ân-ı Kerîm'den sonra gelen ikinci dereceye çıkarmaktadır. Bu da Rasûl-i

[1] Krş. Muhammed b. İsmâîl es-San'ânî, Sübülü's-selâm, c. IV, s. 76 (Bu eser, İbnu Hacer'in Bülûğu'l-merâm'ının şerhidir).

[2] Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. II, s. 191.

[3] Mutarrıf b. Abdillâh b. eş-Şıhhîr, tâbi'în büyüklerinden bir zâhittir. Rivâyet ettiği hadîslerde sikadır; Basra'da 87 târihinde vefât etmiştir (Bk. Vefayâtu'l a'yân, c. II, s. 97).

[4] el-Muvâfakat, c. IV, s. 26.

[5] Aynı eser, c. IV, s. 14.

Ekrem (s.a.v.)'in: "تَرَكْتُ فِيكُمْ أَمْرَيْنِ لَنْ تَضِلُّوا مَا تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا: كِتَابُ اللهِ وَسُنَّتِي = **Size, sıkıca sarıldığınız takdirde sapıtmayacağınız iki şey bırakıyorum: Allâh'ın Kitâb'ı ve benim sünnetim**"[1], hadîsi gereğince İslâm şerîatının **Kur'ân ve hadîs** olmak üzere iki asıldan meydana geldiğini gösterir.

Aslı Kur'ân-ı Kerîm'de Bulunsa Bile Sünnetin Teşrî'de Müstakil Olduğu:

Bütün bunlardan sonra biri çıkıp da dese ki: Hayır, Kur'ân-ı Kerîm hadîs-i şerîflerdeki bütün meselelere icmâlen ve tafsîlen de olsa ışık tutmaktadır. Rasûlullah (s.a.v.)'ın her sünnetinin Kur'ân'da mutlaka bir aslı mevcuttur; zîrâ Allah Taâlâ Kur'ân'ı: "تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ = her şeyi açıklayan"[2] bir Kitâb olarak göndermiştir. Onunla dînini tamamlayarak: "اَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ = Bugün dîninizi kemâle erdirdim"[3] ve "مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ = Biz O Kitâb'da hiçbir şeyi eksik bırakmadık"[4], buyurmuştur. Binâenaleyh, sünnetin müstakil bir teşrî' organı olması şöyle dursun, dinde katiyen ilâve yapmamıştır.

Bu şüpheciler, Rasûlullah (s.a.v.)'a itâati tavsiye eden, ona muhâlefetten sakındıran, bu husûsta onun Kur'ân-ı Kerîm'e yaptığı tefsîrlerle, sünnetinde müstakil olarak emrettikleri arasında bir fark gözetmeyen Kur'ân-ı Kerîm'den şüphe ettirmek istiyorlar. Halbuki yine Kur'ân-ı Kerîm tehdîd ifâdesiyle buyurur ki: "فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ = Peygamberin emrine aykırı hareket edenler, başlarına bir belâ gelmesinden sakınsınlar"[5]. Bu âyetle Kur'ân-ı Kerîm, Peygamber (s.a.v.)'de itâat edilip, katiyen karşı gelinmemesi gereken bir husûsiyet bulunduğunu ifâde etmektedir. Bu husûsiyet ne Kur'ân'a âit olan, ne de Kur'ân'da işâret edilen Peygamber

---

[1] Krş. Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. II, s. 180.
[2] en-Nahl sûresi, âyet 89.
[3] el-Mâ'ide sûresi, âyet, 3.
[4] el-En'âm sûresi, âyet, 38.
[5] en-Nûr sûresi, âyet 63.

sünnetidir. Mü'minlere, anlaşmazlığın hallini Allâh'a ve Rasûlüne bırakmalarını emreden ilâhî emir de böyledir:

"فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فِى شَيْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَ رَسُولِهِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ" = Ey mü'minler, eğer bir mesele hakkında ihtilâfa düşerseniz, onun hallini derhal Allâh'a ve Rasûlüne arz ediniz; eğer Allâh'a ve âhiret gününe inanıyorsanız" [1]. İhtilâfın hâllini Allâh'a bırakmak demek, Kur'ân-ı Kerîm'e müracaat etmek demektir. Rasûlullah (s.a.v.)'a bırakmak da vefâtından sonra sünnetine baş vurmakla olur.

Bu durum karşısında sünnet, bütün tafsîlî delilleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'e yönelmiş oluyor; zîrâ hiçbir âlim, sünnetin getirdiği ile amel etmenin, Kur'ân ile amel olduğuna îtiraz etmez. Çünkü sünnetle amel etmenin vâcip olduğunu gösteren Kur'ân-ı Kerîmdir. Kur'ân-ı Kerîm daha umûmî, hadîs ise daha husûsîdir. Küllî hükümleriyle daha umûmî olanın, cüz'î hükümleriyle daha husûsî olanı kapsadığında şüphe yoktur. Kur'ân ile hadîs arasında prensip bakımından mevcût olan birlik, – prensipler üzerinde bile olsa – hadîsin yalnız başına bir hüküm getirmesine veya mevcut bir hükmü îzâh etmesine mânî değildir. Şurası muhakkak ki Allah Taâlâ, Allâh'a ve âhiret gününe îmân eden ve kendini çok ananlar için Rasûlünü önder, sünnetini kılâvuz ve nebevî hidâyetini de güzel bir örnek yapmıştır.

İmâm Şâfi'î Risâle'sinde [2], hakkında âyet-i kerîme bulunmayan husûslarda Rasûlullah (s.a.v.)'ın getirdiği hükümlere temâs ederek meseleyi dört yönlü bir tetkîke tâbi tutmuştur ki, bunların hepsinde de sünnetin Kur'ân ahkâmına birtakım ilâvelerde bulunduğu kabûl edilmektedir. Bu ilâve durumunun nereden geldiğini ve teşrî'de ne derece huccet olduğunu inceleyen İmâm Şâfi'î şu ikinci vechi tercîh etmiş gibi görünmektedir. Buna göre Rasûl-i Ekrem'in "**sünnetlerinin Kur'ân-ı Kerîm'de mutlaka bir aslı vardır;** meselâ: Namazın miktarını ve kılınma şeklini açıklayan sünneti, namazın farz olduğunu beyân eden âyete dayanmaktadır. Alış-veriş ve diğer dînî meseleler hakkındaki sünnetlerde böyledir; zîrâ Allah Taâlâ: "لَا تَأْكُلُوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ" = Mallarınızı aranızda bâtıl

[1] en-Nisâ sûresi, âyet 59.
[2] er-Risâle, s. 91.

sebeplerle yemeyin"[1] ve "Allah, alış-verişi helâl, fâizi de haram kılmıştır"[2], buyurur. Namaz hakkında olduğu gibi, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in helâl veya haram kıldığı meseleler hakkında Allah Taâlâ'nın mutlaka bir beyânı vardır"[3].

Hadısin hukûk bakımından önemini açıklarken, en doğru görüşün sonuncusu olduğu kana'atindeyiz; zîrâ bu görüşe nazaran Kur'ân'ın her şeye şâmil olduğu, herşeyi açıkladığı ve Allah Taâlâ'nın ona derc etmedik bir şey bırakmadığı meselesi ile, ana prensipleri Kur'ân'da mevcut olmakla berâber, onun isbât ve nefy etmediği hükümlerin sünnette yer aldığı meselesini hiçbir müşkilâta ve haksızlığa mahâl kalmadan uzlaştırabiliriz. Bu mûtedil görüş, hadîse **İslâm'ın teşrî' asıllarından ikincisi** adını tereddütsüz vermemizi mümkün kılmaktadır. Bu tafsilâttan sonra, bâzı şahısların sünneti teşrî'de müstakil sayıp, bâzılarının da saymaması önemli değildir. Eskiden, "**Kitâb'ın sünnete terk ettiği bir sâha, sünnetin de Kitâb'a bıraktığı bir sâha vardır**"[4], diyen ulemâ ne kadar doğru söylemiştir. Allah Taâlâ: "وَمَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللّٰهَ = Kim Peygamber'e itâat ederse, muhakkak Allah'a itâat etmiş olur"[5], buyurduktan sonra bunda garip görülecek bir taraf yoktur.

---

[1] en-Nisâ' sûresi, âyet 29.

[2] el-Bakara sûresi, âyet 275.

[3] Bunu, Taberî'nin Tefsîr'indeki (c. I. s. 25) şu ifâde ile krş. "Kur'ân-ı Kerîm'de, Rasûlü Ekrem (s.a.v.)'in herhangi bir açıklaması olmadan te'vîli anlaşılamayacak âyet-i kerîmeler vardır. Hz. Peygamber, onları çeşitli emirleri, nehiyleri, mendup ve irşâdları... ile îzâh etmiştir".

[4] el-Muvâfakat, c. IV, s. 16-17.

[5] en-Nisâ' sûresi, âyet 80.

İKİNCİ FASIL

SAHÎH HADÎS TEŞRÎ' BAKIMINDAN HUCCETTİR

Helâl ve Haram Kılma Mevzûunda Sünnet ile Kur'ân Arasında Bir Fark Yoktur:

Rasûlullah (s.a.v.), sanki gayb perdesini aralayarak, ileriki çağlarda Allâh'ın Kitâbıyle Rasûlü'nün sünnetini birbirinden ayırmakta ve sâdece Kur'ân nassıyle amel etmekte olan bir millet görmüş de, bunların fecî hatâsını ve doğru yoldan sapışını bize şu sözleriyle tasvîr etmiş gibidir:

"«أَلَا إِنِّى أُوتِيتُ القُرْآنَ وَمِثْلَهُ مَعَهُ، أَلَا يُوشِكُ رَجُلٌ
شَبْعَانُ عَلَى أَرِيكَتِهِ يَقُولُ: عَلَيْكُمْ بِهَذَا الْقُرْآنِ فَمَا وَجَدْتُمْ
فيه من حلالٍ فَأَحِلُّوهُ، وَمَا وَجَدْتُمْ فِيهِ مِنْ حَرَامٍ فَحَرِّمُوهُ.
وَإِنَّ مَا حَرَّمَ رسولُ الله صلى الله عليه وسلم كَمَا حرَّمَ اللهُ.»

=Şunu kat'î olarak biliniz ki, bana Kur'ân-ı Kerîm ve onun bir misli daha verilmiştir. Karnı tok bir hâlde rahat koltuğunda oturarak: şu Kurân'a sarılınız; Onda helâl olarak ne görmüşseniz onu helâl kabûl ediniz, neyi de haram görmüşseniz onu haram biliniz, diyecek bâzı kimseler gelmek üzeredir. Şüphesiz ki, Allah Rasûlü'nün haram ettiği şey, Allâh'ın haram ettiği şey gibidir"[1].

Helâl-haram mevzûunda olduğu gibi, önemli bütün dînî meselelerde de Rasûlullah (s.a.v.)'ın kendi sünnetini Kur'ân'a ilâve ederek şahsının ehemmiyetini göstermesini İmâm Şâfi'î: **Hz. Peygamber yalnız Allah Taâlâ'nın Kur'ân'da helâl saydığını helâl, haram saydığını da haram kılmıştır,** diye îzâh ettikten sonra pek kesin bir ifâdeyle şunu söyler:

---

[1] Bu hadîsi Ebû Dâvûd, Dârimî ve İbnu Mâce, Mıkdâm b. Ma'dîkerb tarîkinden rivâyet etmektedirler. Şâtıbî bu hadîsi, sünnette, Kitâp'ta bulunmayan husûsların mevcûdiyetine delîl olarak kabûl etmiştir.

"İmâmların bütün söyledikleri, sünnetin şerhidir; bütün sünnet de Kur'ân-ı Kerîm'in şerhidir" [1]. Şâfiʿî'nin dışındaki âlimler sünneti:

"Cebrâîl'in Rasûlullah'a Kur'ân'ı indirdiği şekilde getirdiği ve Kur'ân'ı tâʿlîm ettiği gibi öğrettiği bir vahiy" olarak kabûl etmekle, bu pek bedihî meselenin tefsîrinde haddi aşmış gibidirler [2]. **Ebü'l-Bekā'**, ifrat ve tefrîte düşmeksizin bunu **Külliyât'ın**da [3] şöyle tefsîr eder:

"Hâsılı Kur'ân ile hadîs, "إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى" = O, Allah tarafından ilka edilmiş bir vahiyden ibârettir" âyetinin delâlet ettiği üzere Allah tarafından inzâl edilmiş bir vahiy olmak bakımından birdirler. Yalnız Kur'ân-ı Kerîm, hadîsin aksine, îcâz ve benzerinin getirilemiyeceği husûsunda meydan okumak için inzâl edilmiş olması bakımından aralarında fark vardır. Şu da var ki, Kur'ân-ı Kerîm, Levh-i mahfûz'da yazılıdır. Ne Cebrâîl'in, ne de Rasûlullah (s.a.v.)'in ondan herhangi bir tasarrufa hakları vardır. Cebrâil tarafından sırf mânâ hâlinde inzâl edilen birtakım hadîsleri Hz. Peygamber (s.a.v.)'in söz hâlinde ifâde etmesi muhtemeldir".

Biz – vahiy nokta-i nazarından – Kur'ân-ı Kerîm'in, Rasûlullah (s.a.v.)'ın kalbine indirilmesi ile, bâzı hadîsleri söylemesi için ona ilhâm verilmesini birbirinden ayırmaya şiddetle taraftarız. Sonra da – bu ayırım sebebiyle – "مباحث في علوم القرآن" adlı kitâbımızda da îzâh ettiğimiz şekilde vahiy hâdisesinin sâdece Kur'ân-ı Kerîm'e mahsûs olduğu kanaʿatindeyiz [4]. Zîrâ "Rasûlullah (s.a.v.) kendine nâzil olan vahy ile, Allah Taâlâ'nın ilhâmı diye bahs ettiği kendi hadîslerini zâten birbirinden açıkca ayırırdı. İçinden geçen sırf insânî düşünce ve fikirleri, ilâhî kelâm ile karıştırması mümkün değildir" [5]. Bu durumda – nebevî hadîslerdeki "tevkîfî" (vahye müstenit) mânâya –

---

[1] Krş. Kavâʿidu't-tahdîs, s. 33.

[2] Kāsimî, Kavâʿidu't-tahdîs, s. 32'de zikrettiği bu mânâdaki bir rivâyette bu görüşü Hassân b. ʿAtıyye'ye nisbet etmiştir.

[3] Külliyyatu Ebi'l-Bekā', s. 288 (el-Matbaʿatu'l-Emîriyye, 1281, ikinci baskı); krş. İbnu Hazm, İhkâm, c. I, s. 96.

[4] Bu kitâbımızın birinci bölümünün ikinci faslında incelediğimiz, vahiy vâkıʿası, kısmını bir daha dikkatle okuyunuz; üçüncü baskı, Dâru'l-ʿilm li'l-melâyîn.

[5] Mebâhis fî ʿulûmi'l-Kur'ân adlı eserimizin s. 32 ve devâmına bk.

Kur'ân-ı Kerîm'in de dediği gibi **hikmet** adını vermeyi tercîh ediyoruz:

"لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ" = Allah mü'minlere bol bol ihsânda bulundu. Çünkü onlara kendi cinslerinden bir Peygamber gönderdi ki, kendilerine Allâh'ın âyetlerini okuyor, onları fenâ huy ve inaçlardan temizliyor; onlara Kur'ân ve sünneti öğretiyor. Halbuki bundan önce açık bir sapıklık içinde idiler" [1]. Mütehassıs İslâm âlimlerinin ekserisi, âyetteki **hikmet** kelimesiyle Kur'ân-ı Kerîm'in kastedilmediği ve fakat Hz. Peygamber'in kavlî ve fiilî sünnetinden başka birşey olmayan Allâh'ın Rasûlü'ne bildirdiği şerîat hedeflerinin, tâlîmât ve sırlarının mecmûundan ibâret bulunduğu kana'atindedir. Çünkü Allah Taâlâ, –İmâm Şâfi'î'nin de dediği gibi – kullarına "Kitâbı ve hikmeti öğretmek lûtfunda bulunmuştur. Buna göre – Allah bilir yâ – burada hikmetten maksat sâdece Rasûlullah (s.a.v.)'ın sünnetidir, demek câiz değildir; zîrâ hikmet, Kur ân-ı Kerîm'le birlikte bu vasfı taşır. Allah Taâlâ Rasûlü'ne itâat etmeyi farz kılmış ve insanların onun emirlerine uymalarını kesinlikle beyân etmiştir. Bu îtibarla **farz kılındı** sözü, ancak Kitâbullah ve Rasûlullah'ın sünneti hakkında kullanılabilir; çünkü Allah Taâlâ, – anlattığı üzere – Rasûlü'ne îmânı kendine îmânla birlikte zikretmiştir" [2].

Rasûlullah'ın Sünneti Hakkında Sahâbilerin Bilgisi Farklıdır:

Asr-ı saâdete baktığımız zaman, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in evde, mescidte, çarşıda, harp sâhasında, hazerde ve seferde sahâbe-i kirâmın mu'allimi olduğunu ve her nâzil oldukça Kur'ân âyetlerini anlamaları için, sözleriyle ve fiilleriyle onları irşâd ettiğini görmekteyiz. Yine sahâbîlerin, anlatılması kâbil olmayacak derecede sünnete önem verdiğini görmekteyiz. Öyleki: "رحم الله امرأ سمع مقالى فأداها كما سمعها . فرب مبلغ أوعى من سامع" = Sözümü işittikten sonra duyduğu gibi

[1] Âli 'Imrân sûresi, âyet 164.
[2] er-Risâle, s. 78.

rivâyet eden kimseye Allah rahmet etsin. Kendisine söz ulaşan niceleri vardır ki, sözü duyandan daha iyi muhâfaza eder"[1], şeklindeki sözleriyle ashâbı ilme teşvîk ettikten ve ilme olan susuzluklarını giderdikten sonra bâzıları onun meclisinde birgün arayla nöbetleşe bulunurlar; birgün biri, ertesi gün diğeri Rasûlullah'ın yanındaki yerini alırdı; sonra da arkadaşı kendi duyduklarından birini kaçırır endişesiyle Rasûlullah (s.a.v.)'dan işittiği söz ve tâlîmâtı diğerine aynen aktarırdı.

Bütün sahâbe ictihâd mertebesine ulaşmadığı gibi, Rasûlullah'ın sünnetini ve sözlerini de aynı derecede bilmezlerdi; çünkü onların kimi köylü ve bedevî, kimi san'atkâr ve tâcirdi. İçlerinde Rasûlullah (s.a.v.)'ın yanında bir kere oturanlar, ondan sâdece bir hadîs duyanlar vardı. "Rasûl-i Ekrem'den veya sahâbenin birinden hadîs duyan kimsenin, müctehid olsun veya olmasın, duyduğuyle anlayışına göre amel ettiğinden şüphe edilemez. Gerek Rasûlullah zamanında, gerekse sahâbe devrinde müctehid olmayan birinin duyduğu hadîsle amel etmek için müctehide gitmeye zorlandığı bilinmemektedir. Müctehid olmadan da bir hadîsle amel etmenin câiz olduğu hakkında Rasûlullah (s.a.v.)'ın takrîri, ashâbın da icmâ'ı mevcuttur. Böyle olmasaydı hulefâ-i râşidîn, müctehid olmayanlara, – hele bedevîlere – bizzat veya bilvâsıta Rasûlullah'dan duyduklarını, müctehid olanlarına arzetmeden amel etmemelerini emrederdi ki, bu hususta ne bir kaynak, ne de bir eser vardır"[2].

Şurası muhakkak ki, – sahâbenin sünnet bilgisi farklı olduğu için – bâzı hükümlerin sebebini bilmede, bâzı lâfızları zabtetmede, ictihâd ve istinbât ettikleri meselelerde sünnete uygun karar verebilme derecesinde aralarında elbette bir farklılık bulunacaktı. Çünkü "her sahâbî, Rasûlullah (s.a.v.)'ın ibâdetinden, fetvâ ve hükümlerinden Allâh'ın müyesser kıldığı kadarını görmüş, onları hıfz etmiş, anlamış, bildiği karîneler ölçüsünde her şeyin hikmetini anlamış ve yeterli gördüğü birtakım emâre ve karînelere dayanarak bunların bir kısmının mübâh olduğuna, bir kısmının da mensûh olduğuna hükmetmiştir. Onların dayandıkları tek şey, istidlâl tarîklerine iltifat etmeksizin, sâdece itmînan ve kalbî kana'atın bulunması idi"[3].

---

[1] Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. I, s. 39.
[2] İmâm es-Sindî el-Hanefî'nin sözlerindendir. Bunu 'Alemuddîn el-Fullânî 'Ikâzu'l-himem, s. 90'da nakletmektedir (Riyâzu'l-Hind matbaası, 1298).
[3] Krş. Veliyyullah ed-Dehlevî, Huccetullâh'il-bâliğa, s. 113, Mısır, 1341.

Birgün Rasûlullah (s.a.v.)'ın ve sahâbesinin bulunduğu yerden bir cenâze geçer. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), ayağa kalkar; ashâb da ona bakarak hep berâber ayağa kalkarlar. Fakat cenâze geçerken Hz. Peygamber (s.a.v.)'in neden ayağa kalktığının sebebini de bilmemektedirler. Hayretini gizlemeyen bir sahâbî: Yâ Rasûlâllah, der, o bir yahûdînin cenâzesi idi. Rasûl-i Ekrem ona cevâben: "İyi ama o bir nefis değil midir?", buyurduktan sonra, mürşid bir mu'allim olarak şunları söyler: "اذا رَأيتم الجنازة فقوموا لها = Cenâzeyi gördüğünüzde onun için ayağa kalkınız"[1]. Ashâb-ı kirâm, cenâze için neden ayağa kalkıldığında ve bu emri tefsîr ederken, onun, mü'min, kâfir herkese şâmil olup olmadığında ihtilâf etmişlerdir. Ayağa kalkma sebebini, kimi ölümün 'azametine hürmet, kimi ölünün etrafındaki meleklere tâ'zîm şeklinde îzâh etmişlerdir[2]. Fakat ayağa kalkma sebebini Rasûlullah'ın: "O bir nefis değil midir?" gerekçesiyle îzâhı her cenâze için ayağa kalkmanın müstahab olduğunu göstermektedir[3].

Abdullah b. Ömer, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den şu hadîsi rivâyet eder: "ان الميّت يعذّب ببكاء أهله عليه = Ölü, âilesinin kendine ağlaması sebebiyle azâb görür". Hz. 'Âişe, İbnu Ömer'in bu hadîsi iyice alamadığını ve lâfzını zabtedemediğini söyleyerek tenkîd etmiş ve ölümüne âilesi ağlayan bir yahûdî kadının mezârı yanından geçerken Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: "انهم يبكون عليها و انها تعذّب في قبرها = O yahûdî kadın mezârında azâb görürken, ötekiler de oturmuş arkasından ağlıyorlar", buyurduğunu söylemiştir. Şu hâle göre, ölünün azâb görmesinin sebebi, arkasından âilesinin ağlaması değildir. İbnu Ömer'in rivâyet ettiği hadîsin lâfızlarından anlaşılan mânânın hilâfına her ölünün kabrinde azâb görmesi, arkasından ağlanmasıyla îzâh edilemez. Halbuki – Hz. 'Âişe'nin rivâyetine göre – hadîs, Rasûlullah'ın işitip gördüğü manzarayı hikâye etmesinden ibâret olup ne şer'î bir hükmü, ne de nebevî bir tâ'lîmi ihtivâ eder[4].

[1] Hadîs, Sahîhayn'de bulunmaktadır; birinde Câbir b. Abdillâh, ötekinde ise Sehl b. Huneyf tarîkinden gelmektedir; krş. Sunenu Ebî Dâvûd, c. III, s. 277, hadîs nr. 3174 (باب القيام للجنازة).

[2] Krş. Huccetullâhi'l-bâliğa, s. 114.

[3] Şevkânî, Neylu'l-evtâr'da böyle îzâh etmiştir.

[4] Bk. Huccetullâhi'l-bâliğa, s. 113.

Sahâbenin ictihâdı bâzan hadîse muvâfık düşmüştür. Nitekim Nese'î'nin rivâyetine göre İbnu Mes'ûd (r.a.)'a, kendine mehiı takdir etmeden kocası ölen kadının durumu sorulduğunda: Rasûlullah (s.a.v.)'ın bu mevzûda bir hüküm verdiğini bilmiyorum, diye cevâp vermiş, ashâb-ı kirâm da bir ay devâmlı sûrette ona gidip-gelip ısrar etmiştir. Bunun üzerine İbnu Mes'ûd, o kadının ne fazla, ne de az olmadan, emsâli kadınların mehri kadar mehir alması, iddet beklemesi ve mîrastan hakkını almasına hükm ederek re'yi ile ictihâd etmiştir. Ma'kıl b. Yesâr gelerek, Rasûlullah (s.a.v.)'ın kendi kabîlelerinden bir kadın hakkında aynen böyle hükmettiğini söyleyince, Abdullah b. Mes'ûd buna, müslüman olalıdanberi sevinmediği bir şekilde sevinmiştir[1].

İşte ashâb-ı kirâmın böyle farklı görüşleri olmuş; bu görüşleri tâbi'îler almışlar, ellerinden geldiği kadar hıfz ederek ashâbın kana'atlerini öğrenmişler; aralarında ihtilâf bulunanları, yapabildikleri nisbette uzlaştırıp bâzı kavilleri diğerine tercîh etmişler ve böylece tâbi'în imâmlarından herbirinin müstakil bir mezhebi meydana gelmiş; her beldede bir imâma uyulup intisâb edilmiş; bu imâmlardan fetvâlar istenmiş; aralarında birçok meseleler görüşülmüş ve kendilerine birçok dâvâlar ve hükümler götürülmüştür[2].

Mezheblerin Zuhûru ve İmâmların Hadîsle İhticâcı:

Etbâ'u't-tâbi'în, müftîlerin fetvâlarını duymuşlar, onların muhtelif şehirlerde verdikleri hükümleri ve hallettikleri meseleleri araştırmışlar, ictihâd ve istinbât mevzûunda, kazâ ve fetvâ bâbında ellerinden geleni esirgememişlerdir. Sonra mezhebler vücûda gelmiş, tâbi'leri çoğalmış ve her biri – görüşünü têyît için – sünnete dayanarak, onun müşkilleri hâl ve münâzaaları netîceye bağlamak husûsundaki sahîh hükümünü ortaya koymuşlardır. Bu mezhep imâmlarının her biri sünnetle kat'î sûrette amel edileceğini ve onunla ihticâcın vâcib olduğunu açıkca söylemişlerdir. Onlar – herhangi bir meselede farklı hadîsler bulunduğunu görünce – sahâbenin sözlerine müracaat etmişlerdir; zîrâ sahâbe, İslâm'ın asıl kaynağına ve Rasûlullah (s.a.v.)'ın zamanına en yakın olan insanlardır.

[1] Krş. Kavâ'idu't-tahdîs, s. 314.
[2] Biraz tasarruf edilerek Huccetullâhi'l-bâliğa, s. 114'den alınmıştır.

Şurasına dikkat edilmelidir ki, meşhûr mezheblerin imâmlarının – hadîs hıfzı ve hadîs bilgisi bakımından farklı durumlarda bulunduklarını araştırıcılar ne kadar zannederlerse etsinler – hepsi de sahîh hadîsin kıyâsa ve nazara takdîm edileceğinde ittifak etmişlerdir. Onlar arasında hiçbir imâm yoktur ki, aynen veya yaklaşık bir ifâdeyle: **"Hadîs sahîh ise, işte benim mezhebim odur"**, dememiş olsun. Hatta "hadîscilerin ölçüyü kaçırarak aşırı bir şekilde zemmettiği[1]" Ebû Hanîfe, sahîh olduğunu gördüğü bir sünneti elde ettiği zaman, onunla amel etmekten başka birşey düşünmemiştir. Ebû Hanîfe'nin görüş tarzını hassâs bir şekilde açıklayan **Şa'rânî** der ki:

"Ebû Hanîfe'nin kıyâsı nassa tercîh ettiğini söyleyen kimse, ihtimâlki bu hükme onun mukallidlerinin sözleri arasında rastlamıştır. Ebû Hanîfe'nin mukallidleri, imâmlarının kıyâsıyle amel etmeyi mecbûr tutmuşlar ve imâmın ölümünden sonra sahîh olduğu anlaşılan hadîsi terketmişlerdir. Bunda imâm Ebû Hanîfe ma'zûrdur; fakat tâbi'leri ma'zûr sayılamaz. Onların (bizim imâmımız bu hadîsle amel etmemiştir), demeleri, hadîsin huccetlik vasfını kaldırmaz; çünkü imâm o hadîse ya rastlamamış veya gördüğü halde sahîh kabûl etmemiş olabilir"[2].

Ebû Hanîfe zamanında hadîs uydurma hareketinin korkunç bir şekilde yayıldığını öğrendiğimiz zaman, onun re'yi ve kıyâsı birtakım hadîslere tercîh ederek bunlara ehemmiyet vermesini ve haber-i vâhidlerin çoğunu reddetmesini büyük ölçüde mâzûr görürüz. Zâten re'y imâmı olan kimsenin hadîsleri kabûl ederken pek titiz davranması ve haber-i vâhidlerle amel etmek için bâzan bir kısmında aşırı davrandığı ağır şartlar ileri sürmesi gerekirdi. İşte bu hâl imâmları, Ebû Hanîfe'nin bâzı fikirlerini ve zaman zaman mezhebini tenkîd etmeye sevketmiştir.

Ebû Hanîfe'nin bu bâbta ileri sürdüğü şartların en mühimleri şunlardır:

Haber-i vâhidin, şerîatın kaynaklarında yapılan istikrâdan sonra ittifak edilen şartlara mu'ârız olmaması,

Kur'ân-ı Kerîm'in umûmî prensiplerine ve zevâhirine muhâlif olmaması,

---

[1] Bu söz İbnu Abdilberr'in sözüdür (Câmi'u beyâni'l-'ilm, c. II, s. 148).
[2] eş-Şa'rânî, el-Mîzân, s. 71.

Kavlî veya fiilî olan meşhûr sünnete aykırı düşmemesi,

Bir beldeye hâs olmadan, sahâbe ve tâbi'înden tevârüs edilen amele muhâlif olmaması,

Râvînin, hadîsi müzâkere etmedikçe yazısına güvenmemesi,

Râvînin, hadîsinin hilâfına amel etmemesi,

Sahâbeden gelen bir mes'elede ihtilâf eden birinin, yine bir sahâbînin rivâyet ettiği haberle ihticâc etmeyi terketmesi,

Haberin, metinde veya senedde bir fazlalık ile infirâd etmemesi,

Herkesin başına gelebilecek bir mesele olmaması[1].

İmâm Şâfi'î'nin, hadîse ne büyük bir değer verdiğini söylemeye hâcet yoktur. O derki:

"Rasûlullah (s.a.v.) ın sözü yanında, kimin başka bir hucceti bulunabilir? Anam, babam ona fedâ olsun!"[2]. Haber-i vâhidin tesbîtinde göz önünde bulundurulacak esâsları göstermek için **Risâle**'sinde müstakil bir fasıl açan odur[3].

Mâlik b. Enes'in kıymetini anlamak için, onun yüce **dâru's-sünne** diye kabûl edilen Medîne'nin imâmı, **Muvatta'**ının da **ehl-i hadîs metoduyla yazılmış bir nev'î fıkıh olması** kâfidir. İmâm Mâlik, hadîsle tatbîkî ve amelî olarak ihticâc etmiştir. Bu mevzûda ondan rivâyet edilen sözler, onun hakkında daha fazla bir bilgi vermez. Mâlik, – her hâl-ü kârda – haber-i vâhidin kat'î olarak ilim ve amel ifâde ettiği görüşündedir[4].

Ahmed b. Hanbel'e gelince, hadîs mevzuundaki mu'azzam Müsned'i, onun teşrî' bakımından sünnete ne kadar büyük bir ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Ahmed b. Hanbel'in, en büyük hadîs hâfızlarından biri olduğu şüphesizdir. Hatta onun hadîsci tarafı, fakîhliğinden daha fazladır. "Öyle ki bir nass bulduğu zaman derhal ona göre fetvâ vermiş, ona muhâlif olan her şeye ve kim olursa olsun hiçbir kimseye aldırış dahî etmemiştir"[5].

Bütün bunlar, büyük imâmların hadîsin dindeki yerini bildiklerini ve onu şerîatın ikinci aslı saydıklarını göstermektedir. Onlar sâdece haber-i vâhidin kendilerine verdiği tatmin derecesinde ihtilâf etmişlerdir.

---

[1] Usûlü's-Serahsî, c. I, s. 364.
[2] eş-Şa'rânî, el-Mîzân, s. 65.
[3] Bk. er-Risâle, s. 401.
[4] Âmidî, el-İhkâm, c. I, s. 108.
[5] İbnu Kayyim, İ'lâmu'l-muvakkı'în, c. I, s. 32, Matbaatu'n-Nîl, 1325.

Haber-i Vâhidle İhticâc ve şartları:

Haber-i vâhidle – Ebû Hanîfe'nin yaptığı gibi – ancak bâzı şartlar dâhilinde ihticâc edenler, sahâbeden gelen rivâyetlere göre onlardan böylesi haber-i vâhidle amel etmeyenlerin de bulunduğuna bakarak kendilerini mâ'zur göstermeye çalışmışlardır. Nitekim Hz. Ebû Bekir, Muğîre'nin, ninenin mîrâsı hakkındaki haberini, Muhammed b. Mesleme de aynı şeyi söyleyene kadar reddetmiştir. Hz. Ömer Ebû Mûsa'l-Eş'arî'nin bir yere izin isteyerek girme mevzûundaki haberini, Ebû Sa'îd el-Hudrî takviye edene kadar reddetmiştir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Rasûlullah (s.a.v.)'ın Hakem b. 'Âs'ı reddetmeye izin verdiğine dâir Hz. Osman'ın rivâyet ettiği haberi kabûl etmemişlerdir. Hz. Ali, Ebû Sinân el-Eşca'î'nin talâk-ı tefvîz mevzûundaki haberini reddetmiştir. Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir müstesnâ, hiçbir kimsenin haberini, yemin ettirmedikçe kabûl etmezdi. Hz. 'Âişe de, âilesinin ağlaması sebebiyle ölünün azâb göreceğine dâir Abdullah b. Ömer'in rivâyet ettiği haberi reddetmiştir[1].

Sahâbenin haber-i vâhidle ihticâc ve muhtevâsı ile amel ettiğinden şüphe edilemez. Yalnız bâzı haber-i vâhidleri hemen kabûl etmeyişlerinin sebebi, şüpheyi gidermek veya iyice anlamaya teşvîk etmek, yahut da hadîs rivâyetinde son derece ihtiyatlı olmayı tavsiye etmek içindir. Bunun böyle olduğunu Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya söylediği şu söz pek güzel ifâde etmektedir:

"Ben seni ithâm etmiyorum; ama rivâyet ettiğin söz, Rasûlullah (s.a.v.)'ın sözüdür!"

Haber-i vâhidin gerçek mânâsını bilmemiz, bu mevzûdaki karışıklığı bir kere daha izâle edecektir. Haber-i vâhid demek, sâdece bir kişinin rivâyet ettiği haber demek değildir; bilakis o, sahîh bahsinde de îzâh ettiğimiz üzere, mütevâtirin mukābilidir[2]. Mezkûr rivâyetlerdeki birinci sahâbîye bir başka sahâbînin de katılması, o rivâyetin **haber-i vâhid** olmaktan çıkması için kâfî değildir. Daha da fazla olarak birinci sahâbînin rivâyetine iki veya üç, hattâ yalan üzerine birleşmelerini aklın kabûl etmediği birçok râvîler katılsa dahî o haberler vâhidlik durumundan çıkmazlar. İşte bunun için **'Âmidî** demiştir ki:

"Muhaddislerin bâzı haberleri reddedip bâzıları üzerinde tevakkuf etmeleri, haberlerde böyle davranmayı gerektiren bir hâlin bulunuşu

[1] Âmidî, el-İhkâm, c. I, s. 94.
[2] Bk. bu eser, s. 124; krş. Şerhu'n-nuhbe, s. 6.

veya aranan bir şartın bulunmayışı gibi sebepler dolayısıyledir. Yoksa o haberlerle, amel etmek husûsunda hemfikir olup da sıhhat derecesi bakımından ihticâca elverişli bulmadıkları için değildir"[1]. Binâenaleyh haber sahîh olduğu zaman, dînin asıllarından biri olur. Araştırıcının bu aslı başka bir asılla karşılaştırmasına ihtiyaç yoktur; zîrâ ikinci asıl birinciye muvâfıksa onu destekler ve takviye eder; muhâlif olduğu takdirde de, ikisinden birini reddetmek doğru değildir; zîrâ o zaman bu iş haberi kıyasla reddetmeye benzer. Halbuki sünnet kıyâsa tercîh edildiği için bu durum ittifakla merduttur[2]. "Eğer biri kalkar da: Biz sâdece Kur'ân'da bulduğumuzla amel ederiz, derse, icmâ-ı ümmetle kâfir olur. O takdirde bu şahsın, sâdece biri güneşin zevâlinden gece karanlığına kadar[3], diğeri de fecr vaktinde olan namazları kılması îcâbeder; zîrâ namaz adıyle Kur'ân-ı Kerîm'de zikri geçen en az miktar bu kadardır. Bundan fazlasının da hudûdu yoktur"[4].

Şurası var ki, haber-i vâhidle amel etmenin sahîh oluşu başka şey, kat'î oluşu daha başka şeydir. İslâm âlimlerinin ekserisi, sika râvînin rivâyet ettiği haber-i vâhidin huccet olup onunla amel etmek lâzım geldiği kana'atindedir[5]. Bu nev'î haberin delâleti zannî olduğu için de, yine onların ekserisine göre kat'iyet ifâde etmez[6]. İmâm Ahmed b. Hanbel, Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî ve Ebû Süleyman[7]'ın aralarında bulunduğu bir grup, haber-i vâhidin

---

[1] Âmidî, el-İhkâm, c. I, s. 97; İbnu Kayyim, İğâsetu'l-lehfân fî talâkı'l-ğadbân, s. 160.

[2] Buna benzer bir ifâdeyi İbnu's-Sem'ânî, el-İstılâm adlı eserinde zikretmiştir; bunu da Kāsimî, Kavâ'idu't-tahdîs, s. 77'de nakletmektedir.

[3] Sûre-i İsrâ'daki şu âyet-i kerîmeden alınmıştır: " «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا» = Güneşin zevâlinden gece karanlığına kadar gereği üzerine namaz kıl; Bir de sabah namazını kıl; çünkü sabah namazında gece ve gündüz melekleri hazır bulunur" (âyet 78).

[4] İbnu Hazm, el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm, c. II, s. 80.

[5] Nevevî, Şerhu mukaddimeti Müslim, c. I, s. 63.

[6] Nenevî. et-Takrîb, s. 41'de sahîh olsa bile haber-i vâhidin katiyet ifâde etmemesini "sika râvînin hata edip yanılabileceği" ihtimâline bağlamakta ve bu görüşü âlimlerin birçoğuna ve mütehassıslara mâl etmektedir.

[7] Ebû Süleyman, imâm Malik'den hadîs rivâyet etmiştir.

kat'î olup ilm-i yakînî ifâde ettiği görüşündedirler[1]. Hatta İbnu Hazm de der ki:

"Rasûlullah (s.a.v.)'a varıncaya kadar hep âdil kimselerin rivâyet ettiği haber-i vâhid, hem ilim, hem de amel ifâde eder"[2]. Hatîbu'l-Bağdâdî, bu görüşü tenkîd etmek ve haber-i vâhidin kat'iyet ifâde ettiğini söyleyenleri reddetmek için **el-Kifâye** adlı eserinde bir bölüm ayırmıştır[3]. Bir başka bölümü de, haber-i vâhidin ilim ifâde ettiğini zannedenlerin şüphesini zikretmeye ve bu şüpheyi yok etmeye tahsîs etmiştir[4]. Aynı zamanda da haber-i vâhidlerle amel etmek gerektiği mevzûuna girip buna sahîh rivâyetlerle deliller getirmekte bir beis görmemiştir. Bütün bunları, "haber-i vâhidle amel etmenin sıhhatine ve vücûbuna dâir bâzı delillerin beyânı"[5] adlı müstakil bir bâbta incelemiş, sonra haber-i vâhidin kabûl edildiği ve edilmediği mevzûları beyân etmiş ve nihâyet "aklın ve muhkem olan Kur'ân âyetlerinin hükmüne, ma'lum sünnete, sünnet yerine kâim fiile ve her kesin delile muhâlif olan" mevzûlarda haber-i vâhidin kabûl edilmeyeceğini söyleyerek bu bahse son vermiştir[6].

Eğer bu bir şey ifâde ediyorsa, şüphesiz, âhad yolla rivâyet edilse dahî, sahîh hadîsin teşrî'deki önemli yerini gösterir. Gayr-i dînî ilimlerin haberlerini, semâvî olan dînî rivâyetler bir tarafa, Arap olan bu yüce Rasûlün hadîslerinden daha hassâs bir isnâdla, daha muttekîce, daha emîn bir tarzda daha titizlikle ve ihtiyatla, daha geniş ve yaygın bir şöhretle rivâyet etmek elbette çok güç, hatta muhâl gibidir. Bu hadîslerin çoğu tevâtür derecesine ulaşmasa, her neslin ulemâsı, hadîslerin kat'î ve yakînî ilim ifâde ettiğinde aynı – veya birbirine yakın – kanâ'atlere sâhip olmasa bile bu böyledir. İşte bu sebeple, ekseriyetin sahîh haberin hilâfına amel etmesi ona zarar vermez; çünkü ekseriyetin sözü huccet değildir[7]. Üstelik hadîsle amel etmek, – daha önce de îzâh ettiğimiz üzere[8] – senedden önce metni, şekilden önce muhtevâyı, lâfızdan önce mânâyı gözeten birtakım tenkîd ölçülerine bağlıdır.

---

[1] Âmidî, el-İhkâm, c. I, s. 108.
[2] İbnu Hazm, el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm c. I, s. 119-137.
[3] el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye, s. 18-20.
[4] Aynı eser, s. 25-26.
[5] Aynı eser, s. 26.
[6] Aynı eser, s. 432.
[7] Krş. Sıddîk Hasan Hân, Husûlu'l-me'mûl min 'ilmi'l-usûl, s. 59, Matbaatu'l-Cevâ'ib. 1296, İstanbul.
[8] Bk. bu eser, sened ve metin bakımından hadîs faslı, s. 237-247.

Karînelerle Takviye Edilen Haberle İhticâc Edilip Zayıf Hadîsle Edilemeyeceği:

Daha önce zikredilen sebeplere binâen mütehassıslar, senedi sahîh olan haber-i vâhidle ihticâcı kâfî görmeyip, karînelerle takviye edilen haberle de ihticâc ederek bu nevi haberin ilim ifâde ettiğini kabûl etmişler[1] ve ilim ifâde etmek bakımından, bunu, tevâtür derecesine varmamakla berâber tarîkleri çok olan haberlerden de kuvvetli saymışlardır. Bunu böyle saymalarının sebebi: "onu hâfızlardan hiç birinin tenkîd etmeyişi ve iki mânâsı arasında bir zıddıyet bulunmayışıdır; zîrâ mütenâkız olan iki şeyden her birinin doğru olması mümkün değildir"[2].

Eğer karînelerle takviye edilen haber kabûl edilirse ve haberi takviye eden şey de karîneleri ise, o takdirde hasen hadis – bilhassa li zâtihî hasen hadîs[3] – kuvvet, derece ve yakîn ifâde etmek bakımından sahîh seviyesinde olmamakla berâber sahîhe ilâve edilecek ve hatta ihticâc bakımından ona müsâvî olacak kadar sahîh hadîse benzemektedir. Şu hâlde imâmların çoğunun: Hasen hadîs, ihticâc îtibâriyle sahîh hadîs gibidir, demelerine şaşmamak lâzımdır. Hattâbî'nin de dediği gibi: "Hadîslerin ekserisinin durumu böyledir; zîrâ birçok hadîs, sahîh derecesine ulaşmaz. Hemen hemen bütün fakîhler hasenle amel etmiş, âlimlerin çoğu da onu makbûl saymıştır"[4].

Bilindiği üzere bütün çeşitleri ile ihticâca elverişli görülmeyen hadîs, zayıf hadîstir. Bu durum da îzâha lüzûm kalmayacak kadar tabiîdir; zîrâ kusûru ister metinde, ister senedde olsun zayıf hadîsin bütün nev'îleri şüpheyi celbetmektedir. Bunların niçin zayıf olduğunu aynı ölçüde belirttiğimiz için şimdi yeni baştan bu ıstılâhları ele alarak her birinin neden zayıf olduklarını araştıracak değiliz. Biz zâten incelediğimiz her ıstılâhın niçin ihticâca elverişlı olmadığını söylemiştik.

---

[1] İbnu Hacer'in Şerhu'n-nuhbe, s. 7'deki ifâdesi şöyledir: "Karînelerle takviye edilen haber, ilim ifâde eder; fakat bu görüşün aksini müdafa'a edenlerde mevcuttur".

[2] Şerhu'n-nuhbe, s. 7.

[3] Hasen li zâtihî hadîsi bilhassa zikrettik; zîrâ bunun hasenliği aslîdir, kendindendir. Bâzı şevâhid ve mütâbeât ile takviye edilen hasen li ğayrihî hadîs gibi hasenliği dış tesirlerden doğmamaktadır. Hasen hadîs hakkında yazdıklarımız için bk. s. 129 vd.

[4] Krş. Kavâ'idu't-tahdîs, s. 87 (Hasen hadîsin ahkâmda huccet olduğu) bahsi.

Burada okuyucuya, muhaddislerin araştırmalarına hâkim olan metodlu tenkîd rûhunu hatırlatmak istiyoruz. Hadîsteki zayıflık ne kadar önemsiz de olsa, onu herhangi bir tedkîk ve tahkîke tâbi' tutmadan ne bir şer'î hükmün, ne de ahlâkî bir fazîletin kaynağı olarak kabûl edebiliriz [1]. Yine okuyucunun, münekkıdlerin cerh ve ta'dîl ıstılâhlarını ve cerh ıstılâhlarının, ta'dîl için kullanılanlardan daha sert olduğunu her zaman hatırlamasını isteriz [2]. Bu sûretle okuyucu, kendisiyle amel edilecek hadîsin sahîh olduğunu görmek ve onu her türlü şâibeden kurtarmak için bu hassâs tenkîd ölçülerinin, râvîleri cerh etmeyi câiz, hattâ vâcip kıldığına [3] inanmış olacaktır. Yalnız sika râvîler tarafından rivâyet edilen ve bu işin dîn olduğunu bütün râvîleri anlamış olan hadîs ihticâca elverişlidir.

[1] "Zayıf hadîslerin rivâyeti ve onlarla amel etme meselesi" adlı bahsi tekrar dikkatle oku, s. 177.

[2] Bu meseleyi, "rivâyetin şartları ve muhaddislerin ölçüleri" faslında îzah ettik, s. 100-110.

[3] Nevevî, Şerhu Sahîh-i Müslim, s. 60.

ÜÇÜNCÜ FASIL

HADÎSİN EDEBİYAT İLİMLERİNE TESİRİ

İslâmî İlimlerin Hadîsin Gölgesinde Doğuşu:

Bâzı âlimler şöyle derdi: "İlimler üç kısımdır:

1 — Pişen fakat yanmayan ilim ki bu **nahiv ve nahiv asılları ilmidir.**

2 — Ne pişen, ne de yanan ilim ki bu **beyân ve tefsîr ilmidir.**

3 — Pişen ve yanan ilim ki bu **fıkıh ve hadîs ilmidir.**"[1]. Bu söz, önemli İslâmî ilimlerin geçirdiği merhalelerden bahseden, araştırıcıların bu ilimler arasında yaptığı muvâzeneden ve bu ilimlerin asıl prensipleri, yerleşmiş kāideleri ve hassâs ıstılâhları arasındaki mukāyeseden sonra vardıkları netîceleri gözümüzün önüne seher doğru bir sözdür.

Bu sözleri söyleyen kimse, fıkıh ve hadîsi bir ilim olarak kabûl etmekle çok isâbetli davranmıştır; zîrâ fıkıh, hadîs-i şerîflerin, hayâtın muhtelif safhaları hakkında ortaya koyduğu mu'azzam teşrî'i mirâstan doğmuştur. Hadîs-i şerîfin, mücmel âyetleri beyân etmesiyle, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra müstakil bir teşrî' esâsı olması arasında bir fark yoktur. Şüphe yok ki fıkıhla hadîs arasındaki bu sağlam bağlantı, onların tekâmül yolundaki adımlarını birbirine yaklaştırmış, gelişme safhasında geçirdikleri merhaleleri yakınlaştırmıştır. Fıkhın asılları, ancak **'ulûmu'l-hadîsin** temeline ilk taş konduktan sonra yerleşebilmiştir.

Hadîs ile fıkıh, hazırlayıcı ve yerleştirici fonksiyonlarını îfâya devâm edip giderken, onlar hakkında yapılan araştırmalar genişleyip çoğalmış, kâh hadîsin, kâh re'yin hâkimiyeti için gayret eden fikir ekolleri vücut bulmaya başlamış ve hadîs ile fıkıh berâberce pişmiş, berâberce yanmışlardır. Başlangıçları aynı olduğu, mu'azzam gelişmeleri birbirine benzediği, şerî'ata hizmet etmek, tahkîk ve tedkîk için müşterek bir metod kullanmak îtibâriyle aralarında fark

[1] Suyûtî, el-Eşbâh ve'n-nazâir fi'n-nahv, c. I, s. 5'de bu sözü Bedreddin ez-Zerkeşî'ye nisbet etmektedir.

bulunmadığı için karşılıklı râbıtaları hiç gevşememiştir. Eğer hadîs ile fıkha müşterek bir isim vermek istenirse, her ikisini birden ifâde etmesi îtibâriyle **'ilmu'l-hadîs** adından daha münâsibi bulunamaz. Bu sûretle hâsseten hadîsin bütün fıkhî meselelerdeki yerine işâret etmek için bu isimlerden birini söylemekle ötekine ihtiyaç duymayız. **Hadîs olmasaydı, fıkıh elbette bir ilim olamazdı.**

Şu hâle göre, önce pişen, sonra da – hakkında pek çok eser yazılması sebebiyle – yanan ilim hadîs veya **fıkhu'l-hadîs** ilmidir. Diğer ilimler de – ister nahiv esasları gibi pişsin fakat yanmasın, ister tefsîr metodları gibi ne pişsin ne de yansın – hadîs münekkidlerinin vaz'ettiği ölçülerden, yerleştirdiği kāide ve usûllerden kuvvet ve zayıflık, genişlik ve derinlik îtibariyle farklı şekillerde têsîr altında kalmıştır. Fıkıh hadîsin gölgesinde doğmuş, sonraları onun kopmayan bir parçası hâline gelmiştir. Müfessirler, Kur'ân-ı Kerîm'in têvîlinde sünnete dayanırken, tefsîr ilmi de hadîs sâhasındaki yolunu bulmuş, kendisine hâs metodları ve usûlleri olan müstakil bir ilim hâline gelinceye kadar – o da fıkıh gibi – hadîsin bir parçası olmuştur. Fakat tefsîr, – müstakil olmakla berâber – tefsîr bi'l-me'sûrda olduğu gibi hadîsten bir dereceye kadar ayrılmış da olsa, yine Rasûlullah (s.a.v.)'ın sözüyle büyük bir irtibat hâlindedir[1].

İşte bu sûretle müfessirler, tefsîr gibi pişmemiş ve yanmamış bir ilmi têyît için, pişen ve yanan bir ilimle – hadîsle – ihticâc etmişlerdir[2]. Nitekim fıkıh ilminde de hadîsle ihticâc etmişler; bu sûretle müfessir fakîhler muhaddislerin metodlarını kullanmayı âdet edinmişler; ve fıkıhla tefsîrin bir çok tarafları hadîs mührüyle damgalanmıştır.

Hadîsin Nahiv Asıllarına Têsîri:

Şimdi geriye, pişen fakat yanmayan nahiv asılları kalmış oluyor. Bunlar hadîsin têsîrinde nasıl kalabilir?. Nahvin, – dünyevî ve insânî bir ilim olarak – dînin temellerinden ve teşrî' esaslarından birine ne ihtiyâcı vardır?!

[1] Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân adlı kitâbımızın "tefsîr" faslını okuyunuz, s. 289; bu fasıldaki tefsîr bi'l-me'sûr kısmını dikkatle gözden geçiriniz.

[2] Onun pişip yanması mümkün değildir; zîrâ o, – ilâhî kelâmla olan münâsebeti dolayısıyle – sayısız têvîl şekillerine imkân ve ihtimâl verecektir. Zâten müfessirler, her zaman ve her yerde, ilâhî Kelâm'da kastedilen mânânın derûnuna ve hakîkatine vâkıf olamadıklarını açıkça söylerler.

Hayret edilecek nokta şurasıdır: Bu soruya cevâp verirken, hâdîsin nahve ve nahiv asıllarına olan têsirinin, fıkha ve tefsîre olan têsîri kadar kuvvetli olduğunu âdeta gözle görmekteyiz. Şurası da var ki, bunların birbirine olan têsîr ve müessiriyetine kendi arasından baktığımız açı, taklîdle hiçbir münâsebeti olmayan asîl ve orjinâl bir açıdır.

Görüşümüzü açıklamaya başlamadan önce, – tâbirin sıkıcılığından kurtulmak için – bu fasılda **nahiv** sözünü her zikredişimizde, yalnız lûgat meselelerini sırf nahvî kısımlar olarak ihtivâ eden büyük nahiv asıllarını kasdettiğimizi söylemek istiyoruz. Bu **nahiv asılları,** – umûmî ve şümûllü ıstılâha göre – hadîsin têsîrinde kalmış ve onun **metodundan** çok istifâde etmiştir.

Hadîsin **nahiv asıllarına** têsîri, – bu asılların genişliğine, derin liğine ve ufkunun büyüklüğüne rağmen – iki türlü olmuştur: Birincisi hadîs ilmi pişmeden önce **nahiv asılları** onun doğuşuna katılmış; diğeri de, hadîs ilminin pişip, parlak nefis yemişlerini verdikten sonraki yanışına şâhit olmuştur!

Birinci kısımda bu têsîr derecesini genişleterek ifrâta sapmayacağız; zîrâ şimdi biz, hadîsleri isnâd fikrinin ilk ve basit şekliyle Hulefâ-i râşidîn devrinde doğduğunu tasavvur etmekte, sonra da – yine ilk ve basit şekliyle – Hulefâ-i râşidîn'in sonuncusu olan Hz. Ali zamanında nâhiv ve arabî ilimlere dâir bâzı meseleleri ortaya koyma fikrinin doğduğunu düşünmekteyiz. Her hâl-ü kârda İslâm âlimlerinin ahkâm-ı şer'iyyeyi elde ettikleri rivâyetlere gösterdikleri titizliği, aynen, nahiv kaidelerini çıkardıkları rivâyetlere gösterdiklerini müşâhede etmekteyiz. Arabî ilimleri ilk olarak ortaya koymakla tanınan Ebu'l-Esved ed-Duelî[1], nahiv meselelerini ilk defâ Hz. Alî'nin bahis mevzûu ettiğini söylemektedir. Rivâyet edilen haber, dînî ve şer'î bir mesele olmasa bile onun Hz. Alî'ye nisbet edilmesi, tahammûl ve edâ yollarının müslümanlar tarafından çok önceleri kullanıldığını göstermesi bakımından bir isnâd çeşidi sayılır. Ebu'l-Esved ed-Duelî bu rivâyeti Hz. Alî'ye isnâd ettikten başka, yine pek âşikâr bir isnâdla fetvâlarının bir çoğunu da ona nisbet ediyordu.

Hadîs rivâyetinde isnâdın kullanılmaya başlandığı zamanı tâyin etmenin güç olduğu zannı, hadîsin kaynaklarına pek az inilmesi sebebiyle doğmuştur; zîrâ bu kadar çok ve yaygın hadîsleri sahâbîlerin

1 ez-Zerkeşî, el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân, c. I, s. 378.

birbirinden aldığını, onların bir sözü bir başka sahâbîye isnâd ettiğini ve bir sözün, o meâldeki diğer sahâbe sözleriyle takviye edildiğini reddetmek güçtür.

Kitâbımızdaki **teşrî'de hadîsle ihticâc** faslını okuyan, – zikredildiği üzere – hadîsleri duyup öğrenip başkalarına rivâyet etmek maksadıyla sahâbe-i kirâmın Rasûlullah (s.a.v.)'ın yanına nöbetleşe gittiğini müşâhede eden, asr-ı saâdette bile müslümanların birbirlerinden rivâyet ettiğini gören okuyucunun rivâyet ve isnâd meselelerini tekrar ele almaya ihtiyaç duyduğunu zannetmiyoruz. Ve yine sahâbe ve tâbi'înin, rivâyet etmekte oldukları haberleri kimden aldıklarını beyân ettiklerinden de şüphe ettiğine ihtimâl vermiyoruz.

İslâm'ın ilk devirlerinden beri İsnâd Sisteminin tatbîki:

Bâzı tâbi'îlerin – meselâ: Katâde b. Di'âme es-Sedûsî gibilerin – hadîsleri senedleriyle birlikte rivâyet etmediklerine dâir söylenen haberler dahî bize, muhtelif şehirlerde bulunan tâbi'îlerin çoğunun, hadîsleri senedleriyle birlikte rivâyet etmekte olduklarını gösterir. Böyle olmasaydı râvî, herkese şâmil olduğunu – o devirde – bilmeyen tek şahsın dahî mevcut olmadığı umûmî bir hükümden Katâde'yi – veya bir başka tabi'îyi – müstesnâ tutmaya uğraşmazdı. Misâl olarak: Hammâd b. Seleme'nin Tabakâtu'l-kubrâ'daki[1] şu sözünü ele alalım :

Katâde'ye giderdik, o da: (بَلَغَنَا عن النبي صلى الله عليه وسلم = Hz. Peygamber'den bize ulaştı ki...), (بَلَغَنَا عن عُمَر = Hz. Ömer'den bize ulaştı ki...) diyerek hadîsleri hemen hemen isnâd etmezdi. Hammâd b. Ebî Süleymân Basra'ya geldiği zaman: (حَدَّثَنَا إبراهيم و فلان و فلان = Bize İbrâhîm, falan ve falan rivâyet etti ki demeye başladı. Bu hâl Katâde'ye söylendiğinde o da: (سألت مُطَرِّفًا = Mutarrıf'a sordum ki...), (حدثنا أنس بن مالك وسألت سعيد بن المسيب) diyerek haberle senetleriyle birlikte rivâyet etti.

İlk bakışta bu haberden anlaşılan mânâ şudur: Hammâd b. Süleymân Basra'da bu âdeti yaygın hâle getirdikten sonradır ki Katâde isnâdla rivâyet etmeye başlamıştır. Bu haberle anlatılmak istenen asıl

[1] İbnu Sa'd, et-Tabakâtu'l-kubrâ, c. VII/2, s. 2.

mesele, Hammâd b. Seleme'den başka birçok tâbi'îlerin de kendi şehirlerinde haberleri isnâdla rivâyet etmekte olduklarıdır. İşte meselenin delîl olarak ele alınacak tarafı burasıdır.

Esāsında tâbi'îlerin, isnâdla birlikte rivâyet etmeye teşvîk etmeleri veya haberlerin senedlerini soruşturmaları îcâb ediyordu; fakat bu teşvîke ne asr-ı saâdette, ne de ilk sahâbîler devrinde hâcet vardı; zîrâ herkes birbirini tasdîk edip inanıyor, kimse kimseyi ithâm etmiyordu. Yalnız "**Hz. Alî ile Hz. Mu'âviye arasındaki ihtilâfın harp şeklini alarak, kanların dökülüp canların telef olmaya başladığı hicretin kırkıncı yılı, sünnetin yalan ve uydurmadan münezzeh olması ile, yalan ve hadîs uydurma hareketinin çoğalarak şiyâsî maksatlara ve dâhilî bölünmelere hizmet için kullanılmaya başlamasını birbirinden ayıran bir hududtur**"[1]. Bu fitne hareketinin zuhûrundan sonra herkes haberlerin senedlerini soruşturmaya başladı; "**ehl-i sünnetten olanların hadîslerini kabûl ettiler, ehl-i bid'attan olanların hadîslerini de terk ettiler**"[2].

Fitnenin kalblerde bıraktığı kötü têsîrlerden biri de, iki kutubtan herbirini, kendi grubunun fazîletlerine dâir uydurmaya tabiî olarak teşvîk etmesiydi. Nitekim büyük şiî edîbi İbnu Ebi'l-Hadîd şöyle demektedir;

"**Bil ki, fezâil hadîslerini uydurma hareketi, ilk olarak şiîler tarafından başlatılmıştır...**"[3].

Mühim olan nokta, – daha önce zikredildiği üzere – haberlerin senedlerle birlikte rivâyetinin ilk olarak sünnetin naklinde görüldüğüdür. Çünkü fıkhî ve teşri'î meselelerin îzâhında sünnetin têsîri mevcuttur. Gayr-i dînî rivâyetlerde isnâda önem verenler, – İslâm'ın ilk yıllarında – müsâmahakâr ıstılâhçıların göz yumabileceği bir tarzda, lâfza bağlı kalanların taassubundan da pek uzak bir şekilde ve tabiî imkân nisbetinde nakillerini isnâd etmişlerdir. Bununla berâber nahvin kurucusu sayılanlardan arabî ilimleri ilk defa têsîs eden kimseler, muhtelif sâhalarda imkânları nisbetinde haberler ve eserler nakl etmeye çalışan sahâbe ve son tâbi'îlerin yaptıklarından farklı birşey

[1] Dr. Mustafa es-Sibâ'î, es-Sunne ve mekânetuhâ fi't-teşrî'i'l-islâmî, s. 89.

[2] İbnu Hacer, Lisânu'l-Mîzân, c. I, s. 7. Bu haber, İbnu Sîrîn'e âittir. Bu sözün baş taraflarında şöyle demektedir: "Fitne kopmadan önce isnâd aramıyorlardı. Fitne koptuktan sonra ise, ehl-i sünnetin hadîslerini kabûl ettiler...".

[3] Şerhu Nehci'l-belâğa, c. II, s. 134.

yapmamışlardır. Bu iki gruptan herbiri, ahbâr râvîlerini umûmî olarak, hadîs râvîlerini de daha husûsî bir şekilde birbirlerinden tamâmiyle ayıracak bir özellik bulamıyorlardı.

Bununla berâber diyoruz ki, Arapların nahiv prensipleri vaz' etmeyi düşündüğü günden îtibaren hadîs, **nahiv asıllarına** tabiî olarak têsîr etmiştir. Yani bu têsîr, hadîsin kemâl devresinde değil doğuşu sırasında vuku' bulmuştur. Bu hususta mübâlağa ederek hadîsin têsîr sâhasının genişliğini belirtirken aşırı davranmayacağız. Fakat – bu ilmin ikinci asırda pişip, üçüncü asırda yanmasından sonra – hadîsin nahve ve nahiv usûlüne, muhtelif ilimlere ve metodlarına olan têsîrini anlatmak bâbında ne kadar mübâlağa edersek edelim, yine de hadîs ilminin hakkını ödeyemeyiz; zîrâ hiçbir İslâmî ilim yoktur ki, onda hadîsin belirli bir têsîri bulunmasın. Bu têsîr vasıyyetler, hikmetler ve prensipler gibi nebevî mîrâsın aydınlattığı sâhalarda olmasa bile, mutlaka tahammül ve edâ usûlleri, rivâyet ve râvîlerin şartları, tenkîd ve tercîh ölçüleri, tasnîf ve tahrîc üslûbları, muvâzene ve tercîh şekilleri hakkındadır. İşte bütün bunlar rivâyet ve isnâd yoluyla nahiv misâllerine girmiş, lûgat bahislerine geçmiş, edebiyât haberleri arasına katılmış ve her sahâda gür sesini duyurmuştur.

Edebiyât ilimleri ve hadîscilerin isnâdının bu ilimlere têsîri:

Bilindiği üzere sarf, nahiv ve bütün lûgat meseleleri, edebiyât ilimlerinin çeşitli dallarını teşkîl eder. Bunlara ancak – er-Ru'aynî[1]'nin de dediği gibi – asıl Arap kelâmıyle şâhid getirebilir. Sahîh rivâyetlerle, muttasıl isnâdlardan başka, bizi fasîh olan kadîm Arap kelâmına götüren bir başka yol var mıdır?

Bütün âlimler şu husûsta ittifak etmişlerdir – ki kana'atımca bu ittifaklarında haklıdırlar –: "Arapçada müteahhir edebiyâtçıların sözüyle ihticâc edilmez"[2]. Ve bu ittifak sebebiyle, saymakla tükenmeyecek nice rivâyetleri 'ulûm-i arabiyyeye katmışlardır. Bu rivâyetler

[1] VIII. asır âlimlerinden er-Ru'aynî el-Endülüsî'dir. Meslektaşı İbnu Câbir'in Şerhi'nde onun şöyle söylediği rivâyet edilmektedir: "Edebiyât ilimleri altı tânedir: Lûgat, nahiv, sarf, meânî, beyân, bedî'dir. Bunların ilk üçünde şâhid olarak yalnız Arap kelâmı zikredilebilir; son üç ilim ise meânî ile alâkalı olduğu için onlarda şâhid olarak müteahhir edebiyâtçıların sözleri de getirilebilir", bk. el-Bağdâdî, Hızânetu'l-edeb, c. I, s. 20, Kâhire Matbaatu's-selefiyye, 1348.

[2] Suyûtî, el-İktirâh, s. 31.

arasında, İslâm'a yetişemeyen Câhiliyyet devri şâirlerinin, Câhiliyyet ve İslâm devirlerine yetişen Muhadramların birçok şiirlerinden başka Câhiliyyet devrini hiç görmemiş şâirlerin bir kısım İslâmî şiirleri de bulunmaktadır[1]. Acabâ muhaddislerin hadîs rivâyetinde kullandıkları isnâd sisteminin az veya çok nisbette têsîrinde kalmadan bütün bu şevâhidi nakletmek onlardan birine müyesser olmuş mudur?

Bu noktada bâzı mu'âsır araştırıcılar bize şöyle seslenmektedir: Aksine hadîs rivâyeti, şiir rivâyetinin ve Câhiliyye şâirlerinin haberlerinin te'sîrinde kalmıştır; zîrâ İslâm'dan önceki bâzı şâirlerden şiir alındığını söyleyen sahâbîler mevcuttur. Nitekim Ömer b. el-Hattâb, Furât b. Zeyd el-Leysî'ye kardeşinin şiirini okuyarak: "Bu, kardeşin Kusâme b. Zeyd'in şiiridir. Bu şiiri bana o okudu; ben de ondan zabtettim", demiştir[2]. Araştırıcıların – şâyet doğru ise böyle bir haber karşısında – sâdece misâl verilen şiirin Câhiliyye şiiri olmasına bakarak, onu, Câhiliyyet devri halkının, şâirlerin haberlerini senedle rivâyet ettiklerine delîl saymalarını anlayamıyorum[3]. Bu haberde, İslâm'ın Ömer gibi birisine, bilinen her sözü sâhibine nisbet etme hırsını vermesinde, doğruluğa, takvâya, emânete ve iyi ahlâka teşvîk etmek için bir misâl bulamıyorlar!

Hattâ rivâyet edilmekte olan az miktardaki bu kabil rivâyetin hepsi, Câhiliyyet devri insanları arasında, haberleri senedleriyle rivâyet etme âdetinin mevcut olduğuna delîl sayılsa, ve hatta bu misâllerin sayılamayacak kadar çok olduğu kabûl edilse bile – ki aslında, bu kadarcık rivâyetten fazlası da elimizde yoktur – kim çıkıp da bu şevâhidin, İslâm'dan önce veya Hulefâ-i râşidîn devrinde rivâyet edildiği tarzda bize geldiğini iddia edebilir?

Hadîs ilimleri gelişip, hadîs ıstılâhları hakkında esâslı prensipler tesbit edilip ve bu prensiplerle ıstılâhlar halk arasında yayıldıktan sonra râvîler, öğrenip öğretilmesini istedikleri haber, siyer ve şiirlerden

[1] Üç mütehassıs âlim müstesnâ – Hızânetu'l-edeb, c. I, s. 20'deki görüşüyle Bağdâdî de bunlara katılmaktadır – diğer âlimler lûgat ve edebiyât ilimlerinde İslâm şâirleri tabakasının şiirleriyle ihticâc edilmeyeceği kana'atindedirler.

[2] İbnu Hacer, el-İsâbe, c. V, s. 216.

[3] Âlim dostumuz Dr. Nâsıruddîn el-Esed, bu rivâyet hakkında kanâatını şu sözlerle ifâde etmiştir: "Rivâyet, yazı gelişip yaygın bir hâl alana kadar, her devirde ve her millette tabiî bir nakil yolu idi. Hadîs rivâyetine gelince, bu, Arapların İslâm'dan sonra kullandıkları tamâmen farklı bir usûldür", Masâdıru'ş-şi'ri'l-câhilî, s. 256.

senedleri muttasıl olanların rivâyetlerine ehemmiyet vermeye başlamışlardır. Aslında râvîler, bunlar arasında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadîslerini, takvâ ve ihtiyatla rivâyet etmek husûsunda daha titiz davranıyorlardı.

Bunlardan şu netîceye varmaktayız: Râvîler, ilimlerin tasnîfi asrında, hadîs rivâyetinde muttasıl isnâdı kullanmaya önem vermişler veya bu kabil dînî rivâyette sened zincirinin muttasıl olmasını daha çok gözetmişlerdir[1]. Sonra yine aynı şahısların, lûgat ve nahvin, şiir ve benzeri şevâhidin râvîleri oldukları ve bunları rivâyet ederken dînî rivâyetteki kadar ciddî olmadıkları; fakat hadîs münekkidlerinin onlara cehd ve zorlama ile dahî zâil olmayan derin bir têsîr bırakmaları sebebiyle, bu şevâhidte, câhiliyye devrinde olduğu nisbette bir gevşeklik göstermedikleri netîcesine varmak hakkımız ve hattâ vazîfemizdir.

---

[1] Bilhassa bk. bu kitap s. 110-111.

DÖRDÜNCÜ FASIL

LÛGAT ve NAHİVDE HADÎSLE İHTİCÂC

Âlimlerin hadîs rivâyetindeki çekingenlikleri:

Asma'î gibi bir imâmın, "ancak birkaç hadîs rivâyet edecek kadar[1]" hadîs rivâyetinden kaçınması gösteriyor ki, Rasûlullah (s.a.v.)'a yalan isnâdı korkusu, ilk büyük râvîlere olduğu gibi ona da hâkim olmuş, kendileri için selâmeti, dinde takvâ ve ihtiyat sâhibi olmakta görmüşlerdir. Bunların, başka rivâyetlerde de takvâyı aslâ bırakmamalarına rağmen, hadîs rivâyetine kıyâsla şiir rivâyetinde daha serbest oldukları da bir hakîkattir. Meselâ: Şu'be b. Haccâc, en büyük hadîs imâmlarından biridir. Hemen hemen yegâne meşgalesi, halka hadîs rivâyet etmekti. Fakat zaman zaman şiir rivâyetiyle bir miktar uğraştığı da olurdu. Birgün Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs ile karşılıklı bir hayli şiir okurlar. Buna hayret eden bâzı hadısciler dayanamıyarak Şu'be'ye derler ki:

"Ey Ebû Bistâm! Biz senden Rasûlullah (s.a.v.)'ın hadîslerini duyabilmek için günlerce yolculuk edip geliyoruz. Sen ise bizi bırakıp şiirle uğraşıyorsun!" Bu sözlere pek hiddetlenen Şu'be onlara dönerek:

"Be adamlar! Ben kendim için hayırlı olanı sizden daha iyi bilirim. Allâh'a yemin ederim ki ben, şiir rivâyetinde, hadîstekinden daha serbest davranıyorum", der[2].

Hadîs rivâyetinde gösterdikleri ciddiyete nazaran, şiirde, râvîlerin daha serbest davrandıkları muhakkaktır; zîrâ sünneti rivâyet ederken onlara, tahkîk ve tetkîki gerektiren **tahdîs** sıfatı hâkim oluyor ve bu sûretle sened zincirine gösterdikleri ihtimâmı hadîs metninin lâfızlarında da gösteriyorlardı[3]. Onlar şiir rivâyetinde de fevkâlade bir dikkat ve titizlik gösteriyorlar ve farkında olmadan **tahdîs** sıfatının

---

[1] Bk. Ebu't-Tîb el-Lûgavî, Merâtibu'n-nahviyyîn, v. 74, Masâdıru'ş-şi'ri'l-câhilî, s. 260'dan naklen.

[2] Krş. et-Tabakâtu'l-kubrâ, c. VII, k. 2-38; Nüzhetu'l-elibbâ, s. 89-90.

[3] Lâfzen hadîs rivâyeti hakkında s. 63 ve devâmında söylediklerimize bk.

têsîrinde bulunuyorlardı; şiirde serbest davranmakla işi büsbütün gevşetmiyorlardı. Hadîs rivâyet edip yalana düşmektense, şiir rivâyet etmeyi tercîh ediyorlardı. Nitekim sahâbî İmrân b. Husayn Basra'ya geldiğinde, şiir ve hadîs rivâyetine ayrı ayrı zaman tahsîs etmekle berâber, daha çok şiir rivâyet etmiş ve eğer istese devâmlı sûrette iki gün hadîs rivâyet edebileceğini söylemiştir![1].

Lûgat ve Nahivde Hadîsle İhticâc:

Siz, bütün bunlardan sonra, eski nahivcilerin çoğunun hadîsle ihticâcı terkederek şiirle ihticâc etmelerine şaşmaz mısınız? Dağ gibi ağaçları bırakıp çalı-çırpıya sarılmaları sizi dehşete düşürmüyor mu?

Eskilerin haberlerini rivâyet edenlerin yalancı veya uydurmacı (vazzâ') olduklarını söylemiyoruz; hatta şiir rivâyetinde, onların hepsinin müsâmahakâı olduklarını da söylemiyoruz; aksine ellerinden geldiği kadar bütün rivâyetlerinde doğru, temkinli ve ihtiyâtlı olmaya çalıştıklarını zannediyoruz. Ne var ki, Müsned'i irsâl etmek, Mürsel'i isnâd etmek, Mevzûl'ü maktû' yapmak, Maktû'u mevsûl yapmak, bir rivâyeti diğerlerine idhâl etmek gibi mevzûlarda hadîscilerin gösterdiği dikkat ve sağlamlığa onlar sâhip değildiler. Onlar her hâl-u kârda mâzûr idiler. Şüphesiz onların bu mâzeretleri bir çoğunun edebiyât haberlerini, nahiv ve lûgat şevâhidini, câhilliyye devrini görmeyen kimselerden almış olmaları sebebiyledir. Şu hâle göre bâzı isnâd halkalarının düşmüş olmasında onların bir sû-i taksîrleri yoktur. Bu halkalar düşünce, geniş mesâfeleri kapatmak, boşlukları doldurmak için, inkıtâ' ortadan kalkana kadar bir şahsın yerine mu'âsırı olan birini koyarak ve isnâd silsilesini tâmir ederek tesviye tedlîsi[2] yapmakta da bir beis yoktur. Bununla berâber, şiir rivâyet eden kimselerin yalancı ve gevşek olduklarını, bu tâmir ve tedlîsi kasden yaptıklarını söylemiyoruz. Şüphe yok ki onlar, hadîscilerin têsîrinde çok kalmışlardır. Şiir râvîlerinin, hadîs ıstılâhlarının têsîrinde kaldığını gösteren en açık delîl, hadîs rivâyetinden kaçmaları, muhaddislerin merhamet nedir bilmeyen terbiyeci sopalarından ve bu sopanın son derece sağlam ve insanı dikkatli davranmaya mecbûr eden karaltısından korkmalarıdır. Bu öyle bir müeyyidedir ki, bütün talebelerinin,

[1] et-Tabakâtu'l-kubrâ, c. IV, k. 2-26.

[2] Müdelles hadîs bahsine bakarak **tesviye tedlîsi** kısmını bilhassa okuyunuz, s. 144.

gerek dünyâ ve gerekse din işlerine dâir rivâyet ettikleri her şeyde en doğru konuşan, alnı en açık ve sözü en samîmî birer insan olmalarını ister.

İlk nahivcilerin durumuna hayret etmemek kābil değildir. Çeşitli bâblar ve fasıllar hâlinde tertîb ettikleri kāidelere misâl arayıp durdukları hâlde, Rasûlullah (s.a.v.)'ın hadîslerine mürâcaat etmemeye gönülleri nasıl râzı oldu! Halbuki onlar, muhaddislerin gerek şifâhen ve gerekse isnâd yoluyle rivâyet edilen haberler için ileri sürdükleri şartların en doğru nakilleri ve en sağlam sözleri têmîn ettiğini de bilirler!

Mu'âsır bâzı araştırıcılar bu acâip durumu mükemmel bir tarzda şu şekilde açıklamaktadırlar:

"Eski lûgatçiler ve nahivciler bilhassa şiir râvîlerinin naklettiği kültüre olanca gayretleri ile yöneldikleri için, hadîs rivâyet ve dirâyetiyle meşgûl olacak imkânları kalmadı. Bu sebeple, hadîsle ihticâc meselesi de istendiği gibi olmadı. Nahivciler, hadîsle ihticâc edememelerinin sebeplerini zikrederken öyle gerekçeler ileri sürmüşlerdir ki, bütün bunlar, şiir ve nesirle yaptıkları ihticâctan daha kuvvetli ve sağlam olmuştur"[1].

Edebiyâtçılar niçin hadîsle ihticâc etmemişlerdir?

Hadîsle ihticâc edilmesine râzı olmayanların ileri sürdükleri en kuvvetli delil, bütün bu rivâyetlerin, Arabın en fasîhi olduğunda şüphe edilmeyen Hz. Peygamber (s.a.v.)'in lâfzı olduğuna güvenmedikleridir ve "ulemâ bu rivâyetleri, – Ebû Hayyân el-Endülüsî'nin dediği gibi – Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sözü olduğuna güvenemedikleri için terketmişlerdir. Eğer güvenselerdi, bunlar, küllî kāidelerin isbâtında Kur'ân yerine geçerdi"[2].

Ebû Hayyân, hadîsle ihticâcı kabûl etmeyenlerin durumunu iki şeye bağlamaktadır:

Birincisi, râvîlerin bir kıssayı değişik lâfızlarla nakletmeye cevâz vermeleridir; halbuki Hz. Peygamber (s.a.v.) bütün bu lâfızları söylememiştir; fakat râvîler Hz. Peygamber (s.a.v.)'in fasîh

[1] Sa'îd el-Efgânî, Usûlü'n-nahv, s. 41.
[2] Suyutî, el-İktirâh, s. 19; krş. Keşfu'z-zunûn, s. 405-407.

lâfızlarını söylemeyip, onların benzeri diğer kelimelerle hadisi nakletmişlerdir[1].

İkincisi, rivâyet edilen hadîslerde birçok lâhin yapıldığıdır. "Zîrâ râvîlerin birçoğu aslında Arap değildi ve Arap dilini de nahiv san'atına uygun olarak bilmiyorlardı. Bu sebeple, onlar farkına varmadan sözlerinde lâhin vukû' bulmuştur"[2].

Hadîsle ihticâca mânî olanlara cevâp:

Gerçek şudur ki, mânâ ile rivâyeti câiz görenler, bunu birtakım şartlara bağlamışlardır. Şöyle ki:

Mânâ ile rivâyeti, ancak, dili kendi tabiatı iktizâsı olup yaratılış îtibâriyle Arap olan sahâbe, tâbi'în, büyük fakîh imâmlar ve râvîler yapabilir. Bu zevâttan Arap olarak yaratılan biri, bir lâfzın yerine mürâdifini koysa, bunu nahivcilerin diğer Arap kelâmına tercîh etmesi gerekir. Zîrâ bunu yapanın, fasîh Arap topluluklarında yetişen biri olması, sözünün tereddüt edilmeden derhâl kabûl edilmesini îcâb ettirir. İşte bu sebeple İmâm Ahmed b. Hanbel, İmâm Şâfi'î hakkında: "Onun sözü lûgatte huccettir", der[3].

Farzedelim ki, selef-i sâlihîn, mânâ ile rivâyet etmiştir. Farzedelim ki, hepsi de diğer rivâyetlerde olduğu gibi, merfû' hadîste de müsâmahakâr davranmıştır. Ve yine diyelim ki, rivâyet ve tedvîn asrında, bütün râvîlerin mânâ ile rivâyet edebileceğine dâir icmâ edilmiştir; fakat vâkı'a her bakımdan bunun aksini göstermektedir. Şöyle ki:

İlk râvîler, rivâyetlerin mutlaka lâfzî ve nassa tamamen uygun olarak yapılması husûsunda pek titiz davranıyorlardı; hattâ (و) ve (ف) harflerinin yer değiştirmesine dahî müsâmaha etmiyorlardı. Onlar, – A'meş'in dediği gibi – hadîste bir (و), bir (ا)

---

[1] Ebû Hayyân buna misâl olarak: "زَوَّجْتُكَهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ = O hanımı, ezberindeki Kur'ân-ı Kerîm karşılığında sana nikâhladım", hadîsini zikretmiştir. Bir başka rivâyette hadîs şu sözlerle rivâyet edilmektedir: "مَلَّكْتُكَهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ"; üçüncü bir rivâyette: "خُذْهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ" dördüncü bir rivâyette de: "امكناكها بما معك من القرآن" lâfızlarıyle rivâyet edilmiştir.

[2] Krş. el-İktirâh, s. 21.

[3] el-İktirâh, s. 24.

veya bir (د) ziyâde etmektense, göklerin başlarına yıkılmasını tercîh ediyorlardı[1]. Hadîs râvîsinin, iki lâfız arasındaki tereddüdünü gösteren ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in söylediği lâfzın yerine başkasını söylemek korkusuyle, tereddüd ettiği iki lâfzı da belirtmek istediğini ifâde eden ne kadar çok misâl vardır![2].

Bâzı imâmlar, merfû' hadîslerin mânâ ile rivâyet edilmesini şiddetle reddetmişlerdir. Onlar, yalnız mevkûf ve maktû' hadîslerin mânâ ile rivâyetine göz yumuyorlardı; zîrâ onlar hadîse, teşrî'deki yeri dolayısıyle son derece dikkat etmek gerektiğine inanıyorlardı[3].

Rasûlullah (s.a.v.)'ın lâfzını mürâdifi ile değiştirdikleri takdirde onun söylemek istediğini îfâya muktedir olsalar dahî, sahâbeden başkasının mânâ ile rivâyetine bâzı mütehassıs âlimlerin nasıl karşı koyduklarını gördük. Buna gerekçe olarak da, herkesin mânâ ile rivâyet edebileceği kabûl edildiği takdirde, kimsenin hadîslere îtimat etmeyeceğini ileri sürmüşlerdir[4]. Bu kadar şiddetten ve her yönden yapılan bu kadar tazyîkten sonra mânâ ile yapılan rivâyetler çok az ve pek nâdir olmuştur. Böylesi bir rivâyet, – vâki olduğunu kabûl etsek bile – yalnız şu şartları hâiz olan râvîlere serbest bırakılmıştır: Râvî sarf ve nahvi mükemmel sûrette bilecek, lâfzın medlûl ve maksatlarına vâkıf olacak ve Hz. Peygamber hiç lâhin yapmadığı için de,

---

[1] el-Kifâye, s. 178; krş. bu eser, s. 63-64.

[2] Meselâ: Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın rivâyet ettiği hadîste Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: "الثلث ، والثلث كثير – او كبير" buyurduğu rivâyet edilmektedir. Râvî, (كثير) mi, yoksa (كبير) mi buyurduğunda şüphe ettiği için ikisini de göstermiştir (Bk. Delîlu'l-fâlihîn, c. I, s. 46) Ebû Mâlik el-Hâris b. 'Âsım el-Eş'ârî'nin rivâyet ettiği hadîs de böyledir. Hadîs: "الطهور شطر الايمان" sözleriyle başlamakta, bilâhare: "وسبحان الله والحمد لله تملآن – او تملأ – ما بين السماوات والارض" sözleriyle devâm etmektedir. Râvî şüphelenerek kelimenin "تملأ" şeklinde müfred olarak mı, yoksa "تملآن" şeklinde tesniye olarak mı vârid olduğunu tesbît edememiş, bu sebeple ihtiyâten her ikisini de zikretmiştir (Bk. Delîlu'l-fâlihîn, c. I, s. 130).

[3] Beyhâkî, Medhal'inde İmâm Mâlik'in böyle söylediğini rivâyet etmektedir, bk. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 158.

[4] Bk. s. 66.

lâhin yapmadan hadîsi rivâyet etmeye muktedir olacaktır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivâyet ettiği hadîste lâhin yapan kimse Rasûlullah (s.a.v.)'a yalan söylemiş, böylece de Cehennemdeki yerine hazırlanmış olur[1].

Aralarında lâhne benzer ifâde bozuklukları görülen bir hayli hadîs, – bize göre çoğu zaman – râvîlerin tahammul ve edâdaki titizlik ve ihtiyatlarını gösterir. Râvîlerin bir kısmı da, emânete haddinden fazla dikkat göstermesi sebebiyle, rivâyet ettiği lâfız mânâyı bozup fesâda uğratmadığı müddetçe lâhin yapmıştır[2]. Buna binâen mütehassıs âlimler, râvîsinin i'râba muhâlif davrandığı bir hadîsin aslını bulmak gerektiğini söylemişlerdir![3]. Yine aynı sebeple el-Hasen b. Ali el-Hulvânî demiştir ki:

"Kitâbımda 'Affân'dan rivâyet ettiklerimde bir lâhin bulursanız onun i'râbını göstererek tashîh ediniz; zîrâ 'Affân lâhin yapmazdı" 'Affân da der ki:

"Kitâbımda Hammâd b. Seleme'den, rivâyet ettiklerimde bir lâhin bulursanız, onun i'râbını göstererek tashîh ediniz; zîrâ Ḥammâd b. Seleme lâhin yapmazdı". Hammâd da şöyle der:

"Kitâbımda Katâde'den rivâyet ettiklerimde bir lâhin bulursanız, onun i'râbını veriniz; zîrâ Katâde lâhin yapmazdı"[4].

Araştırmanın özeti:

Muhaddislerin senedleri rivâyet ederken gösterdikleri fevkalâde dikkatin yanında, metinleri rivâyet ederken göz önünde bulundurdukları bu ölçüler bize kesin sûrette göstermektedir ki, mütekaddim lûgatçilerden ve nahivcilerden hadîsle ihticâcı men'edenler, hadîs merviyyâtının, hâlis Arap olan yüce Peygamber'in sözleri olduğu husûsunda insana îtimat telkîn etmediğini söylemekle pek büyük bir hata işlemişlerdir. Hadîsle ihticâca mânî olanlar, ihticâca cevâz verenler gibi, şunu iyice anlamış oldular ki, "nahivcilerin ve lûgatçilerin ihticâc ettiği bütün Arap kelâmında, hadîs rivâyetinde gösterilen zabt, dikkat ve araştırmanın asgarîsi dahî mevcut değildir"[5].

---

[1] Krş. İbnu Kesîr, İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 162.
[2] el-Kifâye, s. 186. Bu fikir, Muhammed b. Sîrîn'den rivâyet edilmektedir.
[3] Hatîbu'l-Bağdâdî, el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi', c. VI, v. 103 a.
[4] Bk. el-Belevî, Elif bâ, c. I, s. 44.
[5] Usûlü'n-nahv, s. 47

Mütekaddim lûgatçi ve nahivcileri, – hadîste onlar gibi şüphe etmemek şartıyle – mâzûr gösterecek sebepler araştırdığımız takdirde görürüz ki, o gün için Rasûlullah (s.a.v.)'ın sahîh hadîsleri "bol miktarda ellerinde bulunduğu hâlde onları hadîsin dışındaki kıraç arâzîde otlamaya mahkûm eden" [1] sebeplerin başında, "az meşgûliyet" [2], nâdir rivâyet ve pek az kitâbın mevcût olması gelir.

Nahvin ilk kurucuları olan Basralı imâmlardan Ebû Amr b. el-'Alâ', İsâ b. Ömer, el-Halîl, Sîbeveyh ve Kûfe'li imâmlardan el-Kisâ'î, el-Ferrâ', Ali b. Mübârek el-Ahmer ve Hişâm ed-Darîr'e nisbet edilen bu tefsîrin ışığı altında hadîsle ihticâcın neden istenmediğini anlamamız mümkün olabilir [3]. Ve yine müteahhir lûgatçilerin en seçilmiş ve en fasîh lâfızları, şerhleri ve şevâhidi ile bir arada bulunduran mu'cemlerinde Rasûlullah (s.a.v.)'ın hadîsleri ile neden ihticâc ettiklerini de anlamamız mümkündür. Bu mu'cemler arasında **el-Ezherî**'nin **Tehzîb**'i, **el-Cevherî**'nin **Sıhâh**'ı, **İbnu Fâris**'in **Makâyîs**'i, **ez-Zemahşerî**'nin **Fâik**'i ve ayrıca **İbnu Harûf, İbnu Cinnî, İbnu Berrî** ve **es-Suheylî** gibi büyük nahivcilerin meseleleri de bulunmaktadır. Nitekim bu görüşte olanlardan **İbnu't-Tayyib** diyor ki [4]:

"Bu meselede şeyh **Ebû Hayyân** (v. 745 H.)'ın **Şerhu't-teshîl** de ve **Ebu'l-Hasen ed-Dâ'i'** (v. 680 H.)'in **Şerhu'l-cumel**'de ortaya koydukları görüşe muhâlif olan bir Arap âlimi bulunduğunu bilmiyoruz. **Celâluddîn es-Suyûtî** (v. 911)'de onların kanâatine tâbi olmuştur".

"**Kuvvetle tahmîn ediyorum ki,** – Sa'îd el-Efgânî'nin dediği gibi – **mütekaddim âlimlerden hadîsi şâhid olarak kullanmayanlar, hadîs âlimlerinin gerek rivâyet ve gerekse dirâyet bakımından verdikleri meyvenin halk arasında revaç bulduğu zamanda gelselerdi, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra elbette yalnız hadîsle ihticâc ederlerdi. Hadîs ilminin hassâs ilmî ölçülerine**

---

[1] Usûlü'n-nahv, s. 45.

[2] Sa'îd el-Efgânî'nin, Usûlü'n-nahv, s. 45'deki bu ifâdesi, ilk râvîlerin içinde bulunduğu şartları pek mükemmel bir şekilde belirtmektedir.

[3] el-Iktirâh, s. 21.

[4] Mecelletu mecme'u'l-lûgati'l-arabiyye, c. III, s. 199'da yayınlanan Muhammed el-Hıdr Husevn'in "hadîsle istişhâd" adlı makâlesi.

vurulduğu zaman haklarında birçok şüphelerin uyanacağı şiirlere ve haberlere hiç iltifat etmezlerdi' [1].

Bu sağlam mantıkî görüşle, ihticâc meselesini, aslâ şaşmayacak bir ölçüye bağlayabiliriz ki, bu, fesâhat, saflık ve bozulmadan sâlim olma ölçüsüdür. Bu hâle göre gerek hadîste ve gerekse diğer ilimlerde, lûgatinde za'f olan, kelâmına yabancı söz karışan, makam ve mertebesi ne kadar yüksek olursa olsun, lâfzında rekâbet bulunan kimseyle ihticâc edilmez. İlk lûgatçiler keşke bu ölçüyü daha o zamanlarda bilselerdi, şüphesiz ki bu ölçüler, dil kāidelerini ve nahiv asıllarını, sâbit ve sağlam esaslara bağlamayı, bu usûlün semeresini müteahhir nahivcilerden ve ileri gelen imâmlardan İbnu Mâlik ve İbnu Hişâm'ın topladıkları gibi, şevâhidle zenginleşmiş nahiv meyveleri olarak toplamayı garanti altına almış olurdu.

---

[1] Usûlü'n-nahv, s. 49.

BEŞİNCİ BÖLÜM

RÂVÎLERİN TABAKALARI

(طبقاتُ الرُّوَاةُ)

BİRİNCİ FASIL

İBNU SA'D ve et-TABAKÂT'DAKİ TASNÎF METODU

Giriş:

Hadîslerin cem'i, hadîs toplamak için yapılan seyâhatler ve bu sâhada yazılmış olan eserlerin tedvîni, rivâyet ve isnâda dayanan bütün naklî ilimlerle birlikte ilk müslüman Arap kültürünün temelini teşkîl eder. Târih, siyer, megâzî, fetihnâmeler, terâcim ve tabakât kitapları, hattâ tefsîr ve kırâat ilimlerine dâir bütün bilgilerimiz, hadîsin cem' ve rivâyeti netîcesinde meydana gelmiştir; çünkü hadîsler, vârid oldukları ilk hâlleriyle râvîlerin zihinlerinde ve hâfızların kalblerinde iken bütün bu ilimleri ihtivâ etmekteydi. Bu parça parça bilgiler, müstakil isim ve mevzûlar ile yavaş yavaş hadîsten ayrılmaya başladı ve daha sonraları herbiri başlı başına birer ilim hâline geldi.

Tabakât kitapları, hadîsin cem' ve tedvîni ile doğan bu ilk İslâm kültürünün bir cephesini teşkîl eder. Bu kitaplarda râvîlerin hâl tercemelerini ve asır asır, tabaka tabaka durumlarını bulmaktayız[1]. Biz bu fasılda, tabakât kitaplarından, onların esâs kaynaklarından ve bu nev'i târihî-tenkîdî incelemelerde bulunan kimselerden mutlaka bilmemiz lâzım gelenleriyle meşgûl olacağız.

Tabakât der demez akla ilk gelen, **İbnu Sa'd'ın et-Tabakâtu'l-kubrâ**'sıdır; zîrâ bu eser, tabakât ilminde yazılan kitapların en değerlilerindendir[2]. Bu nev'i tetkîklerin esâsına ve bu mevzûda kitap yazmış olanların metodlarına vâkıf olabilmek için yapacağımız en faydalı çalışma, bu eseri tahlîl etmektir. Biz de **et-Tabakât**'ın müellifini tanıtarak işe başlıyoruz.

İbnu Sa'd, hayâtı ve eserleri:

Adı, Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî'dir. Zühre oğullarının mevlâlarından biri olduğu için ez-Zührî nisbesini almıştır. Dedelerinden biri, Hâşimîlerden Hüseyin b. Abdillâh b. 'Ubeydillâh b.

[1] er-Risâletu'l-mustatrafe, s. 104.
[2] Muhtasaru 'ulûmi'l-hadîs, s. 302.

el-Abbâs'ın mevlâsı olduğu için de el-Hâşimî sayılır. H. 168'de Basra'da doğdu; bu sebeple İbnu Sa'd el-Basrî diye anılır. Sonraları Medîne, Kûfe ve Bağdat'a seyâhatler yapmıştır. Medîne'ye yaptığı seyâhatin H. 200 senesinde vukû bulmuş olması gerekir; zîrâ Medîne'de, 189 târihinde bâzı şeyhlerle karşılaşmış ve onlardan ilim almıştır. Medîne'de meşhûr râvîlerle görüşmüştür; çünkü Medîne **dâru's-sünne** ve hadîs rivâyetinin geliştiği ilk şehirdir.

Bağdat'a seyâhat ettikten sonra, H. 230 senesinde vefât edene kadar orada kalmıştır. Vefât ettiği zaman 62 yaşında bulunuyordu. Bağdat'ta, tabakât ve megâzî müellifi büyük târihçi **el-Vâkıdî**'den ayrılmamıştır. Onun kâtipliğini yaptığı için **Kâtibu'l-Vâkıdî** unvânı ile tanınmıştır. Ayrıca târihçiler İbnu Sa'd'i, Vâkıdî'nin ölümsüz bir eseri olarak kabûl ederler.

İbnu Sa'd'in hayâtını yazan tabâkat kitapları, onun sâdece üç kitâbından bahs ederler: Birincisi, bu **et-Tabakâtu'l-kubrâ**, ikincisi, bize **et-Tabakâtu's-sağîr** diye tanıtılan kitap, üçüncüsü de **Ahbâru'n-Nebî**'dir ki, İbnu Nedîm el-Fihrist'inde İbnu Sa'd'in yalnız bu eserinden bahsetmektedir. Bâzı araştırıcılar, – ki ben de onların kanaatindeyim – bu üç kitâbın aslında sâdece bir kitap olduğunu söylerler. Zîrâ görüldüğü üzere, **et-Tabakâtu's-sağîr** ve **Ahbâru'n-Nebî** kitaplarının muhtevâsı, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**'nın ilk iki cüz'ünde mevcuttur. Bu durum, İbnu Sa'd in et-Tabakâtu'l-kübrâ'dan başka bir kitap yazmadığını göstermez; fakat terceme-i hâl kitaplarının, İbnu Sa'd ve eserleri hakkında verdiği bilgiler kısaca bundan ibârettir. İbnu Sa'd'in et-Tabakâtu'l-kubrâ'dan başka bir kitâbı olmasa bile, sâdece bu kıymetli eser onun muazzam ilmini, sağlam hâfızasını ve zamanındaki rivâyet ve târih kaynaklarıyla olan kuvvetli alâkasını ortaya koymaya kâfi gelirdi.

Asıl kaynakları:

İbnu Sa'd'in **et-Tabakât**'ındaki kaynakları iki türlüdür:

Birincisi, zamanındaki muhaddis ve târihçilerin ekserisinin yaptığı gibi dinleyerek ağızdan alma yolu.

İkincisi de, yazma usûlüdür. Bu ikinci kaynak, dar ve sınırlıdır.

et-Tabakât'dan husûsî bir şekilde bahs edeceğimize göre, ilmî emânet hemen şunu söylememizi îcâb ettirir: İbnu Sa'd, ön plânda, şeyhlerinin ağzından duyduğu nakle istinâd etmiştir. Hattâ şeyhi

Vâkıdî'den **et-Tabakât**'da yazılı olarak aldığı bilgileri, ayrıca şifâhî olarak da almıştır. İlmî emânet, ayrıca şunu da söylememizi gerekli kılar: İsmine açıkça **et-Tabakât** denen bir eseri, İbnu Sa'd'dan önce, – Vâkıdî müstesnâ – telîf eden olmamıştır.

İbnu Sa'd, asrındaki bütün meşhûr muhaddislerle görüşerek onlardan hadîs alma fırsatını da kaçırmamıştır. Onun yaşadığı ilmî çevrenin mâhiyetini anlamak için şeyhlerinden bir kaçının misâl olarak zikretmek kâfi gelecektir: Vekî' b. el-Cerrâh, Süleymân b. Harb, Huşeym b. Beşîr, Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn, Sufyân b. 'Uyeyne, el-Velîd b. Müslim, Ebu'l-Velîd et-Tayâlisî ve Muhammed b. Sa'dân el-Mukri' ed-Darîr bunlardandır. İşte bu durum sebebiyle, daha sonraki asırlarda ve kısa bir zaman sonra yaşayan hadîs münekkidleri onu medh, tezkiye ve ta'dîl etmişler ve hakkında **sadûktur, sikadır, rivâyetlerinin çoğunda titiz davranır**, demişlerdir. Hattâ İbnu Sa'd'i şeyhinden üstün tutanlar vardır. Meselâ es-Sehâvî: "**İsnâdı zayıf olmakla berâber kendi sikadır**", der.

İbnu Sa'd'ın Şeyhi el-Vâkıdî hakkında birkaç söz:

İbnu Sa'd'ın üstâdı el-Vâkıdî hakkında, – zayıftır deseler dahî – birkaç söz söylemeyi lüzûmlu görüyoruz. Adı **Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî**'dir. Benî Hâşim'in mevlâlarından olup Mervân b. Muhammed'in hilâfeti zamanında, H. 130'da Medîne'de doğmuştur. 170 târihinde hacca giden halîfe Hârûnu'r-Reşîd'e refâkat etmiştir. Halîfe ile birlikte Medîne'yi ziyâret etmiş ve ona meşhedleri, gazve yerlerini göstermiştir. Halîfe, el-Vâkıdî'yi bu sebeple çok sevmiştir. Sonraları Hârûnu'r-Reşîd'in vezîri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, Irâk'ı merkez edindiği zaman, el-Vâkıdî'ye yanında kalmasını teklîf etmiş, bu teklifi kabûl eden Vâkıdî, vezirden birçok îzâz u ikrâm görmüştür. Sonraları Şâm'a ve Rakka'ya gitmiş, tekrar Bağdad'a dönmüştür. Me'mûn onu **Askeru'l-Mehdî** kadılığına tâyin etmiş, Vâkıdî de Bağdat'ta H. 207 (veya 209) senesinde vefât edene kadar bu vazîfede kalmıştır.

el-Vâkıdî, hadîsi, Medînelilerin imâmı Mâlik b. Enes, Sufyân b. Sa'îd es-Sevrî ve Ma'mer b. Râşid gibi büyük râvî ve hâfızlardan almıştır; yaşca küçük olmakla berâber meşhûr **es-Sîre** sâhibi **Muhammed b. İshâk**'ın mu'âsırı idi. el-Vâkıdî'yi târih, siyer, megâzî ve fütûh ilimlerine vukûf îtibariyle İbnu İshâk'dan sonra ikinci olarak

kabûl ederler; fakat el-Vâkıdî, megâzî ilminin çoğunu, H. 170 târihinde vefât eden Ebû Ma'şer es-Sindî diye mârûf Nuceyh es-Sindî'den almıştır. Halîfe Mehdî, Medîne'yi ziyâreti sırasında el-Vâkıdî'nın ilim ve fazîletini duymuş, kendisiyle birlikte Bağdad'a gelmesini teklîf etmiştir. Şurası da var ki, hâfızlar ve münekkidler, çok münker haber rivâyet etmesi sebebiyle Ebû Ma'şer'in bâzı rivâyetlerini tenkîd ederler. Bununla berâber onun megâzîyi çok iyi bildiğinde, sîretu'n-nebî ve fetihlere derin vukûfu olduğunda ittifak ederler. Nitekim imâm Ahmed b. Hanbel: Ebû Ma'şer, megâzîyi iyi bilir, demektedir. Hatîbu'l-Bağdâdî'nin, el-Vâkıdî'nin hayatını yazarken söylediği gibi, onun tabakât, târih ve megâzî sâhasındaki kitaplarının dünyânın dört bucağına yayılmasına şaşmamak lâzımdır; zîrâ o, bu mevzûları sahâbeden, şehîd çocuklarından, mevâlîden, râvîlerden, âlimlerden ve ilk megâzî sâhibi Ebû Ma'şer'den en ince teferruâtına varıncaya kadar öğrenmiştir. Sonra bildiği bütün gazvelerin cereyân ettiği yerleri bizzat görüp, iyice tetkîk edip, gazve hakkındaki bütün haberleri en ince teferruâtına varıncaya kadar yerinde tesbît etmek için harp meydanlarını dolaşmıştır.

Bizi ne el-Vâkıdî'nin, yüz yırmi devenin taşıdığı iddia edilen 600 kitaplık dolusu te'lîfâtı, ne senelere ve hâdiselere göre tertîb ettiği ve Taberî'nin târihinde çok faydalandığı – ki son olarak H. 179 yılı hâdiselerini iktibâs etmiştir – **et-Târîhu'l-kebîr** adlı eseri, ne Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefâtını müteâkip irtidâd edenler hakkında yazdığı **er-Ridde** adlı kitabı ve ne de günümüze kadar gelip el-Vâkıdî'ye ait olduğu bilinen yegâne kitabı **el-Megâzî**'si alâkadâr ediyor. **Bizi yalnız, günümüze kadar gelmeyen et-Tabakât'ı ilgilendirmektedir.** O bu kitâbında sahâbe ve tâbi'înin sîretlerini, tabakalarına göre yazmış, onların İslâm ve Emevî asırlarında cereyân eden haberlerini husûsîle anlatmış ve bu haberleri çoğu dâru's-sünne ve sahîh rivâyet şehri olan Medîneli yirmi beş kadar şeyhe isnâd etmiştir. el-Megâzî'sinin baş taraflarında da söylediği gibi el-Vâkıdî, megâzîsini, de yine bu şeyhlerden almıştır. Bahis mevzûu olan et-Tabakât, – hernekadar bize müellifinin tertîb ettiği şekilde ulaşmamışsa da – talebenin şeyhinden büyük bir titizlikle nakl etmesi sûretiyle gelmiştir ki, bu talebe tabakâtımızın sâhibi Muhammed b. Sa'd b. Menî'den başkası değildir.

Şeyh ve talebesi:

Bâzı hadîs münekkidleri el-Vâkıdî'yi tenkîd ederek bâzan gevşeklik ile bâzan da hadîs uydurmakla ithâm etmişlerdir. Nitekim Ahmed b. Hanbel: "Vâkıdî muhtelif senedleri birbirine karıştırarak sened uydurur", demektedir. Yahyâ b. Ma'în: el-Vâkıdî, Rasûlullah (s.a.v.)'a yirmi bin garîb hadîs nisbet etmiştir, der. Başka münekkidler de şöyle demişlerdir: el-Vâkıdî, çeşitli senedleri bir araya getirerek bir metnin senedi imiş gibi gösterir; halbuki metnin de bir kısmı muayyen bir râvîye, diğer kısmı başka bir râvîye aittir.

el-Vâkıdî'nin sahîfelerden, kitap ve defterlerden hadîs aldığını söyleyen vardır, ki bunlar tahrîf ve tashîf endişesiyle, râvînin kulağı ile duymadığı bir haberi rivâyet etmesini hoş görmezler.

el-Vâkıdî'ye hüsn-i zan besleyenler de vardır. Meselâ: İmâm Mâlik b. Enes, onun rivâyetini İbnu İshâk'ın rivâyetine tercîh eder. Ebû 'Ubeyd el-Kāsım b. Sellâm ve İmâm Şâfi'î de bunlardandır; fakat muhaddislerin ekserîsi, bilhassa Vâkıdî'nin Abbâsîlere karşı olan aşırı tutkunluğunu ve onlara olan meyli sebebiyle bâzı haberler üzerindeki tahrîfini öğrendikten sonra onun hakkında iyice tereddüde düşmüşlerdir. el-Vâkıdî, Abbâsîlere olan aşırı muhabbeti sebebiyle, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in amcası Abbâs'ın ismini, Bedir harbinde müslümanlara esîr düşenlerin listesinden çıkarmıştır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in amcasını esirler arasında görmek, bu aşırı Abbâsî taraftarına güç gelmiş olmalıdır. el-Vâkıdî'nin haberleri hakkındaki bu tereddüd, İbnu Sa'd için bir kusur teşkîl etmez; zîrâ birçok âlimler, – daha önce de söylediğimiz gibi – İbnu Sa'd hakkında: Hocası zayıf olmakla berâber kendi sikadır, demektedir.

İbnu Sa'd, – İbnu Nedîm'in de isâbetli olarak söylediği gibi – "kitaplarını el-Vâkıdî'nin eserlerinden faydalanarak te'lîf etmiştir"; zîrâ İbnu Sa'd, yazdığı her tabakada veya Peygamber (s.a.v.)'in gavzelerinden birine tahsîs ettiği her bâbın isnâd zincirinde üstâdı el-Vâkıdî'nin ismini hemen hemen unutmaz. Şu kadar var ki, İbnu Sa'd – üstâdını zikretmekle berâber – ona ait bir rivâyeti nakl ederken iyice kontrol eder veya o rivâyeti ensâb, megâzî ve fetihnâmeler ile uğraşan bir başkasının rivâyeti ile takviye eder. Meselâ: Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelen elçilerden bahsederken şeyhi el-Vâkıdî'nin rivâyeti ile yetinmeyip, onun adının yanına Hişâm b. Muhammed b. es-Sâ'ib el-Kelbî'nin adını da ilâve eder. Şeyhinin rivâyetini bulamadığı bâzı

fasılları yeniden yazdığı olmuştur. Meselâ; el-Vâkıdî'nin pek önem vermediği anlaşılan Rasûlullah (s.a.v.)'ın künyesi, Rasûl-i Ekrem'in istiâze ettiği ve Cebrâil (a.s.)'in istiâze ettirdiği meseleler, câhiliyye devrinde yaşayanların ensâbı, peygamberlerin ve geçmiş milletlerin sîretleri gibi bahisler bu kabildendir.

et-Tabakât'ın ihtivâ ettiği bellibaşlı mevzûlar:

İbnu Sa'd'ın et-Tabakât'ı, muhtevâsı geniş, hacimli bir kitaptır. Müellifi onu, sahâbe ve tâbi'în asrında ve kendi yaşadığı devirdeki muhaddislerin, tarihçilerin ve ensâb âlimlerinin hayatlarını içine alan onbeş ciltlik bir eser olarak yazmaya çalışmıştır. **et-Tabakât'ı** İbnu Sâ'd'dan bize rivâyet eden, el-Hâris b. Usâme'dir. Bu itibarla eserin bâzı bölümlerinde zaman zaman "حدثنا محمد بن سعد = Bize Muhammed b. Sa'd rivâyet etti" sözüne rastlarız. Bu ifâdeden, metnin râvîsinin bizzat İbnu Sa'd olmayıp talebesi olduğunu anlamaktayız. İbnu Sa'd'ın, kendine gelen haberlerin pek azını tenkîd ederek, geri kalanlarını büyük bir dikkatle yazmakla yetinmesinin hikmetini bununla îzâh ediyoruz. Eserin bir kısmını da İbnu Sa'd'ın diğer bir talebesi el-Huseyn b. Fehm rivâyet etmiştir. Sanki bu iki talebe, **et-Tabakâtu'l-kubrâ**'nın rivâyetini paylaşmış gibidirler.

İbnu Sa'd, kitabının ilk iki cildini Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hayâtına tahsîs etmiştir. Buna giriş mâhiyetinde olmak üzere de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in peygamberlerden olan ecdâdını zikretmiştir. Bu meyânda Hz. Havvâ'yı, İdrîs, Nûh, İbrâhîm, İsmâîl (aleyhimi's-selâm)'ı ve Hz. Muhammed ile Hz. Âdem arasında kalan yılları ve asırları, peygamberlerin isimlerini ve neseblerini, Hz. Âdem'e varıncaya kadar Rasûlullâh (s.a.v.)'ın ecdâdını, vâlidelerini, dedelerinden Kusay, Abdumenâf, Hâşim, Abdulmuttalib'i, babası Abdullah ve annesi Âmine b. Vehb'i ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bi'setine kadar olanları, vahyin nüzûlünü anlatmış; sonra hicretten söz etmiş, Rasûlullah (s.a.v.)'ın gazvelerini birer birer vasfetmiş ve ona gelen elçileri zikretmiştir. Daha sonra Rasûlullah (s.a.v.) zamanında Medîne'de fetvâ verenlerden söz etmiş, bütün bunları tâkiben de **sahâbe ve tâbi'înin hayatlarına geçerek, kadınlara tahsîs ettiği son cilt müstesnâ, diğer bütün cildlerde onların terceme-i hâllerini vermiştir.**

İbnu Sa'd'ın et-Tabakât'daki metodu:

Tabakât kitaplarında birinci derecede zaman unsurunu nazar-ı dikkate almak lâzımdır; İbnu Sa'd buna dikkat etmiştir. Habeşistan'a hicret edenlerden veya Bedir savaşına iştirâk eden Ehl-i Bedir'den yahut Mekke fethinden önce müslüman olanlardan bahs ederken, İslâm'a ilk girenleri zaman bakımından hareket noktası kabûl etmiştir. Bu sebeple ilk olarak Ehl-i Bedir muhâcirlerinden başlamış, sırasıyle Ehl-i Bedir ensârını, önceleri müslüman olduğu hâlde Habeşistan'a hicret ettiği için Bedr'e iştirâk edemeyenleri veya edenleri, Mekke fethinden önce müslüman olanları... zikretmiştir. Bu usûl, Hz. Ömer'in sicil defterleri tutarken tâkip ettiği usûle benziyor. Belki de İbnu Sa'd burada, Hz. Ömer'in usûlünü göz önünde bulundurmuştur.

İbnu Sa'd aynı zamanda mekân unsurunu da ihmâl etmemiş ve sahâbenin hâl tercemesini gittikleri şehirlere göre yazmıştır. Bu sûretle Medîne, Mekke, Tâif, Yemen ve Yemâme'de olanları; Kûfe ve Basra'ya gidenleri; Şam ve Mısır'da yerleşip kalanları zikretmiştir. Zaman ve mekân bakımından tâkip edilen bu metodun, tâbi'înin terceme-i hâlleri sırasında da göz önünde bulundurulduğu görülür. Tabi'înin terceme-i hâlini de bu esâsa göre yazmış ve her tabakayı yirmi sene olarak kabûl etmiştir. Tabakât, terceme-i hâl ve siyer yazanların çoğunun metodu da böyledir.

et-Tabakât'da pek mühim olan iki mevzû, evvelâ ashâbın, ikinci olarak da büyük tâbi'îlerin terceme-i hâlleridir. Zîrâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zamanına en yakın olanlar bunlardır. Bunlardan rivâyet edilen dînî ve târihî bilgiler tereddüdsüz kabûl edilir.

İbnu Sa'd, sahâbeyi beş tabakaya ayırmıştır:

1 — Bedir harbine iştirâk eden muhâcirler.

2 — Bedir harbine iştirâk eden ensâr.

3 — Habeşistan'a hicret ettiği yahut Uhut savaşına katıldığı hâlde Bedir'de bulunmayan ilk müslümanlar.

4 — Mekke fethinden önce müslüman olanlar.

5 — Mekke fethinden sonra müslüman olanlar.

İbnu Sa'd'in tâkip ettiği ve kendinden sonraki tabâkat sâhiplerinin geliştirdiği bu tabaka taksîminde, kaçınılmaz bir kusûr vardır. Bu da bâzı şahısların muhtelif tabakalara girmek sûretiyle birbirine karışmasıdır. Meselâ: Ehl-i Bedir'den olan muhâcirler tabakasında geçen birinin, fetihler sırasında bâzı şehirlere hicret etmesi mümkündür.

Sonra aynı zât uzun müddet Medîne'de kalarak fetvâ verenlerden olabilir. İbnu Sa'd'ın bu zâtı gerçek yerinde zikretmesi mümkün değildir. Bu sebeple onun terceme-i hâlini iki veya daha fazla yerde vermek mecbûriyetinde kalır. İbnu Sa'd, bunu yapmakla berâber o zâtın mufassal terceme-i hâlini, bâzı husûsiyetleri sebebiyle zikrettiği yerlerde değil de, asıl tabakasında verir.

İbnu Sa'd'ın Ensâba verdiği ehemmiyet:

İbnu Sa'd kitâbına **et-Tabakât** adını verip, onun sâdece tabaka taksimlerini ihtivâ etmesine dikkat etmekle berâber, üstâdı el-Vâkıdî'nin aksine, câhiliyye târihine ayrı bir ehemmiyet vermiştir. İbnu Sa'd'ın bu mevzûda, babası gibi neseb (soy) bilgini olan ve eski Arap haseblerini çok iyi bilen Hişâm b. Muhammed b. es-Sâ'ib el-Kelbî'ye îtimat ettiğini görüyoruz. Demek oluyor ki, İbnu Sa'd ensâbı (soy bilgisini) mükemmel sûrette biliyordu. O, bu mâlûmâtı, ensâbı çok iyi bilenlerden bizzat almıştı. Hişâm el-Kelbî, **nesebi, Arap haberlerini, iyi ve kötü günlerini ve Arap savaşlarını çok iyi bilen** babasının meslekini ilerletti. Onun, Arapların meşhûr günlerine, gece baskınlarına, münâferetlerine, İslâm târihine ve şehirlerin haberlerine dâir birçok eseri vardır. Bu eserlerin 140 kadar olduğu söylenmektedir. Emevîler devrinde cereyân eden hâdiseleri bizzat babasından öğrenmiştir. Babası Muhammed b. Sâ'ib, uzun müddet Emevîler devrinde yaşamış, Abdurrahmân b. el-Eş'as ile Deyru'l-Cemâcim savaşına iştirak etmiş; fakat Emevîler ile birleşip ona zulmetmemiştir.

İbnu Sa'd'ın **et-Tabakât**'ında Asr-ı saâdette yaşadığı hâlde sahâbî sayılmayan bir soy bilginine dâir mâlûmât bulmaktayız. Bu zât Dağfel b. Hanzale eş-Şeybânî'dir. Bunun Ebû Bekr es-Sıddîk ile Arap ensâbı hakkında yaptığı bir münâzarayı da kendinden rivâyet ederler. Onun Mu'âviye ile görüştüğü, Mu'âviye'nin onun bilgisine hayran kaldığı ve bu zâtın, kendi asrındaki birçok ensâb haberlerini rivâyet ettiği söylenir.

İbnu Sa'd'ın kitâbına almadığı ensâb hakkındaki bilgilerin, daha sonra yazılan iki kitâpda yer aldığını görmekteyiz. Bu kitaplar, **el-Belâzurî**'nin **Ensâbu'l-eşrâf** ve **Fütûhu'l-buldân** adlı eserleridir. el-Belâzurî İbnu Sa'd'ın **et-Tabakât**'ındaki metinleri ve hattâ aynı lâfızları alıp rivâyet etmekte bir beis görmez.

Daha sonraki târihçilerin ensâb ve tabakât mevzûunda düştükleri hatâlardan İbnu Sa'd'ı ensâb hakkındaki bu derin bilgisi

korumuş olsa gerektir. Nitekim Mukarrinu'l-Muzenî'nin iki oğlu en-Nu'mân ve Süveyd gibi, sahâbî oldukları hâlde, bâzılarına göre tâbi'înden sayılan kimseler vardır. Diğer taraftan Abdurrahman b. Ğanem gibi tâbi'înden olduğu hâlde sahâbî sayılanlar da mevcuttur. Bu hatâya, haberi mürsel olarak rivâyet etmek sûretiyle Mahmût b. er-Rabî' el-Cîzî sebep olmuştur. İbrâhîm b. Abdirrahmân el-'Uzrî hakkında da İbnu Mende yanlışlık yapmıştır.

Muhaddislerin metodunu tâkip eden bir râvî

İbnu Sa'd'ın **et-Tabakât**'ı rivâyete dayanmakla berâber, eserde müellifin şahsiyyeti nerdeyse görünmez ve tenkîdlere de hemen hemen rastlanmaz. Yalnız bâzı ufak-tefek açıklamalar, İbnu Sa'd'ın yer yer tenkîdler de yaptığını göstermektedir. Meselâ: Hz. Peygamber Mekke'yi feth ettiği zaman annesinin kabri başında ağlamıştır, şeklinde özetleyebileceğimiz bir rivâyet zikr ettikten sonra der ki:

"Bu iddia yanlıştır; zîrâ Hz. Âmine'nin kabri Mekke'de değil Ebvâ'dadır". Hişâm el-Kelbî'nin, "Bedr'e iştirâk eden es-Sâ'ib b. Osmân b. Maz'ûn değil, es-Sâ'ib b. Maz'ûn'dur", sözünü naklettikten sonra, bu sözü şöyle tenkîd eder:

"Bize göre bu, onun bir hatâsından ibârettir; zîrâ megâzî bilen siyerciler, Osmân b. Maz'ûn'un Bedir'e, Uhut'a, Hendek'e ve bütün gazvelere iştirâk ettiğini kabûl ederler".

İbnu Sa'd'ın **et-Tabakât**'ında yer alan şiir mevzuundaki edebî parçalar, hutbeler gibi – bilhassa muhtelif münâsebetlerle zikredilen Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hutbeleri gibi – çok değildir. **et-Tabakât**'taki şiirlerin bir kısmı, eski câhiliyye şiiridir. Bunların çoğu da Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dedelerine veya Kureyş kabîlesinden olan Arap büyüklerine dâirdir. Şiirlerin bir kısmı da İslâmî olup ekseriyetle gazveler hakkındadır. Bu şiirler el-Vâkıdî'nin Megâzî'sindeki veya İbnu İshâk'ın Sîret'indeki şiirlerle kıyâs edilecek olursa çok azdır.

Eninde-sonunda söylenecek söz şudur ki, İbnu Sa'd, muhaddisler gibi bir rivâyet adamıdır. Edîbler gibi münekkid değildir[1].

---

[1] İbnu Sa'd'in terceme-i hâli için bk. Târîhu Bağdâd, c. V, s. 321; el-Vefeyât, c. I, s. 507; Tehzîbu't-Tehzîb, c. IX, s. 182; el-Cerh ve't-ta'dîl, nr. 1433; Tabakâtu'l-kurrâ, c. I, s. 142.

İbnu Sa'd'ın terceme-i hâlini hulâsâ ederken, arkadaşım Dr. İhsân Abbas'ın Beyrut, Dâru Sâdır'da basılan Tabakâtu'l-kubrâ'ya yazdığı takdîm yazısından faydalandık.

İKİNCİ FASIL

RÂVÎLERİN TABAKALARI

Râvîlerin tabakaları ve tabaka taksimleri:

Muhaddisler, râvîlerin yaşlarını ve şeyhlerle görüşme durumlarını dikkate alarak meydana getirdikleri her gruba tabaka adını vermekte hemen hemen ittifak etmişlerdir[1]. Râvîleri tabakalara ayırmaları ise tamamiyle ıstılâhîdir[2]. Tabaka taksimi yapanların kimi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in "خَيْرُ الْقُرُونِ قَرْنِي ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ = Nesillerin en hayırlısı benim çağdaşlarım, sonra onları tâkip edenler, daha sonra müteâkiben gelenlerdir"[3], hadîsine bakarak sahâbenin hepsini bir tabaka, tâbi'îni ikinci bir tabaka, daha sonra gelenleri de üçüncü bir tabaka olarak kabûl etmişlerdir. Şu hâle göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), hadîste iki veya üç asırdan söz etmiş oluyor.

Kimi de sahâbeyi çeşitli tabakalara bölmüş, tâbi'în ve daha sonra gelenleri de muhtelif tabakalara ayırmıştır[4].

Belli bir topluluğu içine alan bu taksimde gözetilen esas, onların müşterek bir vasıf etrafında birleşmiş olmasıdır. Nitekim sahâbe tabakasında çeşitli topluluklar bir araya gelir: Bâzan İslâm'a ilk olarak girenler, bâzan muhâcirler, bâzan da gazvelere ve harplere katılanlar bu tabakayı teşkil ederler; meselâ, Hz. Ebû Bekr hem sahâbe tabakasından, hem İslâm'a ilk olarak girenler tabakasından, hem cennetle müjdelenenler tabakasından ve hem de muhâcirler tabakasından sayılmaktadır. Bu vasıflardan herhangi birinde Hz. Ebû Bekr'e benze-

---

[1] Krş. el-Muhtasar fî ilmi ricâli'l-eser, s. 18.

[2] İbnu Kesîr, Muhtasaru 'ulûmi'l-hadîs, s. 302.

[3] Bu hadîs, 'İmrân b. Husayn tarîkıyle Buharî ve Müslim'in Sahîhlerinde rivâyet edilmiştir.

[4] Şu hâle göre âlimler, bir asrın yüz sene olduğunda ittifak etmemişlerdir; hattâ bâzıları bir asrı kırk sene olarak kabûl eder (bk. Muhtasaru 'ulûmi'l-hadîs, s. 302.)

yenler, onun tabakasına girmiş olur[1]. Tabakaların teşkili hakkında çeşitli görüş ve kanaatler bulunduğu için sahâbîler, ona bağlı olarak da tâbi'îler muhtelif tabakalara bölünmüştür.

İbnu Hacer'e göre râvîlerin tabakaları:

İbnu Haceri'l-'Askalânî, sahâbe asrından rivâyetin sona erdiği devre kadar olan tabakaları on iki kısma ayırmıştır. Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmayanlar bu tabakalara dâhil değildir:

1. Dereceleri farklı olmakla berâber Ashâb-ı kirâm.

2. Büyük tâbi'îler tabakası, Sa'îd b. el-Museyyeb gibi.

3. Orta yaşlı tâbi'îler tabakası, el-Hasen ve İbnu Sîrîn gibi.

4. Rivâyetlerinin çoğu tâbi'înden olup orta yaşlı tabi'îlerden sonra gelenler tabakası, Zuhrî ve Katâde gibi.

5. Bir kısmı sahâbeden hadîs duymamış olan küçük yaşlı tâbi'îler tabakası, el-A'meş gibi.

6. Beşinci tabakadaki râvîlerle görüşmekle berâber, sahâbe ile görüşmeyenler tabakası, İbnu Cureyc gibi.

7. Büyük etbâ'u't-tâbi'în tabakası, Mâlik b. Enes ve Sufyânu's-Sevrî gibi.

8. Orta yaşlı etbâ'u't-tâbi'în tabakası, İbnu 'Uyeyne ve İbnu 'Uleyye gibi.

9. Küçük etbâ'u't-tâbi'în tabakası, Ebû Dâvûd et-Tayâlîsî ve Şâfi'î gibi.

10. Tâbi'în ile görüşmeyip etbâ'u't-tâbi'înden hadîs rivâyet eden büyük râvîler tabakası, Ahmed b. Hanbel gibi.

11. Tâbi'în ile görüşmeyip etbâ'u't-tâbi'înden hadîs rivâyet eden orta yaşlı râvîler tabakası, ez-Zuhelî ve el-Buhârî gibi.

12. Etbâ'u't-tâbi'înden hadîs alan küçük râvîler tabakası, et-Tirmizî gibi[2].

Râvîlerin tabakalarını bilmek, birçok karışıklığı önler; birbirine benzeyen isim ve künyelerin karışmasına mâni' olur; araştırıcıya tedlîs, inkıta' ve irsâlin çeşitli şekillerini öğretir. Bu sebeple mühim tabakaları tetkîk etmeyi, her tabakadaki meşhur râvîlerin hal tercemelerini vermeyi, sahâbe, tâbi'în ve etbâ'u't-tâbi'în tabakalarını incelemeyi faydalı gördük.

---

[1] el-Muhtasar, s. 19.

[2] İbnu Hacer bu on iki tabakaya altı imâmın bir müddet sonra vefât eden diğer şeyhlerini de katmıştır, Nese'î'nin bâzı şeyhleri gibi.

Sahâbe tabakası:

Îmân etmiş olarak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i gören ve müslüman olarak ölen kimselere sahâbî denmiştir. Az bir müddet de olsa Rasûlullah (s.a.v.) ile görüşmek şarttır[1]. Bu sebeple Ashame en-Necâşî'yi sahâbî saymazlar; zîrâ Necâşî Rasûlullah (s.a.v.)'a îmân etmiş, fakat onunla görüşmemiştir. Sahâbî olabilmek için temyiz yaşında bulunmak kâfidir. "Sözü anlayıp karşılık verebilen" çocuk – Nevevî ve Irâkî'nin dediği gibi – sahâbî sayılır. Hz. Ali'nin iki oğlu Hasen ile Hüseyin ve Mahmud b. er-Rabî' de böyle idiler.

Âlimler sahâbî olabilmek için birtakım şartlar tesbit etmişlerdir ki, bunlardan birini hâiz olan kimse sahâbî sayılır, bu şartların bellibaşlıları şunlardır[2]:

1. Birinin sahâbî olduğu tevâtür yoluyla bilinir; cennetle müjdelenen sahâbîler gibi. Bunlar Hulefâ-i râşidîn, Sa'd b. Ebî Vakkas, Sa'îd b. Zeyd, Talha b. 'Ubeydillâh, Zubeyr b. el-'Avvâm, Abdurrahman b. 'Avf ve Ebû 'Ubeyde 'Âmir b. el-Cerrâh'dır. Bilindiği üzere Hz. Ebû Bekr'in sahâbî olduğu Kur'ân-ı Kerîm'in şu âyetiyle sâbittir: "«اِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا» = O vakit Peygamber arkadaşına şöyle diyordu: Üzülme, zîrâ Allah bizimle berâberdir"[3].

2. Şöhret yoluyla bilinir; Dımâm b. Sa'lebe ve 'Ukâşe b. Mıhsan gibi.

3. Meşhûr bir sahâbînin şahâdeti ile bilinir; Humeme b. Ebî Humeme ed-Devsî'nin sahâbî olduğunu Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin söylemesi gibi[4].

4. Mümkün olan zaman sınırını aşmamak kaydiyle, adâleti bilinen bir şahsın, kendinin sahâbî olduğunu söylemesiyle bilinir. Aşılmaması şart koşulan bu zaman sınırını H. 110 senesi olarak tesbît etmişlerdir. Bunu da – Müslim'in ve Tirmizî'nin rivâyet ettiği – Rasûl-i Ekrem'in şu hadîs-i şeriflerinden almışlardır: "«مَا مِنْ نَفْسٍ مَنْفُوسَةٍ الْيَوْمَ يَأْتِي عَلَيْهَا مِائَةُ سَنَةٍ وَهِيَ حَيَّةٌ يَوْمَئِذٍ» = Yüz sene

[1] Krş. el-Kifâye, s. 51; bk. el-İsâbe, c. I, s. 4-5.
[2] Krş. İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 231.
[3] Tevbe sûresi, âyet, 40.
[4] el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 321, dip not, 3.

sonra bugün yaşayanlardan hiçbir canlı sağ kalmayaçaktır"[1]. Bu hadîse binâen âlimlerin H. 200 yılından sonra sahâbî olduğunu iddiâ eden Ca'fer b. Nastûr er-Rûmî'nin ve H. 333 yılında ölen Serbâtek el-Hindî'nin bu iddiâlarını reddetmeleri gâyet tabiîdir.

Âlimler zikretmemiş olsa bile, bir zâtın sahâbî olduğunu şöyle de anlamak mümkündür: Hz. Peygamber'in zamanındaki Evs ve Hazrec kabîleleri tamâmen müslüman olmuşlardı. Bu kabîlelerden Hz. Peygamber'i gören herkes sahâbîdir. Bundan başka hicretin onuncu yılında Medîne veya Tâif'te bulunan herkes müslüman olmuş ve Hz. Peygamber'le birlikte Vedâ' Hacc'ında bulunmuşlardır. Onların sahâbî olduğu böylece de anlaşılmış olur. Bunlardan başka Rasûl-i Ekrem fetihlerde yalnız sahâbîleri kumandan tâyin etmiştir. Asr-ı saâdetteki fütûhât kumandanlarının hepsi de sahâbî idi[2].

İbnu's-Salâh, İbnu 'Abdilber ve Nevevî, bütün sahâbenin udûl olduğunda âlimlerin ittifak ettiklerini söylerler. Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hadîs-i şeriflerde sahâbenin fazîlet ve adâletine dâir işâretler vardır. Nitekim Allah Taâlâ bir âyet-i kerîmede: "كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ = Siz, beşeriyet için ortaya çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz"[3], diğer bir âyette de: "وَكَذَالِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ = Müslümanlar, böylece sizi seçkin ve şerefli bir ümmet kıldık ki, bütün insanlar üzerine adâlet örneği ve hak şâhitleri olasınız"[4] buyurmaktadır. Hz. Peygamber de şöyle buyurur: "طُوبَى لِمَنْ رَآنِي وَآمَنَ بِي = Beni görüp îmân edene ne mutlu", "خَيْرُ الْقُرُونِ قَرْنِي = Nesillerin en hayırlısı benim çağdaşlarımdır", "اَللّٰهَ اَللّٰهَ فِي اَصْحَابِي لَا تَتَّخِذُوهُمْ غَرَضًا بَعْدِي، فَمَنْ اَحَبَّهُمْ فَبِحُبِّي اَحَبَّهُمْ، وَمَنْ اَبْغَضَهُمْ فَبِبُغْضِي اَبْغَضَهُمْ، وَمَنْ آذَاهُمْ فَقَدْ آذَانِي وَمَنْ آذَانِي فَقَدْ آذَى اللّٰهَ وَمَنْ آذَى اللّٰهَ، يُوشِكُ اَنْ يَأْخُذَهُ = Sakın hâ ashâbım

[1] el-İsâbe, c. I, s. 6.
[2] el-Muhtasar, s. 27.
[3] Âl-i 'İmrân sûresi, âyet 110.
[4] Bakara sûresi, âyet 143.

aleyhinde bulunmayınız. Onlara saldırmayınız. Onları kim severse, bana olan sevgisi dolayısıyle sever. Kim de kin beslerse, bana olan kini dolayısıyle böyle davranır. Kim onlara eziyet ederse, bana eziyet etmiş olur. Kim bana eziyet ederse, Allâh'a eziyet etmiş olur. Her kim de Allâh'a eziyet ederse, çok sürmez Allah onun belâsını verir"[1].

En önce îmân eden sahâbînin Hz. Peygamber'in hanımı Hatîce binti Huveylid olduğu ittifakla kabûl edilmiştir. Yaşlılardan Hz. Hatîce'nin amcazâdesi Varaka b. Nevfel, hür erkeklerden Hz. Ebû Bekr, âzâtlılardan Zeyd b. Hârise, çocuklardan Hz. Ali, kölelerden Bilâl, Îranlılardan da Selmân ilk îmân edenlerdendir[2].

Sahâbîler muhtelif köy ve şehirlere dağıldıkları için sayılarını tesbit etmek mümkün olmamıştır. Ebû Zür'a diyor ki[3]: Hz. Peygamber vefât ettiği zaman 114 bin sahâbî mevcuttu. Mûteber görüşe nazaran hicretin 100. yılında en son vefât eden sahâbî Ebu't-Tufeyl 'Âmir b. Vâsile el-Leysî el-Kinânî ile sahâbe nesli son bulmuştur.

Sahâbeden bin hadîsten çok rivâyet edenlere **müksirûn** denir. Bunlar yedi kişi[4] olup şunlardır:

1. Ebû Hureyre, 5374 hadîs rivâyet etmiştir.
2. Abdullah b. Ömer, 2630 hadîs rivâyet etmiştir.
3. Enes b. Mâlik, 2286 hadîs rivâyet etmiştir.
4. Hz. 'Âişe, 2210 hadîs rivâyet etmiştir.
5. Abdullah b. Abbâs, 1660 hadîs rivâyet etmiştir.
6. Câbir b. Abdillâh, 1540 hadîs rivâyet etmiştir.
7. Ebû Sa'îd el-Hudrî, 1170 hadîs rivâyet etmiştir.

Müksirûndan herbirinin terceme-i hâlini vereceğiz; sonra da daha az hadîs rivâyet eden muhaddislerden kısaca bahs etmekle yetineceğiz.

İbnu Sa'd **et-Tabakât**'ında sahâbeyi beş tabakaya ayırmıştır. Başkaları bunu daha genişleterek İslâm'a girişlerine, hicretlerine ve gazvelerde bulunuşlarına göre on iki tabakaya taksim etmiştir[5].

1. — Mekke'de îmân eden ilk müslümanlar, 'Aşere-i mübeşşere, Hz. Hatîce ve Bilâl gibi.

---

[1] **el-Muhtasar**, s. 29.
[2] Krş. İbnu's-Salâh, **'Ulûmu'l-hadîs**, s. 226.
[3] **İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs**, s. 224.
[4] İbnu'l-Cevzî, **Telkîhu fühûmi'l-eser**, Hindistan, s. 184.
[5] Krs. **Tedrîbu'r-râvî**, s. 207.

2 — Hz. Ömer'in İslâm'a girişinden sonra müslüman olan Dâru'n-nedve ashâbı.

3 — Peygamberliğin beşinci yılında Habeşistan'a hicret edenler; bunlar on bir erkek ve dört de kadından ibârettir. Osman b. Affân, Zübeyr b. el-'Avvâm, Ca'fer b. Ebî Tâlib, Hz. Osman'ın hanımı ve Hz. Peygamber'in de kızı olan Rukiyye, Ebû Huzeyfe'nin hanımı Sehle binti Sehl bunlar arasındadır. Habeşistan'a ikinci defa hicret edenler de bu tabakaya dâhildir. Bunlar seksen üç kişi kadar vardı. Ca'fer b. Ebî Tâlib, hanımı Esmâ binti 'Umeys, 'Ubeydullah b. Cahş, karısı Ümmü Habîbe, kardeşi Abdullah, Ebû Mûsâ ve İbnu Mes'ûd bunlardandır.

4 — Birinci Akabe'de bulunanlar; bunlar arasında on iki ansâr vardı: Câbir b. Abdillâh, 'Ukbe b. 'Âmir, Es'ad b. Zürâre, ve 'Ubâde b. es-Sâmit de bunlardandır.

5 — Birinci Akabe yılından sonra müslüman olan ikinci Akabe müslümanları; bunlar yetmiş Ansârdan ibârettir; aralarında iki tâne de kadın vardı. el-Berâ' b. Ma'rûr, Sa'd b. 'Ubâde ve Ka'b b. Mâlik bunlardandır.

6 — Hz. Peygamber daha Kubâ'da, iken Medîne'ye giren muhâcirler.

7 — Ehl-i Bedr, Rasûl-i Ekrem bunlar hakkında şöyle buyurmuştur: "اِطَّلَعَ اللهُ على اهلِ بَدْرٍ فقال لهم اِعْمَلُوا ما شِئْتُمْ فقد غَفَرْتُ لكم = Cenâb-ı Hak, Ehl-i Bedr'e baktı da dedi ki, dilediğinizi yapın, ben sizi affettim". Bu hadîsi Ebû Dâvûd rivâyet etmiştir. Ehl-i Bedr, üç yüz küsûr erkekten ibârettir.

8 — Bedr savaşı ile Hudeybiye musâlahası arasında hicret edenler.

9 — Hudeybiye'de ağaç altında bey'at eden **Bey'atu'r-rıdvân** ehli. Bunlar hakkında Rasûl-i Ekrem şöyle buyurmuştur: «لا يَدْخُلُ النَّارَ اَحَدٌ مِمَّنْ بَايَعَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ» = Ağaç altında bey'at edenlerden hiçbiri Cehenneme girmeyecektir".

10 — Hudeybiye musâlahası ile Mekke fethi arasında hicret edenler. Hâlid b. Velîd bunlardandır.

11 — Mekke fethinde müslüman olanlar. Bunlar bin kişiden fazladır. Ebû Süfyân b. Harb ve Hakîm b. Hızâm bu tabakaya dâhildir.

12 — Mekke fethinde ve Vedâ' Hacc'ında Rasûl-i Ekrem'i gören çocuklar. Hz. Ali'nin iki oğlu Hasen ile Huseyn, es-Sâ'ib b. Yezîd el-Kelbî ve Abdullah b. ez-Zubeyr'de bunlardandır.

Tâbi'în tabakası:

Tâbi'îyî, Hz. Peygamber'e îmân etmiş olarak bir sahâbîyi gören ve müslüman olarak ölen kimse diye târif ederler. Hatîbu'l-Bağdâdî, sahâbeyi sâdece görmeyi kâfi bulmayarak onunla sohbeti de şart koşar[1]. Kitâb ve sünnette bu tabakanın fazîleti bahis mevzûu edilmiştir. Şöyle ki, Allah Taâlâ:

"«وَ السَّابِقُونَ الأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الأَنْصَارِ وَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ» = İslâm'da birinci dereceyi kazanan Muhâcirler ve Ensâr ile, onlara güzellikle tâbi olanlar yok mu? Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah'dan râzı olmuşlardır"[2]. Hz. Peygamber de muhtelif hadîslerinde: "طُوبَى لِمَنْ رَآنِي رَأَى مَنْ رَآنِي = Beni göreni görene ne mutlu!" ve "خَيْرُ الْقُرُونِ قَرْنِي ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ = Nesillerin en hayırlısı benim çağdaşlarım, sonra onları tâkiben gelenlerdir", buyurmuştur.

el-Hâkim'e göre tâbi'în tabakasının sonuncusu, en son ölen sahâbîyi görenlerdir. Bunlar Mekke'de Ebu't-Tufeyl'i, Medîne'de es-Sâ'ib'i, Şam'da Ebû Umâme'yi, Kûfe'de 'Ubeydullâh b. Ebî Evfâ'yı, Basra'da Enes b. Mâlik'i görenlerdir[3].

H. 181 târihinde vefât eden Halef b. Halîfe en son vefât eden tâbi'î sayılmaktadır; zîrâ Halef, Mekke'de en son vefât eden sahâbî Ebu't-Tufeyl 'Âmir b. Vâsile'yi görmüştür. Buna dayanarak tâbi'în asrının 181'de son bulduğu söylenmektedir.

Etbâ'u't-tâbi'în tabakası:

Etbâ'u't-tâbi'î, Hz. Peygamber'e îmân etmiş olarak bir tâbi'îyi gören ve müslüman olarak ölen kimsedir. İmâm Mâlik b. Enes ve imâm Şâfi'î'yi bu tabakadan saymışlardır. Ebû Hanîfe ise makbûl

---

[1] Krş. İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 232.
[2] et-Tevbe, âyet 100.
[3] İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 230.

olan görüşe nazaran tâbi'îndendir; zîrâ sahâbeden Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdillâh, Abdullah b. Cez' ez-Zubeydî, Abdullah b. Uneys ve 'Âişe binti 'Acred'i görmüş ve onlardan rivâyet etmiştir. İmâm Ahmed b. Hanbel'e gelince o, etbâ'u't-tâbi'înden sonraki tabakadan, yâni etbâ'u etbâ'i't-tâbi'înden sayılır; zîrâ etbâ'u't-tâbi'în asrı H. 220'de son bulduğu halde, Ahmed b. Hanbel 241'de vefât etmiştir[1].

[1] el-Muhtasar, s. 44-45.

ÜÇÜNCÜ FASIL

BÂZI SAHÂBÎLERİN TERCEME-İ HALLERİ

A. Yedi Müksirûn:

Binden fazla hadîs rivâyet eden sahâbîlere müksirûn dendiğine daha önce işâret etmiştik. Müksirûn – söylendiği üzere – Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Hz. 'Âişe, Abdullah b. Abbâs, Câbir b. Abdillâh ve Ebû Sâ'îd el-Hudrî olmak üzere yedi kişidir. Terceme-i hâllerini, isimlerini saydığımız sıra ile vereceğiz:

1 — **Ebû Hureyre.**

Müksirûn içerisinde en fazla hadîs rivâyet eden Ebû Hureyre'dir. Baki' b. Mahled, onun 5374 hadîsini tahrîc etmiştir[1].

Ebû Hureyre'yi kucağındaki küçük bir kedi ile gördüğü zaman Rasûl-i Ekrem ona "Ebû Hureyre" diye çağırmıştı. Onun kedilere olan sevgisi sebebiyle Rasûlullâh (s.a.v.)'ın verdiği bu künye, âdetâ isminin yerini tutmuştur. Öyle ki, Ebû Hureyre'yi asıl adı ile **Abdurrahman b. Sahr** diye çağıranlar çok nâdir olurdu. Ebû Hureyre **Devs kabîlesindendir**. Nesebi, Devs b. 'Adnân oğullarından olan Ezdî'lerin bir oymağına dayanır.

Ebû Hureyre hicretin yedinci senesinde, Hayber yılında müslüman olmuştur. Makbûl olan görüşe nazaran da **Akîk**'de H. 57'de vefât etmiştir. Rasûlullah (s.a.v.)'ın mescidinde sâdece ibâdetle meşgul olan Ehl-i Suffe'nin en ileri gelen simâsı idi. (Suffe, Mescid-i Nebevî'de gölgelik bir yerdir. Bu zâhid sahâbîler orada barınırdı). Allah Taâla, onun hâfızasının kuvvetlenmesi için Rasûl-i Ekrem'in yaptığı duâyı kabûl etmiştir. Hâfızası en kuvvetli sahâbî o idi. Buhârî, Müslim ve

---

[1] Baki' b. Mahled'in Müsned'i, hadîs kaynaklarının en mühimlerindendir. Baki', 1300 küsûr sahâbîden hadîs rivâyet etmiştir. Her sahâbînin hadîslerini de fıkıh bâblarına göre sıralamıştır. Eser, bu haliyle musannaf bir müsneddir. Daha önce bu tarzda tertip edilen bir eser mevcut değildir (krş. Nefhu't-tîb, c. I, s. 581).

Tirmizî onun şu hadîsini kitaplarına almışlardır: «قُلْتُ يَا رَسُولَ اللهِ، أَسْمَعُ مِنْكَ أَشْيَاءَ فَلاَ أَحْفَظُهَا. فَقَالَ: اُبْسُطْ رِدَائَكَ فَبَسَطْتُهُ، فَحَدَّثَنِي حَدِيثًا كَثِيرًا فَمَا نَسِيتُ شَيْئًا حَدَّثَنِي بِهِ»

= Yâ Rasûlallah, dedim, senden bir çok şey dinliyorum, fakat aklımda kalmıyor. Rasûlullah, cübbeni yere ser, buyurdu. Ben de serdim. Bana birçok hadîs söyledi, söylediklerinin hiçbirini unutmadım".

Ebû Hureyre – zühd ve takvâsına rağmen – mizâhı sever, nükteye bayılırdı. Çocukların yanından geçerken onları güldürürdü. Çarşı-pazarda karşılaştığı insanları üzüntüden kurtaracak birtakım hikâyeler anlatırdı. Yalnız başına kalınca da bütün bir gece huşû içerisinde ibâdet ederdi.

Ömer b. Hattâb'ın hilâfeti zamanında Bahreyn vâlisi idi. Ne var ki, bir müddet sonra Hz. Ömer onu azletmiştir. Ebû Hureyre'yi sonraları Hz. Mu'âviye Medine emirliğine tayin etmiştir. Hz. Ömer – hadîs rivâyetinde gösterdiği titizlik sebebiyle – Ebû Hureyre'nin çok hadîs rivâyet etmesini hoş görmemiş ve onu: "Ya çok hadîs rivâyet etmeyi bırakırsın, yahut da seni **Devs**'e yollarım!" diye tehdit etmişti. Hz. Ebû Hureyre de ona Rasûl-i Ekrem'in «مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» = Benim söylemediğim bir sözü bile bile bana isnâd eden kimse Cehennemdeki yerine hazırlansın", hadîsini okuduğu zaman Hz. Ömer onun haklı olduğunu kabûl etmiş ve "o takdirde git, rivâyete devâm et" demiştir.

Şu'be b. el-Haccâc, Ebû Hureyre'nin hem Ka'bu'l-Ahbâr'dan hem de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den hadîs rivâyet ettiğini, fakat bu iki rivâyetin arasını tefrîk etmediğini ileri sürerek onu "**tedlîs**" ile ithâm etmiştir. Bişr b. Sa'îd ise, Şu'be'nin Ebû Hureyre hakkındaki sözünü kabûl etmemiş ve şu sözlerle reddetmiştir:

"Allah'dan korkunuz ve hadîs-i şerîfleri koruyunuz. Biz Ebû Hureyre ile otururduk da o bize Rasûl-i Ekrem'den de hadîs rivâyet ederdi, Ka'bu'l-Ahbâr'dan da. Sonra Ebû Hureyre kalkıp gidince, bizimle oturup onu dinlemiş olanların bir kısmına kulak verirdim; onlar Rasûl-i Ekrem'in hadîsini Ka'bu'l-Ahbâr'ın sözüne, Ka'bu'l-Ahbâr'ın sözünü de Rasûl-i Ekrem'in hadîsine karıştırırlardı". Şu hâle göre eğer burada bir tedlîs varsa, bunu yapan bizzat Ebû Hu-

reyre değil, ondan hadîs rivâyet edenlerdir. İmâm Şâfi'î'nin bu mevzûdaki beyânı her şeyi halletmeye kâfidir:

"Ebû Hureyre, zamanındaki hadîs râvîlerinin hâfızası en sağlam olanı idi". Mervân b. el-Hakem'in vâlisi ve kâtibi Ebu'z-Zu'ayze'a Sâlim şu haberi rivâyet ediyor:

"Mervân b. el-Hakem, Ebû Hureyre'yi dâvet etti ve divânın arkasına oturttu. Sonra ona hadîs sormaya başladı; ben de söylediklerini yazıyordum. Nihâyet bin hadîs hakkında soracağını sorup bitirince onu perdenin arkasına oturttu ve yazdıklarımı tekrar sormaya başladı. Ebû Hureyre daha önce söylediklerinden ne bir harf fazla veya noksan söyledi, ne de takdım-têhir yaptı".

Ebû Hureyre Hz. Peygamberden, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, 'Ubey b. Ka'b, Üsâme b. Zeyd, Hz. 'Â'işe (r.a.) ve başka sahâbîlerden hadîs rivâyet etmiştir. Ondan hadîs rivâyet eden sahâbîlerin ve tâbi'îlerin sayısı sekiz yüzü geçmektedir. Bunlar arasında sahâbe âlimlerinden Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdillâh ve Enes b. Mâlik, tâbi'în âlimlerinden de Sa'îd b. el-Museyyeb, İbnu Sîrîn, 'Ikrime, 'Atâ', Mucâhid ve eş-Şa'bî vardır.

Ondan gelen esahhu'l-esânîd (en sahîh isnâd) şöyledir: (ابن شهاب الزهرى عن سعيد بن المسيب عنه) En zayıf sened zinciri de şöyledir:[1] البسرى بن سليمان عن داود بن يزيد الأودى عن والده يزيد عنه.

2 — Abdullah b. Ömer.

Ebû Hureyre'den sonra en fazla hadîs rivâyet eden sahâbî İbnu Ömer'dir, 2630 hadîs rivâyet etmiştir.

Abdullah b. Ömer, ikinci halîfe Ömer b. Hattâb'ın oğlu, ümmü'l-mü'minîn Hz. Hafsa'nın kardeşi ve fetvâ vermekle meşhûr dört Abdullah'dan (**'abâdile**) biridir. Diğer üç Abdullah ise, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. 'Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Zubeyr'dir[2].

---

[1] Ebû Hureyre'nin terceme-i hâli için bk. el-İsâbe, nr. 1179 (bâbu'l-künâ); Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lûgât, c. II, s. 270; Hılyetu'l-evliyâ, c. II, s. 376.

[2] Abdullah b. Mes'ûd'a gelince, onun devamlı ibâdetle meşgûl olması ve erken ölümü, fetvâ vermekle meşhûr Abdullah'lar ile zikredilmesine engel teşkil etmiştir (krş. el-Bâ'isu'l-hasîs, s. 229).

Bi'setten bir müddet sonra doğdu. Babası ile berâber müslüman olduğu zaman on yaşında idi. Sonra Medîne'ye babasından önce hicret etmişti. Uhut harbinde çocuk denebilecek bir yaşta bulunuyordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) onu pek genç bulduğu için harbe katılmasına izin vermemişti. Fakat sonraları birçok savaşlara iştirak etmiştir. Nitekim onun Kadisiye ve Yermûk savaşlarına katıldığını, Afrika, Mısır ve İran'ın fetihlerinde bulunduğunu, Basra ve Medâ'in'e geldiğini biliyoruz.

Zührî onun görüşlerine pek önem verirdi. Mâlik ve Zührî onun hakkında:

"Evet, İbnu Ömer, Rasûlullah ve ashâbının hareketlerine dâir ne varsa hepsini bildirdi", demişlerdir.

İbnu Ömer, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osmân, 'Âişe, kız kardeşi Hafsa ve Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) dan hadîs rivâyet etmiştir. Ondan rivâyet edenler arasında ise, Sa'îd b. el-Müseyyeb, Hasenu'l-Basrî, İbnu Şihâb ez-Zührî, İbnu Sîrîn, Nâfi', Mücâhid, Tâvûs ve 'İkrime gibi birçok râvîler vardır.

Abdullah b. Ömer H. 73 yılında vefât etmiştir. Söylendiğine göre Haccâç ona sû-i kast hazırlamış, zehirli bir mızrağı bir adam vasıtasıyle ayağına düşürtmüş, İbnu Ömer de bunun te'sîriyle ölmüştür. Ölümünün tabiî olduğu da söylenmektedir ki, bu haber doğru değildir.

Onun **silsiletu'z-zeheb** adı verilen esahhu'l-esânîdi şöyledir: (مالك عن نافع عن عبد الله بن عمر) İsnâdlarının en zayıfı da: محمد بن عبد الله بن القاسم عن أبيه عن جده عنه şeklindedir[1].

3 — Enes b. Mâlik.

Müksirûnun üçüncüsüdür, 2286 hadîs rivâyet etmiştir.

Enes, Rasûlullah (s.a.v.)'ın pek güvenip sevdiği bir hizmetkârıdır. Annesi **Ümmü Sülem** onu Rasûl-i Ekrem'e hizmet etmesi için getirdiği zaman henüz on yaşında idi. Babası **Mâlik b. en-Nadr**'dır. Nesebi İbnu 'Adî b. en-Neccâr ile birleşir. Hz. Peygamber ona "« ياذا الأذنين » = **iki kulaklı**" diye takılırdı; ona hiçbir zaman, efendi - köle muâmelesi yapmamıştır. Bu itibarla Enes diyor ki:

---

[1] İbnu Ömer'in hâl tercemesi için bk. el-İsâbe, nr. 4825; Tehzîbu'l-Esmâ', c. I, s. 278; Tabakâtu İbni Sa'd, c. IV, s. 105.

"Yaptığım herhangi bir şey için Rasûl-i Ekrem, niye bunu yaptın veya yapmadığım birşey için de bunu niye yapmadın, diye beni azarlamaz, yalnız: «ماشاء الله كان وما لم يشأ لم يكن» Allâh'ın dilediği olur, dilemediği olmaz, derdi".

Enes, yaşının küçük olması sebebiyle büyük Bedir savaşına katılmamış; fakat sonraları birçok gazvelerde bulunmuştur. Hz. Ebû Bekir, Enes'i **Bahreyn**'e vâli olarak göndermek istediğini Hz. Ömer'e söylediği zaman, Hz. Ömer onu medh etmiş ve "Enes akıllı ve okur - yazar bir gençtir" demişti. Rasûl-i Ekrem'in yanında uzun zaman bulunması sebebiyle çok muttekî idi. Onun hakkında Ebû Hureyre şunları söyler:

"Kıldığı namaz Rasûl-i Ekrem'in namazına Enes'inki kadar benzeyen birini daha görmedim." İbnu Sîrîn de:

"Hazarda ve seferde en güzel namaz kılan Enes'ti", diyor.

Enes hayatının sonlarına doğru Basra'da ikāmet etmeye başlamıştır. Bunun sebebini îzâh maksadıyle bâzıları diyor ki, Enes'in Basra'ya gidişinin sebebi, İbnu'l-Eş'as fitnesinde tazyîke mâruz kalmasıdır. Haccâc ona eziyet etmeye başlayınca Basra'ya gitmekten başka bir çıkar yol bulamadı. Basra'da bulunan yegâne sahâbî o idi. İşte bu sebeple Basra'da vefât eden son sahâbînin Enes olduğu söylenmektedir. H. 93 yılında yüz yaşını aşkın olduğu halde vefât etmiştir. Vefât ettiği gün Muverrik şöyle demiştir: **"İlmin yarısı gitti. Bir bid'atçı bize muhâlefet ettiği zaman ona, gel, Hz. Peygamber (s.a.v.)'i dinleyenin yanına gidelim derdik!"**

Enes'in esahhu'l-esânîdi: (مالك عن الزهرى عن أنس) şeklindedir.

En zayıf isnâdı da şöyledir:

(داود بن المحبّر عن أبيه المحبّر عن أبان بن أبى عيّاش عن أنس)[1]

4 — Mü'minlerin Annesi Hz. 'Âişe.

Rasûl-i Ekrem'in zevcesi olan Hz. 'Âişe, Rasûlullâh (s.a.v.)'ın dostu ve en çok sevdiği insan Hz. Ebû Bekir'in kızıdır. Henüz çok küçük yaşta iken İslâm'a girdi; on dokuzuncu müslüman O'dur. Rasûl-i

---

1. Enes'in terceme-i hâli için bk. Tabakâtu İbni Sa'd, c. VII, s. 10; Tehzîbu İbnu 'Asâkir, c. III, s. 139.

Ekrem (s.a.v.) ile hicretin ikinci yılında evlenmişlerdir. Rasûlullah (s.a.v.)'ın bâkire olarak evlendiği yegâne hanımdır. Efendimiz onu çok sever, bir dediğini iki etmezdi. Bunda şaşılacak bir taraf yoktur; zîrâ Hz. 'Âişe'de bulunan pek kıymetli meziyetler, kolay kolay bir başkasında daha bulunmaz: Arap edebiyâtını, şiiri, tıbbı, ensâbı ve Arapların meşhûr günlerini bilirdi. Onun hakkında Zührî şunları söyler:

"Hz. Peygamber'in diğer hanımlarının ve hatta bütün kadınların bilgisi bir araya toplansa, Hz. 'Âişe'nin ilmi yine de hepsinden fazla olurdu".

'Urve de der ki:

"Tıbbı, şiiri ve fıkhı Hz. 'Âişe'den daha iyi bilen birini görmedim".

Hz. 'Âişe, çok hadîs rivâyet edenlerdendir. Bu mevzûda Enes b. Mâlik'den sonra gelir; 2210 hadîs rivâyet etmiştir. Onun özelliklerinden biri de, zaman zaman bâzı meseleleri tek başına istinbât etmesidir. Yalnız başına yaptığı bu ictihatları ile âlim sahâbîlerin hatalarını da düzelttiği olurdu. Nitekim ez-Zerkeşî, yalnız bu mevzû hakkında (الإجابة لإيراد ما استدركته عائشة على الصحابة) adını verdiği bir eser yazmıştır.

Hz. 'Âişe hakkında Rasûl-i Ekrem'in şöyle buyurduğu söylenir: "خذوا شطر دينكم عن هذه الحميراء = **Dîninizin yarısını bu humeyrâdan alınız". – Humeyrâ**, beyaz kadın demektir; zîrâ Araplar beyaza ahmer derler–Ne var ki bu hadîsin senedi yoktur. İbnu Hacer, el-Mizzî, ez-Zehebî ve İbnu Kesîr bunun yalan ve uydurma olduğunu söylemişlerdir. Yalnız Aliyyu'l-Kârî: "Fakat mânâsı doğrudur", diyor.

Babası Hz. Ebû Bekir'den, Hz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas, Useyd b. Hudayr ve başkalarından rivâyet etmiştir.

Ondan rivâyet eden sahâbîler: Ebû Hureyre, Ebû Mûsâ'l-Eş'ârî, Zeyd b. Hâlid el-Cuhnî, Safiyye binti Şeybe ve başkalarıdır.

Hz. 'Âişe'den hadîs rivâyet eden büyük tâbi'îler ise: Sa'îd b. el-Museyyeb, 'Alkame b. Kays, Mesrûk b. el-Ecda', 'Âişe binti Talha, 'Amre binti Abdirrahman ve Hafsa binti Sîrîn'dir. Bu üç hanım, Hz. 'Âişe'nin çok kıymetli fakîh talebelerindendir.

Meşhûr **'ifk hâdisesi**nden sonra Cenâb-ı Hakk'ın âyet inzâl ederek Hz. 'Âişe'nin mâsûm olduğunu îlân etmesi ona şeref olarak

yeter! İfk hâdisesine adı karışan **Hassân b. Sâbit** bilâhare Hz. 'Âişe hakkında şunları söylemiştir:

حَصَانٌ رَزَانٌ مَا تُزَنُّ بِرِيبَةٍ وَتُصْبِحُ غَرْثَى مِنْ لُحُومِ الغَوَافِلِ

= Afîftir, vakûrdur, bir şüphe üzerine ithâm edilemez. Mîdesinde temiz kişilerin eti yoktur (kimsenin gıybetini etmez).

Bununla berâber biri Hassân b. Sâbit'in aleyhinde bulunduğu zaman Hz. 'Âişe kızar ve:

فانَّ أبِي وَوَالِدَهُ وَأُمِّي لِعِرْضِ مُحَمَّدٍ مِنْكُمْ وِقَاءُ

= Anam, babam, dedem size karşı Muhammed (s.a.v.)'in ırzını korumak için fedâdır, diyen Hassân değil midir? diyerek onu müdâfaa ederdi.

En mûteber rivâyete göre Hz. 'Âişe H. 57 yılında vefât etti; cenâze namazını Ebû Hureyre kıldırdı.

Hz. 'Âişe'nin esahhu'l-esânîdi şöyledir:

1 — (يَحْيَى بن سَعيد عن عُبَيْدِ الله بن عُمَرَ بْن حَفْص عن القاسم بن مُحَمَّد عن عائشة)

2 — (الزُّهْرِى أوْ هِشَامُ بن عُرْوَةَ عن عُرْوَةَ بن الزُّبَيْر عن عائشة)

En zayıf isnâdı da şöyledir:[1]. (الحارث بن شبل عن امّ النُّعْمان عن عائشة)

5 — **Abdullah b. Abbâs.**

Müksirûnun beşincisi olup çok hadîs rivâyet etmek bakımından Hz. 'Âişe'den sonra gelir. 1660 hadîs rivâyet etmiştir.

Abdullah, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in amca-zâdesidir; babası Abbâs b. Abdilmuttalib, Annesi de ümmü'l-mü'minîn Hz. Meymûne'nin kız kardeşi **Ümmü'l-fadl Lübâbe binti'l-Hâris el-Hilâliye**'dir.

Hicretten üç yıl önce doğmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) onun hakkında şöyle duâ etmiştir: "اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِى الدِّين وعَلِّمه التَّأْوِيل" =

---

[1] Hz. 'Âişe'nin terceme-i hâli için bk. el-İsâbe, kitâbu'n-nisâ', nr. 701; Tabakâtu İbnu Sa'd, c. VIII, s. 39; Târîhu't-Taberî, c. III, s. 67; Hılyetu'l-evliyâ', c. II, s. 43; ayrıca Sa'îdu'l-Efgânî'nin yazdığı "عائشة والسياسة" adlı değerli kitâbı da okuyunuz.

Allâh'ım! Onu dinde fakîh kıl ve Kur'ân ilmini öğret". Cenâb-ı Hak Rasûl'ünün duâsını kabûl etmiştir. Bu sebeple İbnu Abbâs, ilminin çokluğu ve fıkhının derinliğin ile ün salmış, ilim yolcuları ondan fetvâ almak ve hadîs rivâyet etmek için uzak diyârdan çekilip gelmişlerdir. Abdullah b. Mes'ûd'dan sonra, takrîben otuz beş sene müddetle herkese fetvâ vermiştir. Onun hakkında Ubeydullah b. Abdillah b. 'Utbe şunları söylemektedir:

"Rasûlullah (ş.a.v.)'ın hadîslerini, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osmân'ın hükümlerini ondan daha iyi bilen, Kur'ân tefsîrini, arapça, şiir, hesap ve ferâizi ondan daha iyi anlayan birini görmedim. Birgün fıkıh, birgün te'vîl, birgün megâzî, birgün şiir ve birgün de Arapların meşhûr günlerini anlatıp öğretmek maksadıyle ilim meclisleri kurardı. Onun yanına gelip de boyun eğmeyen bir âlim, ona herhangi birşey sorup da cevâp alamayan bir kimseyi de görmedim".

Nese'î onun esahhu'l-esânîdinin: (الزُّهرِي عن عبيد الله بن عبد الله بن عُتبة عن ابن عباس) en zayıf isnâdının da: (مُحمد بن مروان السُّدّى الصغير عن الكلبي عن ابي صالح) şeklinde olduğunu söylemektedir. Onun bu zayıf isnâdına "سِلْسِلَةُ الكَذِب = **yalan zinciri**" adı verilmektedir.

Rasûl-i Ekrem ona **tercümânu'l-Kur'ân** lakâbını vermiştir. Onun tefsîri hakkında: "Eğer bu tefsîri Rumlar ve Deylemliler duysaydı, mutlaka müslüman olurlardı", demiştir. Ne var ki, birçokları onun rivâyetlerine ilâveler yapmışlardır. Nese'î'nin de işâret ettiği üzere âlimler, onun tefsîrdeki en değersiz tarîkinin birinci derecede silsiletu'l-kezib, ikinci derecede de ed-Dahhâk b. Müzâhim'in tarîki olduğunu söylemişlerdir. Bu tarîk munkatı'dır; zîrâ ed-Dahhâk, İbnu Abbâs'ı görmemiştir. Bu senedi Cuveybir el-Belhî, ed-Dahhâk'-dan rivâyet ederse, zayıflık daha da artar.

İbnu Abbâs'ın tefsîrdeki makbûl tarîkleri ise şöyledir:

1. Ali b. Talha el-Hâşimî'nin tarîki. Buhârî, İbnu Abbâs'dan tâlikler yaptığı zaman bu tarîke îtimat etmiştir. İbnu Abbâs'dan bu tarîk ile rivâyet edilen tefsîr nüshası, Mısır'da el-Leys'in kâtibi Ebû Sâlih'in yanında idi. Bu nüshayı Ali b. Ebî Talha'dan Mu'âviye b. Sâlih, Mu'âviye'den de el-Leys'in kâtibi rivâyet eder. Bu nüsha hakkında İmâm Ahmed b. Hanbel şunları söyler:

"Mısır'da Ali b. Ebî Talha'nın rivâyet ettiği bir tefsîr sahîfesi vardır ki, bir kimse sâdece onu görmek için Mısır'a gitse, yine de çok şey yapmış sayılmaz". Ali b. Ebî Talha'nın bu sahîfeyi İbnu Abbâs'dan bizzat işitmeyip Mucâhid veya İbnu Cubeyr'den duyduğu anlaşılmaktadır. Mucâhid ve İbnu Cubeyr sika râvîlerdir. Bana öyle geliyor ki, İbnu Talha bu sahîfeyi bizzat İbnu Abbâs'dan almıştır.

2. قَيس عن عَطاء بن السَّائب عن سَعيد بن جُبَير عن ابن عبَّاس

tarîki. Bu tarîk, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olan tarîktir. Hâkim en-Neysâbûrî Müstedrek'ine bu tarîk ile bir miktar hadîs almıştır.

3. ابن اسحاق عن مُحمَّد بن أبي مُحمَّد عن عكرمة اَوْ ابن جبير عن ابن عباس tarîki. (Muhammed b. Ebî Muhammed, Zeyd b. Sâbit âilesinin mevlâsıdır). İbnu Cerîr et-Taberî, tefsîrine bu tarîk ile birçok rivâyet almıştır.

İbnu Abbâs'a, bu kadar ilmi ne ile elde ettin? diye sordular; "çok soran bir dil ve anlayışlı bir kalb ile" cevâbını verdi. Onun Kur'ân lûgati hakkındaki bilgisi, dînî ve şer'î hükümlere olan vukûfundan daha fazla idi. Öyle ki, bu bilgisi bütün Arap dilini kapsayacak ve câhiliyye arapçasında yaygın olan tâbirlerle Kur'ân üslûbuna misâller verebilecek kadar genişti. Rivâyet edildiğine göre Nâfi' b. el-Ezrak ve Necde b. 'Uveymir birkaç hâricî ile birlikte ilim tahsîlî için yola düşüp Mekke'ye geldiklerinde, Zemzem'in yanında duran İbnu Abbâs'ın tefsîr hakkında kendine sorulan meselelere cevâp vermekte olduğunu gördüler. Nafi' de ona bâzı Kur'ân âyetleri ile, bu âyetlerdeki bir takım kelimeler hakkında suâl sormuş ve şöyle demişti: Araplar, Kur'ân-ı Kerîm gelmeden önce bu kelimeyi biliyorlar mıydı? İbnu Abbâs, evet, diyerek ona bir beyit okumuş, bu sûretle Nâfi' ve arkadaşları, İbnu Abbâs'ın derin bilgisine ve muazzam ilmine şâhit olmuşlardı.

İbnu Abbâs, Hz. Ali, Hz. Ömer, 'Ubey b. Kâ'b'dan hadîs rivâyet etmiştir. Ma'mer, İbnu Abbâs'ın, ilmi bu üç zâttan aldığını söyler. Ayrıca Mu'âz b. Cebel, Ebû Zer el-Ğifârî ve başkalarından da rivâyet etmiştir. Ondan rivâyet edenler ise şunlardır: Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Sehl b. Ḥüneyf ve mevlâsı 'Ikrime.

İbnu Abbâs, Huneyn'de, Tâif'te, Mekke fethinde ve Haccetu'l-vedâ'da bulunmuştur. İbnu Ebî Serh ile birlikte Afrika'nın fethine,

Hz. Ali ile birlikte de Cemel ve Sıffîn harplerine katılmıştır. Hz. Ali onu, kendi temsilcisi olarak Basra'ya göndermiştir.

Ömrünün son günlerinde gözleri kör oldu. Daha önce babası ve dedesi de aynı derde yakalanmışlardı. İbnu Abbâs, Tâif'te, hicretin 68. yılında vefât etti; namazını İbnu'l-Hanîfe kıldırdı [1].

6 — **Câbir b. Abdillâh.**

Müksirûnun altıncısıdır. 1540 hadîs rivâyet etmiştir.

Babası, Abdullah b. Amr b. Harâm el-Ensârî es-Sulemî'dir. Ensâr oymaklarından biri olan Seleme oğullarına mensûptur. Babası ve dayısı ile birlikte Rasûlullah (s.a.v.)'a yardım edip desteklemek ve dîni yaymak üzere ona bey'at eden 70 ensârın arasına katılmak sûretiyle **ikinci Akabe'de bulunmuştur.** Câbir, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in birçok savaşlarına katılmıştır. Yalnız Bedir ve Uhut harplerine iştirâk edememişti; bunu şöyle anlatmaktadır:

"Rasûl-i Ekrem ile birlikte on dokuz harbe iştirâk ettim; yalnız Bedir ve Uhut'ta bulunamadım. Bunlara katılmama babam engel olmuştu. Babam öldürülünce Rasûlullah (s.a.v.)'ın katıldığı hiçbir savaştan geri kalmadım".

Câbir b. Abdillâh, Mısır'a ve Şâm'a geldiğinde, halk onu gördüğü yerde etrafını çevirip hadîs alırdı. Medîne'de Mescid-i Nebevî'de, herkesin onun etrafını alarak ilim ve takvasından faydalandığı bir tedrîs halkası vardı. Medîne'de hicretin 74. yılında vefât etti. Namazını, o zaman Medîne vâlisi olan Ebân b. Osman kıldırmıştır.

Câbir'in esahh-ı esânîdi, bilindiği üzere: (سُفْيَانُ بن عيينة عن عمرو بن دينار عن جابر) tarikiyle Mekkelilerin rivâyet ettiği isnâddır [2].

7 — **Ebû Sa'îd el-Hudrî.**

Müksirûnun yedincisidir. 1170 hadîs rivâyet etmiştir. Ondan duydukları hadîsleri yazmak için izin isteyenlere şu cevâbı vermişti:

---

[1] Terceme-i hâli için bk. el-İsâbe, nr. 4772; Hilyetu'l-evliyâ, c. I, s. 314; Nektu'l-himyân, s. 180.

[2] Terceme-i hâli, el-İsâbe, c. I, s. 213; Tehzîbu'l-esmâ', c. I, s. 142'dedir.

"Hayır, hadîsleri yazmayınız; onları Kur'ân yerine koymayınız. Biz nasıl ezberlemişsek, siz de öyle ezberleyiniz".

İsmi Sa'd b. Mâlik b. Sinân'dır; fakat daha çok **Ebû Sa'îd** künyesi ile bilinir. Babası Mâlik b. Sinân, Uhut harbinde şehît olmuştur. Nisbesi Hudrî'dir. Nesebi, el-Ebcer diye mârûf Hudre b. 'Avf b. el-Hâris b. el-Hazrec ile birleşir.

Babası Mâlik, Uhut harbinde, onu Rasûlullah (s.a.v.)'a getirip takdîm ederek harbe iştirâk etmesini teklîf etti. O zaman Ebû Sa'îd henüz on üç yaşında bulunuyordu. Babası onun kuvvetli ve dayanıklı olduğunu söyleyerek: "Yâ Rasûlallah, bu kemikleri ufaltır", diyordu. Fakat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) onu çok küçük bularak harbe katılmasını doğru bulmadı.

Ebû Sa'îd el-Hudrî, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, Allah yolunda kendine dil uzatanlara aldırmamak üzere bey'at edenlerdendir; bunlar: Ebû Zer el-Ğıfârî, Sehl b. Sa'd, 'Ubâde b. es-Sâmit ve Muhammed b. Mesleme'dir. Hendek ve daha sonraki savaşlara katıldığı gibi, Rasûl-i Ekrem'le birlikte Benû'l-Mustalık harbine de iştirâk etmiştir. İştirâk ettiği gazvelerin sayısı on iki'dir.

Ebû Sa'îd, birçok sahâbeden hadîs rivâyet etmiştir. Bunların bellibaşlıları şunlardır: Babası Mâlik b. Sinân, Anne bir kardeşi Katâde b. en-Nu'mân, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osmân, Ali, Ebû Mûsa'l-Eş'arî, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Selâm (r.a.)'dır.

Ondan rivâyet edenler ise: Oğlu Abdurrahmân, hanımı Zeyneb binti Kâ'b b. 'Acred, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Ebu't-Tufeyl, Nâfi' ve 'Ikrime'dir.

Oğlu Abdurrahmân'ın elinden tutarak Bakî'a (Medîne mezarlığına) götürdü. Kendini mezarlığın uzak bir yerine defn etmesini vasıyyet ettikten sonra dedi ki:

"Oğlum, öldüğüm zaman beni buraya defn et; üzerime kıl çadır germe; yanıma ateş getirme; üzerime katiyen bağırıp çağırarak ağlama; kimsenin de öyle ağlamasına izin verme!".

Zâhit, âbit, âlim ve âmil Ebû Sa'îdi'l-Hudrî, hicretin 74. yılında Allâh'ın rahmetine kavuşmuştur[1].

---

[1] Ebû Sa'îdi'l-Hudrî'nin terceme-i hâli için bk. Tehzîbu't-tehzîb, c. III, s. 479; Hılyetu'l-evliyâ, c. I, s. 369; Sıfatu's-safve, c. I, s. 299.

B. BÂZI MEŞHÛR SAHÂBÎLER.

8 — Abdullah b. Mes'ûd.

Adı, Abdullah b. Mes'ûd b. Ğâfil el-Huzelî, künyesi Ebû Abdirrahmandır. **İslâm'a ilk girenlerin altıncısıdır.** Habeşistan'a iki defa hicret etmiş ve Rasûlullah (s.a.v.) ile birlikte bütün harblere iştirâk etmiştir. **Bedir harbinde Ebû Cehil'i yakalayıp öldüren odur.** Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) onun Cennetlik olduğunu söylemiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Kur'ân-ı Kerîm'i dört kişiden öğreniniz: Abdullah'dan (yâni Abdullah b. Mes'ûd'dan), Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim'den, Mu'âz b. Cebel'den ve 'Ubey b. Ka'b'dan" buyurmuştur. **Muhaddislerin ıstılâhında mutlak olarak Abdullah denince, Abdullah b. Mes'ûd kastedilir.**

Abdullah'ın bacakları çok ince idi. Bâzı sahâbîler onun bu hâliyle alay ederlerdi. Bunu duyan Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) buyurdu ki:

"Nefsim kudret elinde olan Allâh'a yemîn ederim ki, o iki bacak Mîzân'da Uhut dağından daha ağır gelecektir".

Hz. Ömer onu Kûfe'ye kadılık ve beytu'l-mâl memurluğu ile göndermişti. İbnu Mes'ûd, vera', takvâ ve iffetin timsâli idi.

Onun esahhu'l-esânîdi şöyledir:

سُفيان الثَّوري عن منصور بن المُعْتَمِر عن ابراهيم عن عَلقمة

En zayıf isnâdı da: شَرِيك عن ابي فَزَارة عن ابي زيد şeklindedir.

Hz. Ömer ve Sa'd b. Mu'âz'dan hadîs rivâyet etmiştir. Ondan rivâyet edenler ise: Abâdile, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdillah, Ebû Mûsa'l-Eş'arî, 'Alkame, Mesrûk, Şureyhu'l-kâdî ve başkalarıdır. **Rivâyet ettiği hadîslerin sayısı, 848'i bulur.**

Medîne'ye geldiğinde rahatsızlandı ve H. 32'de vefât etti. Bakî'a defnedildi. Cenâze namazını Osmân b. 'Affân kıldırdı[1].

9 — Abdullah b. Amr b. el-'Âs.

Fakîh dört Abdullah'dan (**Abâdile**'den) biridir. Babasından önce müslüman olmuş, Mekke fethinden önce de hicret etmiştir. Âbid,

[1] Terceme-i hâli için bk. el-İsâbe, nr. 4945; Tabakâtu'l-kurrâ, c. I, s. 458; Hılyetu'l-Evliyâ, c. I, s. 124.

zâhid, çok oruç tutup çok namaz kılan ve kendini tamâmen hadîse vermiş olan bir zât idi. 700 hadîs rivâyet etmiştir. Hadîsleri yazması için Rasûl-i Ekrem ona izin verdikten sonra, ondan duyduklarını yazmaya başladı. Buna işâret ederek Ebû Hureyre der ki:

"Abdullah b. Amr b. el-'Âs müstesnâ, Rasûl-i Ekrem'in hadîslerini benden daha iyi hıfz eden bir kimse yoktur; çünkü o yazardı, ben yazmazdım".

Hz. Ömer, Ebu'd-Derdâ', Mu'âz b. Cebel, Abdurrahmân b. 'Avf ve başkalarından hadîs rivâyet etmiştir.

Ondan rivâyet edenler ise: Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb, es-Sâ'ib b. Yezîd, Sa'îd b. el-Müseyyeb, Tâvûs, 'Ikrime ve başkalarıdır.

Esahhu'l-esânîdi şöyledir: (عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده عبد الله)

Abdullah b. Amr, H. 43 yılında Fustât'ın kuşatıldığı günlerde vefât etti[1].

10 — Ebû Zer el-Ğıfârî.

Künyesi budur; adı Cundeb b. Cunâde'dir. Ğıfâr kabîlesinden olan dedesi Cunâde'ye nisbet edilmiştir; Kinân oğullarındandır.

Ebû Zer, Rasûl-i Ekrem'e peygamberlik gelmeden önce de ibâdet ile meşgûl olurdu. **İslâm'a ilk girenlerin beşincisidir.** Ancak Hendek harbinden sonra hicret etme imkânını bulabilmiştir. Allah yolunda kendini kınayanlara aldırmamak ve acı da olsa hakkı söylemek üzere Rasûl-i Ekrem'e bey'at edenlerdendir.

Ebû Zer (r.a.), ertesi günü yiyecek bir şey bırakmayacak kadar zâhid idi. Hz. Osmân'ın hilâfeti zamanında bir nev'î mâlda sosyalizmi müdâfaa etmeye başladı. Kendini buna sevk eden şey, son derece hassâs insânî şuuru ve büyük takvâsı idi. Fakat Osmân b. 'Affân, Ebû Zer'in bu tutumunu beğenmedi ve onu Rebeze'ye nefy etti. H. 32'de ve yine Osmân b. 'Affân'ın hilâfeti sıralarında vefât edene kadar orada kaldı. Namazını tesâdüfen Rebeze'den geçmekte olan Abdullah b. Mes'ûd kıldırdı.

[1] Abdullah b. Amr'ın terceme-i hâli için bk. el-İsâbe, nr. 4838; İbnu Sa'd, Tabakât, c. IV, k. 2, s. 8-12; Hılyetu'l-evliyâ, c. I, s. 283.

Hz. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer ve diğer sahâbîlerden hadîs rivâyet etti.

Ebû Zer'den hadîs rivâyet edenler ise: el-Ahnef b. Kays, Abdurrahmân b. Ganem, 'Atâ ve diğerleridir.

Esahhu'l-esânîdi, Şamlıların: (سَعِيد بن عَبد العزيز عن رَبيعَة بن يَزِيد عن ابى إدريس الخَولانى عَنْهُ) tarîkiyle rivâyet ettiği isnâddır. **Ebû Zer'den 281 hadîs rivâyet edilmiştir**[1].

11 — **Sa'd b. Ebî Vakkâs.**

Sa'd b. Ebî Vakkâs b. Üheyb ez-Zuhrî'nin künyesi Ebû İshâk'tır. **Aşere-i mübeşşere'den olup Allah yolunda ilk oku atan odur. İslâm'a ilk girenlerin dördüncüsüdür.** Henüz on yedi yaşında iken Hz. Ebû Bekir'in delâleti ile müslüman olmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ile birlikte bütün gazvelere iştirak etmiştir. Bütün bu gazvelerde **fârisu'l-İslâm** = İslâm süvârîsi idi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in annesi Hz. Âmine'nin mensûp olduğu Benû Zuhre oğullarındandır. Bu sebeple Rasûl-i Ekrem onu göstererek: "İşte benim dayım, kimin böyle bir dayısı var!", derdi.

Hz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı İranlılar üzerine gönderdiği orduya baş kumandan olarak tâyin etti. İranlıları, hicretin 15. yılında Kadisiye'de, 16. yılında da Celûlâ'da bozguna uğrattı. Medâin'i fethetti. H. 17'de Kûfe şehrini kurdu. Hz. Ömer devrinde, daha sonra da Hz. Osmân zamanında Irak vâlisi idi. Hz. Ömer'in halîfe seçimi için tâyin ettiği altı kişiden biridir. Hz. Osmân'ın şehâdeti ile ortaya çıkan büyük fitneye karışmadı. 'Akîk'te H. 55 târihinde vefât edene kadar evinden dışarı çıkmadı. Bakî'a defnedildi. Aşere-i mübeşşere'den en son vefât eden O'dur.

Hadîslerini rivâyet ettiği sahâbîler, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Havle binti Hakîm'dir.

Ondan rivâyet edenler ise, Mucâhid, Alkame b. Kays ve es-Sâ'ib b. Yezîd'dir. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın esahhu'l-esânîdi şöyledir:

---

[1] Ebû Zer'in terceme-i hâli için bk. el-İsâbe, c. VII, s. 60; İbnu Sa'd, Tabakât, c. IV, s. 161-175; Hılyetu'l-evliyâ, c. I, s. 156.

(علي بن الحسين بن علي عن سعيد بن المسيب عنه) Ondan 270 hadîs rivâyet edilmiştir [1].

12 — Mu'âz b. Cebel.

Sahâbîlerin fakîhi Mu'âz'ın tam adı: Mu'âz b. Cebel b. Amr b. Evs el-Hazrecî, künyesi de Ebû Abdirrahmân'dır. On sekiz yaşında müslüman olmuş ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e ikinci Akabe'de bey'at etmiştir. Rasûlullah ile birlikte bütün gazvelere iştirâk etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) onu Abdullah b. Mes'ûd ile kardeş yapmış, İslâm'ı anlatıp öğretmek ve Kur'ân-ı Kerîm'i ezberletmek üzere Yemen'e göndermiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) onu Yemen'e uğurlarken Mu'âz, biniti üzerinde bulunuyor, Rasûl-i Ekrem de yanında yaya olarak gidiyordu. Rasûlullah (s.a.v.) Mu'âz'a: "Ben seni seviyorum", derdi. Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti zamanında da Yemen'deki muallimliğine devâm etti; sonraları Şam'a hicret etmiştir.

Mu'âz, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in zamanında Kur'ân-ı Kerîm'i cem' eden sahâbîlerdendir. Rasûl-i Ekrem'in söylediği gibi: **"Helâl ve haramı en iyi bilen o idi".**

Mu'âz, Abdullah b. Abbâs, ve Abdullah b. Ömer'den hadîs rivâyet etmiştir. Ondan rivâyet edenler ise, Enes b. Mâlik, Mesrûk ve Ebu't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'dir. Henüz otuz üç yaşında iken Ürdün'de Tâ'ûn-ı Amvâs'ın çıktığı hicretin 18. yılında vefât etmiştir. Onun hakkında Ömer b. el-Hattâb şöyle der:

"Analar bir daha Mu'âz gibisini doğuramaz. Mu'âz olmasaydı Ömer helâk olurdu!" [2].

13 — Ebu'd-Derdâ'.

Adı 'Uveymir b. Zeyd b. Kays olmakla berâber, daha çok Ebu'd-Derdâ künyesi ile şöhret bulmuştur. Ensâr'dan olup Hazrec oğullarındandır.

---

[1] Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın terceme-i hâli için bk. et-Tehzîb, c. III, s. 483; el-Hilye, c. I, s. 92; Sıfetu's-safve, c. I, s. 138; Abdulhamîd es-Sehhâr'ın Sa'd b. Ebî Vakkas hakkındabir kitâbı vardır.

[2] Mu'âz b. Cebel'in terceme-i hâli için bk. el-İsâbe, nr. 8039; Üsdu'l-ğâbe, c. IV, s. 376; İbnu Sa'd; et-Tabakât, c. III, k. 2, s. 120.

Kur'ân-ı Kerîm'i Rasûlullah (s.a.v.)'dan öğrenip ezberledi. Uhut harbinde nasıl bir yiğit olduğunu isbât etti. Bu sebeple Rasûl-i Ekrem: "**Uveymir ne yaman bir yiğittir**", buyurmuştur. Hz. Peygamber, onunla Selmân-ı Fârisî'yi kardeş yapmıştır.

Ebu'd-Derdâ', Hz. Osmân'ın hilâfeti zamanında Şam kadısı olup Şamlıların müftîsi, Filistinlilerin de kadısı idi.

Ebu'd-Derdâ', Hz. Â'işe'den ve Zeyd b. Sâbit'ten hadîs rivâyet etmiştir. Ondan da oğlu Bilâl ve hanımı Ümmü'd-Derdâ' rivâyet etmişlerdir. **Rivâyet ettiği hadîslerin sayısı 179'u bulur.** O'nun hakkında Mesrûk şöyle demektedir:

"**Rasûlullah (s.a.v.)'ın ilminin altı kişide bulunduğunu gördüm; Ebu'd-Derdâ da bunlardan biridir**"[1].

Ebu'd-Derdâ', Dımeşk'te H. 32 târihinde vefât etmiştir.

[1] Ebu'd-Derdâ'nın terceme-i hâli için bk. el-İsâbe, nr. 6119; el-İstî'âb'ın kenarında, c. III, s. 15; Tabakâtu'l-kurrâ', c. I, s. 606.

DÖRDÜNCÜ FASIL

BÂZI TÂBİ'ÎN BÜYÜKLERİNİN TERCEME-İ HALLERİ

1. Sa'îd b. el-Museyyeb[1].

Sa'îd b. el-Museyyeb b. Hazn el-Kureşî el-Mahzûmî, – Ahmed b. Hanbel'in de dediği gibi – tâbi'înin en değerli sîmâsıdır. Babası ve dedesi sahâbî idiler. Hz. Ömer'in hilâfetinin ikinci yılında dünyâya geldi. Çocuk denecek yaştan îtibâren bir tek hadîs bulabilmek için günlerce, gecelerce seyâhatler yapmıştır. Onun hakkında Mekhûl der ki:

"Hadîs aramak için yer yüzünü dolaştım; fakat Sa'îd b. el-Museyyeb'den daha âlim birine rastlamadım". Ali b. el-Medînî de şunları söyler:

"Tâbi'în içinde ondan daha âlimini bilmiyorum. Sa'îd'in birşey hakkında bu sünnette mevcuttur, demesi yeter. Bana göre, o tâbi'înin en büyüğüdür".

Onun zühd ve takvâsı için şunu anlatırlar. Halîfe Abdulmelik oğlu Velîd için kızını istediği zaman, Sa'îd b. el-Museyyeb râzı olmamış; fakat Küseyyir b. Ebî Vedâ'a ile sâdece iki dirhem karşılığında evlendirmiştir. Abdulmelik, oğlu Velîd'e halkı bey'at ettirmek istediği sıralarda, Abdulmelik'in Medîne'deki vekîli Hişâm b. İsmâ'îl, İbnu'l-Museyyeb'i dövmüş; bey'ata râzı olması için ölümle tehdîd etmiş; bütün bunlara rağmen İbnu'l-Museyyeb bey'atı kabûl etmemiştir.

Sa'îd b. el-Museyyeb, Hz. Ebû Bekir'den mürsel olarak birtakım haberler rivâyet etmiş; Hz. Ömer, Osmân, Ebû Hureyre, Zeyd b. Sâbit, Hz. 'Âişe ve diğer sahâbîlerden hadîs dinlemiştir.

Ondan rivâyet edenler: Sâlim b. Abdillâh, ez-Zuhrî, Katâde, Şerîk, Ebu'z-Zinâd ve başkalarıdır.

---

[1] Iraklılar, el-Museyyeb kelimesinin yâsını meftûh ve şeddeli okurlar ki, doğrusu da budur. Kûfeliler ise meksûr (Musevyib) okurlar.

Sa'îd b. el-Museyyeb, H. 94 târihinde vefât etmiştir[1].

2. İbnu Ömer'in Mevlâsı Nâfi'.

Nâfi'in babasının adı Hürmüz'dür; Kâvûs olduğunu söyleyenler de vardır. Künyesi Ebû Abdillâh el-Medenî'dir. Onu Abdullah b. Ömer, gazvelerinden birinde ele geçirmiş, Nâfi'deki ilim aşkını ve mükemmel rivâyet istîdâdını gördükten sonra da: "Allah Taâlâ, Nâfi'i bize bağışlamak sûretiyle büyük bir lûtufta bulundu", demiştir.

Nâfi', efendisi İbnu Ömer'in hizmetinde samîmiyetle otuz sene çalıştı. Bâzıları onun aslen Nîsâbur'lu, bâzıları da Kâbil'li olduğunu söyler. Yahyâ b. Ma'în ise: "Nâfi' Deylem'lidir; çünkü onun lisânında Deylemlilere hâs şîve bozukluğu vardır", demektedir.

İmâm Mâlik b. Enes, Nâfi'in arkadaşlarındandır. Hattâ en-Nese'î'nin söylediğine göre, "en sağlam arkadaşıdır". Mâlik, Nâfi' hakkında şöyle der:

"Nâfi'in İbnu Ömer'den rivâyet ettiği bir hadîs duyduğum zaman, onu bir başkasından daha duymak lüzûmunu hissetmezdim". Bu sebeple İmâm Buhârî, "Mâlik'in esahh-ı esânîdinin, مَالِك عن نَافِع عن ابن عُمَر şeklinde olduğunu" söylemiştir.

Nâfi' sâdece İbnu Ömer'den rivâyet etmemiş, aynı zamanda Ebû Sa'îdi'l-Hudrî, Hz. 'Âişe ve Hz. Hafsa'dan da mürsel olarak rivâyet etmiştir.

Ondan rivâyet eden hadîsciler şunlardır: Abdullah b. Dînâr, ez-Zuhrî, el-Evzâ'î, İbnu İshâk, Sâlih b. Keysân ve İbnu Cureyc.

Abdullah b. Ömer, Nâfi'i çok severdi. Nâfi'i satın almak için otuz bin dînâr teklîf edenler olmuş; fakat İbnu Ömer bunu kabûl etmeyerek onu rızây-ı bârî için âzâd etmiştir. Halîfe Ömer b. Abdilazîz, Nâfi'i, Mısırlılara sünneti öğretip dîni anlatması için Mısır'a göndermiştir.

Nâfi' H. 117 târihinde vefât etmiştir[2].

---

[1] Sa'îd b. el-Museyyeb'in terceme-i hâli için bk. İbnu Sa'd, et-Tabakât, c. V, s. 88; Hılyetu'l-evliyâ, c. II, s. 161; el-Vefiyyât, c. I, s. 206.

[2] Nâfi'in terceme-i hâli için bk. Tehzîbu'l-esmâ', c. X, s. 412; el-Vefiyyât, c. II, s. 150.

3. Muhammed b. Sîrîn.

Mütteki fakîh Muhammed b. Sîrîn el-Ensârî'nin babası Sîrîn, Enes b. Mâlik'in kölesi idi. Enes onu, Enbâr'ın yakınında bulunan 'Irak çölündeki Aynu't-Temr'de esîr eden Hâlid b. Velîd'den satın almıştı. Enes, bir miktar mâl karşılığında serbest bırakmak üzere Sîrîn ile bir anlaşma yapmış, Sîrîn de tâyin edilen meblâğı ödeyerek hürriyetini kazanmıştı. Annesi Safiyye ise Hz. Ebû Bekir'in âzatlısı idi. Muhammed b. Sîrîn, Hz. Osmân'ın hilâfetinin son ikinci yılında doğdu ve hicretin 110. yılında vefât etti. Otuz sahâbî ile görüşmüş; fakat Hz. Ebû Bekir ve Ebû Zer'i görmemiş, İbnu Abbâs, Ebu'd-Derdâ, 'İmrân b. Husayn ve Hz. Âişe'yi dinleyip hadîs alamamıştır. Bunlardan rivâyet ettiği hadîslerin hepsi mürsel sayılır. Bununla berâber b. İbnu Sîrîn'in Zeyd b. Sâbit, Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre, Huzeyfe el-Yemân ve başkalarından müsned olarak rivâyet ettiği hadîsler vardır.

İbnu Sîrîn'den rivâyet eden muhaddisler şunlardır: eş-Şâ'bî, el-Evzâ'î, 'Âsımu'l-Ahvel, Mâlik b. Dînâr ve Hâlidu'l-Hazzâ'.

Hişâm b. Hassân der ki:

"İbnu Sîrîn, gördüğüm insanların en doğrusudur". Onun hakkında Ebû 'Avâne de şunları söyler:

"Ben İbnu Sîrîn'i gördüm. Onu gören mutlaka Allah Taâlâ'yı hatırlar". İbnu Sa'd ise:

"Muhammed b. Sîrîn, sika, güvenilir, pek kıymetli bir imâm ve çok âlim bir insandı", demektedir[1].

4. İbnu Şihâb ez-Zuhrî.

İbnu Şihâb'ın adı, Muhammed b. Müslim b. Abdillâh'dır. el-Leys b. Sa'd onun hakkında şunları söylemektedir:

"ez-Zuhrî'den daha ihâtalı bir âlim görmedim. Sanki başkalarını rivâyet etmek istemezmiş gibi, çoğu zaman tergîb hadîslerini rivâyet ederdi; aynı zamanda Sünnet ve Kur'ân hakkındaki hadîsleri de rivâyet ederdi; rivâyet ettiği hadîsler kusursuz idi".

---

[1] İbnu Sîrîn'in terceme-i hâli için bk. Tehzîbu't-tehzîb, c. IX, s. 214; el-Vefiyyât, c. I, s. 453; Târîhu Bağdâd, c. V, s. 331.

ez-Zuhrî, Hicâz ile Şam arasındaki Eyle köyünde otururdu. Şöhreti öylesine yayıldı ki, Hicâz ve Şam âlimlerinin mercii hâline geldi. Sa'id b. el-Museyyeb'in Şam civârındaki "Şa'bedâ" adlı köyünde onunla birlikte sekiz sene kalmış ve yine orada 123 yılında, bâzılarına göre 125 yılında vefât etmiştir.

ez-Zuhrî, duyduğu hadîsleri tedvîn ederdi. Sâlih b. Keysân diyor ki:

"ez-Zuhrî ile birlikte hadîs toplardık. Zuhrî bana: Gel, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hadîslerini yazalım, dedi. Bir müddet sonra, gel sahâbenin kavillerini de yazalım, dedi; fakat o yazdı, ben yazmadım. Netîcede o kazandı, biz kaybettik".

ez-Zuhrî'nin hıfz ve zabtının ne kadar kuvvetli olduğunu ifâde etmek maksadıyle onun anlattığı şu vak'a zikredilir: Hişâm b. Abdilmelik Zuhrî'den bir çocuğuna hadîs imlâ ettirmesini ister. ez-Zuhrî, çocuğa dört yüz hadîs yazdırır ve çıkıp gider. Sonra da ey hadîsciler, neredesiniz? diyerek muhaddisleri toplar ve onlara da bu dört yüz hadîsi yazdırır. Aradan bir ay kadar bir zaman geçer. Birgün Hişâm, ez-Zührî ile karşılaşarak ona: Yazdırdığın hadîsleri kaybettim, der ve bir kâtip çağırarak hadîsleri tekrar yazdırır. Bilâhare bunları ilk defa yazılan hadîslerle karşılaştırır ve bir tek harfinin dahî farklı olmadığını görür. Bu hâdise üzerine Hişâm, ez-Zührî'yi çok beğenir ve onu çocuklarına muallim tâyin eder.

Amr b. Dînâr'ı: "Hadîsleri tam metinleri ile Zuhrî gibi rivâyet eden birini daha görmedim", diyerek, ez-Zuhrî'nin fazîletini îtirâfa sevk eden şey, onun hadîsleri böylesine bir dikkat ve ihtimâmla zabtetmesidir. ez-Zuhrî, hadîsleri asıl metinleri ile rivâyet etmek husûsunda pek titiz davranırdı. Onun rivâyet ettiği hadîslerin **bin iki yüz**'e ulaştığı söylenmektedir; fakat bu hadîslerin müsned olanları bu rakamın yarısı kadardır.

ez-Zuhrî, şu muhaddislerden hadîs rivâyet etmiştir: Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Ca'fer, Sehl b. Sa'd, 'Urve b. ez-Zubeyr, 'Atâ b. Ebî Rabâh.

Diğer taraftan 'Ubâde b. es-Sâmit, Ebû Hureyre, Râfî' b. Hudeyc ve başkalarından da mürsel rivâyetleri vardır.

Buhârî, onun esahh-ı esânîdinin: "الزُّهري عن سالم عن أبيه" şeklinde olduğunu söylemektedir. Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'ye göre esahh-ı

esânîdi ise şöyledir : " الزّهْرِى عن علىّ بن الحُسَيْن عن أبيه عن جَدّه علىّ "[1].

5. **Sa'îd b. Cubeyr.**

Fakîh, mükrî ve âbid Sa'îd b. Cubeyr el-Esedî el-Kûfî'nin künyesi **Ebû Abdillâh**'dır. Sufyânu's-Sevrî onu İbrâhim en-Naha'î'den üstün tutarak derdi ki:

"Tefsîri şu dört kişiden alınız: Sa'îd b. Cubeyr, Mucâhid, 'Ikrime ve ed-Dahhâk".

Abdullah b. 'Utbe b. Mes'ûd Kûfe kâdısı iken, İbnu Cubeyr onun kâtipliğini yapardı. Sonra Ebû Burde b. Ebî Mûsâ'nın kâtipliğini yapmaya başladı. Daha sonraları da İbnu'l-Eş'as ile birlikte ayaklandığı için hicretin 95. yılında Haccâc tarafından öldürüldü.

Sa'îd b. Cubeyr, Abdullah b. Zubeyr'den, Enes b. Mâlik'ten ve Ebû Sa'îd el-Hudrî'den hadîs rivâyet etmiştir; bunlardan rivâyet ettiği hadîsler müsneddir. Yalnız Ebû Hureyre, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ali ve Hz. 'Âişe'den hadîs duymamıştır; bunlardan rivâyet ettiği hadîsler de mürseldir. Onun bu mürselleri hakkında Yahyâ b. Sa'îd der ki:

"Sa'îd'in mürselleri, bence 'Atâ'nın mürsellerinden daha makbûldür".

Ondan rivâyet edenler: el-A'meş, Mansûr b. el-Mu'temir, Ya'lâ b. Hakîm es-Sakafî, Simâk b. Harb ve başkalarıdır.

Meymûn b. Mihrân diyor ki:

"Sa'îd b. Cubeyr öldü; fakat yeri doldurulamayacak bir boşluk bırakarak göçtü gitti"[2].

6. **İmâm Ebû Hanîfe.**

Ebû Hanîfe künyesi ile meşhûr olmuştur. Asıl adı, en-Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ'dır. Teymullâh b. Sa'lebe el-Kûfî'nin mevlâsı olduğu için nisbesi Teymî'dir; fakat aslen İran'lıdır. Sahâbeden Enes b. Mâlik, Sehl b. Sa'd es-Sa'idî, Abdullah b. Ebî Evfâ, Ebu't-Tufeyl 'Âmir b. Vâsile'yi gördüğü için tâbi'îdir. Bu sahâbîlerin bir kısmından

---

[1] ez-Zuhrî'nin terceme-i hâli için bk. Tehzîbu't-tehzîb, c. IX, s. 445; el-Hılye, c. III, s. 360; Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 102.

[2] Terceme-i hâli için bk. İbnu Sa'd, et-Tabakât, c. VI, s. 178; Tehzîbu't-tehzîb, c. IV, s. 11; krş. et-Taberî, c. VIII, s. 93.

hadîs de rivâyet etmiştir. Bâzı âlimler ise, onun bu sahâbîlerin hepsinden rivâyet ettiğini söylemektedir.

Ebû Hanîfe, fıkhı ve hadîsi, 'Atâ, Nâfi', İbnu Hürmüz, Hammâd b. Ebî Süleymân, Amr b. Dînâr ve diğer âlimlerden öğrenmiştir. Ondan rivâyet edenler ise: Ebû Yûsuf, Zufer, Ebû Mutî' el-Belhî, İbnu'l-Mubârek, el-Hasen b. Ziyâd, Dâvûd et-Tâ'î, Vekî' ve başkalarıdır.

Âlimler, Ebû Hanîfe'nin muazzam bir fıkıh kültürüne ve kuvvetli delîllere sahîp olduğunu söylerler. eş-Şâfi'î ise: **"İnsanlar fıkıhta Ebû Hanîfe'ye minnettardır"**, der. el-Leys b. Sa'd da şunları anlatır:

"Medîne'de Mâlik'e rastladım. Hayrola terlemişsin, dedim. **Mâlik: Beni Ebû Hanîfe terletti; o gerçekten fakîhmiş a Mısırlım! dedi.** Sonra Ebû Hanîfe ile karşılaştım. Ona: Mâlik senin hakkında ne güzel şeyler söylüyor, dedim. Ebu Hanîfe'nin karşılığı şöyle oldu: "Ben onun kadar hazır cevâp olup da isâbetli konuşan, onun kadar mükemmel tenkîd yapan birini daha görmedim".

Ebû Hanîfe, şüphesiz muhaddis olmaktan çok fakîhtir. Fakat onun hadîse vukûfu, bâzılarının söylediği kadar az değildi. Muhammed b. Mahmûd el-Harzemî, onun on beş müsnedini toplamıştır. Muhammed b. el-Hasen, el-Âsâr adlı kitâbında Ebû Hanîfe'den pek çok hadîs almıştır. Fakat Ebû Hanîfe'nin en bâriz vasfını fıkıh teşkîl etmektedir. Zaten kendi adıyle anılan Hanefî mezhebini têsîs etmesi ve re'y mektebinin imâmı olması ona yeter!

Ebû Hanîfe, muttekî bir insandı. Elinin emeği ile geçinirdi. Âlimlerin değerini sarsacağı, izzet-i nefislerini rencîde edeceği düşüncesiyle onların hediye almasını doğru bulmazdı.

Ebû Ca'fer, onu zorla kâdı yapmak istedi. Bu vazîfeyi kabûl etmediği için Ebû Hanîfe'yi haps etti. Kabûl etmesini sağlamak düşüncesiyle, günde on sopa olmak üzere yüz on sopa vurdurdu. Ebû Hanîfe yine de kabûl etmedi. Bağdât'ta hapishânede iken H. 150'de Allâh'ın rahmetine kavuştu.

Abdullah b. el-Mubârek onun hakkında şunları söylemektedir:

"İnsanların en fakîhi Ebû Hanîfe'dir. Fıkıh'ta onun bir benzerini daha görmedim. Eğer Cenâb-ı Hak, Ebû Hanîfe ile görüştürmek lûtfunda bulunmasaydı, ben de rastgele bir insan olurdum. O, muttekî, cömert, meseleleri bütün incelikleri ile kavrayan bir insandı"[1].

---

[1] Ebû Hanîfe'nin terceme-i hâli için bk. Târihu Bağdâd, c. XI, s. 323-423; el-Vefiyyât, c. II, s. 163; el-Cevâhiru'l-mudiyye, c. I, s. 26.

BEŞİNCİ FASIL

ETBÂ'U'T-TÂBİ'ÎNDEN BÂZILARININ TERCEME-İ HALLERİ

1. İmâm Mâlik b. Enes.

Medînelilerin imâmı, hadîste emîru'l-mü'minîn Mâlik b. Enes b. Ebî 'Âmir el-Asbahî'dir. Yemen melîklerinden Zû Asbah'a mensûp olduğu anlaşılmaktadır. Künyesi Ebû Abdillâh'dır. Onun hakkında İmâm Şâfi'î şöyle demektedir:

"Malik, Allah Taâlâ'nın, tâbi'înden sonra kullarına karşı huccet olarak gönderdiği bir insandır". İbnu Hibbân da diyor ki:

"Medîne'de râvîleri, fıkıh ve din anlayışlarına, fazîlet ve ibâdet durumlarına göre değerlendiren ilk fakîh Mâlik'tir. İmâm Şâfi'î de ondan istifâde etmiştir". en-Nese'î'nin Mâlik hakkındaki sözleri ise şöyledir:

"Mâlik'ten daha asîl, daha büyük, daha îtimâda şâyan, hadîs bakımından daha emniyetli ve zayıf râvîlerden daha az rivâyet eden birini görmedim. Abdulkerîm'den başka metrûk olan bir râvî'den hadîs aldığını bilmiyoruz". Mekke'de ikâmet eden Abdulkerîm b. Ebi'l-Muhârık el-Basrî'yi kasdetmektedir; zîrâ Abdulkerîm, müstakîm ve çok mütevâzî bir insandı; fakat Mâlik'in hemşehrisi değildi. Bu sebeple İmâm onu tanıyamadı. Bununla berâber Abdulkerîm'den sâdece fazîletli ameller hakkında bir miktar hadîs veya hadîs metni üzerine bazı ilâveler almıştır.

Mâlik, **el-Muvatta'**ı têlîf ettiği zaman, halîfe Mansûr halkı bu eseri okuyup onunla amel etmeye zorlamak istedi; fakat Mâlik daha önce de söylediğimiz gibi bunu doğru bulmadı. **Mâlik, el-Muvatta' üzerinde kırk sene çalıştı. Bu arada eserini Medîne'li yetmiş fakîhe sunup onların fikirlerini aldı. Bu eseri yüz bin hadîsten seçerek meydana getirmiştir.** el-Muvatta'ı Mâlik'ten binden fazla kimse rivâyet etmiştir. **Bu sebeple el-Muvatta'ın çeşitli otuz nüshası vardır; fakat bunlardan sâdece yirmi tânesi meşhûr olmuştur. En meşhûr nüshası da, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Endülüsî el-Masmûdî'nin rivâyet ettiği nüshadır.**

Bâzı âlimler, ana hadîs kitaplarının, Kütüb-i sitte ve Muvatta' olmak üzere yedi tane olduğunu söylerler. Bâzıları da Kütüb-i sitte'ye, el-Muvatta' yerine Dârimî'nin Sunen'ini katarlar. Bu büyük eser hakkında İbnu Hazm der ki:

"Fıkıh ve hadîs sâhasında meydanâ getirilmiş bu eserin bir dengi daha yoktur".

el-Muvatta' hadîslerinin hepsi müsned değildir. Aralarında mürsel, mu'dal, munkatı' ve başka nev'îleri de vardır. Bâzı âlimler el-Muvatta'da 600 müsned, 222 mürsel, 613 mevkûf hadîs ve 285'de tâbi'în sözü bulunduğunu tesbît etmişlerdir. Ayrıca Mâlik'in isnâd etmeden "بَلَغَنِي = Bana ulaştı" ve "عن الثقة = Sika râvîden" diye rivâyet ettiği sözlerin 61 tâne olduğu söylenmektedir. Fakat bu rivâyetler, Mâlik'in isnâdları dışındaki diğer tarîklerden müsned olarak gelmektedir. Bu sebeple İbnu Abdilber en-Nemerî, Mâlik'in el-Muvatta'ında bulunan mürsel, munkatı', mu'dal hadîsleri mevsûl olarak rivâyet etmeyi hedef tutan bir kitap yazmıştır.

Mâlik şu muhaddislerden rivâyet etmiştir: Nu'aym el-Mucmir, Zeyd b. Eslem, Nâfi', Şerîk b. Abdillâh, ez-Zuhrî, Ebu'z-Zinâd, Sa'îd el-Makburî ve Humeyd et-Tavîl. Mâlik'in arkadaşlarından en son vefât eden Huzâfe es-Sehmî el-Ensârî'dir.

Mâlik'ten rivâyet edenler ise pek çoktur. Bunlar arasında: ez-Zuhrî, Yahyâ b. Sa'îd gibi şeyhleri, el-Evzâ'î, es-Sevrî, Sufyân b. 'Uyeyne, el-Leys b. Sa'd, İbnu Cureyc ve Şu'be b. el-Haccâc gibi arkadaşları ve eş-Şâfi'î, İbnu'l-Mubârek, İbnu Vehb, İbnu Mehdî, el-Kattân ve İbnu İshâk el-Fezârî gibi diğer âlimler de vardır.

Malik H. 93 yılında doğup 179'da vefât etmiştir[1].

2. İmâm eş-Şâfi'î.

Yeryüzünü ilimle dolduran Muhammed b. İdrîs b. Abbâs b. Osmân b. Şâfi'î, bu sonuncu dedesine nisbet edilerek **eş-Şâfi'î** diye tanınmıştır. Neseb îtibâriyle Kureşî, Muttalibî ve Mekkî'dir. Künyesi Ebû Abdillâh'dır. Annesi Ezd kabîlesindendir.

eş-Şâfi'î, H. 150'de Gazze'de doğdu. Sütten kesildikten sonra Mekke'ye götürüldü. Orada büyüyüp okudu. Daha yedi yaşında iken

[1] Mâlik b. Enes'in terceme-i hâli, ed-Dîbâcu'l-muzehheb, s. 17-30; Tehzîbu't-tehzîb, c. X, s. 5; el-Vefiyyât, c. I, s. 439'da bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. O zamanlar Mekke mukri'i olan İsmâil b. Kostantîn'den Kur'ân tâlîmi yaptı. Ramazan ayında Kur'ân-ı Kerîm'i altmış defa hatm ettiği söylenir.

Medîne'lilerin imâmı Mâlik b. Enes'den hadîs rivâyet etmiş, henüz on üç yaşında iken birkaç gün zarfında hocasının el-Muvatta'ını ezberleyerek önünde okumuştur. Ayrıca Sufyân b. 'Uyeyne ve Abdulmelik b. Mâcişûn[1]'dan da hadîs rivâyet etmiştir. Fıkhı, yirmi yaşlarında bile yokken, fetvâ vermek üzere kendisine izin veren Muslim b. Hâlid ez-Zencî'den okumuştur. Bütün bunlardan başka lûgat ve şiirde çok üstündü. Münâzara ederken çok kuvvetli delîller ileri sürerdi. Kendisiyle münâzara yapan bütün Irak ve Mısır âlimlerini susturmuştur. Hicâzlıların, Mısırlı ve Iraklıların fıkıhlarını mezcedip bilgisinde toplamıştır.

Yemen bölgesindeki Necrân'da kadılık vazîfesini üzerine aldı; bunun üzerine onu halîfe Hârûnu'r-Reşîd'e jurnâl ederek hilâfeti ele geçirmek istediğini söylediler. Derhâl Bağdat'ta bulunan hilâfet merkezine götürüldü. Orada H. 184 târihinde halîfe Hârunu'r-Reşîd ile görüşerek onun huzûrunda Muhammed b. el-Hasen ile münâzara etti. Muhammed b. el-Hasen onun ne büyük bir âlim olduğunu anladı ve halîfenin önünde, iddia edilen suçla eş-Şâfi'î'nin bir alâkası bulunmadığını ifâde etti. eş-Şâfi'î sonra Mekke'ye, daha sonra da H. 195'de ikinci defa olarak Irak'a gitti. Bu defasında İmâm Ahmed b. Hanbel, el-Kerâbîsi ve ez-Zağferânî ile görüştü. Bilâhare Mekke ile Bağdâd arasında birçok seferler yaptı ve nihâyet H. 199 târihinde Mısır'a geldi. 204 yılında 54 yaşında iken Mısır'da vefât etti.

İshâk b. Râhûye'ye: Genç denecek bir yaşta ölmesine rağmen eş-Şâfi'î bu kadar kitâbı nasıl yazdı? diye sordular. İshâk b. Râhûye şu cevâbı verdi: "Ömrü kısa olduğu için, Cenâbı-Mevlâ ona çok akıl verdi!".

eş-Şâfi'î'nin İbnu Râhûye'ye sorulan eserleri, tefsîr, hadîs, fıkıh ve edebiyât sâhalarında olmak üzere pek çoktur; fakat en meşhûru Abdurrahman b. Mehdî'nin arzusu üzerine yazdığı **er-Risâle'dir. Bu eser usûl-i fıkıh hakkındadır.** eş-Şâfi'î'nin bunlardan başka, din prensiplerinin çoğunu içine alan **el-Um** adlı bir kitâbı daha vardır. Ebû Amr Muhammed b. Ca'fer en-Nîsâbûrî, **el-Um**'deki ve yine

[1] el-Mâceşûn diye de okunur.

eş-Şâfi'î'nin **el-Mebsût** adlı bir diğer eserindeki müsned hadîsleri bir araya toplamıştır. Böyle olmakla berâber bâzı âlimler eş-Şâfi'î'nin hadîs sâhasında müstakil bir **Müsned**'i olduğunu zannetmişlerdir. İbnu'l-Esîr (v. 606) bu **Müsned**'e bir şerh yazmıştır.

eş-Şâfi'î'den rivâyet edenler: İmâm Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Ubeyd el-Kāsım b. Sellâm, Buhârî'nin şeyhi Abdullah b. ez-Zubeyr el-Humeydî, Ebû Sevr İbrâhim Hâlid el-Bağdâdî, Yûsuf b. Yahyâ el-Bûtî, Harmele b. Yahyâ, el-Hasen b. Muhammed ez-Za'ferânî ve başkalarıdır.

eş-Şâfi'î'nin hadîsteki üstünlüğünü ez-Zehebî şöyle anlatmaktadır:

"Hadîs hâfızı olup hadîsteki illetlere hakkıyle vâkıftı. Sübûtuna mutlak sûrette kanâat getirmediği rivâyetleri kabûl etmezdi. Eğer ömrü olsaydı bu sâhada daha çok ilerlerdi".

İmâm Ahmed b. Hanbel'in şu sözü onun değerini anlatmak için kâfidir:

"**Eline kalem kâğıt alan herkesin İmâm eş-Şâfi'î'ye şükrân borcu vardır**"[1].

3. Sufyânu's-Sevrî.

Hıfz ve zabtı mükemmel olup hadîste huccet sayılan İmâm Sufyân b. Sa'îd b. Mesrûk el-Kûfî'dir. Künyesi Ebû Abdillâh'dır. Babası Sa'îd, Kûfe âlimlerinden idi. Hadîsleri rivâyet ve zabt bakımından öylesine meşhûr oldu ki, Şu'be b. el-Haccâc, Sufyân b. 'Uyeyne ve Yahyâ b. Ma'în ona: "**Hadîste emîru'l-mü'minîn**" lâkabını verdiler. İmâm Mâlik b. Enes'in bu lâkabı aldığını görmüştük.

Hatîbu'l-Bağdâdî onun hakkında şunları söyler:

"Müslümanların bir imâmı, dînin yüce bir şahsı idi. Onun büyük bir imâm olduğunu kabul etmeyen yoktur. İtkân, hıfz, mârifet, zühd ve takvâsı sebebiyle Sufyân'ın kimsenin tezkiyesine ihtiyâcı yoktur".

Sufyan, A'meş, (Suleymân b. Mihrân), Abdullâh b. Dînâr, 'Asımu'l-Ahvel, İbnu'l-Munkedir ve diğer muhaddislerden rivâyet etmiştir.

---

[1] eş-Şâfi'î'nin terceme-i hâli için bk. Tabakâtu'ş-Şafi'iyye, c. I, s. 185; Tezkirâtu'l-huffâz, c. I, s. 329; Tehzîbu't-tehzîb, c. I, s. 329; Târîhu Bağdâd, c. II, s. 56-73.

Ondan rivâyet edenler ise: Abdurrahmân el-Evzâ'î, Abdurrahmân b. Mehdî, Mis'ar b. Kidâm, Ebân b. Abdillâh el-Ahmesî'dir. Sufyân'dan son olarak rivâyet eden Ali b. el-Ca'd'dır.

Abdullah b. el-Mubârek der ki:

"Bin yüz şeyhten hadîs yazmış olmama rağmen, Sufyân'dan daha değerli bir muhaddisten hadîs yazmamışımdır." Bunu duyan biri Abdullah b. Mubârek'e: "Sen Sa'îd b. Cubeyr gibilerini görmüş bir adamsın; nasıl böyle söylersin, Ebû Abdillâh?, diye sorduğu zaman İbnu'l-Mubârek ona şu cevâbı verdi: "Söyledim, yine söylüyorum; ondan daha üstün birini görmedim". Bununla berâber Sufyânu's-Sevrî'nin zaman zaman tedlîs ettiği yine İbnu'l-Mubârek'ten rivâyet edilmektedir. Bu hususta İbnu'l-Mubârek diyor ki:

"Sufyân'a bir hadîs rivâyet ettim. Yanına gittiğim zaman o hadîsi tedlîs ettiğini gördüm. Sufyân beni görünce utandı ve onu senden rivâyet ediyoruz, dedi". Eğer bu söylenen doğru ise. – İbnu'l-Mubârek'in bu iki sözünün arasını têlîf etmek için – Sufyân'ın tedlîsinin sâdece sika râvîlerden yapılan tedlîs gibi, şahsını zedelemeyecek bir şekilde olduğunu kabûl edeceğiz. İşte Sufyân bunun içindir ki İbnu'l-Mubârek'e: "Onu senden rivâyet ediyoruz", demiştir. Bu sözü ile Sufyân, hadîsi İbnu'l-Mubârek'e isnâd ederek tevsîk etmek istemiştir.

Sufyânu's-Sevrî, Basra'da H. 161 târihinde vefât etmiştir[1].

4. **Sufyân b. 'Uyeyne.**

Sufyân b. 'Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî el-Kûfî'dir; künyesi Ebû Muhammed'dir. 87 tâbi'î ile görüşüp 70'inden hadîs dinlemiştir. Bunların en meşhûrları: Ca'feru's-Sâdık, Humeydu't-Tavîl, Abdullâh b. Dînâr, Ebu'z-Zinâd ve Sâlih b. Keysân'dır.

Ondan da şeyhlerinden, arkadaşlarından ve talebesinden bir çoğu rivâyet etmiştir. Bunlar arasında el-A'meş, Mis'ar b. Kidâm, Abdullah b. el-Mubârek, eş-Şâfi'î, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'în ve Ali b. el-Medînî vardır.

163 târihinde Kûfe'den Mekke'ye gitmiş, ömrünün sonlarına doğru hâfızası zayıflayıncaya kadar orada Hicâzlılara hadîs rivâyet edip Kur'ân-ı Kerîm öğretmiştir. İşte bu sebeple İbnu Hacer el-Askalânî der ki:

[1] Sufyânu's-Sevrî'nin terceme-i hâli, İbnu Sa'd, et-Tabakât, c. VI, s. 257; Tehzîbu't-tehzîb, c. IV, s. 111-115; el-Vefiyyât, c. I, s. 210'dadır.

"Sika, hâfız, fakîh, imâm ve huccettir. Ne var ki, ömrünün sonlarına doğru hâfızası bozuldu. Pek az da olsa tedlîs yapardı; fakat hep sikalardan tedlîs yapmıştır".

Yedi bin kadar hadîs rivâyet etmiştir. eş-Şâfi'î, onun geniş ilmini takdîr ederek der ki:

"Mâlik ve İbnu 'Uyeyne olmasaydı, Hicâz beldesinin ilmi yok olup giderdi". İbnu 'Uyeyne hakkında el-'Iclî de şunları söyler: Kûfe'lidir; sikadır ve hadîste çok sağlamdır".

Sufyân b. 'Uyeyne, Mekke'de H. 198 târihinde, 91 yaşında iken vefât etmiştir[1].

5. el-Leys b. Sa'd.

Mısır diyârının muhaddisi el-Leys b. Sa'd b. Abdirrahmân el-Fehmî'dir; künyesi Ebu'l-Hâris'tir. H. 94 yılında Karkaşend'de doğdu. Zengin ve cömert idi. Senelik geliri yirmi bin dînârdan fazla idi. Fakat aşırı derecedeki cömertliği yüzünden yanında nisap miktarı mâl bırakmadığı için, ona hiçbir zaman zekât farz olmamıştır.

Buhârî ve Müslim, ondan çok hadîs rivâyet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, eş-Şâfi'î, Sufyânu's-Sevrî, el-'Iclî ve birçok âlimler, onun sika olduğunu ifâde etmişlerdir. Onun hakkında eş-Şâfi'î şöyle demektedir:

"el-Leys, Mâlik'ten daha fakîhtir. Ne var ki, arkadaşları onun ilmini zâyi etmişlerdir". İmâm Mâlik b. Enes, kitaplarındaki: أَخْبَرَنِي مَنْ أَرْضَى مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ = En çok îtimât ettiğim âlim bana haber verdi ki..." sözü ile hep el-Leys b. Sa'd'i kasteder.

el-Leys, en-Nevevî'nin dediği gibi, "rivâyetlerinde tedlîs yapmaktan çok sakınırdı"; fakat icâzet yoluyla rivâyet etmekte bir mahzûr görmezdi. İşte bu sebeple Yahyâ b. Ma'în: "el-Leys, semâ' ve şüyûh bakımlarından müsâmahakâr idi", demektedir. Ahmed b. Hanbel de: "el-Leys, sikadır; ne var ki, hadîs tahammülü bakımından gevşektir", der.

Âlimler, Mısır'ın esahh-ı esânîd'inin şöyle olduğunu söylemişlerdir:

---

[1] İbnu 'Uyeyne'nin terceme-i hâli için bk. Tezkiratu'l-huffâz, c. I, s. 242; el-Vefiyyât, c. I, s. 210; Mîzânu'l-i'tidâl, c. I, s. 397.

(الليث بن سعد عن يزيد بن ابى حبيب عن أبى الخير عن عقبة بن عامر)

el-Leys'in hadîs rivâyet ettiği muhaddisler şunlardır: Nâfi', ez-Zuhrî, Sa'îd el-Makburî ve Yezîd b. Ebî Habîb. Ondan rivâyet edenler ise: Abdullâh b. el-Mubârek, Abdûllah b. Vehb ve başkalarıdır.

el-Leys, 175 târihinde vefât etmiştir[1].

---

[1] Terceme-i hâli için bk. Târîhu Bağdâd, c. XIII, s. 3; Tezkirâtu'l-huffâz c. I, s. 207; Tehzîbu't-Tehzîb, c. VIII, s. 459; el-Vefiyyât, c. I, s. 438.

ALTINCI FASIL

ETBÂ'U ETBÂ'İ'T-TÂBİ'ÎNDEN BÂZILARININ TERCEME-İ HALLERİ

1. İmâm Ahmed b. Hanbel.

İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl eş-Şeybânî el-Mervezî'nin künyesi Ebû Abdillâh'dır. Annesi Merv'de iken ona hâmile idi. Merv'den çıkıp Bağdâd'a geldi. Oğlunu H. 164'de burada dünyâya getirdi.

Ahmed b. Hanbel, tahsîl hayâtının çoğunu Bağdât'ta geçirdi. Bununla berâber yine de hadîs toplamak için diyâr diyâr dolaşarak, sahâbe ve tâbi'îlerin rivâyetleri mevzûunda, sağlam zabtı ve mükemmel takvâsı ile parmakla gösterilen bir muhaddis durumuna geldi.

Ahmed b. Hanbel'in birçok eseri vardır. Başlıcaları: **Kitâbu'l-'İlel, Kitâbu'z-zühd, et-Tefsîr, en-Nâsih ve'l-mensûh, Kitâbu fezâili's-sahâbe, Kitâbu'l-eşribe**'dir. En meşhûr ve en büyük eseri, **el-Musned**'dir. Bu eserde, ilki aşere-i mübeşşere'nin müsnedi olmak üzere on sekiz müsned vardır. "Bellibaşlı rivâyet kitapları ve müsnedler" bahsinde, İbnu Hacer'in **el-Musned**'i müdâfaa ederek, onda mevzû hadîs bulunduğu iddiâsını reddettiğini görmüştük. Bununla berâber yine İbnu Hacer, Ta'cîlu'l-menfa'a bi ricâli'l-erba'a adlı kitâbında üç veya dört hadîs müstesnâ el-Müsned'de asılsız hadîs bulunmadığını söylemektedir.

Ahmed b. Hanbel'in el-Musned'inde kırk bin müsned hadîs vardır. Bunlardan on bin'i mükerrerdir. Oğlu Abdullâh'da on bin kadar hadîs ilâve etmiştir. Ayrıca Abdullâh'dan rivâyet eden Ahmed b. Câ'fer **el-Katî'î**'nin de bâzı ilâveleri vardır.

Ahmed b. Hanbel'in el-Musned'ini tertîb eden oğlu Abdullâh'tır. el-Musned'de bâzı karışıklıklar olmuş; fakat Ahmed b. Hanbel bunları tashîh edemeden vefât etmiştir. **el-Musned'i alfabetik olarak tertîb eden ise, Hâfız Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh el-Makdisî el-Hanbelî'dir.**

Ahmed b. Hanbel, hıfz ve zabt bakımından bir hârika idi. Buna işâret ederek Ebû Zür'a der ki:

"Ezbere yazdıracak şekilde yüz bin hadîs hıfz etmişti". Ahmed b. Hanbel, **hadîste emîru'l-mü'minîn** sayıldığına göre, bunda hayret edecek bir taraf yoktur. Onun hakkında İbnu Hibbân da şunları söylüyor:

"Hâfız ve sağlam bir hadîsci idi. Gizli bir takvâsı vardı. Kırbaçlar altında inletildiği hâlde, yine de ibâdetlerini gevşetmedi. Allah Taâlâ onu bid'attan korumuş, kendine uyulan bir imâm, himâyesine girilen bir barınak yapmıştır".

Allah Taâlâ'nın onu koruduğu ve kabûl etmediği için kırbaçla dövüldüğü bid'at, – İbnu Hibbân'ın dediği gibi – **halku'l-Kur'ân (Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğu) meselesi** idi. Ahmed b. Hanbel, Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğunu söylemediği için dövüldü, haps edildi; Bişr b. el-Hâris el-Hâfî'nin de dediği gibi, "körüğün içine girdi, som altın olarak çıktı".

Ahmed b. Hanbel, önceleri Kadı Ebû Yûsuf'un ilim meclislerine devâm etti, sonraları eş-Şâfi'î den hadîs, fıkıh ve Kureyş ensâbı ilimlerini tahsîl etti. Abdurrezzâk'dan hadîs dinlemek için Yemen'e gitmiş, Kûfe, Basra, Cezîre (Mezopotamya), Mekke, Medîne ve Şam'ı dolaşmıştır.

Hadîs rivâyet ettiği şeyhleri şunlardır: Bişr el-Mufaddal er-Rukâşî, Sufyân b. 'Uyeyne, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân, Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, Suleymân b. Dâvud et-Tayâlisî, İsmail b. 'Uleyye, Mu'temir b. Suleymân el-Basrî ve başkaları.

Ahmed b. Hanbel'den rivâyet edenler ise: el-Buhârî, Muslim, Ebû Dâvûd, Vekî' b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Âdem el-Kûfî, Ali b. el-Medînî, İbnu Mehdî'dir. Ayrıca bâzı şeyhleri, arkadaşları ve talebeleri de ondan rivâyet etmişlerdir.

Ahmed b. Hanbel, H. 241'de, 77 yaşında iken vefât etmiştir. Menkîbeleri saymakla tükenmez [1].

2. İmâm Buhârî.

Hadîs hıfz ve zabtı bakımından eşsiz İmâm Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim'dir; künyesi Ebû Abdillâh'dır. Daha on yaşlarında

---

[1] Ahmed b. Hanbel'in terceme-i hâli için bk. Târîhu Bağdâd, c. IV, s. 412; el-Vefiyyât, c. I, s. 17; el-Hılye, c. IX, s. 161.

bile yokken hadîs ezberlemeye başlamıştır. Binden fazla şeyhten hadîs yazmış, yüz bini sahîh olmak üzere **üç yüz bin hadîs ezberlemiştir.** Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sahîh kitap olan **el-Cami'u's-sahîh**'in müellifidir. **Bu eserdeki hadîsleri yetmiş bin'den fazla râvîden dinlemiş olup, on altı senede meydâna getirmiştir.** Birtakım hâfızlar, **el-Cami'u's-sahîh**'in bâzı hadîslerine tâlikler yapmışlar, 110 tânesini de tenkîd etmişlerdir. Tenkîd edilen bu hadîslerden otuz iki'sini Müslim tahrîc etmiş, geri kalan yetmiş sekiz'ini de yalnız Buhârî kitâbına almıştır. İbnu Hacer el-'Askalânî, tenkîd edilen bu hadîslerin, "bütün illetlerinin cerh edici mâhiyette olmadığını, çoğunun îzâhı kolay olup, pek azını îzâh etmenin müşkül olduğunu" söylemektedir.

Sahîh-i Buhârî'nin pek çok şerhleri vardır. Keşfu'z-zunûn'da bunlardan seksen iki'sinin adı verilmektedir; yalnız bu şerhlerin en değerlisi, **İbnu Hacer el-'Askalânî'nin Fethu'l-bârî**'sidir. Sonra bunu sıra ile **el-Kastalânî'nin İrşâdu's-sârî**'si ve **el-'Aynî'nin 'Umdetu'l-kārî**'si tâkip eder.

Buhârî'nin birçok eserleri vardır: Büyük, orta ve küçük olmak üzere üç Târih'i, **Kitâbu'l-kunâ, Kitâbu'l-vuhdân, Kitâbu edebi'l-mufred, ve Kitâbu'd-du'afâ**'sı bunlar arasındadır. Buhârî hakkında Tirmizî der ki:

"Hadîslerin illetlerini ve râvîlerin hâllerini Buhârî'den daha iyi bilen birini görmedim". İbnu Hacer ise şunları söylemektedir.

"Gök kubbenin altında, Rasûlullah (s.a.v.)'ın hadîslerini, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'den daha iyi bilen birini görmedim". Muslim b. Haccâc ona gelerek alnından öptü ve **"Üstâdların üstâdı, muhaddislerin efendisi, hadîs illetlerinin doktoru, bırak ayaklarını öpeyim"**, dedi.

Maklûb hadîs bahsinde söylediğimiz gibi, Bağdâd âlimlerinin yüz hadîsi birbirine karıştırdıklarını, Buhârî'nin de her metnin senedini, her senedin metnini ayırıp gösterdiğini, âlimlerin de onun hıfzı ve zabtı karşısında dehşete düştüklerini her hâlde unutmadık. Hadîsleri zabt ve hıfz etmek için Buhârî, Şam, Mısır, Bağdat, Kûfe, Mezopotamya, Hicâz ve Basra'ya seyâhatlar yapmıştır.

Buhârî'nin hadîs rivâyet ettiği şeyhler şunlardır: ed-Dahhâk b. Mahled Ebû 'Âsım en-Nebîl, Mekkî b. İbrâhîm el-Hanzalî, 'Ubey-

dullâh b. Mûsâ el-'Absî, Abdulkuddûs b. el-Haccâc, Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî ve diğerleri.

Ondan rivâyet edenler ise pek çoktur; başlıcaları: et-Tirmizî, Muslim, en-Nese'î, İbrâhim b. İshâk el-Harbî, Muhammed b. Ahmed ed-Dûlâbî. **es-Sahîh**'i, Buhârî'den en son olarak rivâyet eden Mansûr b. Muhammed el-Bezûdî (v. 329)'dir.

Buhârî, H. 194'de doğup, Semerkand köylerinden **Hartenk**'de 256 târihinde vefât etmiştir[1].

3. İmâm Muslim.

Hadîscilerin imâmı Muslim b. el-Haccâc b. Muslim el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî'dir. Benû Kuşeyr, meşhûr bir Arap kabîlesidir. Künyesi Ebu'l-Huseyn'dir. Âlimler, onun hadîste imâm ve rivâyette mütehassıs olduğunda müttefiktir. Hadîs toplamak için pek çok seyâhatler yapmış, bu sûretle Horasan'da Yahyâ b. Yahyâ, İshâk b. Râhûye ve başkalarını, Rey'de Muhammed b. Mihrân, Ebû Gassân ve diğerlerini, Hicâz'da Sa'îd b. Mansûr, Ebû Mus'ab ve başkalarını, Irak'ta Ahmed b. Hanbel, Abdullâh b. Mesleme ve başkalarını, Mısır'da Amr b. Sevâd, Harmele b. Yahyâ ve diğer muhaddisleri dinleyip hadîs alınıştır.

Muslim'den hadîs rivâyet edenler ise pek çoktur; en meşhûrları: et-Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Seleme, Mûsâ b. Hârûn, Yahyâ b. Sâ'id, Muhammed b. Mahled, Ebû 'Avâne Ya'kûb b. İshâk el-İsferâînî, Muhammed b. 'Abdulvehhâb el-Ferrâ', Ali b. el-Huseyin, el-Huseyin b. Muhammed b. Ziyâd el-Kabbânî, İbrâhim b. Muhammed b. Sufyân'dır. Bu sonuncu muhaddis, Sahîh-i Muslim'in râvîsidir.

Muslim'in birçok eserleri vardır: **el-Câmi'u's-sahîh, Kitâbu'l-'ilel, Kitâbu evhâmi'l-muhaddisîn, Kitâbu men leyse lehû illâ râvin vâhid, Kitâbu tabakâti't-tâbi'în, Kitâbu'l-muhadramîn, Kitâbu'l-musnedi'l-kebîr 'âlâ esmâi'r-ricâl** ve **Kitâbu'l-câmi'i'l-kebîr 'ale'l-ebvâb** bunlar arasındadır.

Sahîh-i Buhârî ile birlikte Sahîh-i Muslim, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra gelen en sahîh iki kitaptır. Müslümanlar bunlara büyük önem

[1] Buhârî'nin terceme-i hâli için bk. Târîhu Bağdâd, c. II, s. 4-36; Tezkirâtu'l-huffâz, c. II, s. 122; Tehzîbu't-tehzîb, c. IX, s. 47; el-Vefiyyât, c. I, s. 455.

vermişlerdir. Çokları Buhârî'nin kitâbının daha sahîh olduğu kanâatindedir.

Muslim, Sahîh'ini meydana getirene kadar çok gayret sarfettiği için onun üzerine titrerdi; zîrâ bu eseri, şeyhlerinden bizzat dinlediği **üç yüz bin hadîs arasından seçerek meydana getirmiştir.** İşte bu sebeple derdi ki:

"Hadîsciler iki yüz sene boyunca hadîs yazacak olsalar, baş vuracakları kaynak yine de bu el-Câmi'u's-sahîh olacaktır".

Muslim, Nîsâbur'da H. 261 târihinde, 55 yaşında iken vefât etmiştir[1].

4. İmâm Tirmizî.

İmâm, hâfız ve münekkıd Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre et-Tirmizî'nin künyesi Ebû 'Îsâ'dır. H. 200 yılında doğmuştur. Buhârâ'ya giderek orada hadîs okumuştur. Birçok memleketler dolaşmış, Horasan'lılardan, Hicâz'lılardan ve Irak'lılardan hadîs dinlemiştir. Buhârî, Muslim, ve İsmâîl b. Mûsâ es-Suddî'den rivâyet etmiştir. Ondan rivâyet edenler ise pek çoktur: el-Heysem b. Kuleyb eş-Şâşî, Mekhûl b. el-Fadl ve es-Sunen diye mâruf olan el-Câmi'in râvîsi Muhammed b. Mahbûb el-Mahbûbî el-Mervezî bunlar arasındadır.

Tirmizî'nin birçok eserleri vardır. Başlıcaları şunlardır: **Kitâbu'l-'Ilel, Kitâbu'ş-şemâil, Kitâbu esmâ'is-sahâbe, Kitâbul-esma' ve'l-kuna** ve şüphesiz en meşhûr kitâbı **es-Sunen** diye anılan **el-Câmi'**idir. **Hasen hadîs** bahsinde söylediğimiz gibi, **Tirmizî'nin es-Sunen'i, hasen hadîs mevzûunda ana kaynaktır.** es-Sunen dört kısımdan ibârettir. Birinci kısımda, sahîh olduğu kat'î olan hadîsler; ikinci kısımda, Ebû Dâvûd ve en-Nese'î'nin şartlarına uygun olan hadîsler; üçüncü kısımda, illetini açıkladığı hadîsler; dördüncü kısımda ise, "bu kitâba aldığım hadîslerle bâzı fakîhler amel etmişlerdir", diyerek durumunu açıkladığı hadîsler vardır.

Abdullâh b. Muhammed el-Ensârî, Sunenu't-Tirmizî'nin husûsiyetlerine temâs ederek: "Tirmizî'nin Sunen'i, bence Buhârî ve Muslim'in Sahîh'lerinden daha faydalıdır", deyince, bunu duyan Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, Abdullah'a: Neden böyle söylüyorsun?

[1] Muslim'in terceme-i hâli için bk. Tezkirâtu'l-huffâz, c. II, s. 150; Tehzîbu'l-esmâ', c. X, s. 126; el-Vefiyyât, c. II, s. 91.

diye sordu. Abdullah da şu cevâbı verdi: "Zîrâ Buhârî ve Muslim'in Sahîh'lerinden ancak hadîs ilmini çok iyi bilenler faydalanabilir. Tirmizî ise, kitâbındaki hadîsleri açıklayıp şerh etmiştir. Bu sebeple fakihler, muhaddisler ve başkaları ondan faydalanırlar".

Tirmizî, kitâbının kıymetini bilir ve derdi ki:

"Bu kitâbı tasnîf ettikten sonra, Hicâz, Irak ve Horasan âlimlerine gösterdim, beğendiler. Kimin evinde bu kitap varsa, orada, konuşan bir peygamber varmış gibidir!".

Tirmizî, hayâtının sonlarına doğru âmâ oldu ve 279 yılında vefât etti[1].

---

[1] Tirmizî'nin terceme-i hâli için bk. Tehzîbu'l-esmâ', c. IX, s. 387; Tezkirâtu'l-huffâz, c. II, s. 187; Nektu'l-himyân, s. 264.

BİBLİYOGRAFYA[1]

(Arapça Eserler)

Ahkâmu'l-Kur'ân l'İbni'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'âde, Kâhire, 1331.

Âişe ve's-siyâse li Sa'idi'l-Efgânî, Kâhire, 1957, ikinci baskı.

Ardu'l-envâr (Târihu'l-Kur'ân) Abdussamed Sâri, Dehli, 1359, (Hintçe).

x **el-Bâ'isu'l-hasîs şerhu İhtisâri 'ulûmi'l-hadîs** Ahmed Muhammed Şâkir, Kâhire, 1370/1951, ikinci baskı.

x **Câmi'u beyâni'l-'ilm** l'İbni Abdilberr, Kâhire, İdâretu't-tıbâ'ati'l-münîriyye, târihsiz.

x **el-Câmi' li ahlâkır-râvî ve Adâbi's-sâmi'** li Hâtîbi'l-Bağdâdî, İskenderiye kütüphânesi, nr. 3711 c.

x **Câmi'u't-Tirmizî** bk. Sunenu't-Tirmizî.

Cem'u'l-cevâmi' li's-Suyûtî, Zâhiriyye kütüphânesi hadîs nr. 196 (3 cüz'ü mevcuttur).

el-Cerhu ve't-ta'dîl l'İbni Ebî Hâtim, Haydarâbâd, 1360.

el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-hanefiyye li Abdilkâdir b. Muhammed el-Kureşî, I-II, Haydarâbâd, 1332.

Delîlu'l-fâlihîn li Muhammed b. 'Allân es-Sıddîkî, Mısır, 1374, üçüncü baskı.

ed-Dîbâcu'l-muzehheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb (el-Mâlikî), l'İbni Ferhûn, Mısır, 1329, 1351.

Duha'l-islâm li Ahmed Emîn, c. I-III, Kâhire, 1933-1936.

x **el-Eğânî** li Ebi'l-Ferec el-Isfahânî, c. I-XX, Bulak, 1285.

x **Elfiyyetu's-Suyûtî fî mustalahi'l-hadîs** (şerh: Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd), nşr. Mustafa Muhammed, Kâhire; (şerh: Ahmed Muhammed Şâkir), Kâhire, 1353.

Elif bâ li'l-Belevî, Mısır, Matbaatu'l-vehbiyye, 1287.

el-Emvâl li Ebî 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Kâhire, 1353.

el-Eşbâh ve'n-Nezâir li's-Suyûtî, Hindistan, 1359.

x **Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî** l'İbni Hacer, B[illegible].

Fethu'l-mugîs 'alâ Elfiyyeti'l-'Irâkî fî mustalahi'l-hadîs li's-Sehâvî, Dehlî, taş basması.

[1] Burada bir defa da olsa müracaat ettiğimiz kitapların isimlerini yazdık. Çok faydalanıp sık sık müracaat ettiğimiz eserlerin isminden öncede (x) işâretini koyduk.

el-Fihrist l'İbni Nedîm, nşr. Fülgel, Leipzig, 1871-1872.

Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ l'İbni'l-Cezerî, c. I-II, Mısır, 1351.

Hasâisu'l-Musned li Ebî Mûsâ el-Medînî (Ahmed Muhammed Şâkir'in neşr ettiği Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i mukaddemesinde, s. 19-27).

x **Hâşiyetu Laktı'd-Durer bi şerhi metni Nuhbeti'l-fiker** li Abdillâh b. Huseyin Hâtır es-Semîn el-Adevî, nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1356/1938.

Hilyetu'l-evliyâ li Ebî Nu'aym, c. I-X, Mısır, 1351.

Hıtatu'l-Makrîzî, Bulak, 1270.

Hızânetu'l-edeb li'l-Bağdâdî, Kâhire, el-Matbaatu's-selefiyye, 1348.

Huccetullâhi'l-bâliğa li Veliyyillâh ed-Dehlevî, Kâhire, el-Matbaatu'l-Hayriyye 1322.

Husûlu'l-me'mûl min 'ilmi'l-usûl li Sıddık Hasen Han, İstanbul, Matbaatu'l-cevâib, 1296.

el-Iktirâh li's-Suyûtî, Haydarâbâd, Matbaatu dâireti'l-maarif, 1310.

x **Ilelu'l-hadîs** li Ahmed b. Hanbel, Zâhiriyye kütüphânesi, mecmûa 40.

el-İbrîz li's-Seyyid Ahmed el-Mübârek, taş basma, 1278.

İgasetu'l-lehfân l'İbni Kayyim, Kâhire, Matbaatu'l-meymeniyye.

el-İhkâm li'l-Âmidî, Matbaatu'l-Maarif, 1332/1914.

el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm l'İbni Hazm, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kâhire, 1345.

x **İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs** l'İbni Kesîr, (kenârında Ahmed Muhammed Şâkir'in şerhiyle), Kâhire, 1370/1951, ikinci baskı.

İkâzu'l-himem li 'Alemiddin el-Fullânî, Matbaatu riyâzı'l-Hind, 1298.

İ'lâmu'l-muvakkı'in 'an Rabbi'l-âlemîn l'İbni Kayyim, Matbaatu'n-Nîl, 1325.

x **el-İlmâ' fî usûli's-semâ'** li'l-Kâdî 'İyâz, Zâhiriyye kütüphânesi, hadîs nr. 406.

el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe l'İbni Hacer, (kenârında el-İstî'âb li'bni 'Abdilberr) nşr. Mustafa Muhammed, Kâhire, 1358/1939.

el-İstî'âb fî esmâi'l-ashâb l'İbni 'Abdilber, (İbnu Hacer'in el-İsâbe'si kenârında), nşr. Mustafa Muhammed, Kâhire, 1358/1939.

el-İ'tibâr fi'n-nâsihi ve'l-mensûhi mine'l-âsâr li Ebî Bekir Muhammed b. Mûsa el-Hâzimî, Kâhire, Matbaatu'l-münîriyye, 1346.

el-Kâmil l'İbni Esîr el-Cezerî, c. I-XII, Kâhire, 1303.

x **Kavâ'idu't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs** li Cemâliddîn el-Kâsimî, Dımeşk, Matbaatu İbni Zeydûn, 1353/1925.

x **el-Kavlu'l-musedded fi'z-zebbi 'ani'l-Musned** l'İbni Hacer, Haydarâbâd, 1319.

x **Kenzu'l-'ummâl fî süneni'l-akvâli ve'l-ahvâl** li'l-Muttekî el-Hanefî, c. I-IV (8 cüz hâlinde), Haydarâbâd, 1313.

Keşfu'z-zunûn li Hacı Halîfe, Mısır, 1274.

x **el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye** li Hatîbi'l-Bağdâdî, Haydarâbâd, Dâiretu'l-maarifi'l-Osmâniyye, 1357.

Kulliyâtu Ebil-Bekā, Emîriyye baskısı, 1281.

x **Laktu'd-dürer** bk. Hâşiyetu Laktı'd-dürer.

x **el-Lisân** : Lisânu'l-Mîzân l'İbni Hacer, Haydarâbâd, 1331.

el-Lu'lu'u'l-marsû' fî mâ lâ asle lehû ev bi aslihî mevzû' li Ebi'l-Mahâsin el-Kâvukcî (kenârında el-Mevzûât li's-Sağânî ve Manzûmetu'l-Beykûnî vardır), Kâhire el-Matbaatu'l-Bârûniyye.

Ma'âdinu'l-cevher li Emîn el-'Âmilî, Dımeşk, 1347.

x **Ma'alimu's-sunen** li'l-Hattâbî el-Bustî, Haleb, 1351.

x **Ma'rifetu 'ulûmil-hadîs** li'l-Hâkim en-Neysâbûrî, nşr. Dr. Muazzam Huseyin, Kâhire, 1937.

Masâdıru'ş-Şi'ri'l-câhilî li Dr. Nâsıruddîn el-Esed, Kâhire, Dâru'l-maarif, 1956.

x **Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân** li Dr. Subhî Sâlih, Matbaatu Câmi'ati Dımeşk, ikinci baskı, 1381/1962; Beyrut, Dârul-'ilm, li'l-melâyîn, üçüncü baskı, 1383/1964.

Mecelletu mecme'i'l-lûgati'l-arabiyye (hadîsi delîl olarak kullanmak hakkında bir araştırma) li's-Seyyid Muhammed el-Hıdr Huseyin, c. III, el-Matbaatu'l-emîriyye ve Matbaatu Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye.

x **Mecelletu'l-Menâr**, bk. Menâr.

x **Mecma'u'z-zevâid** l'İbni Hacer el-Heytemî, nşr. Husâmuddîn el-Kudsî, 1352.

x **el-Menâr** (mecmûa), c. X, Muhammed Reşîd Rızâ'nın hadîslerin yazılması hakkındaki makālesi.

x **el-Menhelu'l-hadîs fî 'ulûmi'l-hadîs** li Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, Kâhire, 1366/1947.

x **el-Mevzû'ât** li'l-Fettenî, bk. Tezkirâtu'l-mevzû'ât.

x **Miftâhu's-sunne** li Muhammed Abdulazîz el-Hûlî, Matbaatu'l-istikâme, Kâhire.

el-Mîzân li'ş-Şâ'rânî, Kâhire.

x **el-Mîzân** : **Mîzânu'l-i'tidâl** li'z-Zehebî, nşr. el-Hancî, 1325.

x **Mu'cemu'l-buldân** li Yâkût el-Hamevî, nşr. Wüstenfeld, Leipzig, 1866.

x **el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î** li'r-Râmahurmuzî, Zâhiriyye kütüphânesi, hadîs nr. 400.

el-Muhtasar fi 'ilmi ricâli'l-eser li Abdilvehhâb Abdullatîf, Kâhire, 1381/1952 üçüncü baskı.

Mukaddemetu İbni Haldûn nşr. Mustafa Muhammed, Kâhire, târihsiz.

el-Muvâfakât fî usûli'ş-şerî'a li'ş-Şâtıbî, Kâhire, Matbaatu Mustafa Muhammed, (4 cüz hâlinde).

x **Musnedu Ahmed b. Hanbel**, 6 cüz, Kâhire, 1313/1895; Şerhu Ahmed Muhammed Şâkir, Kâhire, Dâru'l-maarif, 1368/1949, Ahmed Muhammed Şâkir bu şerhi tamamlayamadan Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

Musnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî, Haydarâbâd 1321.

el-Mustedrek li'l-Hakim en-Neysâbûrî, Haydarâbâd, 1334.

el-Muştebeh fî esmâi'r-ricâl li'z-Zehebî, Leiden, 1863.
Nefhu't-Tîb li'l-Makkarî, c. I-IV, Mısır, 1302.
Nektu'l-himyân fî nekti'l-'umyân li Salâhiddin Halîl b. Aybek ,es-Safedî, Mısır 1329/1911.
Neylü'l-evtâr, li'ş-Şevkânî, cüz. I-VIII, el-Matbaatu'l-Osmaniyyetu'l-Mısrıyye Kâhire, 1957.
Nüzhetu'l-elibbâ l'İbni'l-Enbârî, nşr. Ali Yûsuf.
er-Risâle li'l-İmâm eş-Şâfi'î, Kâhire.
x **er-Risâletu'l-mustatrafe li beyâni meşhûri kutubi's-sunneti'l-muşerrefe** li Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Beyrut, 1332.
x **Riyâzu'z-sâlihîn min kelâmi Seyyidi'l-murselîn** li'n-Nevevî, Matbaatu'l-istikâme, Kâhire, târihsiz, üçüncü baskı.
x **Sahîfetu Hemmân b. Munebbih,** nşr. Dr. Muhammed Hamîdullah, Mecma'u'l-'ilmî el-'Arabî neşriyâtından, Dımeşk, 1372/1953, ikinci baskı.
x **Sahîhu'l-Buhârî,** Bulak, 1313.
x **Sahîhu Muslim,** Dâru't-tıbâati'l-Âmire, 1329-1332; **Sahîhu Muslim bi şerhi'n-Nevevî.** Matbaatu'l-Hicâzî, Kâhire.
Sıfatu's-safve l'İbni'l-Cevzî, cüz I-II, Haydarâbâd, 1355.
es-Siyeru'l-hasîs fî târîhi tedvîni'l-hadîs li Muhammed Zubeyr es-Sıddîkî, Haydarâbâd, 1358.
Subulu's-selâm şerhu Bulûgı'l-merâm li Muhammed b. İsmâîl es-San'ânî, nşr. el-Bâbî el-Halebî, 1369.
x **Sunenu'd-Dârîmî,** Dımeşk, 1349.
Sunenu Ebî Dâvûd, cüz. I-IV nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdilhamîd, 1339.
x **Sunenu İbni Mâce,** nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, 1373.
x **Sunenu'n-Nese'î,** (şerh: Suyûtî, hâşiye: es-Sindî), Matbaatu'l-Mısrıyye, Ezher
x **Sunenu't-Tirmizî,** Bulak, 1292; Ahmed Muhammed Şâkir neşri, 1356.
es-Sunne ve mekânetuhâ fi't-teşrî'i'l-islâmî li Dr. Mustafa es-Sibâ'î, Dâru'l-'Urûbe, Kâhire, 1380.
Şerhu'd-Dîbâci'l-muzehheb fî mustalahi'l-hadîs li Molla Hanefî, tashîh: Ali Mahfûz, Kâhire.
x **Şerhu'l-'Irâkî 'alâ 'ulûmi'l-hadîs** bk. 'Ulûmu'l-hadîs l'İbni's-Salâh.
Şerhu Nehci'l-belâğa l'İbni Ebî'l-Hadîd, Kâhire.
Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser l'İbni Hacer, Kâhire, 1352-1934.
x **Şezerâtu'z-zeheb** l'İbni'l-'İmâd el-Hanbelî, nşr. el-Kutsî, 1350.
Tabakâtu'l-hanâbile l'İbni Ebî Ya'lâ, Matbaatu'l-i'tidâl, Dımeşk, 1350, (tashîh ve ta'likler: Ahmed Ubeyd).
x **Tabakâtul-huffâz** bk. Tezkirâtu'l-huffâz, li'z-Zehebî.
x **et-Tabakâtu'l-kubrâ** l'İbni Sa'd, c. I-XV; Dâru Sâdır baskısındaki Dr. İhsân Abbâs'ın mukaddimesine bk.

Tabakâtu'l-kurrâ bk. Gâyetu'n-nihâye.

Tabakatu'ş-şâfi'iyyeti'l-kubrâ l'İbni's-Subkî, Matbaatu'l-Huseyniyye, Kâhire, 1324.

Tabakâtu'z-Zebîdî bk. Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn.

Takrîbu't-Tehzîb l'İbni Hacer, Dehlî, taş basma, 1320.

x **Takyîdul-'ilm** li'l-Hatîb el-Bağdâdî, nşr. Dr. Yûsuf el-'Aş, Dımeşk, 1949.

x **Târîhu Bağdâd** li'l-Hatîb el-Bağdâdî, nşr. el-Hancî, Kâhire, 1349/1931.

et-Târîhu'l-kebîr li'l-İmâm el-Buhârî, Haydarâbâd, 1360-1361.

et-Târîhu's-sagîr li'l-İmâm el-Buhârî, Hindistan, 1325.

Târîhu't-Taberî : Târîhu'l-umem ve'l-mulûk, Leiden, 1879/1901.

et-Tashîf ve't-tahrîf ve şerhu mâ yaka'u fîh li Ebî Ahmed el-'Askerî, Kâhire, 1326, (kitâbın baskısı tamamlanmamıştır).

x **Tavzîhu'l-efkâr li ma'âni tenkîhi'l-enzâr** li Muhammed b. İsmail el-Emîr el-Hasenî es-San'ânî, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, cüz. I-II, Kâhire, 1366.

x **Tedrîbu'r-râvî şerhu Takrîbi'n-Nevevî** li's-Suyûtî, Mısır, 1307.

Tefsîru İbni Kesîr, Matbaatu'l-İstikâme, Kâhire, 1373, ikinci baskı.

Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, c. I-X, cüz. I-XXX Kâhire, 1321/1903.

Tehzîbu'l-esmâ li'n-Nevevî, cüz. I-IV, Mısır.

Tehzîbu İbni 'Asâkir li Abdilkâdir Bedrân, Dımeşk, 1329/1351 (7 cüz'ü basılmıştır).

x **Tehzîbu't-tehzîb** l'İbnî Hacer, Haydarâbâd, 1327.

x **Te'vîlu muhtelefi'l-hadîs** l'İbni Kureybe, Mısır, 1326.

x **Tezkirâtu'l-mevzû'ât** li'l-Fettenî, Muhammed b. Tahir b. Ali el-Hindî (kenârında aynı müellifin **Kānûnu'l-mevzû'ât ve'd-du'afâ**), Matbaatu'l-Münîriyye, Kâhire.

x **Tezkirâtu'l-huffâz** li Şemsiddin ez-Zehebî, Haydarâbâd, 1375/1955, 1334 (bu eserin bilhassa 1-87. sayfalarından faydalandık).

x **'Ulûmi'l-hadîs** li Ebî Amr b. Salâh (şerh: Irâkî), el-Matbaatu'l-ilmiyye, Halep, 1350/1931.

Usûlu'n-nahv li Sa'îd el-Efgânî, Matbaatu Câmi'ati Dimeşk, 1376.

Usûlu's-Serahsî, Kâhire.

Usdu'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe l'İbni'l-Esîr, c. I-V, Kâhire, 1286.

x **el-Vesâiku's-siyâsiyye fi'l-'ahdi'n-Nebevî** li Dr. Muhammed Hamîdullah, Kâhire.

Zemmu'l-kelâm li'l-Herevî, Zâhiriyye Kütüphânesi, hadîs nr. 237.

(Garp dillerindeki eserler)

Akademien der Araber und ihre Lehrer, p. 62 (Wüstenfeld).

Arabic books and libraries in the Omayad period (Ruth Mackenson), in AJSL, vol. LII-LIV, 245, 253; vol. LIV, 41-91.

Die aramaischen Fremdw orter im Arabischen, (Frankel), 188.

Berliner Katalog (Ahlwardt) II, p. 165, No. 1362.

Culture-Statistik von Damascus (Michael Meschâke) remanie par Fleischer, Z.D.M.G. VIII, p. 356.

Essai sur les doctrines sociales et politiques d'Ibn Taymiya, (Henri Laoust) Le Caire, 1939.

Essai sur l'Histoire de l'Islamisme (Dozy) tr. Par V. Chauvin.

Essay on Mohammedan Tradition (Ahmed Khân Bahâdur) in Huges, Dictionary of Islam (London, 1885) P. 639.b - 642 a. art. Tradition.

x Encyclopedie de l'Islam, art. Ummi. IV, 1070 (Paret).

x Etudes sur la Tradition Islamique, (Goldziher) tr. en français par Leon Bercher, Paris 1952.

Geschichte des Arabischen Litteratur (Brockelmann) Weiman et Berlin, 1898-1902, 2 vol.

Koranische Untersuchungen (Horovitz) Berlin, 1924.

La Mecque a la veille de l'Hegire, (H. Lammens) Beyrouth 1924.

Muhammedanisches Recht, in Theorie und Wirklick keit (Zeitschrift f. vergleich). Goldziher, Rechtwissenschaft, VIII, 409 sq.

Origin and progress of writing, in the Journal of the Asiatic society of Bengal, (Sprenger) XXV, 303-329.

Das Traditionswesen bei den Araben (Sprenger) 1856.

Verzeichniss der Landbergschen Sammlung (Ahlwardt) Handschriften de la bibliotheque royale de Berlin No. 149.

Z.D.M.G. = Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, x, p. 1 à 17 (Uber das Traditionsw esen bei Arabern (Sprenger).

Zâhiriten (Goldziher).

İNDEKS

İNDEKS[1]

A

Abbas b. Abdilmuttalib: 314
ʿAbd b. Humeyd: 94
ʿAbdân, Ahmed b. Mûsa el-Cevâlikî: 43
Abdulaziz b. Suheyb: 199
Abdulhamîd b. Süleyman: 15
Abdulhamîd es-Sehhâr: 322
Abdulkerim b. Ebi'l-ʿAvcâ': 232
Abdulkerim b. Ebi'l-Muhârık: 330
Abdulkuddûs b. el-Haccâc: 340
Abdullah b. Abbâs bk. İbnu Abbâs
Abdullah b. Abdillâh b. Muhammed b. Mervân: 314
Abddullah b. Ahmed b. Hanbel: 82, 337
Abdullah b. ʿAmr b. el-ʿAs: 16, 21-22, 23, 28, 176, 310, 319, 320
Abdullah b. Caʿfer: 327
Abdullah b. Cahş: 305
Abdullah b. Cez' ez-Zubeydî: 307
Abdullah b. Dînâr: 191, 204, 325, 333, 334
Abdullah b. Ebî Abdillâh: 143
Abdullah b. Ebî Evfâ: 19, 328
Abdullah b. İdrîs: 29
Abdullah b. Kaʿb b. Mâlik: 184
Abdullah b. Maʿdân el-Ezdî: 228
Abdullah b. Mesʿûd bk. İbnu Mesʿûd
Abdullah b. Mesleme el-Kaʿnebî: 205, 340
Abdullah b. Muhammed b. ʿUkayl: 20
Abdullah b. Muhammed el-Ansârî: 341
Abdullah b. el-Mubârek bk. İbnu'l-Mubârek
Abdullah b. Ömer bk. İbnu Ömer
Abdullah b. Saʿîd el-ʿAs: 12
Abdullah b. Selâm: 176, 215, 318
Abdullah b. Uneys: 42, 307
Abdullah b. ʿUtbe b. Mesʿûd: 328
Abdullah b. Vehb: 72, 336
Abdullah b. Yezîd: 228
Abdullah b. ez-Zubeyr: 306, 310, 328
Abdullah el-Kâdisî: 61
Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem: 227
Abdulmelik b. Ebî Süleyman: 54
Abdulmelik b. Habîb: 40
Abdulmelik b. Kureyb: 221
Abdulmelik b. Mâcişûn: 40, 165, 332
Abdulmelik (b. Mervân): 324
Abdulmenâf: 296
Abdulmuttalib: 296
Abdulvâhid (râvî): 169
Abdurrahman (Ummu Bürsün'ün mevlâsı): 199
Abdurrahman b. ʿAvf: 302, 320
Abdurrahman (b. Ebî Saʿid el-Hudrî): 318
Abdurrahman b. el-Eşʿas: 298
Abdurrahman b. Ganem: 299, 321
Abdurrahman b. Harmele: 34
Abdurrahman b. Mehdî: 3, 45, 88, 151, 177, 192, 331, 334
Abdurrahman b. Yezîd: 252
Abdurrahman el-Evzâʿi bk. el-Evzâʿî
Abdurrezzak b. Hemmâm: 71, 94, 142, 146, 147, 163, 338
Abdulvâris (râvî): 199
Abdussamed Sârim: 18
Âdem (râvî): 209

[1] İndeks şahıs adlarına göre tertip edilmiştir.

'Affan: 286
Ahlwardt: 47
Ahmed b. Abdillah el-ʿIclî: 45
Ahmed b. Caʿfer el-Katıʿî: 337
Ahmed b. Furât er-Râzî: 48
Ahmed b. Hanbel: 15, 18, 21, 28, 38, 41, 48, 51, 58, 60, 63, 71, 88, 93, 94, 100, 101, 109, 116, 132, 134, 152, 163, 177, 202, 203, 219, 221, 230, 231, 244, 245, 254, 267, 269, 284, 294, 295, 307, 315, 324, 332, 336, 337-338, 340
Ahmed b. İshak ed-Dînârî: 92
Ahmed b. Mansûr er-Rubâzî: 163
Ahmed b. Seleme: 340
Ahmed Emîn: 248
Ahmed Muhammed Şâkir: 15, 154, 221
Ahmed ʿUbeyd: VII
el-Ahnef b. Kays: 321
'A'işe (binti Ebî Bekr): 35, 37, 41, 157, 255, 264, 268, 304, 307, 308, 310, 311, 312, 314, 322, 326, 328
'A'işe binti Talha: 313
'Alâ'î, Ebû Sa'îd Keykeldî: 158, 159, 199
Ali b. Abdillah b. Abbas: 24
Ali b. Âsım: 50
Ali b. el-Ca'd: 52, 334
Ali b. Ca'fer b. Hâlid: 49
Ali b. Ebî Ali el-Mu'addil: 143
Ali b. Ebî Tâlib: 31, 84, 174, 175, 226 228, 268, 275, 277, 302, 304, 306, 316, 317, 318, 328
Ali b. Haşrem: 142, 146
Ali b. el-Huseyn: 322, 328, 340
Ali b. Ma'bed er-Rakkî: 45
Ali b. el-Medînî: 40, 47, 88, 90, 109, 136, 151, 153, 187, 324, 334, 338
Ali b. Mubârek el-Ahmer, 287
Ali b. Ömer ed-Dârekutnî bk. ed-Dârekutnî
Ali b. Sa'd el-'Askerî: 45
Ali b. Talha el-Hâşimî: 315
Aliyyu'l-Kârî: 313
'Alkame: 46, 124, 168, 203, 213, 313, 319, 321
el-Aʿmeş: 65, 88, 141, 144, 147, 162, 169, 173, 200, 203, 209, 210, 235, 284, 301, 328, 333, 334
el-'Âmidî (Seyfuddîn): 106, 268
Âmine binti Vehb: 296, 299, 321
'Amr b. el-'Âs: 21
'Amr b. Dînâr: 317, 327, 329
'Amr b. Sevâd: 340
'Amr b. Şemmer: 174
ʿAmr b. Şu'ayb: 16, 22, 320
ʿAmr b. Şurahbîl: 209, 210
ʿAmr b. Umeyye: 25
ʿAmre binti Abdurrahman: 35, 313
el-Aʿrac b. Hurmuz: 132, 199, 210
Asbağ b. el-Ferec: 40
Ashame en-Necâşî: 302
ʿÂsım (kıraat imamı): 219
ʿÂsım b. Damre: 62
ʿÂsımu'l-Ahvel: 222, 326, 333
Asmaî: 66, 221, 281
ʿAtâ' b. Ebî Rabâh: 34, 310, 316, 321, 327, 328
ʿAvf (râvî): 189
ʿAvn b. Abdillah: 155
el-ʿAyzâr b. Hureys: 173

B

Bakî b. Mahled: 100, 308
el-Bâkıllânî: 106
Bakıyyetu'l-Kelâ'î: 29
Bedreddin ez-Zerkeşî bk. ez-Zerkeşî
Beğavî: 133
el-Belâzurî: 298
Berâ' b. ʿÂzib: 64
el-Berâ' b. Maʿrûr: 305
el-Berdîcî, Ebû Bekir Ahmed: 172, 188
el-Beyhakî: 60, 63, 68, 94, 169, 285
el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed: 46
Bilâl el-Habeşî: 304
Bilâl b. Ebû'd-Derdâ': 323
Bişr b. ʿÂsım: 192
Bişr b. el-Hâris el-Hafî: 338
Bişr b. Saʿîd: 309
Bişr el-Mufaddal: 338

el-Buceyrî, Ebû Hafs Ömer: 44
el-Buhârî: 15, 17, 19, 38, 41, 46, 48, 56, 61, 68, 79, 88, 94, 95, 97, 99, 116, 126, 127, 132, 148, 151, 152, 155, 159, 162, 164, 187, 188, 189, 301, 308, 316, 325, 334, 338-340, 341, 342
el-Bulkınî: 84

C

Câbir b. Abdillah: 20, 21, 42, 141, 218, 235, 264, 304, 308, 310, 317, 319
Câbir b. Semure: 79
Câbir b. Zeyd: 32, 33
Câbir el-Cûfî: 174
Câ'fer b. Ebî Tâlib: 91, 305
Ca'fer b. Nastûr er-Rûmî: 303
Ca'feru's-Sâdık: 334
Cebr b. 'Atîk: 221
Cemâluddîn el-Kâsimî bk. el-Kâsimî
el-Cemâl el-Kettânî: 202
Cerîr b. Abdilhamîd: 162
Cerrahoğlu, Dr. İsmail: 152
el-Cevherî: 287
el-Cevzekânî: 162, 233
Cubeyr b. Mut'ım: 114
Cuveybir el-Belhî: 315

D

Dağfel b, Hanzele eş-Şeybânî: 298
ed-Dahhâk b. Mahled: 339
ed-Dahhâk b. Muzâhim el-Hilâli: 37, 315, 328
ed-Darekutnî: 88, 90, 152, 157, 160, 206, 212, 218, 222
ed-Dârimî: 95, 216, 260, 331
Dâvud b. el-Muhabbir: 312
Dâvud et-Tâ'î: 329
ed-Derâverdî, Abdulazîz b. Muhammed: 162
Dımâm b. Sa'lebe: 302
Dînâr (râvî): 200
Dozi: 26, 27

E

Ebân b. Abdillah el-Ahmesî: 334
Ebân b. Ebî 'Ayyâş: 163, 312
Ebân b. Osmân: 317
el-Ebcer, Hudre b. 'Avf: 318
Ebû Abdillah b. Mende bk. İbnu Mende
Ebû Abdillah el-Humeydî bk. el-Humeydî
Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed ed-Darîr: 213
Ebû Ahmed el-'Askerî: 217
Ebû Ali et-Tûsî: 101
Ebû 'Amr b. el-'Alâ': 287
Ebû 'Amr Abdulazîz b. Ömer eş-Şerûd es-San'ânî: 214
Ebû 'Amr b. es-Salâh bk. İbnu's-Salâh
Ebû 'Amr el-Cedelî: 140
Ebû 'Amr Muhammed b. Ca'fer: 312
Ebû 'Amr Osman b. Ahmed es-Semmâk: 184
Ebû 'Amr Osman b. el-Heysem: 189
Ebû 'Avâne: 101, 326, 340
Ebû Bekr el-'Arabî bk. İbnu'l-'Arabî
Ebû Bekr b. Dâvûd: 143
Ebû Bekr b. Ebî Şeybe bk. İbnu Ebî Şeybe
Ebû Bekr b. el-Enbârî: 111
Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm: 35
Ebû Bekr b. el-Bâğdâdî el-Vâsıtî 143
Ebû Bekr el-Bâkıllânî bk. el-Bâkıllânî
Ebû Bekr el-Burkânî: 152
Ebû Bekr el-İsmâ'îl: 101
Ebû Bekr el-Mu'aytî: 218
Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Bâlûye: 167
Ebû Bekr Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhid: 213
Ebû Bekr Muhammed b. Hasen en-Nakkâş: 143
Ebû Bekr es-Sıddîk: 24, 31, 35, 84, 140, 157, 159, 166, 268, 298, 300, 302, 304, 310, 315, 318, 321, 326
Ebû Bekr es-Sûlî: 217
Ebû Bişr: 20
Ebû Burde: 153

Ebû Bistâm bk. Şu'be
Ebû Burde b. Ebî Mûsâ: 328
Ebû Ca'fer b. Muhammed et-Tayâlisî: 230
Ebû Cehil: 319
Ebû Dâvud et-Tayâlisî bk. et-Tayâlisî
Ebû Dâvûd es-Sicistânî: 38, 40, 94, 96 101, 132, 133, 135, 169, 212, 233, 254, 260, 301, 305, 338, 341
Ebû Fezâre: 319
Ebû Gassân: 340
Ebû Hafs el-Kettânî: 52
Eb Halîfe: 231
Ebû Hamza b. 'Âsım el-Medenî: 218
Ebû Hanîfe: 54, 176, 226, 228, 266-268 306, 329
Ebû Hâtim el-Bustî: 231, 340
Ebû Hayyân el-Endülüsî: 283, 287
Ebû Hâzim, 199
Ebû Hureyre: 3, 16, 22, 25, 28, 49, 132, 140, 162, 189, 199, 205,206 208-211, 214, 215, 227, 233, 247, 304, 308, 310, 312, 313, 320, 324, 326-328
Ebû Huzeyfe: 319
Ebû İdrîs el-Havlânî: 321
Ebû İshâk: 140, 153, 157, 173, 266
Ebû 'İsmet Nuh b. Ebî Meryem: 225
Ebû Katan: 208
Ebû Kelede: 2
Ebû Kılâbe: 42
Ebû Mâlik el-Hâris b. 'Âsım el-Eş'arî: 285
Ebû Mansûr eş-Şenâbuzî: 213
Ebû Ma'şer es-Sindî: 294
Ebû Mecliz: 197
Ebû Mûsâ Abdullah b. Abdilganî: 43
Ebû Mûsâ el-Eş'arî: 31, 268, 302, 305, 313, 318, 319, 328
Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Musennâ el-'Anezî: 223
Ebû Mus'ab: 340
Ebû Mutî' el-Belhî: 329
Ebû Nadr Sâlim: 19
Ebû Nadra: 15
Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dukeyn: 49, 163, 293
Ebû Osman en-Nehdî: 149
Ebû Râşid el-Hibrânî: 23
Ebû Sa'îd el-Hudrî: 15, 31, 104, 268, 304, 308, 317, 318, 325, 328
Ebû Sâlih: 162, 199, 315
Ebû Selme: 154, 216
Ebû Selme b. Abdirrahman: 199
Ebû Sevr İbrahim el-Bağdâdî: 333
Ebû Sinân el-Eşça'î: 268
Ebû Süfyân: 235, 305
Ebû Süleyman: 20, 269
Ebû Şâh: 17
Ebû Tâhir es-Silefî bk. es-Silefî
Ebû 'Ubeyd el-Kāsım b. Sellâm: 23, 66, 91, 295, 333
Ebû 'Ubeyde 'Âmir b. el-Cerrah: 302
Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ: 90, 109
Ebû Umame: 306
Ebû Vâ'il: 203, 209, 210
Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî bk. es-Sâcî
Ebû Ya'lâ el-Halîlî: 155, 169, 170
Ebû Ya'lâ el-Mavsılî: 43
Ebû Yûsuf: 329, 338
Ebû Zer: 8, 316, 318, 320-321, 326
Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs: 281
Ebû Zür'a er-Râzî: 61, 63, 304, 338
Ebu'l-Abbas el-Halebî: 202
Ebu'l-Abbas el-Kurtubî: 229
Ebu'l-Âlâ' b. Abdillah b. eş-Şıhhîr: 140
Ebu'l-'Âliye: 39, 50
Ebu'l-Bekā: 1, 9, 261
Ebu'l-Berekât b. el-Mubârek: 43
Ebu'd-Derdâ: 42, 320, 323, 326
Ebu'd-Dunyâ el-Eşec: 200
Ebu'l-Esved ed-Dü'elî: 275
Ebu'l-Fadl b. Tâhir el-Makdisî bk. el-Makdisî
Ebu'l-Hasen ed-Dâ'î: 287
Ebu'l-Hasen el-Mazinî: 90
Ebu'l-Hattâb b. Dıhye: 58
Ebu'l-Hayr: 336

Ebu'l-Kâsım b. Mende bk. İbnu Mende
Ebu'l-Kâsım el-Ezdî: 143
Ebu'l-Kâsım Hibetullah eş-Şîrâzî: 52
Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî: 143
Ebu'l-Muhezzem: 227
Ebu'n-Nersî Muhammed b. Ali: 43
Ebu's-Sa'âdât Mubârek b. el-Esîr: 38
Ebu'ş-Şeyh: 94
Ebu't-Tufeyl 'Âmir b. Vâsile el-Leysî: 167, 304, 306, 318, 322, 328
Ebu'l-Velîd et-Tayâlisî: 231, 293
Ebu'z-Zinâd: 210, 324, 331, 334
Ebu'z-Zu'ayze'a: 310
Ebu'z-Zubeyr: 57, 167
Enes b. Mâlik: 16, 31, 49, 88, 104, 141, 154, 159, 177, 197, 199, 210, 228, 231, 232, 276, 304, 306, 308, 310, 311-312, 316, 319, 322, 326, 329
el-Ermevî: 91
Es'ad b. Zurâre: 305
Esedu's-Sunne: 40
Esmâ binti 'Umeys: 305
Eslemî: 79
el-Evzâ'î, Abdurrahman: 3, 109, 144, 158, 216, 256, 325, 326, 331, 334
Eyyûb b. Hâlid el-Ansârî: 214
Eyyûb b. Keysân es-Sahtiyânî: 22, 43, 73
el-Ezherî: 287

F

Fahruddin er-Râzî bk. er-Râzi
Fedâle: 208
Ferkad es-Sebhî: 174
el-Ferrâ': 1, 287
Fethuddîn b. Seyyidi'n-nâs bk. İbnu Seyidi en-Nâs
Furât b. Zeyd el-Leysî: 279

G

Gıyâs b. İbrahim: 229
Goldziher: 6, 22, 26, 29, 44, 247, 248

H

Habîb b. Mesleme el-Fihrî: 43
Haccac b. Ertâd: 226
Haccac b. el-Furâfısa: 154
Haccac b. Şâ'ir: 48
Haccac b. Yûsuf: 312
Hafsa (binti Ömer): 310, 311, 325
Hafsa binti Sîrîn: 313
Hakem b. 'Âs: 265
Hâkim en-Neysâbûrî: 16, 62, 101, 125, 134, 142, 153, 154, 156, 165, 168, 169, 174, 183, 184, 192-194, 195, 197, 214, 228, 232, 306, 316
Halef b. Halîfe: 306
Hâlid b. Ma'dân: 55
Hâlid b. Nizâr el-Eylî: 192, 193
Hâlid b. Velîd: 305, 326
Hâlidu'l-Hazzâ' (Hâlid b. Mihrân): 62, 326
el-Halil: 287
Halil b. Murre: 17
el-Hallâl: 151
Hammâd b. 'Amr en-Nesîbî: 162
Hammâd b. Ebî Suleymân: 276, 329
Hammâd b. Sele: 29, 51, 206, 227, 229, 276, 286
Hammâd b. Zeyd: 20, 29, 232
Hamza (kıraat imâmı): 219
Hamza b. Habîb ez-Zeyyâd: 173
Haramî: 163
Hâris b. Esed el-Muhâsibî: 269
el-Hâris b. Usâme: 296
el-Hârisu'l-A'ver: 174
Harmale b. Yahyâ: 333, 340
Harûnu'r-Reşîd: 293, 332
el-Hasen b. Ali: 302, 306
el-Hasen b. Ali el-Hulvânî: 286
Hassân b. 'Atıyye: 261
el-Hasen b. Dînâr: 207
el-Hasen b. Ebî Tâlib: 143
el-Hasen b. Muhammed el-Hallâl: 143
el-Hasen b. Muhammed ez-Zağferânî: 333
el-Hasen b. Mukrem: 184
el-Hasen b. Ziyâd: 329

el-Hasenu'l-Basrî: 65, 139, 147, 177, 301, 311
Hassân b. Sâbit: 314
Hâşim (b. Abdimenâf): 296
Hatîbu'l-Bağdâdî: 17, 28, 32, 36, 48, 52, 57, 104, 106, 127, 140, 143, 151, 161, 163, 164, 183, 185, 208, 209, 223, 270, 278, 286, 306, 333
Hatîce binti Huveylid: 304
Hattâbî: 14, 132, 247, 271
Havle binti Hâkim: 321
Havvâ': 296
el-Hâzimî: 117
Hemmâm b. Munebbih: 25, 26, 28, 199
el-Heysem b. Kuleyb eş-Şâşî: 341
Heysemî, Nureddin Ali: 38
Hırâşe: 200
Hibbân b. Halil: 227
Hibetullah b. Selâme: 92
Hişâm b. Abdilmelik: 327
Hişâm b. Hassân: 326
Hişâm b. İsmâ'îl: 324
Hişâm b. Muhammed b. es-Sâ'ib el-Kelbî: 295, 298, 299
Hişâm ed-Darîr: 287
Hubeyyib b. Habîb: 173
Humeme b. Ebî Humeme ed-Devsî: 302
Humeyd et-Tavîl: 139, 232, 331, 334
el-Humeydî, Abdullah b. Zubeyr: 38
Huseyn b. Abdillâh b. Ubeydillâh: 291
Huseyn b. Ali: 302, 306
el-Huseyn b. Ali el-Kerâbisî bk. el-Kerâbisî
el-Huseyn b. Fehm: 296
el-Huseyn b. Muhammed b. Ziyâd el-Kabbânî: 340
Huşeym b. Beşîr: 29, 145, 147, 293
Huzâfe es-Sehmî el-Ansârî: 331
Huzeyfe b. Yemân: 199, 326

İ

İbnu Abbâs: 11, 24, 34, 88, 91, 104, 139, 147, 166, 173, 177, 185, 226, 228, 252, 304, 308, 310, 314, 317, 318, 321, 322, 326
İbnu Abdilberr: 12, 159, 184, 266, 303, 331
İbnu Abdi'l-Hakîm: 112
İbnu 'Adî: 174
İbnu 'Asâkir: 58
İbnu 'Avn: 22, 65, 112
İbnu Berrî: 287
İbnu Bureyde: 192
İbnu Câbir: 278
İbnu Cemâ'a: 212
İbnu Cerîr et-Taberî bk. et-Taberî
İbnu Cinnî: 287
İbnu Cubeyr: 316, 328
İbnu Cureyc: 148, 200, 301, 325, 331
İbnu Dureyd: 42
İbnu Ebi'l-Hadîd: 277
İbnu Ebî Hadred: 184
İbnu Ebî Hâtim er-Râzî: 90, 151, 173
İbnu Ebî Leylâ: 226
İbnu Ebî Meryem: 210
İnbu Ebî Serh: 316
İbnu Ebî Şeybe: 94, 219, 327
İbnu Fâris: 287
İbnu Habbâbe: 52
İbnu Hacer el-'Askalânî: 2, 75, 83, 89, 95, 97, 100, 112, 123, 130, 131, 135, 145, 149, 150, 152, 159, 160, 165, 172, 173, 183, 188, 198, 201, 206, 213, 217, 226, 233, 235, 245, 256, 271, 277, 279, 301, 313, 334, 337, 339
İbnu Harûf: 287
İbnu Hazm ez-Zâhirî: 76, 125, 269, 270, 331
İbnu Hibbân el-Bustî: 88, 102, 148, 162, 198, 235, 330, 338
İbnu Hişâm: 23
İbnu Hubeyş: 44
İbnu Hudbe: 200
İbnu Hurmuz: 329
İbnu Huzeyme: 96, 102, 205
İbnu İshâk el-Fezârî: 295, 299, 316, 325, 331,
İbnu Kayyim el-Cevziye: 166
İbnu Kesîr: 72, 83, 88, 117, 166, 212, 219, 286, 300, 313

İbnu Kuteybe: 16, 17, 90, 91
İbnu Kutluboğa: 169
İbnu Lehî'a: 48
İbnu Mâce el-Kazvînî: 3, 38, 95-96, 99, 233, 260
İbnu Mehdî: 151, 209, 331, 338
İbnu Mende: 46, 49, 299
İbnu Mes'ûd: 176, 177, 192, 203, 209-213, 265, 305, 310, 311, 315, 319, 320, 322
İbnu Mettûye: 43
İbnu Murdeveyh: 94
İbnu Nedîm: 3, 292, 295
İbnu Ömer: 34, 65, 110, 162, 184, 185, 186, 191, 204, 264, 268, 304, 308, 310, 311, 316, 318, 320-322, 325, 327
İbnu Receb el-Hanbelî: 152
İbnu Sa'd ez-Zuhrî: 20, 23, 24, 89, 291-299, 304, 326
İbnu Semmâk: 184
İbnu Seyyidi'n-nâs: 62
İbnu Sîrîn: 19, 20, 22, 65, 66, 88, 110, 177, 189, 206, 277, 286, 310, 311, 312, 326, 327
İbnu Şâhîn: 94
İbnu Şihâb bk. ez-Zuhrî
İbnu Teymiye: 101, 127, 130
İbnu Talha: 315, 316
İbnu 'Ukde: 61
İbnu 'Uleyye: 29, 301, 338
İbnu 'Uyeyne bk. Sufyân b. 'Uyeyne
İbnu Vehb: 25, 208, 331, 336
İbnu'l-Arabî: 67, 168
İbnu'l-Cevzî: 88-92, 152, 230, 232-235
İbnu'l-Esîr: 21, 89, 91, 95, 333
İbnu'l-Eş'as: 312, 328
İbnu'l-Mubârek, Abdullah: 71, 88, 105, 109, 150, 177, 225, 329, 331, 334-336
İbnu'l-Munkedir: 333
İbnu's-Sem'ânî: 269
İbnu's-Salâh: 17, 59, 68, 83, 117, 122, 132, 133, 134, 137, 143, 159, 166, 168, 170, 172, 173, 186, 187, 201, 203, 206, 222, 235, 303
İbnu't-Tayyib: 287
İbrâhîm (a.s.): 39, 296
İbrâhim (râvî): 145, 203, 213, 319
İbrahim b. Avdirrahman el-'Uzrî: 299
İbrahim b. Ebî Yahyâ: 213, 214
İbrahim b. İshâk el-Harbî: 340
İbrahim b. Muhammed b. Sufyân: 340
İbrahim b. Râşid el-Edmî: 213
İbrahim b. Tahmân: 156
İbrahim b. Yezîd en-Neha'î: 32, 65, 177, 328
İbrahim b. Yezîd et-Teymî: 32
el-'Iclî: 88, 335
İdrîs (a.s.): 296
İhsan Abbâs, Dr: 299
'İkrime b. 'Ammâr: 29, 310, 311, 316, 318, 320, 328,
'İkrime b. Rabî' et-Teymî: 173
'İmrân b. Husayn: 254, 282, 326
'Irâkî, Zeynuddîn: 46, 83, 101, 133, 137, 159, 302
'Îsâ b. Ömer: 287
'Îsâ b. Yûnus: 29
İshâk b. Râhûye: 109, 110, 332, 340
İsmâ'îl (a.s.): 296
İsmâ'îl b. İbrahim b. 'Uleyye: 31
İsmâ'îl b. Kostantîn: 332
İsmâ'îl b. Mûsâ es-Suddî: 341
İsmâ'îl b. 'Uleyye el-Basrî: 22, 31, 199, 338
İsmâ'îl b. Yahyâ: 16
İsmâ'îl et-Talhî: 234
'İyâz b. Mûsâ, Kâdî: 71, 80, 123

K

Ka'b b. Mâlik: 305
Ka'b b. Murre: 161
Ka'bu'l-Ahbâr: 176, 309
el-Kâmil Nâsıruddîn: 58
Ka'nebî: 201
Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr: 35, 37, 65

el-Kâsımî: 118, 175, 261, 269
el-Kastallânî: 339
Katâde b. Di'âme: 20, 34, 37, 122, 139, 147, 158, 198, 199, 231, 276, 286, 301, 324
Katâde b. en-Nu'mân: 318
el-Kattân bk. Yahya b. Sa'îd
Kays b. Ebî Hâzım: 149
el-Kelbî: 226, 315
el-Kerâbîsî, el-Huseyn b. Ali: 88, 269, 332
el-Kisâ'î Ebû 'Âsım b. 'Alâ': 218, 287
Koçyiğit, Dr. Talât: 152
el-Kuradî: 202
Kureyb: 24
Kusâme b. Zeyd: 279
Kusay: 296
Kuseyyir b. Ebî Vedâ'a: 323, 324
Kuteybe b. Sa'îd: 167, 200, 201

L

Leon Bercher: 26
el-Leys b. Sa'd: 21, 29, 109, 167, 190, 220, 319, 329, 331, 335-336
Lübâbe binti Hâris: 314

M

Mahmiş: 220
Mahmud b. er-Rabî': 104, 299, 302
el-Makdisî, Ebu'l-Fadl b. Tâhir: 52, 88, 341
Ma'kıl b. Yesâr: 265
Mâlik b. Enes: 3, 29, 37, 67, 72, 88, 94, 95, 99, 108, 126, 141, 156, 165, 184, 185, 188, 200, 201, 204, 205, 210, 221, 227, 244, 267, 285, 293, 295, 301, 306, 311, 312, 325, 329, 330-332, 333, 335,
Mâlik b. 'Arfata: 221
Mâlik b. Dînâr: 326
Mâlik b. en-Nadr: 311
Mâlik b. Sinan: 318
Ma'mer b. Râşid: 142, 146, 148, 293, 316
Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî: 232
Mansûr (halîfe): 226
Mansûr b. Muhammed el-Bezûdî: 340
Mansûr b. el-Mu'temir: 203, 209, 210, 319, 328
Mehdî (halîfe): 229, 230, 232, 293, 294
Mekhûl: 43, 324, 341
Mekkî b. İbrahim el-Belhî: 47, 339
Me'mûn (halîfe): 293
Me'mûn b. Ahmed el-Herevî: 228
Mervân: 215, 293
Mervân b. el-Hakem: 310
el-mervezî: 102
Mesrûk b. el-Ecda': 177, 313, 319, 322
Meysere b. 'Abdirabbih: 226
Meymûne (Ummu'l-mu'minîn): 314
Mikdâm b. Ma'dîkerb: 260
el-Minhâl b. 'Amr: 110
Mis'ar b. Kidâm: 334
Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf: 196, 313
Mu'allâ b. Hilâl: 53
Mu'âviye b. Ebî Sufyân: 245, 277, 298, 309
Mu'âviye b. Sâlih: 315
Mu'âz b. Cebel: 167, 316, 319, 320, 322
Mucâhid b. Cebr: 22, 34, 37, 139, 310, 311, 318, 321, 328
Muğîre b. Şu'be: 31, 145, 236, 268
Muhammed b. Abdilkuddûs: 220
Muhammed b. Abdillah b. Kâsım: 311
Muhammed b. Abdillah el-Ansârî: 340
Muhammed b. Abdillâh el-Makdisî: 337
Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen: 101
Muhammed b. Abdilvehhâb el-Ferrâ': 340
Muhammed b. 'Aclân: 156
Muhammed b. Ahmed ed-Dûlâbî: 340
Muhammed b. Ali (Ebî Ca'fer el-Bâkır): 20
Muhammed b. 'Amr b. Ebî Seleme: 132
Muhammed b. Bahr el-Isbahânî: 92
Muhammed b. Beşşâr: 79
Muhammed b. el-Haccâc el-Lahmî: 51, 246

Muhammed b. el-Hanefiyye: 20
Muhammed b. el-Hasen: 329, 332
Muhammed el-Hıdır el-Huseyn: 287
Muhammed b. İbrahim et-Teymî: 46, 124, 168
Muhammed b. İshâk b. 'Amr b. Şu'ayb: 22
Muhammed b. Kesîr: 154, 216
Muhammed b. Mesleme: 31, 268, 318
Muhammed b. Ebî Muhammed: 316
Muhammed b. Muhbûb el-Mahbûbî: 341
Muhammed b. Mahled: 340
Muhammed b. Mahmûd el-Harzemî: 329
Muhammed b. Mihrâm: 340
Muhammed b. Mûsâ el-Hâzimî: 92
Muhammed b. Muslim b. Şihâb ez-Zuhrî bk. ez-Zuhrî
Muhammed b. Sa'd b. Meni' bk. İbnu Sa'd
Muhammed b. Sa'dân ed-Darîr: 293
Muhammed b. Sâ'ib: 298
Muhammed b. Sa'îd b. Hassân el-Esedî: 232
Muhammed b. Sened: 143
Muhammed b. Sîrîn bk. İbnu Sîrîn
Muhammed b. Suleyman b. Ali: 232
Muhammed b. Şucâ' es-Selcî: 227
Muhammed b. Tâhir el-Makdisî bk. el-Makdisî
Muhammed b. Yahyâ el-Vâsıtî: 213
Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhelî: 220
Muhammed b. Ziyad: 205, 208
Muhammed Zubeyr es-Sıddîkî: 24
Muhammed Hamîdullah: VI, 10, 12
Mukarrinu'l-Muzenî: 299
Mukâtil: 226
Murretu't-Tayyib: 174
Mûsâ b. Hârûn: 167, 340
Mûsâ b. İsmâ'îl: 155
Mûsâ b. 'Ukbe: 19, 153, 154
Muslim b. Haccâc el-Kuşeyrî: 20, 38, 79, 90, 91, 94, 95, 97, 99, 101, 116, 126, 127, 138, 148, 155, 159, 161, 162, 187, 188, 199, 201, 236, 245, 254, 308, 316, 335, 338, 339, 340, 341, 342
Mustafa es-Sibâ'î bk. es-Sibâ'î
Mutarrif b. Şıhhîr: 256, 276
Mu'temir b. Suleyman el-Basrî: 338
Muverrik: 312
el-Muzenî: 221

N

Nâciye: 110
en-Nadr b. Mutarrif: 56
Nâfî': 79, 137, 162, 185, 186, 220, 311, 316, 318, 325, 329, 331, 336
Nâfî' b. el-Ezrak: 316
Nâfî' b. Ömer el-Cumahî: 192, 193
Nâil b. Necîh el-Hanefî: 45
Nâsıruddin el-Esed, Dr.: 279
en-Necîb: 202
en-Neha'î bk. İbrahim b. Yezîd
en-Nese'î: 38, 88, 94, 95, 96, 162, 201, 205, 208, 233, 265, 315, 325, 340, 341
en-Nevevî: 59, 78, 97, 124, 133, 188, 189, 190, 269, 302, 303, 335
Nizâr b. Abdilazîz el-Bağdâdî: 45
Nöldeke: 232
Nu'aym b. Hammâd: 71
Nu'aym b. Sâlim: 200
Nu'aym el-Mucmir: 331
Nuceyh es-Sindî bk. Ebû Ma'şer es-Sindî
Nûh (a.s.): 296
Nûh b. Ebî Meryem: 226
en-Nu'mân b. Abdisselâm: 156
en-Nu'mân b. Mukarrinu'l-Muzenî: 299
en-Nu'mân b. Sâbit: 328
Nureddin Ali el-Heysemî bk. el-Heysemî
Nureddin ez-Zengî: 58

O

Osman b. 'Affan: 159, 268, 305, 310, 311, 315, 318-323, 326
Osman b. Ebî Şeybe: 218, 219

Ö

Ömer b. Abdilaziz: 27, 35, 37, 162, 325
Ömer b. Hattâb: 31, 46, 108, 124, 159, 166, 168, 175, 188, 268, 276, 279, 297-305, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316-324
Ömer b. Mûsâ: 55
Ömer b. Subh b. 'İmrân et-Teymî: 226
Ömer b. Ubeydullah: 19

R

er-Rabî' b. Cuseym: 226
er-Rabî' b. Enes: 50
Rabî'a b. Yezîd: 321
Racâ' b. Hayve: 65
Râfi' b. Hudeyc: 16, 327
er-Râmahurmuzî: 16
er-Râzî, Fahruddîn: 95, 106
Reşîd Rızâ: 16, 21
er-Ru'aynî: 278
Ruth Mackenson: 28

S

Sâbit b. Mûsâ: 235
es-Sâcî, Ebû Yahyâ: 90, 152
Sa'd b. Ebî Vakkas: 285, 302, 313, 321
Sa'd b. Mu'âz: 245, 319
Sa'd b. Tarîf: 228, 246
Sa'd b. Ubâde el-Ansârî: 18, 157, 305
Sa'd b. Zeyd: 302
Sadaka b. Mûsâ ed-Dakîkî: 174
Safiyye (İbnu Sîrîn'in annesi): 326
Safiyye binti Şeybe: 313
Safvân b. Selîm: 214
es-Sâ'ib b. Maz'ûn: 299
es-Sâ'ib b. Osman b. Maz'ûn: 299
es-Sâ'ib b. Yezîd: 306, 320
Sa'îd b. Abdilazîz: 321
Sa'îd b. Cubeyr: 24, 34, 316, 328, 334
Sa'îd b. Ebî Meryem: 210
Sa'îd el-Efgânî: 283, 287, 314
Sa'îd el-Makburî: 132, 331, 336
Sa'îd b. Mansûr: 340
Sa'îd b. el-Museyyeb: 34, 37, 42, 107, 139, 177, 186, 276, 301, 310, 311, 313, 320, 322, 325, 327
Sâlih b. Keysân: 325, 327, 334
Sâlim b. Abdillah b. Ömer: 134, 162, 319, 324, 327
es-Sarîfînî, Ebû Muhammed: 52
Serbâtek el-Hindî: 303
Seyf b. Ömer et-Temîmî: 228
es-Sehâvî: 216, 229, 293
Sehl b. Huneyf: 264, 316
Sehl b. Sa'd: 318, 327, 328
Sehle binti Sehl: 305
Selmân-ı Fârisî: 304, 323
Sem'ânî: 207
Semûre b. Cundub: 19, 20, 236
es-Sibâ'î, Dr. Mustafa: 245, 277
Sîbeveyh: 287
es-Silefî, Ebû Tâhir: 44, 203
Simâk b. Harb: 328
Sprenger: 26, 28, 244
Sufyânu's-Sevrî: 3, 29, 56, 62, 109, 140, 141, 154, 162, 192, 208, 210, 220, 293, 301, 319, 328, 331, 333-334, 335
Sufyân b. 'Uyeyne: 88, 108, 136, 142, 146, 147, 148, 165, 293, 301, 317, 331, 332, 333, 334, 338
Suhayb: 197
es-Suheylî: 287
Suheyl b. Ebî Sâlih: 154, 155, 162
Suleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî: 338
Suleymân b. Harb: 293
Suleymân b. Kays el-Yeşkurî: 20
Suleymân b. Semur: 19
Suleymân et-Teymî: 197
Suveyd b. Mukarrinu'l-Muzenî: 299
es-Suyûtî: 16, 17, 38, 46, 88, 91, 93, 102, 123, 128, 135, 138, 153, 159, 160, 173, 190, 195, 196, 202, 206, 207, 209, 227, 233, 235, 273, 278, 287

Ş

eş-Şa'bî: 34, 37, 62, 65, 88, 112, 139, 141, 177, 310, 326

eş-Şâfi'î: 46, 88, 90, 98, 109, 112, 142, 165, 166, 170, 205, 221, 227, 228, 258, 260, 261, 262, 267, 284, 301, 306, 310, 329, 330-333, 334, 338,
Şa'rânî: 266
Şâtıbî: 256, 260
Şebâbe b. Sivâr: 48, 208
Şeddâd b. Evs: 140
Şerîk: 140, 235, 319, 324, 331
Şevkâni: 264
eş-Şîrâzî, Ebû Yakûp Yûsuf: 43, 52
Şu'be b. el-Haccâc: 49, 54, 56, 57, 73, 88, 103, 105, 109, 110, 141, 142, 163, 199, 200, 208, 221, 231, 281, 309, 331, 333
Şureyh el-Kâdî: 319

T

et-Taberânî: 60, 94, 101
et-Taberî: 11, 83, 259, 316
et-Tahâvî: 94
Talha b. Ubeydillâh: 302
Tâvûs: 199, 252, 311, 320
et-Tayâlisî, Ebû Davûd: 38, 94, 100, 301
Teymullah b. Sa'lebe el-Kûfî: 328
et-Tirmizî: 18, 38, 94-96, 99, 101, 130-135, 151, 169, 206, 209, 233, 301, 340, 341-342

U

'Ubâde b. es-Sâmit: 50, 305, 318, 327
'Ubey b. Ka'b: 218, 310, 316, 319
'Ubeyde b. 'Amr es-Selmânî: 32
'Ubeyd b. 'Umeyr: 64
'Ubeydullah b. Abdillâh: 35, 315
'Ubeydullah b. Ahmed b. Osmân es-Sayrafî: 143
'Ubeydullah b. Ebî Evfâ: 306
'Ubeydullah b. Ebi'l-Feth el-Fâsî: 143
'Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî: 340
'Ufeyr b. Ma'dân el-Kilâi: 55
'Ukâşe b. Mıshan: 302
'Ukbe b. 'Âmir: 305, 336
'Umâre b. Ebî Hafsa: 50
Ummu Bursun: 199
Ummu'l-Fadl Lubâbe binti'l-Hâris bk. Lubâbe binti'l-Hâris
Ummu Habîbe: 305
Ummu Seleme: 215
Ummu Sülem: 311
'Urve b. Zubeyr: 30, 327
Usâme b. Zeyd: 310
Useyd b. el-Hudayr: 313

V

el-Vâkıdî: 294-296, 298, 299
Varaka b. Nevfel: 304
Vâsılu'l-Ahdeb: 192, 209, 210, 222
Vehb b. Munebbih: 20, 26
Vekî' b. el-Cerrâh: 109, 203, 293, 329, 338
el-Velîd b. Muslim: 144, 147, 158, 293
Vuheyb: 155

Y

Yahyâ b. Atîk: 19
Yahyâ b. Âdem el-Kûfî: 338
Yahyâ b. Ebî Kesir: 154
Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî: 293
Yahyâ b. Hassan: 48
Yahyâ b. Ma'în: 46, 61, 88, 109, 163, 203, 216, 228-231, 295, 325, 333, 335
Yahyâ b. Sa'îd: el-Ansârî: 124, 168
Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân: 56, 210, 231, 328, 331, 338, 340
Yahyâ b. Vessâb: 173
Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî: 330, 340
Yahyâ b. Yemân: 29
Ya'kûb b. İbrahim b. Sa'd: 49
Ya'kûb. b. Ebî Şeybe: 152
Ya'lâ b. Hâkim es-Sakafî: 328
Yezîd b. Abdillâh b. Ebî Burde: 174
Yezîd b. Ebî Habîb: 167, 336

Yûnus b. Yezîd: 184
Yûsuf b. Yahyâ el-Bûtî: 333
Yûsuf el-'Aş: VII, 29, 57

Z

Zâ'ide b. Kudâme: 29
ez-Zehebî: 48, 88, 116, 132, 152, 200, 232, 313
Zekeriyâ b. Mihrân: 220
ez-Zemahşerî: 91, 287
ez-Zerkeşî, Bedruddîn: 160, 195, 273, 313
Zeyd b. Eslem: 331
Zeyd b. Hâlid el-Cuhnî: 313
Zeyd b. Hârise: 304
Zeyd b. Sâbit: 34, 316, 318, 323, 324, 326
Zeyneb binti Ka'b b. Acred: 318
Zeyneb binti Mekkî: 202
Zeynuddîn Kâsım: 88
Ziyâd b. Câriye et-Teymî: 43
Ziyâd b. Mihrâk: 50
Zubeyr b. 'Avvâm: 253, 302, 305
ez-Zuhelî: 301
Zuheyr b. Muhammed: 41
ez-Zuheyrî: 184
ez-Zuhrî: 36, 37, 41, 134, 139, 142, 146, 184, 185, 198, 210, 301, 310, 311, 312, 315, 324, 325, 326-328, 331, 336

«Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları» kitabının tashih edilecek yerleri (Türk Tarih Kurumu Tab'ı)

1 — Sayfa 1, satır 16 : الاحاديث in müfredi

أُحْدُوثَةٌ dir.

2 — Sayfa 9'da 1. paragraftan sonra şu paragraf girecek :
«Ey kullarım, sizden evvelkiler ve sonrakiler, ins ve cin hepiniz en müttekî bir insanın kalbine sahip olsalar, yine de benim mülkümde en küçük bir şey artmaz.»

— Sayfa 9'da 2. paragrafın sonundaki «artmaz» kelimesi «eksilmez» olacak.

3 — Sayfa 19, satır 13 : (es-Seyru'l-hasîs fî...)

4 — Sayfa 24, satır 22 : es-Seyru'l-hasîs

5 — Sayfa 51, satır 3 : toplarken rivayet değil,
«toplarken riâyet» olacak
sayfa 51, dipnot 2, sayfa 54 değil, 154 olacak

6 — Sayfa 60, alttan 4. satır s. 112 - 114 (s. 99 - 100 yerine)

7 — Sayfa 81, satır 8 söylemekle değil, «söylememekle» olacak

8 — Sayfa 91, satır 18 عن لحوم الاضاحي فوق ثلاث
(Harekelerde hata)

9 — Sayfa 101, satır 11 : el-Evsat (el-vasît yerine)

10 — Sayfa 161, satır 15 : ve'l-ensâb (ve'l-esnâb yerine)

11 — Sayfa 253, satır 13 : Bedir savaşına katılan bir Ansârî'den... («Bedir'de şehid olan» yerine)

12 — Sayfa 258, satır 3 : ...فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ...

13 — Sayfa 315, satır 21 - 22 : O'nun tefsiri hakkında âlimler : «Eğer bu tefsiri... demişlerdir. Ne var ki...